ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 8 Sayı: 5

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 8 Issue: 5

2026

Beynəlxalq indekslər - Indexing & Abstracting Services

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessaryto use reference while using the journal materials.
© qedim.2012@aem.az
© info@aem.az
© aem.az

Təsisçi

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356
tedqiqat1868@gmail.com

Baş redaktor

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
https://orcid.org/0000-0003-3730-7674
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Redaktor

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
https://orcid.org/0000-0001-9988-3189
khavar.alakbarli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Mətanət ABDULLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqşünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Südabə RƏCƏBOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALİ, Abdelhamid Ibn Badis Universiteti / Algeria
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Arzu XƏLİLZADƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Founder

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-5274-0356
tedqiqat1868@gmail.com

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Yeganə GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0003-3730-7674
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Editor

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
https://orcid.org/0000-0001-9988-3189
khavar.alakbarli@gmail.com

Language editor

Assoc. Prof. Dr. Afag ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Matanat ABDULLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sudabe RAJABOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis University / Algeria
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Arzu KHALILZADE, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 7–13
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 7–13
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/7-13

Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun rolu

Rafail Əhmədli

Xülasə. *Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası ərazisində baş verən ictimai-siyasi proseslər və bu proseslər nəticəsində daha da artan milli özünüdərk və milli azadlıq hərəkatında Əlimərdan bəy Topçubaşovun yeri və rolu araşdırılır Onun fəaliyyətində nəinki Azərbaycan xalqının, bütün Rusiyada yaşayan türklərin mənafeyi uğrunda mübarizəsinə nəzər yetirilir. Eyni zamanda əsərdə Ə. Topçubaşov bu illərdə Bakı Dumasının üzvü, və sədri olması, Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanların siyasi təşkilatını- "İttifaqi Müslimin" adlı siyasi partiyanı yaradanlardan biri olması, partiyanın proqramını hazırlaması və üzvü və sədri olması bu proqramda ilk dəfə olaraq muxtariyyət məsələsinin qoyulması qeyd olunaraq mütəfəkkirin milli şüurun inkişafı istiqamətində fəaliyyəti vurğulanır. Böyük mütəfəkkirin bütün Çar Rusiyada qanunların təkmilləşdirilməsi və Rusiyada yaşayan müsəlman türklərin sosial-mədəni hüquqlarının həll edilməsi, müsəlmanların rus xalqı ilə eyni hüquqa malik olması, siyasi, mədəni və dini azadlıqlar verilməsi üçün yalnız nəzəri müddəalar irəli sürməklə kifayətlənməməsi, müsəlmanların mütərəqqi ziyalılarını bu məqsədlər ətrafında birləşərək qanuni yollarla bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına səsləməsi və buna nail olmağa çalışması araşdırılır.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, Milli şüur, Ümumrusiya, Müsəlman Qurultayları, Cümhuriyyət, Duma, hüquq*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fəlsəfə elmləri doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ehmedli.rafail@mail.ru
Daxil oldu: 28 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 15 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Role of Alimardan Bey Topchubashov in the Formation of National Consciousness in Azerbaijan

Rafail Ahmadli

Abstract. *The article examines the socio-political processes taking place in Tsarist Russia at the beginning of the 20th century and the place and role of Alimardan bey Topchubashov in the national self-awareness and national liberation movement that grew as a result of these processes. His struggle for the interests of not only the Azerbaijani people but also the Turks living in Russia is examined in his activities.*

At the same time, the work highlights the fact that A. Topchubashov was a member and chairman of the Baku Duma in these years, that he was one of the founders of the political organization of Muslims living in Russia - the political party called "Ittifagi Muslimin", that he prepared the party's program and that the issue of autonomy was raised in this program for the first time, and that the thinker's activity in the direction of the development of national consciousness is emphasized. The great thinker's efforts to improve laws throughout Tsarist Russia and resolve the socio-cultural rights of Muslim Turks living in Russia. And also ensure that Muslims have the same rights as the Russian people, and to give them political, cultural, and religious freedoms. Putting forward theoretical propositions, but rather to calling on progressive Muslim intellectuals to unite around these goals and eliminate all restrictions through legal means, and to strive to achieve this was examined.

Keywords: *Azerbaijan, Russia, National consciousness, All-Russia, Muslim Congresses, Republic, Duma, law*

Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy, Baku, Azerbaijan
E-mail: ehmedli.rafail@mail.ru
Received: 28 December 2025; Accepted: 15 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan, millətimizin milli, siyasi və hüquqi şüurunun inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, hələ Çar Rusiyası dövründə hər yerdə o cümlədən üzvü olduğu ən yüksək qurumda – Dövlət Dumasında nəinki Azərbaycan Türklərinin, bütün rusiya müsəlmanlarının haqq və hüquqlarını daim müdafiə etmiş, milli mənafeni hər zaman öndə tutmuş Əlimərdan bəy Topçubaşov keçməkeşli həyat yolunda şərəfli bir ömür yaşamışdır.

Ümumiyyətlə desək XX yüzilin başlanğıclarında dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, yeni dünya düzəninin formalaşdığı bir dövrdə xüsusilə Rus imperiyasında milli özünü dərk, milli azadlıq hərəkatı üçün münbit şərait yaranmışdı. Belə ki, «XX əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi böhran və Rusiyanın Yaponiya qarşısında məğlubiyyəti «xalqlar həbsxanası» olan çar Rusiyasının sütunlarını laxlatdı, bütün imperiyanı, o cümlədən də Azərbaycanı tətillər dalğası bürüdü. Daha tez-tez baş verən fəhlə və kəndli çıxışları, müstəmləkəçi siyasət yeridən hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları bütövlükdə cəmiyyətin bütün təbəqələrində narazılığın artmasına və onun siyasiləşməsinə» (Azərbaycan tarixi, 2001, s. 630) səbəb oldu. Bütün bunlar hakimiyyəti «Manifest» elan etməyə məcbur etdi. Bu manifestdə öz əksini tapmış müddəalar «Rusiya əsarətində inləyən bütün millətlərin həyatında olduğu kimi... Rusiya məhkumu türklərin, o cümlədən Azərbaycan xalqının da həyatında mühüm bir dövrün başlanğıcı oldu. Bu tarixdən etibarən nisbətən geniş nəfəs almaq imkanı tapan Azərbaycan şeir, ədəbiyyat, teatr, musiqi, mətbuat, nəşriyyat və maarif sahəsində olduğu kimi, ictimai-siyasi fikir və cəmiyyətlər baxımından da irəliləməyə başladı. Gündəlik qəzetlər təsis olundu. Mətbuatın təsisilə Qafkasyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül etdi» (Məmmədzadə, 1992, s. 246).

Çarın bu «Manifest»indən yararlanan Azərbaycan ziyalıları demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəni daha da genişləndirməyə, gizli təşkilatlar yaratmağa, Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə başladılar. Bu dövrdə Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev və İ.Ziyadxanovun başçılıq etdikləri «İttifaq-ül-müslimin», «Difai» və ya «Müdafiə» adlı milli partiyalar meydana çıxdı» (Məmmədov, 2005, s. 488).

Dövrün inkişaf etmiş ədəbi-bədii maarifçiliyinə siyasi maarifçilik də böyük təkan verdi. Milli mənafedən çıxış edən mətbuat orqanları getdikcə artmağa başladı. Həmin mətbu orqanları isə müxtəlif düşüncəyə sahib olan Azərbaycan ziyalılarını öz ətrafında birləşdirməyə nail oldular və dövrün siyasi proseslərini, elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii məsələlərini əks etdirən, ümummilli hərəkata, milli şüurun inkişafı istiqamətində əvəzsiz xidmətlər göstərdilər.

Tədqiqat

Azərbaycan xalqının siyasi və ideoloji düşüncə tarixində özünəməxsus yeri olan ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Şərqdə yaradılmış ilk Demokratik Respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov millətimizin ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin formalaşmasında, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasında və beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında əvəzsiz xidmətləri danılmazdir.

Tədqiqatçı alim Faiq Ələkbərli yazır: "XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanda qərbçilikdən çıxış edən yeniləşmə tərəfdarları milli liberalistlər olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları qərbçilik, avropalaşmaq ideyalarıyla milli-dini ideyaların müqayisəsi zamanı, üstünlüyü türkçülüyə və islamçılığa verirdilərsə, ancaq onlardan fərqli olaraq milli liberalizmin nümayəndəsi kimi Əlimərdan bəy daha çox liberal-demokratik mövqedən çıxış etmişdir. Topçubaşı bu iki ideyanı ideallaşdırmaqdan yan qaçaraq, daha çox diqqəti liberal-demokratik dəyərlərə, o cümlədən Rusiya türklərinin birliyinə və onların milli-mədəni muxtariyyatına yönlətmişdir. Başqa sözlə, milli liberallar islamçılıqdan və türkçülükdən çox cəmiyyətin yeniləşməsi, Qərbin-Avropanın mütərəqqi mədəniyyətinin mənimsənilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişlər" (Ələkbərli, 2023, s. 372).
Ə. Topçubaşov XX yüzilin əvvəllərindən nəinki Azərbaycan xalqının bütün Rusiya ərazisində yaşayan Türk xalqlarının milli azadlıq hərəkatında önəmli fikir adamı kimi, onların siyasi və hüquqi haqlarının əldə edilməsində aparılan mübarizənin öncüllərindən biri olmuşdur. O, bu illərdə Bakı Dumasının üzvü, və sədri olmaqla yanaşı Rusiyası ərazisində yaşayan müsəlmanların siyasi təşkilatını- "İttifaqi Müslimin" adlı siyasi partiyasını yaradanlardan biri olmuş və onun hazırladığı Proqram əsas proqram kimi qəbul olunmuşdur.

Əlimərdan bəyin hazırladığı bu proqramda ilk dəfə olaraq muxtariyyət məsələsi qoyulmaqla sanki gələcək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yolun əsası qoyulurdu. Proqram "Siyasi məqsədlər, Əhalinin hüquqları, Dövlət quruluşu, Dini qaydalar, Məhəlli muxtariyyət, Məhkəmə, Maarif, Maliyyə işləri, Torpaq məsələləri, Fəhlə məsələsi" adlı 10 bölmədən 72 maddədən ibarət idi.

Hələ bundan öncə Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Bakıda tanınmış ziyalıların, tacirlərin, kənd nümayəndələrinin məclisində yekdilliklə qəbul edilən və mərkəzi çar hökumətinə təsdiq üçün təqdim ediləcək "Haqq istəyi" və ya "Qafqaz Müsəlmanlarının tələbləri"ndə nəzərdə tutulmuş müddəalar bu Proqramda da öz əksini tapmışdı (Hüseyn, 1992, s. 148–158).

Rusiya müsəlmanlarının üçüncü Qurultayında Əlimərdan bəy Topçubaşovun hazırladığı bu Proqramda nəzərdə tutulan müddəaları həyata keçirmək üçün fəaliyyət istiqamətlərində göstərilirdi ki, Rusiyada yaranmış bugünkü şəraitdə ölkənin ərazisində yaşayan müsəlmanların, xüsusilə də Türklərin siyasi və sosial-mədəni problemlərini həll edə bilmək üçün birləşmək lazımdır. Bu

məqsədləri həyata keçirmək üçün Rusiya müsəlmanlarının mütərəqqi qismi dövlət idarələrində xalq tərəfindən seçilən nümayəndələrin iştirakı ilə qanunların tərtib olunması və hüquq qaydalarının yaradılmasında iştirak edəcəyinə inanır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müsəlmanlara rus xalqı ilə bərabər hüquqların verilməsi vacibdir. Müsəlmanların mütərəqqi qismi bütün qanuni prinsiplərdən hərəkət edərək müsəlmanlar üçün qoyulmuş məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa səy edəcəkdir. İndiyə kimi müsəlmanlar üçün qoyulmuş qadağanlar aradan qaldırılmalı və onlara da rus xalqı kimi siyasi, mədəni və dini azadlıqlar verilməlidir. Müsəlmanlar öz səylərini dövlət daxilində mümkün ola biləcək işlərin həllinə yönəldəcəklər. Bunlara hər cür məktəblərin açılması, oxucuların tələblərinə cavab verən kitabların, qəzetlərin, jurnalların nəşri, kursların, kitabxanaların, qiraətxanaların və başqa təhsil müəssisələrinin yaradılması daxildir. Yuxarıda göstərilən məqsədlərə tez çatmaq üçün yerli xalq məclisləri təşkil ediləcək və bu məclislər vaxtaşırı qurultaylar vasitəsilə müsəlmanlar tərəfindən idarə ediləcəkdir (Hüseyn, 1992, s. 159).

Dövrün ziyalılarının, xüsusilə Əlimərdan bəy Topçubaşov və onun yaxın silahdaşlarının düzgün müəyyənləşdirdikləri bu fəaliyyət istiqamətlərini yerinə yetirmək üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələləri həyata keçirməyi irəli sürmüşdülər:
1) Xalqın maarifləndirilməsi və mədəniyyətinin inkişafına nail olmaq və bu yolla cəhalətə, xurafata və fanatizmə qalib gəlmək;
2) Xalqın milli şüurunun oyanışına, haqq və hüquqlarının dərkinə çalışmaq;
3) Azadlığın, müstəqilliyin müstəmləkəçiliyə və milli ədavət siyasətinə qalib gəlməyin yollarını müəyyənləşdirmək;
4) İslam "bayrağı" altında Ümumrusiya ərazisində milli azadlıq ideyalarını mübarizəyə yönəltmək;
5) Türk xalqlarının birliyi ideyasını gələcək qələbənin əsas simvolu kimi qəbul etmək (Vəliyeva, 2022).

Qurultayda çıxış edən Əlimərdan bəy Topçubaşov demişdi: "Ey möminlər! Ey qardaşlar! Mən bu gün o qədər, o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətlərimi sizə heç bir dillə tərif edə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt xatirimdən çıxarmayacağam. Bu günün bundan sonra Ümumrusiya müsəlmanları üçün "Milli Bayram" günü olacağı, şübhəsizdir. Biz, Türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Günbatandan Gündoğana qədər bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız qəhrəman millət olduqları halda, Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazanın çöllərində ata-babalarımızın mülkü olan öz Vətənimizdə, öz torpaqlarımızda, öz ehtiyaclarımız barədə danışmağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Allaha... Bu qədər çətinliklərə, zəhmətlərə baxmayaraq bu gün sular üzərində (Qurultay Nijni Novqorodda, Oka çayındakı "Qustav Struve" gəmisində keçirilmişdi – R.Ə.) ürəklərimizi açıb bir-birimizi üz-üzə görüb, qucaqlaşıb, hal-əhval tutmağa müvəffəq olduq" (Behbudov, 2018, s. 162–173).

Dərin hüquqi biliyə, milli ruha, ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşə malik Əlimərdan bəyin işləyib hazırladığı fəaliyyət proqramı çətinliklə olsa da mərhələ-mərhələ nailiyyət qazanmış, millətin ən fədakar oğulları tərəfindən həyata keçirilməyə başlanılmışdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun ictimai-siyasi fəaliyyətinin püxtələşməsində "Kaspi" qəzetinin də mühüm rolu olmuşdu. Qısa bir dövrdə redaktor kimi fəaliyyət göstərən Məhəmməd Ağa Şaxtaxlıdan sonra "Kaspi" qəzetinin ikinci Türk redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşovdan başlayaraq bu qəzet "Müsəlman Kaspisi" adlanmağa başlamışdı. Azərbaycan tarixində yeni ruhlu mətbuat orqanı olan "Kaspi" qəzeti Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafı, milli intibah və istiqlal hərəkatında mühüm rol oynamışdır.

Çevik düşüncə tərzinə və operativ fəaliyyət vərdişinə malik olması Əlimərdan bəyə hadisələri vaxtında düzgün qiymətləndirməyə, milli düşüncə sahiblərindən ibarət silahdaş çevrəsini genişləndirməyə imkan yaradırdı. Azərbaycanın ilk "millət xadimi" və 1-ci Dövlət Dumasının vəkili

kimi bütün Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının lideri səviyyəsində onların hüquqlarını müdafiə etmişdi. Xalq, millət fədaisi və gördüyü işlər onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına qədərki dövrdə bir dövlət xadimi kimi yetişməsində xüsusi rol oynamışdı. Onun cəsarətli fəaliyyəti və müxtəlif mövqedən çıxışlar edərək məşhur "Vıborq Bəyannaməsi"ni imzalaması onun üç ay həbsə məhkumluğu ilə nəticələnmişdi (Vəliyeva, 2022).

1917-ci ilin sonlarında Əlimərdan bəy "10 nömrəli seçki siyahısı üzrə" Gəncə dairəsindən Ümumrusiya Məclisi-Müəssisdə Dumaya deputat seçilmişdi. Lakin 1917-ci ilin noyabrında bolşeviklər çevriliş edərək hakimiyyəti əllərinə aldıqlarından Dumanın fəaliyyətinə son qoyulmuş və Topçubaşov da mərkəzə gedə bilməmişdi.

Dumanın aqrar komissiyasında aqrar məsələlərin müzakirəsində iştirak edən Topçubaşov Komissiyanın məlumatlarının geniş yayılmasını təklif etmiş və göstərmişdi ki, məlumatlar təkcə dövlət dili olan rusca ilə deyil, imkan daxilində onu yerli dillərə tərcümə etmək lazımdır. Bununla bağlı o, bildirmişdi ki, "Qoy xalq tatarı da, polyakı da, gürcüsü də, başqaları da, hər bir kəs burada gedən işi öz ana dilində oxusun. Qoy hər kəs bilsin və öz ana dilində oxusun ki, indiki Nazirlik nədir və xalq nümayəndələrinin səmərəli fəaliyyətinə kim əngəl törədir" (Vəliyeva, 2022).

Sonralar "Kaspi" qəzetində dərc etdiyi bir məqaləsində Topçubaşov göstərmişdi ki, "bütün rus təbəələrinin hüquq bərabərliyi, vicdan azadlığı, söz azadlığı, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, kəndlilərə torpaq verilməsi kimi məsələlərin hazırlanmasında bu cür ümumdövlət məsələlərində hər hansı bir milli xarakterli məsələlərə yer ola bilməzdi. Buna Rusiyanın bütün xalqlarının mənafeləri yol vermişdi. Hazırkı dövrün bütün şəraiti bunun əleyhinə idi" ("Kaspi" qəzeti, 1906).

Əlimərdan bəy 1918-ci il erməni-Azərbaycan münaqişəsindən sonra müxtəlif dövlətlərin Azərbaycana təzyiqlərin artdığı bir vaxtda hətta Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin müstəşarı Rəşad Hikmət bəyin: "5-10 kəndlə Azərbaycan nə varlı olan deyil, nə də kasıb" təklifinə qarşı Əlimərdan bəy Topçubaşov sübut və dəlillərlə tarixi torpaqlarımızın müdafiəsinə qalxmış, hətta ermənilərin nə zaman bu yerlərə köçürüldüyünü, Qafqazdakı, İrəvandakı məkrli niyyətlərini ortaya qoymuş, Azərbaycan dövlətinin adından müstəşarın bu fikri ilə qəti şəkildə razı olmadığını bəyan etmişdi.

1917-ci il Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra siyasi və ictimai fəaliyyətini daha da genişləndirən Əlimərdan bəy Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə var-qüvvəsi ilə qoşulmuş, 5 mart 1917-ci ildə Bakıda yaradılan ictimai təşkilatların şurası və onun İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə daxil olmuş və iyun ayında təşkil olunan 33 nəfərdən ibarət yeni heyətdə Komitənin sədri seçilmişdi. O, həmçinin 29 mart 1917-ci ildə Bakıda təşkil edilən Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məmmədhəsən Hacınski və digərləri ilə bərabər seçilmiş, bu təşkilatın rəhbərlərinin gərgin əməyi nəticəsində 15-20 aprel 1917-ci ildə Bakıda Ümumqafqaz Müsəlmanlarının Qurultayı çağırılmış, Qurultay iştirakçıları yekdilliklə Əlimərdan bəy Topçubaşovu sədr seçmişdi. Qurultayın sədri kimi o, ilk çıxışında çar hökumətinin İmperiya daxilindəki digər xalqlara qarşı apardığı siyasəti pisləyərək bildirmişdi ki, köhnə rus hökumətinin Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqlara qarşı münasibətdə yeritdiyi siyasət parçalamaq, milli ədavəti qızışdırmaq siyasəti olmuşdur. Bu siyasət ermənilər və müsəlmanlar arasında özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

1917-ci ilin avqust ayının 12-15-də Müvəqqəti Hökumət Moskvada Dövlət müşavirəsi çağırmış, bu müşavirədə Rusiyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş, 34 müsəlman nümayəndə heyətinin Azərbaycan nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. 13 avqustda Moskva müşavirəsinin müsəlman nümayəndələrinin iclası keçirilmiş, müşavirədə çıxış edəcək nümayəndənin məruzəsini hazırlamaq üçün komissiya təşkil edilmiş, komissiya məruzəni hazırlamağı və məruzə etməyi Əlimərdan bəyə tapşırmışdı. Topçubaşov müşavirədə çıxış edərək bildirmişdi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanlar

çarizmin devrilməsini alqışlayırlar. Hər yerdə demokratik əsaslarla yaranmağa başlamış siyasi və ictimai təşkilatlar inqilabi nailiyyətləri – azadlıq, bərabərlik və qardaşlığı qoruyur və möhkəmləndirirlər. 1917-ci ilin 5-6 sentyabrında və 12-də Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin növbəti iclası keçirilmiş, Əlimərdan bəy Komitənin sədri seçilmiş, oktyabr-noyabr aylarında isə o, ümumi seçki-hüquqi əsasında Bakı Şəhər Dumasına keçirilmiş seçkilərdə iştirak edərək Dumaya üzv seçilmişdi (Allahverdiyev, 2018, s. 153–154).

1917-ci ilin aprel ayında Bakıda və may ayında Moskvada keçirilən Qafqaz və Ümumrusiya Müsəlman Qurultaylarında müsəlmanların "Rusiyanın milli-ərazi federativ əsaslarla Demokratik Respublika şəklində yenidən qurulması" haqda birgə tezisləri yekun sənədlərdə öz əksini tapmışdı. Hər iki Qurultaya sədrlik edən Əlimərdan bəy Topçubaşov Bakıdakı "Müsavat" və Gəncədəki "Türk Adəmi-mərkəziyyət" partiyalarının liderləri – Məmməd Əmin Rəsulzadə və Nəsib bəy Yusifbəyliyə milli maraqlar naminə öz səylərini birləşdirməyi təklif etmiş, bu təklif qəbul edilərək tezliklə birləşmiş "Türk Adəmi-mərkəziyyət firqəsi – Müsavat" Azərbaycan ideyasını gerçəkləşdirən aparıcı qüvvəyə çevrilmişdi. (Muradov, 2018).

1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra avqustun 20-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumət üzvü olan Əlimərdan bəy Topçubaşov Cümhuriyyətin Səlahiyyətli naziri və Fövqəladə nümayəndəsi təyin olunaraq Cümhuriyyətin maraqlarına aid olan, bütün məsələlər üzrə Osmanlı Dövlətinə göndərilir. Əlimərdan bəy həmçinin oktyabrın 6-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri vəzifəsinə təyin edilir. Topçubaşovu həm də 7 dekabr 1918-ci ildə Bakıda toplanan ilk iclasında Azərbaycan Parlamenti özünün sədri seçir. İstanbulda olmasına baxmayaraq, Parlamentin və dövlətin başçısı vəzifəsinin məhz Əlimərdan bəy Topçubaşova tapşırılması onun Azərbaycanda hamının qəbul etdiyi bir siyasi xadim olmasının məntiqi nəticəsi idi. Ona həmçinin dekabrın 28-də "Paris sülh Konfransı"nda iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə başçılıq etmək də həvalə olunmuşdu.

İstanbulda olarkən buradakı bütün xarici nümayəndələrlə görüşən Topçubaşovun bu görüşlərdə gedən söhbətlər zamanı edilmiş qeydlərindən görünür ki, o, Azərbaycan dövlətçiliyinin dünya miqyasında tanınması üçün nə qədər gərgin və yorulmaz fəaliyyət göstərmişdir. Bütün qarşıdurmaları dəf edərək 1919-cu ilin may ayında Parisə gəlib çıxan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başda Əlimərdan bəy Topçubaşov olmaqla buradakı səkkiz aylıq fədakar fəaliyyəti sonda öz bəhrəsini vermiş, 1920-ci ilin 11 yanvarında dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi hüquqi cəhətdən (de-jure) tanınmış, bununla da Azərbaycan dövləti beynəlxalq aləmin subyekti kimi öz təsdiqini tapmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra da dövlətin başçısı kimi mühacirətdə öz mübarizəsini davam etdirən Əlimərdan bəy Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildiyini bəyan etmiş və göstərmişdi ki, "Bolşeviklərin Azərbaycanın adından danışmağa haqqı yoxdur!".

Azərbaycan Milli Hərəkatının və dövlətçiliyinin memarlarından biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov 5 noyabr 1934-cü ildə Parisdə vəfat etmiş və Paris yaxınlığındakı "Saint-Cloud" (San-Klu) şəhərinin qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

"Xalq haqqında", "Vətən haqqında" deyil, "Xalq üçün", "Vətən üçün" çalışan, Azərbaycan siyasi elitasının "patriarxı" sayılan Əlimərdan bəy Topçubaşovun nəzəri-ideoloji və təcrübi fəaliyyətini dəyərləndirən onun silahdaşı, ümummilli lider Məmməd Əmin Rəsulzadə yazır: "Əlimərdan bəy heç şübhəsiz Mirzə Fətəli, Həsən bəy (Zərdabi) və İsmayıl Mirzə (Qaspralı) kimi şəxslərin canlandırdıqları Milli kültür hərəkatını qurtuluş yoluna çəkən böyük mücahidlərdəndir. Fəqət, Əlimərdan bəyi bu üç ustaddan, eləcə də müasiri olan bəzi ideya adamlarından fərqləndirən bir

xüsusiyyət var idi. Əlimərdan bəy yürütdüyü siyasətin fikirçisi olmaqdan çox, işçisi idi. Onun bütün həyatı milli davanın vəkilliyi kimi məsuliyyətli işlərdə keçmişdi. Hətta mətbuatda çalışması da bir ideya, bir ideoloji propaqanda yapmaqdan ziyadə, müəyyən praktik məsələlərin gerçəkləşdirilməsindən ibarət olmuşdur" - Vəliyeva.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, millətimizin böyük mütəfəkkirlərindən olan Əlimərdan bəy Topçubaşov demokratik dövlətçiliyimizin nəzəri əsaslarının hazırlayanlardan, yaradanlardan biri və həmin dövlətin qanunverici orqanına başçılıq etmiş böyük siyasi xadimdir. O, milli şüurumuzun inkişafı və formalaşmasında öz əqidəşləri içərisində ən böyük nüfuza malik olan, önəmli ziyalılarımızdan biri olmaqla dövlətçilik tariximizdə böyük yeri və rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, Q., & Behbudov, Q. (2018). Əlimərdan bəy Topçubaşovun ictimai, siyasi və hüquqi baxışları. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Tarixi və sosial-fəlsəfi təhlil* (Məqalələr toplusu).
2. *Azərbaycan tarixi.* (2001). 7 cilddə (V cild). Elm.
3. Behbudov, Q. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı*. Qeyrət Nəşriyyatı.
4. Əhmədli, R. A. (2008). *Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi*. Nurlan.
5. Əhmədli, R. A. (2007). *Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: Türkçülük, müasirlik, islamçılıq*. Elm.
6. Ələkbərli, F. Q. (2023). *Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX–XX əsrlər)* (3 cilddə, II cild, I kitab). Elm və Təhsil.
7. Hüseyn, B. (1992). *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
8. *Kaspi* qəzeti. (1906, 23 dekabr).
9. Məmmədov, İ. M. (2005). *Azərbaycan tarixi*. Adiloğlu.
10. Məmmədzadə, M. B. (1992). *Milli Azərbaycan hərəkatı*. Nicat.
11. Muradov, Z. (2018, 28 aprel). Birinci Respublikanın rəsmi siması — Əlimərdan bəy Topçubaşov. *525-ci qəzet*.
12. Vəliyeva, S. M. (2022, 18 may). Əlimərdan bəy Topçubaşov və Azərbaycan məfkurəsi. *Azadinform*. http://azadinform.az/az/baxis-bucagi/155090/elimerdan-bey-topcubasov-ve-azerbaycanciliq-mefkuresi/
13. Rəsulzadə, M. Ə. (1952, 1 noyabr). Alimerdan bey Topçubaşov. *Azərbaycan* dərgisi.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 14–18
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 14–18
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/14-18

İnsanın sosiallaşmasına təsir edən faktorların müsbət və mənfi tərəfləri

Cəmilə Hüseynova

Xülasə. *Məqalədə insanın sosiallaşmasına təsir edən əsas faktorların həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri elmi baxımdan təhlil olunur. Sosiallaşma fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edən çoxşaxəli və dinamik proses olub, onun sosial norma və dəyərləri mənimsəməsi, sosial rolları icra etməsi və şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu proses bioloji meyillərlə yanaşı, əsasən sosial mühitin təsiri altında inkişaf edir. Sosiallaşmaya təsir edən başlıca faktorlar arasında ailə, təhsil müəssisələri, yaşıd qrupları (dostlar), kütləvi informasiya vasitələri və ümumi sosial mühit xüsusi yer tutur. Ailə ilkin sosiallaşma agenti kimi fərdin əsas davranış modellərini, emosional reaksiyalarını və dəyərlər sistemini formalaşdırır. Məktəb isə bilik və bacarıqların ötürülməsi ilə yanaşı, sosial intizam, məsuliyyət və kollektiv davranış qaydalarının mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Yaşıd qrupları fərdin sosial identikliyinin və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına təsir göstərir, media isə müasir dövrdə informasiya və davranış modellərinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Bu faktorların təsiri ikitərəfli xarakter daşıyır. Müsbət təsirlər sırasında sosial bacarıqların inkişafı, empatiyanın formalaşması, əməkdaşlıq və ünsiyyət qabiliyyətlərinin güclənməsi qeyd oluna bilər. Bununla yanaşı, qeyri-sağlam sosial mühit, yanlış tərbiyə üsulları və neqativ informasiya axını aqressiv davranışların yaranmasına, sosial təcridə, deviativ davranışlara və müxtəlif psixoloji problemlərə səbəb ola bilər.*

Açar sözlər: *insan, cəmiyyət, sosiallaşma, tərbiyə, mühit*

Bakı Dövlət Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: huseyinovacemile@gmail.com
Daxil oldu: 21 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 15 Fevral 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Positive and Negative Aspects of Factors Affecting Human Socialization

Jamila Huseynova

Abstract. *The article analyzes the main factors influencing human socialization from a scientific perspective, examining both their positive and negative aspects. Socialization is a multifaceted and dynamic process that ensures an individual's integration into society, playing a decisive role in the acquisition of social norms and values, the performance of social roles, and the formation of personality.*

Alongside biological predispositions, this process develops primarily under the influence of the social environment. The key factors affecting socialization include family, educational institutions, peer groups (friends), mass media, and the broader social environment. The family, as the primary agent of socialization, shapes an individual's basic behavioral patterns, emotional responses, and value system. School, in addition to transmitting knowledge and skills, plays an important role in instilling social discipline, responsibility, and norms of collective behavior. Peer groups influence the development of social identity and communication skills, while media, in the modern era, serves as a major source of information and behavioral models. The impact of these factors is dual in nature. Positive effects include the development of social skills, the formation of empathy, and the strengthening of cooperation and communication abilities. However, an unhealthy social environment, improper upbringing methods, and exposure to negative information can lead to aggressive behavior, social isolation, deviant behavior, and various psychological problems.

Keywords: *human, society, socialization, upbringing, environment*

Baku State University, PhD in Pedagogy, Baku, Azerbaijan
E-mail: huseyinovacemile@gmail.com
Received: 21 December 2025; Accepted: 15 February 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnsan bioloji varlıq olmaqla yanaşı, eyni zamanda sosial varlıqdır. Onun cəmiyyətə uyğunlaşması, davranış normalarını mənimsəməsi və şəxsiyyət kimi formalaşması sosiallaşma prosesi vasitəsilə baş verir. Sosiallaşma fərdin cəmiyyətin dəyərlərini, qaydalarını, ənənələrini və sosial rollarını öyrənərək gündəlik həyatında tətbiq etməsi deməkdir. Bu proses insan həyatının bütün mərhələlərini əhatə edir və onun sosial münasibətlər sistemində yerini müəyyənləşdirir (Mollayeva 2022).

Müasir dövrdə sosiallaşma yalnız ailə və məktəb çərçivəsində deyil, həm də media, texnologiya və qlobal mədəni təsirlər altında formalaşır. Bu baxımdan sosiallaşmaya təsir edən faktorların öyrənilməsi və onların müsbət və mənfi tərəflərinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat

Sosiallaşmaya müsbət təsir edən əsas amillər ailə tərbiyəsinin sağlamlığı, valideyn-övlad münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, məktəbdə tərbiyəvi mühitin düzgün qurulması və sosial dəyərlərin şəxsiyyətin mənəvi dünyasında möhkəmlənməsidir. Belə şəraitdə insan empatiya, məsuliyyət, əməksevərlik və sosial ədalət kimi keyfiyyətlər qazanır. Lakin sosiallaşmanın mənfi tərəfləri də mövcuddur. Ailədəki laqeydlik, aqressiya, neqativ qrup təsiri, kütləvi informasiya vasitələrindəki zorakılıq və mənfi nümunələr, sosial bərabərsizlik və psixoloji təzyiq kimi amillər insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

İnsan dünyaya gəldiyi andan ömrü boyu sosiallaşma prosesindən keçir. Sosiallaşma insanın cəmiyyətə uyğunlaşması, sosial norma və dəyərləri mənimsəməsi, davranış modelləri formalaşdırması deməkdir. Bu proses insanın şəxsiyyət kimi inkişafında, formalaşmasında, davranışlarının, dəyərlərinin və dünyagörüşünün yaranmasında həlledici rol oynayır (Hüseynov, 2019).

Sosiallaşmaya təsir edən faktorların müxtəlifliyi insanın xarakterinə və davranışına fərqli yönlər verir. Hər bir faktorun həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri mövcuddur. Aşağıda sosiallaşmaya təsir göstərən faktorların müsbət və mənfi tərəflərini araşdıraq (Məmmədov, 2019).

1. Ailə

Ailə sosiallaşmanın ilkin və ən vacib mühitidir. Uşaq ilk sosial davranışlarını məhz ailədən alır və burada o, davranış qaydalarını, hər kəsin sosial rolunu və emosional münasibətləri öyrənir. Ailənin müsbət təsiri uşağın özünə güvənini artırır, psixoloji sağlamlığını möhkəmləndirir və cəmiyyətə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Lakin ailədə zorakılıq, münaqişə, laqeydlik və ya yanlış tərbiyə üsulları olarsa, bu sosiallaşmanı mənfi istiqamətə yönəldə bilər. Belə uşaqlarda aqressiya, qorxu, ünsiyyətdən qaçma və sosial çətinliklər formalaşır (Həsənova, 2020).

Müsbət təsirlər:
- Sevgi və təhlükəsizlik hissi formalaşdırır;
- Əxlaqi dəyərlərin əsasını qoyur;
- Sosial davranış qaydalarını öyrədir.

Mənfi təsirlər:
- Avtoritar və ya laqeyd tərbiyə fərdi passivləşdirə bilər;
- Zorakılıq və aqressiya psixoloji travmalar yaradır;
- Mənfi davranış modelləri uşağa ötürülür.

2. Məktəb və təhsil mühiti

Məktəb insanın sosiallaşmasında növbəti mühüm təsir məkanıdır. Uşaq məktəbdə kollektivdə yaşamağı, qaydalara əməl etməyi, əməkdaşlıq etməyi öyrənir. Müəllim nümunəvi şəxs kimi uşağın davranışına və dünyagörüşünə təsir edir. Təhsil və məktəb mühiti uşağın intellektual və sosial inkişafını gücləndirir. Lakin məktəbdə qruplaşmalar, zorakılıq, müəllim-şagird münasibətlərinin zəif olması uşağın cəmiyyətdən uzaq düşməsinə səbəb ola bilər.

Məktəb fərdin sosial bacarıqlarının inkişaf etdiyi ikinci əsas mühitdir.

Müsbət təsirlər:
- Ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- Məsuliyyət və intizam yaradır;
- Analitik düşüncəni gücləndirir.

Mənfi təsirlər:
- Rəqabət və təzyiq stress yarada bilər;
- Mobbinq və zorakılıq sosial travmalara səbəb olur;
- Ədalətsiz münasibət inamsızlıq yaradır.

3. Yoldaş qrupu (həmyaşıdlar)

Həmyaşıdlar fərdin sosial identikliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda yaşıdlar qrupu da sosiallaşmanın vacib faktorudur. Uşaq dostları ilə ünsiyyətdə özünü ifadə edir, münaqişə həllini və sosial rolları mənimsəyir. Müsbət dost çevrəsi şəxsin pozitiv şəxsiyyət keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Mənfi yaşıd təsiri isə risk davranışlarına – siqaret, alkoqol, narkotik maddələr, cinayətkarlıq və aqressivliyə səbəb ola bilər.

Müsbət təsirlər:
- Sosial qəbul və aidiyyət hissi yaradır;
- Empatiya və əməkdaşlıq inkişaf edir;
- Müstəqil qərarvermə qabiliyyəti artır.

Mənfi təsirlər:
- Qrup təzyiqi riskli davranışlara səbəb ola bilər;
- Pis vərdişlərə meyillilik yaradır;
- Mənəvi dəyərlərin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

4. Kütləvi informasiya vasitələri və sosial media

Kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələr müasir dövrdə sosiallaşmada güclü rola malikdir. Media vasitəsilə insanlar məlumat əldə edir, dünyagörüş formalaşdırır, müxtəlif mədəni dəyərlərlə tanış olur. Lakin eyni zamanda yanlış informasiyalar, zərərli kontent və vaxtın idarəolunmaması psixoloji asılılıq, sosial təcrid və davranış pozuntularına gətirə bilər. Sosial şəbəkədə qəbul olunma ehtiyacı gənclərdə özünəinamsızlıq və depressiv hallar yaradıb.

Müsbət təsirlər:
- İnformasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirir;
- Qlobal mədəniyyətlə tanışlıq yaradır;
- Yaradıcılığı və özünüifadəni artırır.

Mənfi təsirlər:
- Asılılıq və vaxt itkisi yaradır;
- Reallıqdan uzaq ideal obrazlar özünəinamsızlıq yaradır;
- Kiberzorakılıq və sosial müqayisə psixoloji problemlərə səbəb olur.

5. Mədəni və sosial mühit

Cəmiyyətin dəyərlər sistemi, iqtisadi və mədəni mühiti, sosial quruluşu da sosiallaşmaya təsir edir. Mədəniyyət ənənələr, davranış normaları və dəyərlər sistemini formalaşdırır. Müsbət mədəni mühit tolerantlıq, birlik və milli kimlik hissini gücləndirir. Əksinə, sosial bərabərsizlik və iqtisadi problemlər insanlarda etibarsızlıq, aqressiya və sosial mühitdən uzaqlaşma yarada bilər (Babayeva, s. 2020).

Müsbət təsirlər:
- Ənənə və dəyərlər sosial davranışı tənzimləyir;
- Tolerantlıq və birlik hissini gücləndirir.

Mənfi təsirlər:
- Stereotiplər fərdi azadlığı məhdudlaşdıra bilər;
- Sosial təzyiq və ayrı-seçkilik yaradır.

6. Sosial institutlar

Dövlət, hüquq sistemi və ictimai təşkilatlar sosiallaşmada mühüm rol oynayır. Sosial institutlar dedikdə, bura aiddir: dövlət qurumları, hüquq-mühafizə orqanları, dini təşkilatlar, ictimai birliklər və s. Bu institutlar insanların hüquqlarını qoruyur və cəmiyyətə inteqrasiyasını gücləndirir. Lakin sistemin düzgün işləmədiyi hallarda sosial ədalətsizlik və inamsızlıq yaranaraq insanın cəmiyyətə bağlılığı zədələnə bilər.

Müsbət təsirlər:
- Sosial ədaləti və hüquqları qoruyur;
- Cəmiyyətə inteqrasiyanı gücləndirir.

Mənfi təsirlər:
- Ədalətsizlik və korrupsiya inamsızlıq yaradır;
- Sosial sistemin zəifliyi fərdin inkişafına mane olur.

Bütün göstərilən faktorlar insanın şəxsiyyət olaraq formalaşmasında əhəmiyyət daşıyır. Hər bir faktor insanı sosial həyatda gücləndirə və ya əksinə, onun uyğunlaşmasını çətinləşdirə bilər. Bu səbəbdən

sosiallaşma prosesinə yönəlmiş pedaqoji və sosial iş zamanı risklər nəzərə alınmalı, insanın müsbət sosial təcrübəsi artırılmalıdır. Sağlam sosial mühit yaradıldıqda insanın cəmiyyətə uyğunlaşması və uğurlu inkişafı daha asan baş verir.

Nəticə

İnsanın sosiallaşmasına təsir edən faktorlar həm müsbət, həm də mənfi istiqamətdə təsir göstərə bilər və bu təsirlər fərdin inkişaf trayektoriyasını birbaşa müəyyənləşdirir. Müsbət sosiallaşma faktorları uşağın empatiya, əməkdaşlıq, məsuliyyət və ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirərək onun cəmiyyətə uyğun, aktiv və sosial cəhətdən sağlam fərd kimi formalaşmasına şərait yaradır. Mənfi təsirlər isə sosial bacarıqların zəifləməsinə, davranış pozuntularına, aqressiv meyillərin artmasına və müxtəlif psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Sosiallaşmanın uğuru yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən deyil, həm də onu əhatə edən sosial mühitin – ailə, məktəb, yaşıd qrupu və medianın – keyfiyyətindən və qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Bu mühitin sağlam, dəstəkləyici və inkişafyönümlü olması sosiallaşma prosesinin səmərəliliyini artırır. Xüsusilə erkən yaş dövründə əldə olunan sosial təcrübə və bacarıqlar fərdin gələcək həyatında mühüm rol oynayır, onun sosial adaptasiyasını və cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Bundan əlavə, sosiallaşma prosesinin məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsi, valideyn və müəllimlərin maarifləndirilməsi, eləcə də müasir medianın təsirinin düzgün idarə olunması vacib amillər sırasındadır. Bu yanaşma uşaqların sağlam psixoloji mühitdə yetişməsini təmin etməklə yanaşı, onların gələcəkdə məsuliyyətli, sosial cəhətdən aktiv və cəmiyyət üçün faydalı fərdlər kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva, S. (2020). *İnsanın sosial inkişafında mühitin rolu*. Elm və Təhsil.
2. Bandura, A. (1997). *Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi*.
3. Əliyev, R. (2018). *Şəxsiyyətin inkişafında sosial-mədəni mühitin rolu*. Təhsil Nəşriyyatı.
4. Əmrahlı, L. (2007). *Şəxsiyyət və cəmiyyət*. MBM.
5. Həsənova, S. (2020). *Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında ailə faktorunun əhəmiyyəti*. Maarif Nəşriyyatı.
6. Hüseynov, R. (2019). *Sosiallaşma prosesinin psixoloji əsasları*. Təhsil.
7. Məmmədov, T. (2019). *Tərbiyə və şəxsiyyətin formalaşması: Nəzəri və praktik yanaşmalar*. Elm və Təhsil.
8. Mollayeva, E. (2022). *Sosial pedaqogika*. Elm və Təhsil.
9. Musayeva, Ş. (2013). *Dəyərlər və vətəndaş cəmiyyəti: Bəzi etik aspektlərin təhlili*. Elm və Təhsil.
10. Quliyev, A. (2018). *Sosial pedaqogika*. Elm.
11. Quliyev, S., & Quliyev, M. (2013). *Qloballaşma və müasir gəncliyin tərbiyə problemləri*. ADPU-nun nəşriyyatı.
12. Viqotski, L. (2005). *Şəxsiyyətin sosial inkişafı nəzəriyyəsi*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 19–23
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 19–23
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/19-23

New Approaches and Methods in Language Teaching

Turkan Ismayilli[1*], Kovser Abbasova[2]

Abstract. *This study explores the role of grammar instruction in language teaching, drawing on Noam Chomsky and constructivist theories by Jean Piaget, Lev Vygotsky, and Jerome Bruner. It highlights the importance of cognitive and social processes in language acquisition. The study reviews various teaching strategies, including inductive and deductive methods, collaborative and inquiry-based learning, and technology-supported techniques. Findings show that grammar should be taught in meaningful contexts rather than through memorization. A student-centered, multi-method approach enhances communicative competence and ensures more effective and lasting learning.*

Keywords: *language, language teaching, grammar, grammar teaching, method*

---

[1] Nakhchivan State University, PhD in Philology, Nakhchivan, Azerbaijan
[2] Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan
[*]Corresponding author. E-mail: turkanismayilli@ndu.edu.az
Received: 2 January 2026; Accepted: 8 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Dilin tədrisində yeni yanaşmalar və metodlar

Türkan İsmayıllı[1*], Kövsər Abbasova[2]

Xülasə. *Bu tədqiqat dil tədrisi çərçivəsində qrammatika təliminin rolunu araşdırır və effektiv öyrənməni dəstəkləyən yanaşmaları təhlil edir. Noam Chomskynin universal qrammatikası və Jean Piaget, Lev Vygotsky, Jerome Brunerin konstruktivist nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, koqnitiv və sosial proseslərin əhəmiyyətini vurğulayır.Tədqiqat mühazirə və sual-cavab, induktiv və deduktiv yanaşmalar, birgə və tədqiqata əsaslanan öyrənmə, vizuallaşdırma və texnologiya dəstəkli üsullar kimi müxtəlif strategiyaları əhatə edir. Nəticələr göstərir ki, qrammatika tədrisi əzbərləmə ilə məhdudlaşmamalı, kommunikativ sərişta və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən kontekstlərdə təqdim olunmalıdır. Çoxmetodlu, tələbəyönümlü yanaşma öyrənmənin effektivliyini və davamlılığını artırır.*

Açar sözlər: *dil, dil tədrisi, qrammatika, qrammatika tədrisi, metod*

1 Naxçıvan Dövlət Universiteti, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan, Azərbaycan
2 Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
[*]Məsul müəllif. E-poçt: turkanismayilli@ndu.edu.az
Daxil oldu: 2 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 8 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Throughout history, languages have evolved, changed, and taken on a structured framework of rules to meet the needs of societies. This set of rules is called grammar and ensures the correct, effective, and conscious use of language. In traditional language teaching, grammar has mostly been approached through memorizing rules; however, this approach has been insufficient in developing the functional use of language. Today, the understanding of language teaching views grammar not only as a set of rules but also as a tool that supports understanding, expression, and critical thinking. Accordingly, grammar instruction aims not only for students to use language correctly but also to gain linguistic awareness and improve their communication skills. Therefore, modern language teaching is considered a student-centered and interaction-based process that utilizes a combination of different methods and approaches.

Language teaching and learning have a history as old as humanity itself. Traditional approaches to language teaching have largely relied on the transmission of grammatical rules. However, there are differing views on the scope and teaching methods of grammar. Grammar can be considered, in a narrow sense, as a set of rules, or, in a broader sense, as a field encompassing the structure, functioning, and use of language. In this context, grammar is a branch of science that examines sound, form, and sentence structure, and reveals the rules of language. Today, grammar instruction is no longer seen as limited to memorizing rules; it is considered a multifaceted process that develops cognitive skills such as comprehension, expression, and critical thinking. Especially in native language instruction, grammar contributes to accurate and effective communication by increasing an individual's linguistic awareness. Therefore, grammar instruction is a fundamental learning area that supports both the correct use of language and higher-order thinking skills.

Grammar Teaching: At its core, grammar teaching aims to help students discover the structural elements of a language (sound, form, syntax) within meaningful contexts. Chomsky's (1965) universal grammar theory argues that individuals possess an innate capacity for language acquisition, demonstrating that learning cannot be explained solely by external stimuli. These developments paved the way for cognitive and subsequently constructivist approaches. Constructivist learning theory argues that individuals do not passively receive information from the outside, but rather construct it through their own mental processes by interacting with their prior knowledge (Naghiyeva, 2024). In this context, learning is considered an individual and social construction process. Jean Piaget, Lev Vygotsky, and Jerome Bruner are among the founding figures of the constructivist approach**.** According to Piaget learning occurs through assimilation and adaptation as a result of an individual's interaction with their environment. Mental development progresses through specific stages, and this development directly affects language learning. Vygotsky argues that learning is a social activity and that individuals' areas of potential for development can be expanded through guided learning and social interaction. According to him, language is both a tool for cognitive development and a cornerstone of learning. Bruner states that the functions of language in acquiring, interpreting, and transmitting information play a central role in mental development (Ekizer, 2025). According to him, learning is constructed through the individual's active interaction with their cultural environment.In grammar teaching, the use of much newer and more effective methods, in line with modern technology, is now an unavoidable necessity.

Approaches and Methods

1. In language teaching, lecture and question-and-answer methods hold a significant place among the approaches used. The lecture method is one of the oldest and most classic methods for conveying grammar topics quickly and concisely. However, when used alone, this method is insufficient for

ensuring lasting learning and can lose its appeal for students. Therefore, it should be preferred more in a limited way, especially during the summarizing and presentation of basic information stages.

2. The question-and-answer method promotes active student participation, critical thinking, and curiosity. In this approach, the teacher uses questions to help students understand and reinforce the topic, making it particularly effective after lectures. When applied appropriately alongside other methods, it enhances the overall effectiveness of the language teaching process (Ismayilli, 2025).

The four skills-based method (reading, listening, speaking, writing) adopts a holistic approach to teaching grammar. Students learn grammar in context through carefully selected texts, followed by speaking and writing activities. This approach enables learners to internalize grammar through practice rather than memorization, leading to more effective and lasting learning.

3. Inductive and deductive methods are important cognitive strategies in grammar teaching. In the inductive method, students learn intuitively and through discovery by arriving at rules from examples. This approach supports critical and scientific thinking skills. In the deductive method, general rules are given, and students are then asked to apply these rules to examples (Mammadova, 2024). This method, which is particularly suitable for students with well-developed abstract thinking skills, contributes to the systematic and structured learning of subjects. Dramatization (play-based learning) is an effective language teaching technique, especially at the primary school level. In this method, students actively participate in the learning process through role-playing and dramatization. Play-based learning increases student motivation while making information easier to understand and retain. It also makes learning more understandable and enjoyable by allowing abstract grammatical concepts to be concretized (Abbasova, 2024). The group work method is based on collaborative learning. Students working together to produce knowledge helps them grasp grammar concepts more easily. This method develops a sense of responsibility, communication skills, and a collaborative work culture in students. It also makes the language teaching process more efficient and participatory by supporting learning through the exchange of ideas and interaction.

7. Demonstration and Practice Method: Students learn effectively through seeing, hearing, and doing; therefore, demonstration-based methods are highly important (Ashrafova, 2025). In this approach, the teacher guides the process by first presenting correct examples and then encouraging students to practice them. It is especially useful for language teaching, vocabulary acquisition, and writing activities.

Presentation Method Strategy: Based on David Ausubel's meaningful learning theory, this strategy involves presenting information in a structured, logical, and sequential way (Babayev, 2025). The teacher explains concepts clearly, ensuring that students are mentally prepared to understand and internalize new knowledge.

Discovery Learning Strategy: This student-centered method encourages learners to actively participate and reach conclusions through their own discoveries. Learning occurs inductively, as students analyze information and form generalizations, which also enhances critical thinking and problem-solving skills (Boiko, 2025, p. 5).

Inquiry-Based Learning Strategy: This approach focuses on problem-solving. Students identify problems, form hypotheses, collect and analyze data, and draw conclusions, while the teacher acts as a guide. It helps learners develop both subject knowledge and future problem-solving abilities.

Shadowing: Widely used in foreign language teaching, this technique involves repeating speech simultaneously with a speaker. It improves pronunciation, intonation, and fluency, while also

strengthening listening skills. Recording and evaluating one's own voice increases awareness and retention (Saez-Zevallos, 2024).

Visualization: Particularly effective in teaching grammar to younger learners, this method uses visual aids and colorful materials to make abstract concepts more concrete, engaging, and easier to remember.

Visual Methods: Tools such as TV programs, films, and theater present language in natural contexts, making learning more enjoyable and lasting. However, materials should be appropriate to the learners' level.

Field Trip Method: This supportive approach enables students to experience language in real-life settings, making learning more meaningful through observation and interaction.
Exposure Method: This method emphasizes intensive use of the target language. By actively engaging with the language, students naturally acquire its rules, which accelerates the learning process.

Conclusion

In light of the information provided above, we must first state that language teaching is not simply about teaching grammar. Language is not learned by teaching grammar; on the contrary, it makes learning more difficult and unpleasant. Language teaching is a challenging process that requires the use of many methods and components together. Therefore, conducting language teaching with multiple methods, rather than a single one, both accelerates the process and makes learning enjoyable and engaging. In conclusion, we must move beyond rote memorization of grammar rules in language teaching and rethink methods, finding new approaches and methods. Following the methods applied in the contemporary world while adding new approaches and methods is now a great necessity. Whether for our own children or for foreigners, finding new methods, opening new horizons, and utilizing technological innovations in teaching Turkish is a necessity brought about by the times.

References

1. Ashrafova, I., Mirjalal Orujlu, A., & Yusifeli qızı Mehdizade, N. (2025). MULTILINGUALISM IN HIGHER EDUCATION: BRIDGING CULTURES THROUGH TRANSLATION AND INTERPRETING. *German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft*, (116).
2. Ekizer, F. N. (2025). Exploring the impact of artificial intelligence on English language teaching: A meta-analysis study. *Computers & Education*.
3. Babayev, J. (2023). How to teach a foreign language through CLT. In *Proceedings of the 4th International Scientific Conference" Interdisciplinary Science Studies* (p. 123).
4. Babayev, J. S., Sadikhova, S. N., Baghirova, M. A., Seidova, E. R., & Mammadova, A. A. (2025). A lexical-stylistic and cross-cultural analysis of vulgarisms and their usage spheres. *Universidad y Sociedad*, *17*(6), e5525-e5525.
5. Ismayilli, T. M., Mammadova, K. M., & Asadova, A. A. (2025). The Impact of Educational Games on Speaking Skills in the Foreign Language Teaching Process. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*, *19*(1), 229–240.
6. Ismayilli, T., Mammadova, K., Ibrahimli, N., & Heyderova, N. (2025). Confirmation gestures, mimics and their effects on foreign language learning: Examples of EFL students. *Pegem Journal of Education and Instruction*, *15*(2), 198–206.
7. Babasoy, Y. B., Zeynalova, K., Sadigova, N. E., & Ismayilli, T. M. (2025). Functional semantic character of affirmation in English in the aspect of cognitive linguistics. *Universidad y Sociedad*, *17*(3), e5214-e5214.

8. Ismailli, T. (2024). İngilis və Azərbaycan dilində durğu işarələri. *Elmi Tədqiqat*, *15.*
9. Naghiyeva, G. İngilis dili dərslərində fənlərarası əlaqədən istifadə etməklə tələbələrin dərsdə fəallığının artırılması yolları. *Elmi Tədqiqat*, *57*
10. Mammadova, K. (2024). Steven Krashen's Theory of the Second Language Acquisition. *International Scientific Journal*, *18*(11), 81–87.
11. Abbasova, K. (2024). Cultural, Political, and Technological Influences on the Evolution of German. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, *1*(2), 26–37.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 24–32
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 24–32
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/24-32

1980-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin mətbuata təsiri

Günay Məmmədova

Xülasə. *XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin dərin iqtisadi böhran içərisində çabaladığı, mənəvi-psixoloji aşılanmanın son həddə çatdığı, ictimai-siyasi hərc-mərcliyin hökm sürdüyü hər addımda hiss olunurdu, həmçinin dünyada mühafizəkar qüvvələrin fəallaşması bir çox əsarət altında yaşayan ölkələrə təsir edirdi. Göründüyü kimi, SSRİ-nin bütün iqtisadi sistemi, ideologiyası, daxili və xarici siyasəti köklü surətdə yenidənqurmaya, ciddi islahatlara, əsaslı dəyişikliklərə möhtac idi.*
1985-ci ilin mart ayında SSRİ-də Mixail Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkəni iqtisadi böhrandan çıxmaq meylləri "yenidənqurma" siyasəti adı altında pərdələnməyə başlandı. Xarici ədəbiyyat bunu "Qorbaçov inqilabı" adlandırır. Həqiqətən də ölkənin həm iqtisadiyyatı, həm də ideologiyası ciddi yenidənqurma tələb edir. "Yenidənqurma" əvvəl xalq təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək siyasətindən başladı. Sonra iqtisadi, siyasi və hüquqi islahatlar həyata keçirilməsinə başlanıldı. Qarbaçovun nisbətən cavan olması xalqda müəyyən ümidlər doğurmuşdu. "Yenidənqurma" siyasətində demokratiya anlayışının önə sürülməsi Sovet imperiyasının tərkibində olan millətlərin siyasi həyatı ilə yanaşı mətbuatına da bir sıra dəyişikliklər gətirdi. Qəzetlərin məzmununda obyektiv yanaşmalar və fikirlər yer almağa başladı.

Açar sözlər: *yenidənqurma, mətbuat, Qarabağ, antitürk siyasət, qəzet, müstəqillik dövrü, kommunist ideologiyası, ilk gizli nəşrlər*

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: g-alizade87@mail.ru
Daxil oldu: 17 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 7 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of the Social and Political Situation in Azerbaijan in the 1980s on the Press

Gunay Mammadova

Abstract. *In the 1980s, the Soviet Union was experiencing a profound economic crisis, the process of moral-psychological indoctrination had reached its final stage, and societal-political turmoil was evident at every step. Additionally, the growing influence of conservative powers around the world was impacting many countries under occupation. As can be seen, the entire economic system, ideology, and both domestic and foreign policies of the USSR were in dire need of a fundamental restructuring, serious reforms, and substantial changes.*
In March 1985, with Mikhail Gorbachev coming to power in the Soviet Union, the policy of "perestroika" (restructuring) was initiated in an attempt to overcome the crisis.

This policy is often referred to in foreign literature as the "Gorbachev revolution." Indeed, both the country's economy and its ideology required a significant overhaul. "Perestroika" initially began with a policy aimed at accelerating the development of the national economy. Subsequently, economic, political, and legal reforms were implemented. Gorbachev's relative youth sparked some hope among the public. The emphasis on democracy within the "perestroika" policy led to changes in the political life and media of the nations within the Soviet Empire. Newspapers began to reflect more objective perspectives and views.

Keywords: *perestroika, press, Nagorno-Karabakh, anti-Turkish policy, newspaper, independence period, communist ideology, first clandestine publications*

Baku State University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan
Email: g-alizade87@mail.ru
Received: 17 December 2025; Accepted: 7 April 2026; Published online: 28 May 2026
© Author(s) 2026. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

1980-ci illərdə Mixail Qorbaçov tərəfindən irəli sürülən "yenidənqurma" (perestroyka) siyasəti çərçivəsində sosializm, demokratiya və aşkarlıq (qlasnost) kimi prinsiplərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu siyasət cəmiyyətdə obyektiv olaraq demokratik dəyərlərin və azadfikirliliyin ilkin rüşeymlərinin formalaşmasına zəmin yaratdı. Lakin Azərbaycan 1988-ci ilin əvvəllərinədək SSRİ-də baş verən bu müsbət transformasiya proseslərindən faktiki olaraq müəyyən dərəcədə kənarda qalmışdı. Real problemlərin üstünün örtülməsi, mövcud ictimai-siyasi mühitdə onların ictimai müzakirədən yayındırılması və ümumi rifah illüziyasının yaradılması dominant xüsusiyyət kimi çıxış edirdi (Əliyev, 2014).

Azərbaycan təbii resurs baxımından zəngin olmasına baxmayaraq, ciddi sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdi. Sosial infrastrukturun ləngiməsi – xəstəxanaların, təhsil müəssisələrinin və mənzil fondunun çatışmazlığı, o cümlədən adambaşına düşən milli gəlirin aşağı səviyyədə olması respublikanın geridə qalan regionlar sırasında yer almasına səbəb olmuşdu. Aşkarlıq mühitinin və siyasi plüralizmin təşviqi nəticəsində "Yenidənqurma" siyasəti çərçivəsində demokratik institutların, təxminən 70 il ərzində cəmiyyətdə, həmçinin milli münasibətlər sahəsində yığılıb qalmış problem və ziddiyyətləri üzə çıxmağa başladı. Bu proseslər eyni zamanda mərkəzdənqaçma meyllərinin güclənməsi ilə müşayiət olunurdu. İctimai-siyasi həyatda demokratikləşmə və açıq müzakirə mühiti genişlənir, mətbuat daha fəal rol oynamağa başlayırdı. Aşkarlıq prinsipindən istifadə edən Azərbaycan mətbuatı xüsusilə 1920–1940-cı illəri əhatə edən tarixi dövrü yenidən qiymətləndirərək tənqidi təhlillər təqdim edirdi. Bu çərçivədə Mir Cəfər Bağırov dövrünün repressiv idarəetmə üsulları, qeyri-humanist siyasəti, totalitar idarəçilik metodları və bolşevik ideologiyasının milli ayrı-seçkilik xüsusiyyətləri ifşa olunurdu. Lakin atılan ilk addımlardan, görülən ilk tədbirlərdən hiss olunurdu ki, Mixail Qorbaçov belə böyük ölkəni idarə etmək, bu ağır vəzifəni yerinə yetirmək qabiliyyətindən çox uzaqdır. Buna görə də M.Qorbaçovun "yenidənqurma" adı ilə aparmaq istədiyi islahatların uğursuz olacağı çoxları üçün şübhə doğurmurdu.

Ümumilikdə, sovet mətbuat sisteminin tərkib hissəsi olan Azərbaycan mətbuatının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun siyasi-ideoloji və təbliğat yönümlü olması idi. Tarixi və ictimai əsasları zəif olan bu sistem uzun müddət fəaliyyət göstərsə də, mahiyyət etibarilə sovet rejiminin ideoloji aləti kimi çıxış etmişdir. Nəticə etibarilə, sovet siyasi sisteminin süqutu ilə bu mətbuat modeli də öz funksionallığını itirərək iflasa uğramışdır (Məmmədli, 2018, s. 33).

“Yenidənqurma” siyasəti və islahatların mətbuata təsiri

“Yenidənqurma” ərəfəsində və dövründə ölkənin iqtisadi tənəzzüldə boğulduğunu aydın təsəvvür etmək üçün cəmiyyətin ümumi mənzərəsini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Xalq təsərrüfatının elə bir sahəsi yox idi ki, orada ayrı-ayrı göstəricilər üzrə geriləmə olmasın. Xalqa verilən heç bir vəd-ərzaq proqramı, mənzil proqramı və təhsil sahəsində islahatlar yerinə yetirilə bilmədi.

Kənd təsərrüfatında vəziyyət daha pisləşirdi. Kənd təsərrüfatında da mövcud idarəetmə metodlarının kökündən dəyişdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. M.Qorbaçov isə problemin dərinliyinə varmaq istəmir, əvvəllərdə olduğu kimi, ənənəvi yolla hər şeyin həll ediləcəyini gözləyirdi. Sov.İKP MK-nın Plenumunda (1989-cu il mart) M.S.Qorbaçov “Müasir şəraitdə Sov.İKP-nin qarar siyasəti haqqında” məruzəsində demişdir. “Həqiqət belədir ki, kənd təsərrüfatı məhsulumuz çatışmır. Dövlət xaricdən xeyli miqdarda taxıl, ət, meyvə, tərəvəz, şəkər, bitki yağı və bəzi başqa məhsulları satın almağa məcburdur. Biz həm əmək məhsuldarlığı, həm tarlaların məhsuldarlığı, həm də ərzaq məhsullarının müxtəlifliyi və keyfiyyəti sarıdan inkişaf etmiş bütün ölkələrdən (irili-xırdalı ölkələrdən) geri qalırıq” (Hüseynova, 2004, s. 472). İqtisadiyyatın ağır vəziyyətə düşməsinin digər səbəblərindən biri 1986-cı ildə Çernobıl Atom Elektrik Stansiyasındakı qəza oldu. Qəza barədə məlumat əhaliyə və dünya ictimaiyyətinə vaxtında çatdırılmaması fəlakətin nəticələrinin qlobal xarakter almasına səbəb oldu.

Mətbuatda az-çox senzura götürülsə də, hələ də arxivlərin tam açılmasına, mühüm sənədlərin üzə çıxarılmasına icazə verilmirdi. Belə nəticəyə gəlirik ki, M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlişi vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirdi. Sovet cəmiyyətinə yeni siyasi sistem kimi təqdim olunan yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti sovet ideoloji sisteminin zəifləməsinə şərait yaratdı. Yuxarıdan aşağıya doğru idarə olunan, çoxlu sayda xəbərçilərdən ibarət olan, “KQB” adlanan senzura sisteminin güclü nəzarət şəbəkəsi sarsılmağa başladı. Bir çox xalqları bir araya gətirən Sovet idarəçiliyinin zəifləməsi sosial ədalət istəyən qüvvələrin fəallaşmasına səbəb oldu.

Demokratiya və aşkarlıq siyasətinin genişlənməsi nəticəsində Azərbaycanda dini-mənəvi dəyərlərə, İslam ənənələrinə maraq və dönüş prosesi sürətləndi. Uzun müddət qadağan olunmuş dini fəaliyyətlər tədricən leqallaşdırılıb, müqəddəs ibadət yerlərindən sərbəst istifadə imkanları genişləndi. 1988–1990-cı illər ərzində respublika ərazisində 30-dan artıq məscidin fəaliyyətə başlaması dini həyatın canlanmasının mühüm göstəricilərindən biri oldu. 1989-cu ildə Bakıda islam mədrəsəsinin açılması dini təhsilin institusional əsaslarının formalaşmasına təkan verdi. Bununla yanaşı, 1990-cı ildən etibarən müsəlmanların müqəddəs Məkkə şəhərinə ziyarətlərinin təşkili dini azadlıqların genişlənməsinin praktik ifadəsi kimi çıxış edir. Eyni dövrdə “İslam” qəzetinin nəşrə başlaması da dini ideyaların və maarifləndirici məlumatların ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

Respublikada yaşayan azərbaycanlıların İran və Türkiyə ərazisində yaşayan soydaşları ilə əlaqələrinin bərpası istiqamətində də mühüm addımlar atılır. Bu məqsədlə “Sərhəd hərəkatı” adlandırılan ictimai-siyasi proses formalaşır. 1989-cu il 31 dekabr və 1990-cı il 1 yanvar tarixlərində Araz çayı boyunca uzanan 137 km-lik Sovet–İran sərhəd xəttində, həmçinin 1990-cı il yanvarın 7-də SSRİ–Türkiyə sərhədində mövcud olan mühəndis qurğularının dağıdılması nəticəsində sərhədin hər iki tərəfində yaşayan qohum və soydaşların bir-biri ilə təması və gediş-gəlişi bərpa olunur. Ümumiyyətlə, qeyd olunan proseslər Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın dinamikləşməsi, milli və dini özünüdərkin güclənməsinin cəmiyyət daxilində genişmiqyaslı sosial fəallığın artması ilə səciyyələnirildi (Mixail Qorbaçov: Niyə onun yenidənqurma siyasəti SSRİ-ni qoruya bilmədi, n.d.).

İqtisadi çətinliklər, ölkənin qeyri-peşəkarcasına idarə olunması imperiyanın tərkibində yaşayan xalqlarda müstəqillik meyillərini alovlandırdı. Baltikyanı ölkələrdə, Gürcüstan və Ukranıyanın qərb bölgələrində həm ziyalılar, həm də adi vətəndaşlar müstəqillik hərəkatına başladılar. 1989-cu ildə avqust-sentyabr aylarında Baltikyanı ölkələrdə nümayişlər başlandı. Nümayişçilər respublikaların SSRİ-nin tərkibindən çıxmasını tələb edirdilər. Qərbi Ukraynanı, Moldaviyanı və Tacikistanı nümayişlər dalğası bürümüşdü. Tatarıstan, Çeçenistan da müstəqillik uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. Mərkəzdənqaçma qüvvələrin fəallaşması Sovet İmperiyasının vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirdi. Digər tərəfdən, partiya rəhbərliyinin və demokratik qüvvələrin siyasətdə və

iqtisadiyyatda düşünülməmiş radikal islahat tələbləri ölkədə başlanmış böhranı daha da dərinləşdirdi. Milli respublikalarda və regionlarda mərkəzə qarşı kütləvi çıxışlar, mitinqlər daha geniş vüsət aldı. Parçalanmağa heç cür razı olmayan Sovet İttiffaqı bu vəziyyətdən çıxışı yolunu çirkin əməllərə əl atmaqda gördü. Sovet imperiyasını yenidən bərpası üçün hazırlanmış layihə və tədbirlərə başlanıldı, xalqları bir-birinə düşmən etməklə hadisələrin qarşısını almağa çalışırdılar. Tbilisidə, Bakıda, Litvada və digər şəhərlərdə törədilən qırğınlar SSRİ-dəki böhran vəziyyətini daha da acınacaqlı bir vəziyyətə saldı. Ayrı-ayrı respublikalar kommunist rejiminin mövcudluğu ilə barışmayaraq mübarizə aparırdı. Çoxlu sayda millətləri və xalqları öz əsarətində saxlayan Sovet İttifaqı dünya ictimaiyyətinin nəzərində təcəvüzkar dövlət kimi tanınırdı. Xalqların milli özünüdərkinə əngəl törədən, suveren hüquqlarını tapdalayan hakim rejim həm də, milli sərvətlərin sahib olduğu millətlərdən alınaraq talan edilməsinə şərait yaradırdı. Bu da etiraz dalğasını daha da genişləndirdi. Sözlə iş, nəzəriyyə ilə praktika arasında dərin uçurum vardı. "Yenidənqurma" və "Aşkarlıq" adı altında görülən saxta addımlar da bir bəhrə vermədi, əksinə iqtisadiyyata ciddi ziyan vurdu, cəmiyyətləri açıq siyasət aparmağa cəsarətləndirdi, mərkəzdən qaçan qüvvələrin sayı artdı. Ən əsası Kommunist partiyasının yalançı nüfuzu sarsıldı.

Azərbaycanda Qarbaçov siyasətinin nəticəsi kimi yenidənqurma – yenidənqurulma media aşağıdakı mərhələlərdən keçdi:

- Dövlətin və kommunist partiyasının monopoliyasında fəaliyyət göstərən mətbuat tədricən sahibinin mütləq diktəsindən imtina etməyə başladı. Bu proses "Oqonyok"," Novıy Mir", "İzvestiya", "Komsomolskaya", "Pravda" və "Literaturnaya Gazeta" kimi mətbuat orqanlarının, həmçinin Azərbaycanda nəşr olunan "Molodyoj Azerbaydjana" və "Kommunist" qəzetlərinin tematikasında öz əksini tapdı.
- SSRİ-nin milli müstəqilliyə can atan respublikalarında qeyri-formal təşkilatların yaranması bu təşkilatlara məxsus qəzet və jurnal tipli nəşrlər meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu qurumların formalaşması tədricən mövcud hakimiyyətə qarşı mübarizəsini daha da gücləndirdi. Ümumiyyətlə, bir çox respublikalarda özlərini "müxalifət" kimi təqdim edən siyasi qüvvələr formalaşdı və birləşən partiya və təşkilatlar hakimiyyətə gəlmək uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Yeni ictimai-siyasi dalğa isə bu təşkilatların ideoloji fəaliyyətini təmin edən mətbuat orqanlarının yaranmasına zəmin yaratdı.
- Uzun müddət mətbuat üzərində– təxminən 70 il ərzində monopoliyanı qoruyan sovet sisteminin zəifləməsi və dağılması ehtimalını hiss edən qüvvələr, eyni zamanda, sivil dünya təcrübəsinə əsaslanan kütləvi informasiya vasitələri sisteminin yaradılması istiqamətində təşəbbüslər irəli sürdülər. Bu sonuncu mərhələ əvvəlki mərhələlərin daxilində formalaşsa da, onun real şəkildə gerçəkləşməsi daha gec baş verdi. Bu prosesin həyata keçməsi üçün mövcud siyasi sistemin və rejimin dəyişməsi zəruri idi. SSRİ-nin tam dağılması və bazar münasibətlərinə keçid bu mərhələnin başlanması ilə mümkün oldu.

1980-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanda nəşr olunan bəzi qəzet və jurnallar "aşkarlıq" və "yenidənqurma" prinsiplərinə əsaslanaraq cəmiyyətdə baş verən prosesləri nisbətən obyektiv şəkildə əks etdirməyə başladılar. "Molodyoj Azerbaydjana", "Odlar Yurdu" və "Elm" qəzetləri ictimai narahatlıq doğuran problemlərlə bağlı tənqidi materiallarla çıxış edir, mövcud quruluşun və ictimai-siyasi münasibətlərin ziddiyyətlərini ön plana çəkirək göstərirdilər. Məzmun və hadisələrə yanaşma baxımından bu nəşrlər digər mətbuat orqanlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Azərbaycanda yürüdülən antitürk siyasəti isə "yenidənqurma" dövründə ölkə üçün ən ağır nəticələrdən biri kimi özünü göstərdi və bu siyasətin ən bariz təzahürü Qarabağ problemi oldu.

Azərbaycanda antitürk siyasəti

"Yenidənqurma" və "aşkarlıq" siyasətinin elan etdiyi nisbətən liberal mühitdən istifadə edən erməni millətçi qüvvələri Qərbi Azərbaycanda antitürk yönümlü siyasətlərini daha da gücləndirib etnik

təmizləmə prosesinə başladı. Bu mərhələdə azərbaycanlıların Ermənistandan növbəti deportasiyası başlandı. 1988-ci ilin fevral ayında Yerevan şəhərində "Ermənistanı türklərdən təmizləməli" və "Ermənistanda yalnız ermənilər yaşamalıdır" kimi şüarlar altında kütləvi antitürk mitinqləri keçirildi. Fevral ayının 21-də isə erməni radikal qrupları tərəfindən şəhərdə fəaliyyət göstərən son məscid dağıdıldı.

Elə həmin il, fevralın 18–23-də təqiblərə məruz qalan azərbaycanlı qaçqınların yeni dalğası Azərbaycana sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Erməni tərəfi azərbaycanlılar haqqında mənfi ictimai rəy formalaşdıraraq hadisələrin gedişini məqsədli təxribat xarakterli addımlara yönəltdi. 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıt şəhərində baş verən hadisələr bu kontekstdə xüsusi qeyd olunur. "Paşa" ləqəbli Edik Grigoryan adlı şəxsin iştirakı ilə təxribat xarakterli iğtişaşlar törədilməyə başladı. Bu hadisələrin məhz Sumqayıtda baş verməsi təsadüfi deyildi; çünki, Ermənistan ərzisindən qovulmuş çoxsaylı azərbaycanlılar bu şəhərdə məskunlaşmışdı.

Əvvəlcədən planlaşdırıldırılan hadisələrdə bir sıra faktlar – videolentlərin çəkilməsi, bəzi ermənilərin öncədən banklardan vəsaitlərini çıxarması və şəhəri tərk etməsi – bu qənaəti gücləndirir. Sonralan bu hadisələri bəzi təhriflərlə beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilərək azərbaycanlılara qarşı mənfi rəy formalaşdırmağa çalışmışdılar. 1988-ci il fevralın 27-də şəhərdə kütləvi iğtişaşlar başlayır, səhəri gün talan və zorakılıq halları baş verir. Nəticədə 32 nəfər (26 erməni və 6 azərbaycanlı) həlak olur, 200-dən artıq ev qarət edilir.

Sumqayıt hadisələrindən sonra Ermənistanda antitürk istiqamətli hərəkat daha da formalaşmağa başladı. Bu zaman qeyri-formal silahlı erməni birləşmələri fəallığı yüksəlməyə başladı. 1988-ci ilin martında azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə yüzlərlə ev qarət edilərək yandırılır, əhali məcburən öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qovulur. Həmin ilin may ayında Yerevan ətrafında yerləşən azərbaycanlı kəndlərinə yenidən hücumlar təşkil edilir (Əliyev, 1989, s. 119). 1988-ci ilin mart–dekabr ayları ərzində yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, minlərlə insan isə İran və Türkiyə sərhədlərini keçərək sığınacaq alır. Eyni zamanda, silahlı hücumlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə də yayılır. Qarabağ bölgəsində, xüsusilə Qubadli District ərazisində yerləşən Eyvazlı, Qovudlu və Qədili kəndlərinə hücumlar edilir, qırğınlar törədilir, Kərki kəndi işğal olunaraq yandırılır. Sentyabr ayının 16-da Bakı–Tbilisi sərnişin avtobusu partladılır, 31 iyul 1991-ci ildə isə Moskva–Bakı qatarında güclü partlayış törədirlər.

Ümumiyyətlə, bu prosesdə 230 minə yaxın azərbaycanlı öz doğma yuvalarından qovulur, 225 nəfər isə həyatını itirməklə Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilir. Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən zorakılıq siyasəti onların kütləvi köçməsi ilə sonlanır. Əhalinin Azərbaycana köçü respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşdirdi. Sovet cəmiyyətini sarsıdan "yenidənqurma" və "aşkarlıq" şüarından istifadə edən erməni siyasi qüvvələri yenidən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürürlər.

Qarabağ münaqişəsi və mətbuatda əksi

Sovet hakimiyyəti dövründə xalqlar arasında konfliktlər, münaqişələr sərtləşdi, mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək üçün ənənəvi "parçala, hökm et" siyasətindən daha geniş istifadə edilərək milli münaqişələr qızışdırıldı, imperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəldən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı. Bu ocaqlardan biri də Azərbaycanda yaradıldı. Qarabağ hadisəsi birdən-birə yarana bilməzdi. Mərkəz buna illərlə ciddi hazırlıq görmüş, çox mükəmməl ssenari tərtib etmişdi. Şübhəsiz ki, bu oyunun əsas icraçıları erməni millətçi dairələri, iştirakçıları isə sadə xalq olmalı idi. Moskvada və İrəvanda illərlə Azərbaycan xalqı əleyhinə nəşr edilən kitablar, qəzetlərdə dərc olunan məqalələr düşmən Azərbaycan obrazı yaratmaq üçün idi. SSRİ-nin dəstəyi ilə hüquqi əsası olmayan Qarabağ komitəsinin fəaliyyəti genişləndi. Ermənistandan Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məqsədi ilə dünyanın 30-dan çox dövlət və beynəlxalq təşkilatına 300 min

ermənin imzası ilə müraciətnamələr göndərildi. Azərbaycanlıları təhqir edən, milli münasiqəni qızışdıran sifarişli yazıların yazılması, xüsusi ilə Harun Qazaryanın, Zori Balayanın, S.Xanzadyanın, B.Ulubabyanın, S.Kaputikyanın və başqalarının tarixi saxtalaşdıran "əsərləri" ilə uydurma erməni tarixi yazılırdı. Balayanın "İki od arasında", "Qəza", "Ocaq" kitablarında ermənilər özlərinin uydurduğu "tarixi" faktlara inandırmağa cəhd edirdilər. "Literaturnaya qazeta" nın Ermənistan SSR üzrə müxbiri Zori Balayanın 1984-cu ildə rusca buraxılan "Ocaq" kitabında türklər, xüsusilə azərbaycanlılar "vəhşi", "barbar" adlandırılır. Ermənilər və sətiraltı məna ilə rusları azərbaycanlılara qarşı müharibəyə çağırırdılar.

Erməni təxribat qrupları irəli sürdüyü iddiaların onlara məxsus olmayan ərazilərlə bağlı növbəti hadisəsi 1987-ci ilin oktyabrında baş verdi. Bu zaman İrəvanın Puşkin meydanında "Qarabağ" komitəsinin ilk açıq mitinqi keçirildi. Burada Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbini irəli sürüldü. Ardınca Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət Soveti tərəfindən regionun Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

Azərbaycan xalqı baş verənlərə etiraz olaraq respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunması ilə bağlı kütləvi nümayişlərə başladı. Bu vaxt erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazilərində açıq hərbi əməliyyatlara girişdi. Hüquq-mühafizə orqanları Sovet rəhbərliyinin göstərişi ilə azərbaycanlı əhalinin əlində olan silahları müsadirə etdilər ki, bu da faktiki olaraq onların tərksilah edilməsi demək idi. "Azadlıq" meydanında keçirilən fasiləsiz mitinqlər və hadisələrə bu cür münasibət rəsmi dairələrdə narazılığı daha da gücləndirdi. 1988-ci il noyabrın 17-dən dekabrın 5-dək təxminən bir milyona yaxın insanın iştirak edirdiyi mitinqlərdə hakimiyyət xalqın tələblərini nəzərə almaq əvəzinə, sovet qoşunları vasitəsilə bu aksiyaları dağıtmağa üstünlük verdi.

Azərbaycan xalqını gözləyən təhlükələri görməmək və qabaqlayıcı tədbirləri həyata keçirməmək Sovet İperiyasını atdığı ən böyük səhv addımlardan biri idi. Belə ki, 1988-ci il ermənilərin Qarabağda cinayətkar hadisələr törətməsi, ondan qabaq isə Qərbi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin öz torpaqlarından deportasiya edilməsi, Qarabağda Topxana meşəsində ağacların qırılması və bununla bağlı başlanan mitinqlər hadisələrin məcrasını dəyişdi. 1988-ci ilin fevralında Sumqayıt şəhərində ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş təxribat xarakterli qırğınlar da SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi ilə ermənilərin həyata keçirdiyi ssenarinin tərkib hissəsi idi. Münaqişənin qızışdırılmasında millətçi erməni ziyalılarının mühüm rolu olmuşdu. Həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün mübarizəyə Azərbaycan ziyalıları da qoşuldu.

1988-ci ildə hərəkatçı və Milli Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun əməkdaşı Ənvər Əliyev "Vətən" adlı rus dilində məqalələr toplusunu nəşr etdi. 1989-cu ilin aprelində "ANS" televiziyasının yaradıcısı olan Vahid Naxış "Rok Oko" adlı bir jurnalı nəşr edib yaydı. 1989-cu ilin mayın 27-də isə Azər Qasımzadə "Dirçəliş" qəzetini nəşr etməyə başladı. A.Qasımzadənin ümumi redaktorluğu ilə "Gülüstan", "Soy", "Dönüş" məcmuələri də nəşr edilməyə başlandı. Bir müddət sonra Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin, "Yeni Müsavat" Partiyasının, "Birlik" Cəmiyyətinin, Xalq Azadlıq Partiyasının "samizdat" nəşrləri Azərbaycanda yayılmağa başladı. Eyni zamanda Sovetlər Birliyi dövründə qadağan edilmiş mövzularda kitablar da çap edilib gizli qaydalarda oxuculara çatdırılırdı. Qarabağ hadisələrinin başlaması Azərbaycan mətbuatına "yuxarıların" sifarişini yerinə yetirməməyə, xalqın haqq sözünü deməyə təkan verdi. Kütləvi informasiya vasitələrində nəzərəçarpan dərəcədə məzmun dəyişikliyi hiss olunmağa başlanmışdı. Ancaq mətbuat hələ də sovet iqtidarının nəzarətində olduğundan ilk əvvəl "Odlar Yurdu", "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetlərində, "Gənclik", "Xəzər" jurnallarından başqa, demək olar ki, respublikanın heç bir informasiya vasitəsi həlli vacib məsələlər barədə oxucularla açıq dialoq aparmaq iqtidarında olmadı.

1989-1990-cı illərdə Azərbaycanda "samizdat"ların sayı çox olsa da, müxalif istiqamətli qəzetlərin dövlət qeydiyyatına alınması prosesi də artıq başlanılmışdı. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin

qəzeti kimi nəşr edilən "Azadlıq" 1989-cu ilin dekabrından qeydiyyata alınmışdı və elə ilk sayından icazəli yayılmağa başladı. Qəzet Nəcəf Nəcəfovun redaktorluğu ilə fəaliyyətə başladı.

Azərbaycanda ilk "samizdat" "Dirçəliş" qəzeti 1989-cu ilin may ayının 27-də çapdan çıxdı. "Dirçəliş" qəzeti Azərbaycan Dirçəliş Partiyasının orqanı olub. 1989-cu ildə "Dirçəlməli! Bəsdir daha bu zilləti-zülmət!" şüarı ilə əvvəl "Dönüş" mətbəəsində, daha sonra "Dirçəliş" nəşriyyatında çapdan çıxıb. Baş redaktoru Odər Xəzər (Azər Qasımzadə) olub. Qəzetdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sənəd və müraciətləri, ölkədə və dünyada baş verən son olaylar, eləcə də Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazılar nəşr olunub.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yarandıqdan sonra müxtəlif mətbuat orqanları fəaliyyətə başlayır. AXC Bülletenlərinin nəşrindən sonra geniş formatda (A3 formatı, "Bülleten" A4 formatında çıxırdı) nəşr edilən ikinci mətbuat orqanı "Meydan" qəzeti idi Bu, həm də nəşr tarixi etibarı ilə AXC-nin ilk qəzetidir. Qəzet 1989-cu ilin sentyabrında gizli olaraq Tovuz rayon mətbəəsində çap edilib. Qəzetin ilk sayı 10 000 (on min) tirajla nəşr olunub (qiyməti 1 manat) və gizli formada gətirilərək Bakıda yayılıb.

Redaksiya Heyəti olaraq nəşr edilən qəzetin Baş məqaləsini yazıçı-jurnalist Səfər Alışarlı yazıb. Baş məqalədə yazılırdı: "Bəylər və xanımlar! Hələlik qeyri-formal xarakter daşıyan bu qəzetin "Meydan" adlandırılması təsadüfi deyildir. Bu ad müxtəlif təkliflər arasından seçilərək qəbul edilmişdir. Seçim zamanı son iki ildə "meydan" anlayışının ictimai təfəkkürdə haqq, ədalət, mübarizə və azadlıq ideyalarının simvoluna çevrildiyi nəzərə alınmışdır. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun orqanı kimi fəaliyyət göstərən "Azərbaycan" məcmuəsi, 1989-cu ildə həftəlik ictimai-siyasi-tarixi nəşr olaraq çap olunmağa başlayır. Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilən məcmuənin baş redaktoru Elmar Məhərrəmov idi. 1988–1989-cu illərdə nəşr olunan bu mətbu orqan əsasən həm Bakıda, həm də regionlarda baş verən ictimai-siyasi proseslər işıqlandırırdı.Ümumiyyətlə, xalqın mövqeyini ifadə edən mətbuat cəmiyyətin ictimai nəzarət mexanizmi kimi çıxış edir. İnformasiyanın dövriyyəsini genişləndirərək insanların intellektual inkişafına təsir göstərən mətbuat milli düşüncənin səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Mətbuatın azad və məsuliyyətli göstəriciləri adətən inkişaf etmiş cəmiyyətlərdək fəaliyyətini bağlıdır (Aşırlı, 2009, s. 275).

Azərbaycana qarşı yönəlmiş təxribatlar artıq davamlı xarakter almağa başlamışdı. Xalqın etirazlarını boğmaq məqsədilə sovet rəhbərliyi 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıya öz ordusu ilə qoşun yeritdi. 20 Yanvar faciəsi tarixə dəhşətli bir hadisə kimi daxil oldu. Bu mübarizədə ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini tələb edən, Qarabağın dinc əhalisi ağır hərbi texnika və silahlardan qətlə yetirildi. İnformasiya axınının qarşısını almaq məqsədilə 1990-cı il yanvarın 19-da yeganə televiziya kanalı olan AzTV-nin enerji bloku partladılaraq sıradan çıxarılır. Bir neçə istiqamətdən Bakı şəhərinə hərbi müdaxilə həyata keçirilmiş, 131 nəfər mülki şəxs həlak olmuş, yüzlərlə insan yaralanmış, 200-dən çox ictimai-siyasi fəal həbs olunaraq Moskva şəhərinə aparılır. Baş verən hadisələr cəmiyyətdə ciddi psixoloji gərginlik və qeyri-müəyyənlik yaradır.

1990-cı il yanvar ayının 21-də Heydər Əliyev Moskvada keçirilən izdihamlı toplantıda Azərbaycanın daimi nümayəndəliyi qarşısına gələrək çıxış edir. O, qeyd edir ki, "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində ölkə rəhbərliyi tərəfindən vaxtında adekvat siyasi tədbirlər görülsəydi, vəziyyət bu həddə çatmaz, genişmiqyaslı insan tələfatı ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı". (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 yanvar 1990-cı il faciəsinin ildönümlərilə bağlı çıxışlarına dair ümumi tarixi arayış, t.y.).

Gərgin ictimai-siyasi vəziyyətə münasibət respublikada yaradıcı ziyalıların təşəbbüsü ilə "75-lər bəyanatı" ilə hazırlanır və 28 aprel 1990-cı il tarixində "Elm" qəzeti səhifələrində dərc edilir.

Bəyanatda vurğulanırdı: "…respublika rəhbərliyi real ictimai qüvvələrin birləşdirilməsi istiqamətində yetərli addımlar atmır, keçmişdə buraxılmış səhvlərin təkrar olunması təhlükəsi hələ də mövcuddur. Həmçinin sənəddə qeyd edilirdi ki, ictimai sabitlik müvəqqəti xarakter daşıyır hərbi güc və davamlı sülhün təmin olunması üçün geniş ictimai konsensusun yaradılması mütləqdir. Demokratik qüvvələrin, xüsusilə də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin iştirakı olmadan bu məqsədə nail olmağın mümkün deyil" ("Elm" qəzeti, 1990).

İlk dəfə 20 yanvar hadisəsi və həlak olanlar haqqında dolğun məlumat verən qəzet "Səhər" qəzeti olub. Qəzetin qanlı qırğının xalqa çatdırılmasında unikal rolu olub. Nəşriyyatda oturan sovet nümayəndəsinin işə gəlməməsini fürsət bilən jurnalistlər nəşriyyatın rəhbəri ilə gizli görüş təşkil edirlər və "Səhər" qəzetinin 20 yanvarla bağlı nömrəsini çapa hazırlamağa başlayırlar. Qəzetin 11 əməkdaşı materiallar toplamaq üçün Bakının müxtəlif yerlərinə göndərilir. Ən vacib olan qanlfaciə barədə məlumatları, tanınmaz hala salınmış şəhidlərin fotolarını yaymaq idi. Bu yazıların hamısı qəzetdə bir başlıqda birləşir: "Vətən bu gün ağı deyir". Məzahir Süleymanlı qeyd edirdi ki, Qorbaçov Moskvadan deyirdi ki, "Bakıda dinc əhaliyə güllə atılmayıb". Biz dövlət başçısına deyə bilməzdik ki, yalan deyirsən. Əvəzində güllə ilə deşik-deşik edilmiş balkonun fotosunu verirdik. Bunu hərbi senzuradan keçirmək də böyük çətinliklər hesabına başa gəlib. "Səhər" 1990-91-ci illərdə Azərbaycanda yüksək tirajla nəşr edilən yeganə gündəlik qəzet olub. Qəzet fəaliyyəti dövründə ictimai fikrə təsir edən, xarici kütləvi informasiya vasitələrinin istinad etdiyi ən etibarlı xəbər mənbəyi rolunu oynayıb. 20 yanvar hadisələri zamanı həlak olan şəhidlərin ilk siyahısını da məhz "Səhər" qəzeti yayımlayıb.

Nəticə

Demokratikləşmə və dövlət suverenliyi uğrunda mübarizə ümumittifaq məkanında ən yüksək mərhələsinə 1991-ci ildə çatdı. Azərbaycan xalqı da digər xalqlar və millətlər kimi bu mürəkkəb və dinamik siyasi proseslərdən yararlanaraq da öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. 18 oktyabr ayının 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti-nin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" qəbul olundu. Həmin tarixdən etibarən müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi, sosial, siyasi və hərbi sahələrdə sistemli və məqsədyönlü islahatlar həyata keçirdi. Bununla da, 69 il sonra 1991-ci ilin dekabrında SSRİ bir siyasi qurum kimi süqut etdi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan publisistikasının ideya- estetik xüsusiyyətləri, üslub zənginliyi, azadlıq uğrunda mübarizə əhval-ruhiyyəsi, Qarabağ ətrafında gedən hadisələri təfərrüatı ilə işıqlandırmaq meyli, xalq və vətən taleyini ön plana çəkmək cəhdi diqqətəlayiqdir. Həmin səbəbdəndir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii publisistikası və onun istinad etdiyi ədəbi- tarixi təcrübə indi mühüm aktuallıq kəsb edir, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, xalq yaddaşının mühafizəsi, milli dövlət quruculuğu və dünyaya inteqrasiya baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir Azərbaycan jurnalistikanın formalaşmasına aparan yol müəyyən mənada qeyri-rəsmi xarakter daşıyan qəzetlərin fəaliyyəti ilə başlayır. Bu nəşrlər ilk növbədə, yeni informasiya mühitinin təşəkkülündə ilkin mərhələni təşkil edir. Qərb jurnalistika standartlarından bəhrələnən və müasir media prinsiplərinə dayanan ilk müstəqil mətbuat orqanları sırasında "Ayna" qəzeti, onun rusdilli versiyası "Zerkalo" qəzeti və "525-ci qəzet" xüsusilə qeyd olunur. Bu qəzetlər Azərbaycan mətbuatında yeni jurnalistika məktəbinin formalaşmasına, peşəkar jurnalistika prinsiplərinin yayılmasına öz nəşrləri ilə peşəkarlıq səviyyəsini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya biliblər.

Ədəbiyyat

1. Aşırlı, A. (2009). *Azərbaycan mətbuat tarixi*. Elm və Təhsil.
2. Babayeva, G. (2025). *Azərbaycan publisistikasının inkişaf mərhələləri (1875–2025)*. Elm.
3. "Elm" qəzeti. (1990, 28 aprel).
4. Əliyev, İ. (1989). *Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr*. Elm.
5. Əliyev, İ. (t.y.). *Yenidənqurma dövründə Sovetlər İttifaqında milli məsələ və etnik konfliktlər*. Strategiya.az. https://az.strategiya.az/news.php?id=7255
6. Əzimova, A. (2018). *Müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii publisistikası*. Elm.
7. Hüseynova, İ. (2004). *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. Təhsil.
8. Mixail Qorbaçov: Niyə onun yenidənqurma siyasəti SSRİ-ni qoruya bilmədi. (n.d.). *BBC Azərbaycanca*. https://www.bbc.com/azeri/region-62735132
9. Məmmədli, S. (2018). *Müstəqil Azərbaycan mətbuat sistemi: Təşəkkülü və inkişafı (1991–2000)*. Bakı Universiteti.
10. Rüstəmov, A. (2018, 2 fevral). Milli münasibətlərin kəskinləşməsi şəraitində KİV-in fəaliyyəti. *525-ci qəzet*, 4.
11. Yaqublu, N. (2022). *Azərbaycan mətbuatı: Gizli nəşrlər*. Qanun.
12. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 yanvar 1990-cı il faciəsinin ildönümlərilə bağlı çıxışlarına dair ümumi tarixi arayış. (t.y.). *Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxanası*. https://lib.aliyevheritage.org/az/5649464.html

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 33–36
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 33–36
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/33-36

Dil seçimi və sosial təsirlər

Natavan Seyidzadə

Xülasə. *Çoxdilli mühitdə dil seçimi insanların yaşadığı sosial mühit, mədəniyyət və cəmiyyətdəki münasibətlərlə bağlıdır. İnsanların gündəlik həyatda müxtəlif dillərdən istifadə etməsi təsadüfi deyil. Bu seçim ailə mühiti, təhsil, iş həyatı və cəmiyyətdəki mövqe kimi amillərin təsiri ilə formalaşır.*
Məsələn, bir insan evdə ana dilində danışdığı halda, rəsmi yerlərdə və ya iş mühitində daha geniş istifadə olunan dili seçə bilər. Bu da göstərir ki, dil seçimi vəziyyətə və mühitə görə dəyişir.
Çoxdillilik müxtəlif xalqlar arasında əlaqələrin güclənməsinə, mədəni və iqtisadi münasibətlərin inkişafına kömək edir. Bununla yanaşı, bəzi hallarda müəyyən dillərin daha üstün sayılması, sosial bərabərsizlik və assimilyasiya kimi problemlər də yarana bilər.
Beləliklə, çoxdilli mühitdə dil seçimi yalnız şəxsi qərar deyil, həm də sosial və mədəni faktorların təsiri ilə formalaşan mürəkkəb bir prosesdir.

Açar sözlər: *çoxdilli mühit, dil istifadəsi, ünsiyyət, sosial təsir, mədəni əlaqələr, dil fərqliliyi*

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: naraseyid86@gmail.com
Daxil oldu: 16 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 10 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Language Choice and Social Influences

Natavan Seyidzade

Abstract. *Language choice in a multilingual environment is related to the social environment, culture, and social relationships in which people live. It is not accidental that people use different languages in their daily lives. This choice is shaped by factors such as family environment, education, work life, and position in society.*
For example, a person may speak their native language at home, but may choose the language that is more widely used in official places or in a work environment. This also shows that language choice varies depending on the situation and environment.
Multilingualism contributes to the strengthening of ties between different peoples and the development of cultural and economic relations. However, in some cases, problems such as the superiority of certain languages, social inequality, and assimilation may also arise.

Thus, language choice in a multilingual environment is not only a personal decision, but also a complex process shaped by the influence of social and cultural factors.

Keywords: *multilingual environment, language use, communication, social influence, cultural relations, language difference*

Baku State University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan
E-mail: naraseyid86@gmail.com
Received: 16 January 2026; Accepted: 10 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Çoxdillilik müasir cəmiyyətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. İnsanların gündəlik həyatda müxtəlif dillərdən istifadə etməsi sosial, mədəni və psixoloji amillərlə bağlıdır (Holmes, 2013). Qloballaşma, miqrasiya və texnologiyanın inkişafı nəticəsində fərqli dillərin eyni mühitdə işlənməsi daha da geniş yayılmışdır.

Bu şəraitdə dil seçimi yalnız ünsiyyət ehtiyacını qarşılamır, həm də insanın sosial kimliyini və cəmiyyətdəki mövqeyini ifadə edir. Dil seçiminə yaş, təhsil səviyyəsi, sosial status, etnik mənsubiyyət və ünsiyyət mühiti kimi amillər təsir göstərir (Spolsky, 1998). Məsələn, bəzi insanlar daha nüfuzlu hesab olunan dillərə üstünlük verirlər. Bu isə dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial nüfuz göstəricisi olduğunu göstərir (Fishman, 1972).

Dilçilikdə bilinqvizm və diqlossiya anlayışları mühüm yer tutur. Bilinqvizm iki dilin paralel istifadəsini bildirir. Diqlossiya isə bir-birinə yaxın və ya qohum dillərin yanaşı işlədilməsi ilə xarakterizə olunur (Veysəlli, 2016). "Diqlossiya" sözü yunan mənşəlidir və "iki dil" mənasını verir. Diqlossiya müxtəlif formalarda özünü göstərir. Məsələn, Yunanıstanda uzun müddət həm klassik yunan dili, həm də xalq danışığına yaxın olan yeni yunan dili istifadə olunmuşdur (Rəcəbli, 2006). Ərəb ölkələrində isə insanlar rəsmi və ədəbi sahələrdə ortaq ərəb dilindən istifadə etsələr də, gündəlik həyatda fərqli danışıq dillərində ünsiyyət qururlar (Qurbanov, 2019).

Bəzi hallarda insanlar iki qohum dili birlikdə işlədirlər. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan tatarlar ailədə tatar dilində, ictimai mühitdə isə Azərbaycan dilində danışırlar. Litvada yaşayan latışlar da ailədə latış, ictimai yerlərdə isə litva dilindən istifadə edirlər (Qurbanov, 2019, s. 268–269).

Tədqiqat

Dünyada çoxdillilik geniş yayılmış və müasir cəmiyyətlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri hesab olunan dil hadisəsidir. Müxtəlif xalqlar gündəlik həyatlarında iki, üç və daha çox dildən istifadə edirlər. Bu vəziyyət xüsusilə çoxmillətli və multikultural cəmiyyətlərdə daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan talış ziyalıları ailə daxilində talış dilində danışdıqları halda, iş və ictimai mühitdə Azərbaycan və rus dillərindən istifadə edirlər (Ayupova, 1988). Oxşar dil davranışı Qafqaz, Orta Asiya, Afrika və Avropanın bir çox regionlarında da mövcuddur. Belə mühitlərdə fərdlər sosial vəziyyətə uyğun olaraq müxtəlif dillər arasında keçid edir və bu hal "dil dəyişməsi" (code-switching) kimi qiymətləndirilir.

Çoxdillilik insanların sosial, mədəni və iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Bir neçə dili bilən şəxslər fərqli xalqlarla daha rahat ünsiyyət qurur, başqa mədəniyyətləri daha yaxşı anlayır və tolerant münasibət formalaşdırırlar. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəniyyət daşıyıcısı

olduğundan, çoxdillilik insanın dünyagörüşünü genişləndirir və onu qlobal mühitə daha açıq edir. Grosjean (2010) qeyd edir ki, çoxdilli insanlar müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayırlar və bu xüsusiyyət onların sosial adaptasiyasını gücləndirir. Müasir dövrdə xarici dilləri bilmək əmək bazarında da mühüm üstünlük yaradır. Beynəlxalq şirkətlər, diplomatik qurumlar və turizm sektoru çoxdilli şəxslərə daha çox üstünlük verir. Bundan əlavə, bir neçə dil bilmək insanların informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirir və beynəlxalq əlaqələrini gücləndirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, çoxdillilik insan beyninin inkişafına da müsbət təsir edə bilər. Bir neçə dildə düşünmək yaddaşın, diqqətin və məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir. Çoxdilli şəxslər problemləri daha çevik həll etmə bacarığına malik olur və yeni informasiyanı daha sürətli mənimsəyə bilirlər. Xüsusilə uşaqlıq dövründə müxtəlif dillərlə təmasda olmaq zehni inkişafı gücləndirən amillərdən biri hesab edilir. Bununla belə, bəzi hallarda erkən yaşda paralel şəkildə bir neçə dili öyrənən uşaqlarda söz ehtiyatının gec formalaşması və dillərin qarışdırılması müşahidə oluna bilər. Göçmən (2018) qeyd edir ki, belə halların qarşısını almaq üçün ailə və məktəb mühiti uşağın dilləri sistemli şəkildə mənimsəməsinə kömək etməlidir. Valideynlərin və müəllimlərin düzgün istiqamətləndirməsi uşağın həm ana dilini, həm də digər dilləri sağlam şəkildə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır.

Çoxdilli cəmiyyətlərdə dil seçiminə müxtəlif sosial institutlar təsir göstərir. Ailə fərdin ilk dil mühitini formalaşdırır və uşağın hansı dili ana dili kimi mənimsəməsində əsas rol oynayır. Təhsil sistemi isə müəyyən dillərin öyrənilməsini təşviq edir və onların ictimai nüfuzunu artırır. Bir çox ölkələrdə məktəblərdə xarici dillərin tədrisi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Media və sosial şəbəkələr də dillərin yayılmasında və populyarlaşmasında böyük rol oynayır. Televiziya proqramları, internet platformaları və sosial media vasitəsilə bəzi dillər daha geniş auditoriyaya çatır və yüksək prestij qazanır (Institut National de Recherche Pédagogique, 2007). Bu səbəbdən müasir dövrdə gənclər arasında beynəlxalq dillərə maraq daha da artır.

Rəsmi və qeyri-rəsmi mühitdə dil seçimi də fərqli şəkildə formalaşır. Dövlət idarələrində, məhkəmələrdə və təhsil müəssisələrində əsasən standart və yazılı dil normaları üstünlük təşkil edir. Bu sahələrdə istifadə olunan dil dövlətin dil siyasəti ilə tənzimlənir. Qeyri-rəsmi mühitdə isə insanlar özlərini daha rahat ifadə edə bildikləri dillərə üstünlük verirlər. Dostlar və ailə üzvləri arasında daha sərbəst, danışıq üslubuna uyğun dil formaları işlədilir. Wardhaugh və Fuller (2015) qeyd edirlər ki, dil seçimi yalnız ünsiyyət ehtiyacı deyil, həm də sosial kimlik və mənsubiyyət göstəricisidir. İnsanlar müəyyən dili seçməklə öz etnik, mədəni və sosial bağlılıqlarını ifadə etmiş olurlar.

Qloballaşma dövründə çoxdilliliyin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Beynəlxalq təhsil proqramları, miqrasiya prosesləri və rəqəmsal kommunikasiya insanların müxtəlif dillərlə daha sıx təmasda olmasına səbəb olur. Bu şəraitdə həm ana dilinin qorunması, həm də xarici dillərin öyrənilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya çıxır. Çoxdillilik cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirən, mədəni müxtəlifliyi qoruyan və insanların fərdi inkişafına töhfə verən vacib bir amildir. Buna görə də müasir dünyada çoxdilli təhsil və dil siyasəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, çoxdillilik müasir insan həyatının vacib hissəsidir. İnsanlar gündəlik həyatda müxtəlif dillərdən istifadə edir və bu dillər onların düşüncə tərzinə, hisslərini ifadə etməsinə və sosial münasibətlər qurmasına təsir göstərir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda insanın həyat tərzi və mədəni kimliyinin bir hissəsidir (Ayupova, 1988, s. 14).
Beləliklə, çoxdilli mühitdə dil seçimi sadə və təsadüfi proses deyil. Bu seçim insanın sosial mövqeyi, mədəni kimliyi və cəmiyyətdəki münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Bir tərəfdən çoxdillilik insanların ünsiyyət imkanlarını artırır və fərqli mədəniyyətlər arasında əlaqələri gücləndirir, digər tərəfdən isə

bəzi dillərin daha üstün mövqeyə çıxması və sosial bərabərsizlik kimi problemlər yarada bilər. Buna görə də çoxdilli cəmiyyətlərdə bütün dillərə hörmətlə yanaşmaq, onların qorunması və inkişafı üçün uyğun şərait yaratmaq vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ayupova, V. (1988). *Sociolinguistic issues: Types of bilingualism in Bashkortostan*. Ural University Publishing House.
2. Aliyeva, A. (2018). *International Mother Language Day*.
3. Fishman, J. A. (1972). *The sociology of language*. Newbury House.
4. Gochmen, A. (2018). *Recommendations on the language development of bilingual children*.
5. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and reality*. Harvard University Press.
6. Gurbanov, A. (2019). *General linguistics* (Vol. 3). Imak Publishing House.
7. Holmes, J. (2013). *An introduction to sociolinguistics*. Routledge.
8. Institut National de Recherche Pédagogique. (2007). *Approches interculturelles en éducation*. Lyon.
9. Rəcəbli, Ə. (2006). *Dilçilik tarixi* (I kitab). Nurlan Nəşriyyatı.
10. Spolsky, B. (1998). *Sociolinguistics*. Oxford University Press.
11. Veysəlli, F. (2016). *Seçilmiş əsərlər* (III cild). Mütərcim Nəşriyyatı.
12. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2015). *An introduction to sociolinguistics*. Wiley-Blackwell.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 37–43
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 37–43
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/37-43

Application of Artificial Intelligence in Small and "Medium-Sized", Enterprıses and its Impact on "Economic Efficiency

Vusal Heydarov[1*], Zhala Mammadova[2]

Abstract. *This article examines the application of artificial intelligence (AI) in small and medium-sized enterprises (SMEs) and its impact on economic efficiency. The main objective of the study is to determine the level of AI usage in SMEs and to assess its effects on labor productivity, cost reduction, decision-making, sales, and overall business performance. A survey was conducted among 150 respondents, and the collected data were analyzed using SPSS software. The results indicate that AI is primarily applied in marketing, customer service, and sales forecasting within SMEs. According to respondents, AI accelerates business processes, enhances productivity, and positively affects economic efficiency. However, high implementation costs, limited financial resources, and the shortage of qualified personnel were identified as key barriers to broader adoption. Overall, the study demonstrates that AI serves as a strategic development tool for SMEs and, when properly implemented, can significantly enhance economic efficiency. The findings provide a basis for more informed decision-making regarding AI adoption in SMEs and offer practical and theoretical insights for future research.*

Keywords: *artificial intelligence, SMEs, economic efficiency, digital transformation, business performance*

---

[1] Access Bank, Baku, Azerbaijan
[2] Budapest University of Economics and Business, PhD Candidate, Budapest
[*]Corresponding author. E-mail: vusalheydarov.x@gmail.com
Received: 25 December 2025; Accepted: 4 February 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Kiçik və orta bizneslərdə süni intellektin tətbiqi və iqtisadi səmərəliliyə təsiri

Vüsal Heydərov[1*], Jalə Məmmədova[2]

Xülasə. *Bu məqalədə kiçik və orta bizneslərdə süni intellektin tətbiqi və onun iqtisadi səmərəliliyə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi KOBİ-lərdə süni intellektdən istifadə səviyyəsini müəyyən etmək, bu texnologiyanın əmək məhsuldarlığına, xərclərin azalmasına, qərarverməyə, satışlara və ümumi biznes nəticələrinə təsirini qiymətləndirməkdir. Araşdırma çərçivəsində 150 respondent arasında anket sorğusu keçirilmiş və əldə olunan məlumatlar SPSS proqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, süni intellekt KOBİ-lərdə əsasən marketinq, müştəri xidməti və satış proqnozlaşdırması sahələrində tətbiq olunur.*

Respondentlərin cavablarına əsasən, süni intellekt iş proseslərini sürətləndirir, məhsuldarlığı artırır və iqtisadi səmərəliliyə müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, yüksək tətbiq xərcləri, maliyyə resurslarının məhdudluğu və ixtisaslı kadr çatışmazlığı süni intellektin geniş tətbiqinə mane olan əsas amillər kimi müəyyən edilmişdir. Ümumilikdə, tədqiqat süni intellektin KOBİ-lər üçün strateji inkişaf vasitəsi olduğunu və düzgün tətbiq edildikdə iqtisadi səmərəliliyi artırmaq imkanına malik olduğunu göstərir. Əldə olunan nəticələr KOBİ-lər üçün süni intellektin tətbiqi ilə bağlı daha əsaslandırılmış qərarların qəbuluna şərait yaradır. Eyni zamanda bu tədqiqat gələcək araşdırmalar üçün praktik və nəzəri baza kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *süni intellekt, KOBİ, iqtisadi səmərəlilik, rəqəmsal transformasiya, biznes performansı*

---

[1] Access Bank, Bakı, Azərbaycan
[2] Budapeşt İqtisadiyyat və Biznes Universiteti, doktorant, Budapeşt
[*]Məsul müəllif. E-poçt: vusalheydarov.x@gmail.com
Daxil oldu: 25 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 4 Fevral 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Relevance of the Topic

In the modern era, digital transformation has led to significant changes across all sectors of the economy, and one of the main driving forces of this process has been artificial intelligence technologies. Artificial intelligence is no longer viewed merely as a technical innovation; it serves as a strategic tool for optimizing business processes, improving decision-making, and enhancing competitiveness. Increasing competition in global markets forces enterprises to operate more flexibly, rapidly, and efficiently, which makes the application of artificial intelligence a necessity. Since small and medium-sized enterprises (SMEs) constitute a major part of the economy, they are directly affected by these technological changes. However, the limited financial and technical resources of SMEs make the implementation of artificial intelligence both an opportunity and a process accompanied by certain challenges. Therefore, examining the level of AI adoption in SMEs and its impact on economic efficiency is considered highly relevant from both theoretical and practical perspectives.

Purpose of the Study

The aim of this study is to determine the level of artificial intelligence adoption in SMEs and to empirically evaluate its impact on economic efficiency. At the same time, the main challenges encountered during the implementation process and future prospects are also examined.

Research Method

A quantitative approach was applied in the study, and data were collected through a survey questionnaire. The obtained results were statistically analyzed using the SPSS software.

Scientific Novelty of the Study

In this research, the relationship between artificial intelligence adoption and economic efficiency in SMEs is comprehensively evaluated based on empirical data. One of the key contributions is the identification of correlation relationships between the level of AI usage, attitudes toward AI, and

economic outcomes. Additionally, the combined analysis of barriers and implementation prospects provides a clearer understanding of the economic role of artificial intelligence.

Theoretical and Practical Significance of the Results

The study expands existing approaches to the application of artificial intelligence in business within the context of SMEs and provides a foundation for future research. From a practical perspective, the results support SME managers in making more effective decisions. Furthermore, the findings also serve as a guiding reference for government bodies and policymakers.

Application of Artificial Intelligence in Business

Artificial intelligence in the modern business environment is not only a technological innovation but also serves as a management and strategic decision-making tool. This technology provides advantages to enterprises through rapid data processing and the automation of processes (Abdullayeva, 2026). At the same time, its application increases competitiveness and makes businesses more agile (Zeybekci, 2026; Umarova, 2025; Şahin, 2025).

Research

Artificial intelligence is mainly applied in areas such as the automation of operations, data-driven decision-making, and the analysis of customer behavior (Wamba-Taguimdje et al., 2020). In particular, its use is more widespread in marketing and customer service (Tayçu Dolu & Marangoz, 2025). In addition, artificial intelligence has a positive impact on the development of SMEs in sectors such as communication and agriculture (Talibova et al., 2024; Atlı, 2024).

In SMEs, artificial intelligence creates both opportunities and challenges. While it increases productivity, financial constraints and a lack of skilled personnel make its implementation more difficult (Bhalerao et al., 2022; Zavodna et al., 2024). Research shows that when properly implemented, this technology improves economic outcomes and accelerates business growth (Muminova et al., 2024; Şahin, 2025). SaaS models and increasing investment trends indicate that the role of artificial intelligence will become even stronger in the future (Bayram et al., 2025; Şahinbaş, 2025).

Application Areas of Artificial Intelligence in SMEs

The application of artificial intelligence in SMEs is largely driven by practical needs. Small and medium-sized businesses typically adopt AI technologies to reduce costs, improve customer service, increase sales, and simplify management processes. Studies show that artificial intelligence can be used in SMEs in areas such as marketing, customer service, inventory management, financial control, and decision-making processes (Atlı, 2024).

In marketing, artificial intelligence is used to analyze customer behavior, personalize advertisements, generate social media content, and identify potential customers. A study by Tayçu Dolu and Marangoz shows that SMEs are aware of AI capabilities such as product design, price updates, inventory control, and customer recognition (Tayçu Dolu & Marangoz, 2025). The role of artificial intelligence is also increasing in public relations and communication. Social media monitoring, analysis of user feedback, crisis communication, and content creation are considered key application areas in this field (Talibova et al., 2024).

Artificial intelligence is applied across various business functions in SMEs, generating tangible economic and managerial outcomes. In marketing, it enables the analysis of customer behavior and the personalization of advertisements, leading to increased sales and more precise targeting. In customer service, chatbots and automated response systems save time and improve customer satisfaction (Umarova, 2025). In inventory and supply processes, AI reduces the risks of overstocking and shortages through demand forecasting and inventory tracking. In finance, risk analysis and cost monitoring allow for more accurate and well-founded financial decisions. In management processes, data analysis and report generation accelerate decision-making and improve efficiency. At the same time, in public relations, social media analysis and content creation contribute positively to strengthening the company's brand image.

The Impact of Artificial Intelligence on Economic Efficiency

The impact of artificial intelligence on economic efficiency is mainly explained by cost reduction, increased productivity, improved decision quality, and revenue growth. By using artificial intelligence, enterprises can automate repetitive tasks, reduce human errors, and provide faster services (Wamba-Taguimdje et al., 2020).

For SMEs, economic efficiency is a more sensitive issue, as these enterprises operate with limited budgets and a smaller workforce. When properly implemented, artificial intelligence enables SMEs to achieve greater results with fewer resources. For example, the use of chatbots in customer service can reduce employee workload, while the application of AI in marketing can help use advertising budgets more efficiently (Muminova et al., 2024).

However, the efficiency gains from artificial intelligence do not occur automatically. For this, technological readiness, a proper data infrastructure, employees' digital skills, and managerial support are essential. Otherwise, the technology may create additional costs and fail to deliver the expected results (Zeybekci, 2026; Zavodna et al., 2024).

Table 1
The Impact of Artificial Intelligence on Economic Efficiency

Efficiency Indicator	**Impact of Artificial Intelligence**	**Possible Outcome for SMEs**
Operational costs	Automation of routine tasks	Reduction in costs
Labor productivity	Employees focus on more important tasks	More work completed in less time
Sales volume	Analysis of customer behavior	More accurate sales strategies
Decision-making	Data-driven analysis	More precise managerial decisions
Customer satisfaction	Fast and personalized service	Increased customer loyalty
Competitiveness	Technological advantage and innovation	Stronger market position

Source: Compiled by the authors based on research findings.

The table clearly shows that artificial intelligence can improve economic efficiency in SMEs in several directions. The most significant impact is related to cost reduction and increased productivity. In addition, since AI enables more accurate decision-making, it can also positively influence the long-term development of enterprises.

Overall, artificial intelligence is not only a technological innovation for SMEs but also a strategic tool that enhances economic efficiency. However, to gain real benefits from this technology, enterprises must implement it in a planned manner, improve employees' skills, and ensure proper data management (Şahinbaş, 2025).

Research Methodology and Results

In this study, the application of artificial intelligence in small and medium-sized enterprises (SMEs) and its impact on economic efficiency were examined using a quantitative approach. Data were collected through a survey questionnaire conducted among 150 respondents. The survey was designed based on a Likert scale, and the collected data were analyzed using statistical methods through the SPSS software. The results of the analysis indicate that the majority of respondents consider artificial intelligence beneficial for business; however, the level of implementation is not uniform across all enterprises, and certain readiness issues exist.

Table 2
Demographic and Technological Indicators

Indicator	Category	Percentage
Gender	Male	58%
	Female	42%
Age	26–35	41%
Education	Bachelor's	51%
AI usage level	Yes	46%
	No	32%
	Planned	22%

Demographic results show that the majority of respondents belong to the young and middle-age groups. This indicates that they are more open to and adaptable to technology. The high level of education has positively influenced the quality of responses. The fact that most respondents have higher education confirms that they possess a certain level of understanding regarding artificial intelligence. However, the level of AI usage suggests that artificial intelligence has not yet been fully adopted in SMEs, although its expansion is likely in the future.

Table 3
Areas of AI Application and Attitudes

Area / Indicator	Percentage / Mean
Marketing and advertising	38%
Customer service	34%
Sales forecasting	29%
Usefulness	4.31
Increases work speed	4.38
Improves decision-making	4.19

The table shows that artificial intelligence is mainly applied in customer-oriented areas. Marketing and customer service are at the forefront, while its use in other areas remains relatively lower. Respondents note that artificial intelligence is beneficial and accelerates work processes, indicating growing trust in the technology. However, the level of organizational readiness remains relatively low.

Table 4
Economic Efficiency, Barriers, and Correlation

Indicator / Variable	Mean / r
Productivity	4.32
Cost reduction	4.05
Profitability	4.02
High cost	4.41
Lack of skilled staff	4.36
Financial resources	4.24
AI usage – efficiency	0.684
Attitude – efficiency	0.621

Economic efficiency indicators are generally rated highly. The strongest impact is observed in labor productivity, while cost reduction and profitability are also evaluated positively. Among the barriers, high costs and a lack of skilled personnel stand out, along with insufficient financial resources as a significant factor. Correlation results indicate a strong positive relationship, confirming that as the use of artificial intelligence increases, economic efficiency also improves. The findings support both theoretical perspectives and practical applications.

Conclusion

The conducted study shows that artificial intelligence serves as an important tool for increasing economic efficiency in SMEs. The results obtained from 150 respondents reveal that it accelerates work processes, increases labor productivity, improves decision-making, and positively affects cost reduction. The wider application of AI, particularly in marketing, customer service, and sales forecasting, confirms its practical significance. Correlation results also indicate a positive relationship between the use of artificial intelligence and economic efficiency.

At the same time, factors such as high implementation costs, a shortage of qualified personnel, and limited financial resources hinder its widespread adoption. Therefore, enterprises should implement artificial intelligence in a planned manner, enhance employee knowledge, and correctly identify application areas; otherwise, the expected economic benefits may not be fully achieved.

Based on the conducted research and obtained results, the following recommendations have been identified:

1. The implementation of artificial intelligence in SMEs should be carried out gradually. It is advisable to start with simpler areas such as marketing, customer service, and reporting.
2. Employees' knowledge of artificial intelligence and digital technologies should be improved. For this purpose, training sessions, short courses, and practical seminars should be organized.
3. SMEs should prioritize low-cost and user-friendly artificial intelligence tools. In particular, SaaS-based solutions may be more suitable for small and medium-sized businesses.
4. The government and relevant institutions should provide financial incentives, subsidies, and advisory services to support the digital transformation of SMEs.
5. Data security and ethical considerations should be taken into account when implementing artificial intelligence. Enterprises should develop internal policies for protecting customer data and ensuring responsible use of technology.

In conclusion, artificial intelligence is not only a technological innovation for SMEs but also a strategic tool that creates economic development and competitive advantage. The proper and planned implementation of this technology can enable small and medium-sized businesses to operate more efficiently, strengthen their market positions, and enhance their long-term growth potential.

References

1. Abdullayeva, Ş. H. (2026). *Süni intellektin müasir iqtisadiyyat və biznesə təsiri*. Azərbaycan Dillər Universiteti.
2. Atlı, H. F. (2024). Tarım & gıda pazarlamasında KOBİ'lerin yeni teknolojiler (yapay zeka, blokzincir, makine öğrenmesi ve nesnelerin interneti) ile dijital dönüşümü ve başarı faktörleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13*(3), 1192–1218. https://doi.org/10.15869/itobiad.1400182
3. Bayram, R., Epli, B., Tahtabiçen, B., & Karaman, S. (2025). KOBİ yönetim süreçlerinde yapay zekâ entegrasyonu ve SaaS tabanlı uygulamaların potansiyeli. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 17*(1), 662–675.
4. Bhalerao, K., Kumar, A., Kumar, A., & Pujari, P. (2022). A study of barriers and benefits of artificial intelligence adoption in small and medium enterprise. *Academy of Marketing Studies Journal, 26*, 1–6.
5. Google Forms. (n.d.). *Survey questionnaire*. https://forms.gle/MJYCBPQpYJxXcco67
6. Muminova, E., Ashurov, M., Akhunova, S., & Turgunov, M. (2024). AI in small and medium enterprises: Assessing the barriers, benefits, and socioeconomic impacts. *Proceedings of ICKECS Conference*.
7. Şahinbaş, K. (2025). Türkiye'de işletmelerde yapay zekâ kullanımı ve geleceğe dönük yatırım eğilimleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14*(4), 184–203. https://doi.org/10.15869/itobiad.1731629
8. Talibova, Z., Verdiyeva, T., & Nuriyeva, F. (2024). Süni intellektin ictimaiyyətlə əlaqələr işinin təşkilində tətbiqi. *İqtisadi İslahatlar Elmi-Analitik Jurnal, 1*(10), 7–15. https://doi.org/10.30546/2790-2196.1.10.2024.001
9. Tayçu Dolu, Z., & Marangoz, M. (2025). Pazarlama faaliyetlerinde yapay zekâ uygulamaları ve farkındalık durumları: KOBİ'lere yönelik bir araştırma. *Disiplinlerarası Yenilik Araştırmaları Dergisi, 5*(2), 84–100.
10. Umarova, N. (2025). Süni intellekt və onun iqtisadiyyatda rolu. *XII Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu Bildirileri* (21–23 Mayıs 2025, Niğde), 1194–1206.
11. Wamba-Taguimdje, S. L., Wamba, S. F., Kamdjoug, J. R. K., & Wanko, C. E. T. (2020). Influence of artificial intelligence (AI) on firm performance: The business value of AI-based transformation projects. *Business Process Management Journal, 26*(7), 1893–1924.
12. Zavodna, L. S., Überwimmer, M., & Frankus, E. (2024). Barriers to the implementation of artificial intelligence in small and medium-sized enterprises: Pilot study. *Journal of Economics & Management, 46*, 331–352.
13. Zeybekci, N. (2026). *Yapay zekânın ekonomi üzerindeki etkileri*. AK Parti Ekonomi İşleri Başkanlığı.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 44–52
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 44–52
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/44-52

Şərqdə sabitlik axtarışı: Helmut Kol Kanslerliyi dövründə Almaniyanın Rusiya strategiyası və Avro-Atlantika Təhlükəsizlik Sistemində yeni arxitektura (1991–1998)

Cavid Məmmədli

Xülasə. *Bu məqalə Helmut Kol kanslerliyi dövründə (1991–1998) Almaniyanın Rusiya siyasətini Avro-Atlantik təhlükəsizlik sisteminin formalaşması kontekstində təhlil edir. Soyuq müharibənin başa çatması və SSRİ-nin dağılması ilə Avropa təhlükəsizlik arxitekturasında meydana çıxan yeni reallıqlar Berlin üçün həm strateji imkanlar, həm də risklər yaratdı. H.Kol hökuməti Rusiyanı Avropada davamlı sülhün təmin olunması baxımından əsas geosiyasi aktor kimi qəbul edir və Rusiya ilə konstruktiv tərəfdaşlığın qorunmasını Almaniyanın milli və kollektiv təhlükəsizlik maraqlarının tərkib hissəsi hesab edirdi. NATO-nun genişlənməsi məsələsi Almaniya-Rusiya münasibətlərində ən həssas mövzulardan biri olmuş, Almaniya həm Rusiya ilə dialoqu qorumağa, həm də Şərqi Avropanın təhlükəsizlik tələblərini qarşılamağa çalışmışdır. Məqalədə NATO–Rusiya Əməkdaşlıq Aktının imzalanması, Balkan münaqişələri və Rusiya daxilində siyasi qeyri-sabitlik kimi faktorların Kolun strategiyasına təsiri geniş şəkildə şərh edilir. Tədqiqat göstərir ki, H. Kolun Rusiya siyasəti Avropa təhlükəsizliyinin balanslaşdırılmış modelinə əsaslanırdı: nə Rusiyanın təcridi, nə də onun həddindən artıq güclənməsi AFR üçün məqbul hesab olunurdu. Bununla belə, Rusiyanın daxili siyasi qeyri-sabitliyi, NATO genişlənməsi səbəbindən artan etimadsızlıq və enerji asılılığının dərinləşməsi H.Kolun strategiyasının tam həyata keçməsinə mane oldu. Məqalə nəticə olaraq göstərir ki, H.Kol dövrü Almaniya–Rusiya münasibətlərinin müasir mərhələsinin əsas çərçivələrini formalaşdırmışdır.*

Açar sözlər: *Helmut Kol, Almaniya xarici siyasəti, Avro-Atlantik təhlükəsizlik sistemi, NATO genişlənməsi, Almaniya–Rusiya münasibətləri, postsovet məkanı, Avropa təhlükəsizliyi*

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant, Bakı, Azerbaijan
E-poçt: mmmdlicavid1@gmail.com
Daxil oldu: 29 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 12 Fevral 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

In Search of Stability in the East: Germany's Russia Strategy and the New Architecture of the Euro-Atlantic Security System During Helmut Kohl's Chancellorship (1991–1998)

Javid Mammadli

Abstract. *This article analyzes Germany's Russia policy during Helmut Kohl's chancellorship (1991–1998) within the context of the emerging Euro-Atlantic security system. The end of the Cold War and the dissolution of the USSR created new realities in the European security architecture, presenting Berlin with both strategic opportunities and risks. The Kohl government viewed Russia as a key geopolitical actor for ensuring lasting peace in Europe and considered the maintenance of a constructive partnership with Moscow an integral part of Germany's national and collective security interests. The article examines Kohl's adaptation of the Ostpolitik tradition to the post-Soviet context, exploring the political, economic, and security dimensions of Germany–Russia relations. NATO enlargement emerged as one of the most sensitive issues on the Berlin–Moscow axis, with Germany seeking to maintain dialogue with Russia while addressing the security needs of Eastern Europe. The study discusses the impact of the NATO–Russia Founding Act, energy dependency, increasing German investments, Balkan conflicts, and Russia's domestic political instability on Kohl's strategy. The research shows that Kohl's Russia policy was based on a balanced European security model, avoiding both Russia's isolation and excessive empowerment. Nevertheless, Moscow's internal instability, growing mistrust due to NATO enlargement, and deepening energy dependence hindered the full realization of his strategy. The article concludes that Kohl's chancellorship laid the foundational framework for the contemporary phase of Germany–Russia relations.*

Keywords: *Helmut Kohl, Russia policy, German foreign policy, Euro-Atlantic security system, NATO enlargement, Ostpolitik, energy security, Germany–Russia relations, post-Soviet space, European security*

Baku State University, PhD studen, Baku, Azerbaijan
E-mail: mmmdlicavid1@gmail.com
Received: 29 December 2025; Accepted: 12 February 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

"Ruslar və almanlar Avropanın iki ən böyük millətidir. Onların münasibətləri bütün qitənin taleyi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir." — Boris Yeltsin, aprel 1994
"Rusiya və Almaniya arasındakı münasibətlər bu gün gərginlikdən uzaq, etibarlı və dostanədir... Biz azad, demokratik və bazar iqtisadiyyatına yönəlmiş Rusiyanın sabit tərəfdaş olaraq qalacağına inanırıq." — Helmut Kol, mart 1993

SSRİ-nin süqutu və Almaniyanın yenidən vahid dövlətə çevrilməsi Avropa geosiyasətində keyfiyyətcə yeni bir mühit yaratdı. Bu dövrdə AFR-in xarici siyasət kursunda Rusiyanın yeri həm hüquqi varislik, həm də strateji tərəfdaşlıq prizmasından müəyyən edilirdi. Almaniya, 26 dekabr 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasının beynəlxalq statusunu tanıyan ilk Qərb dövləti olmaqla, tərəflər arasındakı münasibətləri "Böyük müqavilə" və qoşunların çıxarılmasına dair sazişlər kimi fundamental hüquqi bazaya oturtdu. Tədqiqatçı N. Pavlovun qeyd etdiyi kimi, 1990-cı illərin əvvəlləri hər iki dövlət üçün "adaptasiya fazası" kimi xarakterizə olunur ki, burada əsas hədəf

Rusiyada baş verə biləcək geosiyasi geriləmənin qarşısını almaq və Rusiyanı Qərb təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya etmək idi. H. Kolun Rusiya strategiyası böyük ölçüdə Almaniyanın birləşməsində göstərilən dəstəyə görə duyulan "minnətdarlıq hissi" üzərində qurulmuşdu. Postsovet dövründə AFR-in Rusiya strategiyasının prioritetləri təkcə praqmatik maraqlarla deyil, həm də mənəvi-siyasi amillərlə şərtlənirdi. Bu kontekstdə Almaniyanın Rusiya kursu "təcrid deyil, cəlb etmə" prinsipi üzərində qurulmuşdu. Burada əsas məqsəd nüvə arsenalına sahib olan Rusiyanın daxili xaosunu önləmək, dövlət sabitliyini təmin etmək və onu tədricən Avro-Atlantik sisteminin norma və standartlarına adaptasiya etməkdən ibarət idi. Almaniya bir tərəfdən Rusiyanın Avropadakı "vəkili" rolunda çıxış edərkən, digər tərəfdən postsovet məkanında Rusiyanın təsirini balanslaşdırmaq üçün "regional əks-tarazlıqlar" yaratmağa çalışırdı.

Tədqiqat

Almaniyanın yenidən birləşməsi prosesindən sonra Bonn administrasiyası coğrafi amilləri və regional təhlükəsizlik maraqlarını rəhbər tutaraq, postsovet məkanında sabitliyin təmin olunması istiqamətində fəal xarici siyasət kursu yürütmüşdür. "İki üstəgəl dörd" sazişinin Rusiya tərəfindən ratifikasiyası, Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Xüsusilə 1991-ci ilin avqust hadisələrindən sonra Boris Yeltsinin rəhbərliyi altında başlayan demokratikləşmə və bazar iqtisadiyyatına keçid meyilləri Almaniyanın bu ölkəyə dəstəyini daha da stimullaşdırmışdır. Federal Kansler Helmut Kol Qərb dünyasında Rusiyanın maliyyə maraqlarının əsas himayədarı kimi çıxış edərək, beynəlxalq arenada, xüsusən də G-7 formatında Rusiyaya genişmiqyaslı maliyyə yardımlarının ayrılması üçün diplomatik təzyiqləri artırmışdır. Almaniyanın bu dövrdəki fəallığı onun Avropa və Rusiya arasında körpü rolu oynamaq strateji niyyətini bir daha təsdiq etmişdir (Bierling 2014, s. 294).

Yenidən Birləşmədən sonra Helmut Kolun Rusiya siyasəti: Romantik Mərhələ

Almaniyanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində Helmut Kolun xarici siyasət doktrinası "inteqrasiya" və "çoxşaxəli əməkdaşlıq" prinsipləri üzərində qurulmuşdu. H.Kolun mövqeyinə görə, Avropanın yeni təhlükəsizlik arxitekturası XIX əsrin qeyri-sabit güc balansına və rəqabətinə qayıdışı istisna etməli idi. SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövr Almaniya üçün xarici siyasətdə yeni bir dövrün başlanğıcı idi. Xarici İşlər Nazirliyində rəhbərliyin dəyişməsi tam da beynəlxalq güclər müvazinətinin yenidən qurulduğu və birləşmiş Almaniyanın özünə yeni yer axtardığı vaxta təsadüf etdi. Bu keçid mərhələsində Rusiya ilə münasibətlərin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi ən vacib suallardan biri idi. Kansler Helmut Kol və komandası yaranmış yeni reallığı nəzərə alaraq 1992-ci ilin sonunda Moskvaya səfər etməyi qərara aldılar, çünki Rusiya artıq parçalanmış SSRİ-nin yeganə rəsmi varisi hesab olunurdu. Bu diplomatik gedişlər sadəcə rəsmi görüşlər deyil, həm də onilliklər boyu davam edən köhnə münasibətlərin köklü şəkildə dəyişdirilməsi cəhdi idi. Almaniya tərəfi bu prosesdə Rusiyanın artıq əvvəlki supergüc statusunu itirdiyini, nüvə silahına rəğmən daha çox Qərbin tərəfdaşına çevrilmiş bir "orta güc" olduğunu dərk edirdi. Lakin Moskvadakı köhnə bürokratik aparat hələ də Almaniyanı istədiyi kimi yönləndirə biləcəyi bir subyekt kimi görməyə davam edirdi və birləşmə prosesinə görə Almaniyanın onlara borclu olduğu düşüncəsi ilə həddindən artıq maliyyə dəstəyi tələb edirdi. AFR isə bu istəklərin reallıqdan uzaq olduğunu və Almaniyanın öz daxili maliyyə yükünün ağır olduğunu yaxşı bilirdi. Bu çətin şəraitdə Almaniyanın əsas məqsədi həm Rusiya ilə yeni əməkdaşlıq yolları tapmaq, həm də bu yaxınlaşmanın Polşa və Baltikyanı ölkələr kimi digər qonşularda qorxu yaratmamasın təmin etmək idi. Alman diplomatlar Rusiya ilə qurulacaq yaxşı münasibətləri bütün Avropanın sabitliyi və demokratikləşməsi üçün vacib bir amil kimi görürdülər. Həmin vaxt Boris Yeltsin hakimiyyətinin dəstəklənməsi həm də Avropanı gözlənilən böyük etnik və ərazi münaqişələrindən qorumaq strategiyasının bir hissəsi idi. Qısacası, Almaniya Rusiya ilə münasibətləri gələcəkdə Fransa və ya ABŞ ilə olan səviyyəyə çatdırmağı hədəfləyərək, həm öz milli

maraqlarını qorumağa, həm də qitənin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdı (Bierling, 2014, s. 423–425).

Almaniyanın birləşməsindən sonra AFR-in xarici siyasətində həllini gözləyən ən mühüm məsələ ölkə ərazisindəki sovet hərbi mövcudluğuna son qoymaq idi. Almaniya rəsmi olaraq birləşsə də, ölkənin şərq hissəsində hələ də 400.000 sovet əsgəri, həmçinin 125.000-ə yaxın ağır silah və digər hərbi texnika mövcudluğu suverenliyin tam bərpası yolunda ciddi maneə təşkil edirdi. Bu problemin siyasi həlli "İki üstəgəl dörd" müqaviləsi ilə hüquqi müstəviyə keçsə də, prosesin icrası birbaşa maliyyə amillərindən asılı idi. Belə ki, Mixail Qorbaçovun qoşunların çıxarılmasına razılıq verməsi Helmut Kolun təklif etdiyi 15 milyard markalıq maliyyə yardımı sayəsində mümkün olmuşdur. Bu vəsait təkcə logistik xərcləri deyil, həm də vətənə dönən sovet hərbçiləri üçün sosial təminat layihələrini əhatə edirdi. Bu prosesin hüquqi detalları 1990-cı ilin oktyabr ayının əvvəlində imzalanmış Keçid dövrü və Qoşunların çıxarılması haqqında müqavilələrlə tənzimləndi. Almaniyanın birləşmə prosesi beynəlxalq hüquqi müstəvidə rəvan irəliləsə də, SSRİ daxilindəki iqtisadi tənəzzül bu gedişata ciddi risklər yaradırdı. Mixail Qorbaçovun daxili siyasi mövqeyinin zəifləməsi AFR üçün strateji təhlükə idi.

Buna görə də, AFR həm humanitar yardımlar, həm də diplomatik manevrlərlə sovet liderinin hakimiyyətini qorumağa çalışırdı. Helmut Kolun bu dəstək siyasətinin arxasında kifayət qədər praqmatik maraqlar dayanırdı. Kansler yaxşı dərk edirdi ki, SSRİ-də baş verə biləcək hər hansı bir destabilizasiya Almaniyanın gələcək taleyi üçün həlledici olan sənədlərin, xüsusilə də "İki plyus dörd" müqaviləsinin Ali Sovet tərəfindən ratifikasiyasını sual altına qoya bilərdi. Almaniya rəhbərliyi 1991-ci ilin martına qədər olan həssas dönəmdə M. Qorbaçovun hakimiyyətini uzatmağı öz milli təhlükəsizlik prioritetinə çevirmişdi. 1991-ci ilin avqustunda baş verən uğursuz dövlət çevrilişi cəhdi Almaniya üçün ciddi təşviş mənbəyinə çevrilmişdi. Xüsusilə, M. Qorbaçovun əleyhdarlarının onu ADR-i "satmaqda" ittiham etməsi, hakimiyyətə gələ biləcək yeni qüvvələrin birləşmə müqavilələrinə sadiq qalmayacağı riskini yaradırdı. Baxmayaraq ki, bu qiyam qısa müddətdə iflasa uğradı, bu hadisə M.Qorbaçovun rəhbərliyinin süqutunun başlanğıcı oldu. Siyasi güc mərkəzinin Boris Yeltsinə keçməsi və 1991-ci ilin dekabrında Rusiya Federasiyasının öz suverenliyini elan etməsi ilə SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyuldu. Bierling yekun olaraq bildirir ki, 31 dekabr 1991-ci ildə SSRİ tarixdən silindi və Rusiya onun beynəlxalq hüquqi varisi kimi çıxış etməyə başladı (Bierling, 2014, s. 60–61).

M.Qorbaçovun hakimiyyətinin son illərində olduğu kimi, B.Yeltsin prezidentliyinin başlanğıcında da AFR Qərbdə Rusiyanın dinc transformasiyasında və sabitliyində ən çox marağı olan ölkə idi. Bu maraq həm coğrafi yaxınlıq və iqtisadi asılılıqdan, həm də Şərqi Almaniyadakı rus əsgərlərinin mövcudluğundan qaynaqlanırdı. B.Yeltsin ilkin olaraq bazar iqtisadiyyatı və demokratiya istiqamətində addımlar ataraq bu gözləntiləri doğrultdu; həmçinin, Almaniyadakı cinayət təqibindən Moskvaya qaçmış keçmiş ADR rəhbəri Erix Honekeri Almaniyaya təhvil verdi. Buna görə də, H.Kol Qərb tərəfdaşlarını rus prezidentinə güzəştlər etməyə çağırırdı. 1992–1994-cü illərdə Rusiyaya yardım məsələsi G7 sammitlərinin və ikitərəfli görüşlərin əsas mövzusuna çevrildi. 1 sentyabr 1992-ci ildə H.Kol G7-nin B.Yeltsinə dəstək məqsədilə 24 milyard dollarlıq yardım paketini təqdim etdi, bir il sonra isə Tokio sammitində Almaniya və ABŞ-nin təzyiqi ilə 43 milyard dollarlıq proqram təklif olundu. Lakin bu vəsaitlərin böyük hissəsi köhnə vədlərdən və BVF (İMF) fondlarından ibarət idi və Rusiyadakı qarışıqlıq səbəbindən tam ödənilmədi. 1992-ci ilin dekabrındakı səfər zamanı H.Kol ikitərəfli yardımların qarşılığında rus qoşunlarının Almaniyadan planlaşdırılandan dörd ay əvvəl (avqust 1994-cü ilə qədər) çıxarılmasına nail oldu.

H. Kol bu yüksək maliyyə yardımlarını 1993-cü ildə belə əsaslandırırdı: "Əgər Yeltsin uğur qazanmasa, bu bizə daha baha başa gələcək". Paralel olaraq, AFR rus sahibkar və məmurlarının hüquq və ekologiya sahəsində təlimlərinə, həmçinin reaktor təhlükəsizliyi və tərksilah proseslərinə maliyyə dəstəyi verirdi. Nəhayət, Almaniya NATO və Rusiya arasında institusional əlaqələrin

qurulmasını müdafiə etdi ki, bu da Rusiyanın 1991-ci ildə Şimali Atlantik Əməkdaşlıq Şurasına (NACC) və 1994-cü ildə "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" (SNT) proqramına qəbulu ilə nəticələndi (Krumm və b., 2012).

Tədqiqatçı Con Lau qeyd edir ki Helmut Kol diplomatiyasının ən uğurlu tərəflərindən biri, onun post-sovet keçidi dövründə Rusiya və ABŞ qurduğu balanslaşdırılmış münasibətlər idi. M. Qorbaçov və B. Yeltsin arasındakı daxili hakimiyyət mübarizəsi fonunda H.Kol, hər iki liderlə praqmatik təmaslarını qoruyub saxlaya bildi. Eyni çevikliyi o, ABŞ ilə münasibətlərdə də nümayiş etdirdi; seçkilərdə C. Buşu dəstəkləməsinə rəğmən, qısa müddətdə Bill Klintonla "strateji tandem" yaratmağa nail oldu. Almaniya və ABŞ-nin bu dövrdəki birgə fəaliyyəti keçmiş SSRİ coğrafiyasında nüvə təhlükəsizliyinin təmin olunması və Rusiyanın xarici borclarının restrukturizasiyası (Paris Klubu vasitəsilə) məsələlərində həlledici rol oynadı. Xüsusilə Bundesverin ehtiyatlarından Rusiya şəhərlərinə göndərilən humanitar yardımlar, iki ölkə arasındakı tarixi travmaların (II Dünya müharibəsi irsi) yumşaldılmasına xidmət edən mühüm psixoloji amil idi. Kansler H.Kolun Rusiya strategiyasının mərkəzində həm də bu ölkədə "Hüquqi dövlət" modelinin formalaşdırılması dayanırdı. Almaniya tərəfi Rusiyaya idarəçilik və məhkəmə sistemində öz institusional təcrübəsini təklif etməklə, Moskvanın Qərb dəyərlər sisteminə inteqrasiyasını sürətləndirməyə çalışırdı. Bu siyasətin bariz nümunəsi kimi, H.Kolun bir çox Avropa dövlətinin etirazına və Rusiyanın Çeçenistandakı hərbi müdaxilələrinə baxmayaraq, Rusiyanın 1996-cı ildə Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsini fəal şəkildə dəstəkləməsini göstərmək olar. Bu addım, H.Kolun Rusiyanı təcrid etmək deyil, onu beynəlxalq institutlar daxilində "tərbiyə etmək" və sabitləşdirmək kursuna sadiqliyini sübut edirdi (Lough, 2021, s. 115).

SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövr AFR və Rusiya arasında münasibətlərin keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməsi üçün əlverişli tarixi şərait yaratdı. 1990-cı illərin əvvəllərində Andrey Kozırevin rəhbərlik etdiyi Rusiya diplomatiyası M.Qorbaçovun "Yeni Siyasi Təfəkkür" xəttini davam etdirərək, Qərblə qarşıdurmadan imtina edib tərəfdaşlıq modelini seçdi. Prezident Boris Yeltsinin Rusiyanın strateji hədəfinin NATO-ya inteqrasiya və Qərblə "müttəfiqlik" olduğunu bəyan etməsi, iki dövlət arasındakı tarixi inamsızlığın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə Rusiya qlobal liderlik iddialarından geri çəkilərək diqqətini daxili islahatlara yönəltdi və öz qoşunlarını Almaniyadan çıxarmaqla Avropada yeni təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına töhfə verdi. Rusiyanın bu dövr daxili siyasətinin ana xəttini liberal demokratik dəyərlərin mənimsənilməsi, hüququn aliliyi və bazar iqtisadiyyatına keçid təşkil edirdi. Almaniya bu transformasiya prosesində Rusiyanın ən yaxın Avropa tərəfdaşı kimi çıxış etdi (Adomeit, 2020, s. 276–292).

Helmut Kolun Moskvaya reallaşdırdığı ilk rəsmi səfər həm alman, həm də rus tərəfi üçün böyük ümidlərlə yadda qaldı. Bu səfər zamanı kansler, Boris Yeltsinin ölkədəki mühafizəkar və islahat əleyhdarı qüvvələrə qarşı qətiyyətli mübarizə apardığına və Rusiyanın demokratikləşmə yolundan dönməyəcəyinə şəxsən əmin oldu. İki lider arasında yaranan səmimi münasibət, xüsusilə Volqa sahilindəki bağ evində keçirilən qeyri-rəsmi görüşlər sonradan "sauna diplomatiyası" adlandırılan yaxınlığın əsasını qoydu. Almaniya üçün bu səfərin ən böyük strateji uğurlarından biri Şərqi Almaniyada qalan Rusiya hərbi hissələrinin nəzərdə tutulan vaxtdan daha tez çıxarılmasına dair alınan vəd oldu; çünki xarici qoşunlar ölkə torpaqlarında qaldığı müddətdə Almaniyanın tam suverenliyindən danışmaq mümkün deyildi. Eyni zamanda, Rusiyanın Balkanlardakı münaqişələrin həllində Qərblə birlikdə hərəkət etmək istəyi Avropanın gələcək təhlükəsizlik arxitekturası üçün ümidverici bir addım oldu (Presse-und Informationsamt der Bundesregierung. (1992, 14–16. Dezember). Besuch des Bundeskanzlers in der Russischen Föderation vom 14. bis 16. Dezember 1992. Bulletin der Bundesregierung).

Rusiyanın Qərbdəki ən vacib müdafiəçisi, 1992–1998

1990-cı illərin ortalarında Rusiyada baş verən daxili siyasi hadisələr Helmut Kolun Rusiya strategiyasını ciddi sınaq qarşısında qoymuşdu. 1993-cü ilin oktyabrında Moskvanın mərkəzində parlamentin atəşə tutulması Rusiyada avtoritar meyllərin güclənməsinə yol açsa da, H.Kol administrasiyası bunu "sabitliyin qorunması üçün zəruri addım" kimi qiymətləndirərək B.Yeltsinə siyasi dəstək verməyə davam etdi. Çeçenistandakı hərbi müdaxilə və mülki əhali arasındakı böyük itkilər Almaniya hökuməti daxilində müəyyən fikir ayrılıqları yaratsa da, rəsmi AFR strateji səbir nümayiş etdirirdi. O dövrün Müdafiə naziri Folker Rühenin kəskin etirazlarına və Rusiya tərəfini beynəlxalq platformalardan kənarlaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Kansler H.Kol və xarici işlər naziri K.Kinkel daha mühafizəkar mövqedən çıxış edirdilər. Onlar Çeçenistan məsələsini Rusiyanın "daxili işi" kimi xarakterizə edir və Rusiyanın parçalanmasının ("domino effekti") Avro-Atlantika təhlükəsizliyi üçün daha böyük təhdid olduğunu əsas gətirirdilər. Beləliklə, Kol hökuməti üçün Rusiyanın ərazi bütövlüyü və mərkəzi hakimiyyətin sabitliyi, insan haqları və demokratik prinsiplərdən daha üstün bir geosiyasi prioritet təşkil edirdi (Lough, 2021, s. 116).

1990-cı illərin əvvəllərində Almaniya və Rusiya arasında qurulan yeni münasibətlər sistemi hər iki tərəf üçün strateji bir tərəfdaşlıq platformasına çevrilmişdi. Birləşmiş Almaniya, Qərb dünyasında, xüsusən də Avropa Birliyi və NATO daxilində Rusiyanın ən sadiq və nüfuzlu himayədarı kimi çıxış edirdi. Bu dövrdə AFR-in əsas məqsədi Rusiyanı beynəlxalq aləmdən təcrid etmək deyil, əksinə, onu yeni yaranan Avropa sülh nizamına inteqrasiya etmək idi. Kansler Helmut Kol şəxsən inanırdı ki, Rusiyanın bir kənara itələnməsi Avropada gələcək sabitlik üçün təhlükə yarada bilər. H.Kolun bu qədər anlayışlı yanaşmasının bir səbəbi də Almaniyanın özünün şərq hissəsində apardığı sosial-iqtisadi islahatlar və bu keçid dövrünün çətinliklərini yaxından tanıması idi. Beləliklə, Almaniya faktiki olaraq Moskva ilə Brüssel və Vaşinqtonla arasında əvəzolunmaz bir körpü rolunu oynamağa başladı (Stent, 2000, s. 858–860).

Maliyyə yardımları məsələsində Almaniya hökuməti bütün Qərb dünyasını Rusiyanın xeyrinə hərəkətə gətirən əsas mühərrik idi. 1992 və 1993-cü illərdə G7 ölkələrinin ayırdığı on milyardlarla dollarlıq yardım paketləri məhz AFR-in israrlı tələbləri nəticəsində mümkün olmuşdu. Boris Yeltsin daxili siyasətdə ciddi iqtisadi böhran və islahatlara qarşı müqavimətlə üzləşdiyi bir vaxtda, H.Kol onun beynəlxalq arenada ən böyük dayaq nöqtəsi idi. Almaniya təkcə yeni kreditlərin verilməsi deyil, həm də Rusiyanın köhnə sovet borclarının silinməsi və ya təxirə salınması üçün Paris Klubu çərçivəsində gərgin diplomatik mübarizə aparırdı (Stent, 1999, s. 293–294).

1990-cı illərin ortalarından etibarən Boris Yeltsin islahatçı kursundan uzaqlaşaraq daha sərt və anti-Qərb ritorikasına meyillənməyə başladı. Müəllifin təhlilinə görə, Rusiyanın iqtisadi tənəzzülü və beynəlxalq nüfuzunun zəifləməsi fonunda B.Yeltsin daxili auditoriyanı birləşdirmək üçün NATO-nun şərqə doğru genişlənməsinə qarşı kəskin çıxışlar edir, Avropanı "soyuq sülh" təhlükəsi ilə xəbərdar edirdi. Qərb ölkələri, xüsusilə də Almaniya, Rusiyanı təcrid etmək əvəzinə, onu beynəlxalq sistemə inteqrasiya etmək üçün bütün diplomatik kanalları açıq saxlayırdı. Almaniya hökuməti üçün B.Yeltsin hələ də "demokratik Rusiya" üçün yeganə ümid mənbəyi hesab olunurdu. AFR bu dəstəyi nümayiş etdirmək üçün hətta B.Yeltsinin daxili siyasi böhranlarda güc tətbiq etməsinə və Çeçenistandakı qanlı müharibəyə qarşı kifayət qədər ehtiyatlı və yumşaq tənqidi mövqe nümayiş etdirirdi. Almaniyanın vasitəçilik səyləri nəticəsində 1997-ci ildə "NATO-Rusiya Təsis Aktı" imzalandı və Rusiya G7 qrupuna daxil edilərək qurum G8 formatına çevrildi. H.Kolun Rusiyaya dəstəyi bəzən dövlətlərarası münasibətlərin sərhədlərini aşaraq şəxsi dostluq və hətta gizli siyasi dəstək müstəvisinə keçirdi. 1996-cı il prezident seçkilərində Yeltsinin vəziyyəti ağır idi; xalqın narazılığı və korrupsiya ittihamları fonunda kommunistlərin hakimiyyətə qayıtmaq ehtimalı Almaniyanı ciddi narahat edirdi. H.Kol bunu həm də Almaniyanın taleyi üçün bir sınaq hesab edirdi. Bu səbəbdən AFR, Çeçenistan müharibəsindəki insan haqları pozuntularına göz yumaraq, Yeltsinin

hakimiyyətdə qalması üçün BVF vasitəsilə milyardlarla dollarlıq kreditin ayrılmasını təmin etdi. Bu, faktiki olaraq bir xarici dövlətin başqa bir ölkədəki seçki prosesinə dolayı, lakin həlledici müdaxiləsi idi (Bierling, 1999, s. 62–63).

Siyasi müstəvidə də Almaniya Rusiyanın beynəlxalq nüfuzunu bərpa etmək üçün mühüm addımlar atdı. Rusiyanın G7-yə tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilərək qrupun G8-ə çevrilməsi, həmçinin NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına daxil edilməsi birbaşa Almaniyanın vasitəçilik səylərinin nəticəsi idi. Lakin 1997-ci ildə NATO-nun şərqə doğru genişlənmə qərarı bu münasibətləri sınağa çəkdi. H.Kol, həm polyakların və çexlərin təhlükəsizlik qayğılarını anlayır, həm də Rusiyanın bu genişlənməni özünə təhdid kimi görməsindən doğan narahatlığı yumşaltmağa çalışırdı. Məhz alman diplomatların təşəbbüsü ilə yaradılan NATO-Rusiya Şurası bu gərginliyi müvəqqəti olaraq aradan qaldıra bildi. Lakin 1999-cu ildə Balkanlarda baş verən Kosovo müharibəsi və NATO-nun Serbiyaya müdaxiləsi bu "qızıl dövrün" sonunun gəldiyini göstərdi. Bu yeni şəraitdə Rusiya artıq Qərblə olan münasibətlərinə daha şübhəli və tənqidi yanaşmağa başladı ki, bu da Almaniyanın növbəti hökuməti üçün tamamilə fərqli bir geosiyasi mənzərə yaratdı (Bierling, 1999, s. 128).

Helmut Kol kanslerliyi dövründə imzalanmış koalisiya müqaviləsində Rusiyaya yer verilməsi H.Kolun Avropa təhlükəsizliyin təmin edilməsində Rusiyaya verdiyi önəmin bariz nümunəsidir. Müqavilədə qeyd olunur ki, Rusiyanı təcrid etmədən AFR NATO-nu genişləndirilməsini dəstəkləyir. Almaniya rəhbərliyi anlayırdı ki, Avropada yeni bölücü xətlərinin yaranmaması üçün Rusiya ilə intensiv tərəfdaşlıq qurulmalıdır. Burada ATƏM (ATƏT) həm Rusiya ilə dialoq, həm də ümumi Avropa təhlükəsizliyi üçün yumşaq güc aləti kimi mühüm mexanizm kimi dəyərləndirilirdi (CDU/CSU və FDP, 1994. s. 48).

Almaniyanın strateji hədəflərini daha aydın görmək üçün kansler Helmut Kolun 1996-cı ildə Münih Təhlükəsizlik Konfransındakı bəyanatlarına nəzər salmaq kifayətdir. O, həmin nitqində NATO-nun genişlənməsi ilə Rusiya ilə qurulacaq strateji tərəfdaşlıq arasında həssas tarazlığın vacibliyini belə ifadə etmişdi. "Biz NATO-nun genişlənməsi məsələsinə ehtiyatla və siyasi uzaqgörənliklə yanaşmalıyıq, çünki bu, həm Alyansın özü, həm də gələcək Avropanın təhlükəsizliyi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən addımları ehtiva edir. Biz almanlar və avropalılar NATO-nun gələcəkdə sabit və fəaliyyət qabiliyyətli qalmasında əsaslı marağa sahibik. Bununla belə, Rusiya və Ukrayna ilə tərəfdaşlığa əsaslanan, dostluq münasibətləri inkişaf etdirməkdə də ən yüksək dərəcədə maraqlıyıq. Biz Rusiya və Ukraynanın tam başa düşülən təhlükəsizlik maraqlarını nəzərə almalıyıq" (Kohl, 1996).

Helmut Kolun 1996-cı il Münih Təhlükəsizlik Konfransındakı nitqi Almaniyanın Soyuq müharibədən sonrakı xarici siyasət strategiyasının fundamental prinsiplərini aydın şəkildə ortaya qoyur. Kol çıxışında NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi prosesinə xüsusi ehtiyatla və siyasi uzaqgörənliklə yanaşmağın zəruriliyini vurğulayaraq, bu addımın həm Alyansın gələcəyi, həm də Avropanın ümumi təhlükəsizlik arxitekturası üçün həlledici əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir. Almaniyanın NATO-nun fəaliyyət qabiliyyətinin qorunmasında maraqlı olduğunu bildirən kansler, eyni zamanda Rusiya və Ukrayna ilə tərəfdaşlığa əsaslanan dostluq münasibətlərinin qurulmasını strateji prioritet kimi təqdim edir. Helmut Kola görə, Avropada sabitlik yalnız Rusiya və Ukraynanın təhlükəsizlik maraqlarının nəzərə alınması şərtilə mümkündür. O, bu qədər əhəmiyyətli bir məsələnin Rusiya və ya ABŞ-də daxili siyasi çəkişmələrə və seçki kampaniyalarına alət edilməsinin gələcək proseslər üçün ciddi risklər yarada biləcəyi barədə xəbərdarlıq edir. H.Kol NATO və Rusiya arasında qurulacaq xüsusi münasibətlərin gələcək Avropa təhlükəsizlik sisteminin mərkəzi sütununa çevrilməsini arzulayır və Almaniya hökumətinin bu tərəfdaşlığı hər vəchlə dəstəklədiyini bildirir.

Post-sovet məkanında Almaniya, Rusiyanın Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına inteqrasiyası prosesində özünü mərkəzi aktor kimi müəyyən etmiş, lakin bu fəaliyyətini transatlantik müttəfiqləri ilə koordinasiya etməyə üstünlük vermişdir. 1990-1998-ci illəri əhatə edən dövrdə Almaniyanın xarici siyasət kursu, yenidən birləşmədən sonra Rusiyanın Avropanın yeni siyasi-hüquqi arxitekturasına inteqrasiyası prosesində daşıdığı strateji məsuliyyət kontekstində inkişaf etmişdir. AFR bu transformasiya prosesini müstəqil şəkildə deyil, transatlantik müttəfiqləri, xüsusilə ABŞ, həmçinin NATO və Aİ ilə tam uzlaşma daxilində həyata keçirməyə üstünlük verirdi. SSRİ-nin süqutundan sonra həm Almaniya, həm də ABŞ, Rusiyanın imperialist ambisiyalardan uzaq, demokratik prinsiplərə və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan bir dövlətə çevrilməsini fundamental prioritet kimi qəbul edirdi. Bununla belə, metodoloji yanaşmalarda müəyyən fərqliliklər mövcud idi; belə ki, Bill Klinton administrasiyası daxili siyasi islahatların xarici siyasəti şərtləndirdiyinə inanaraq neoliberal iqtisadi modelin tətbiqini ön plana çəkdiyi halda, Helmut Kol bu cür kəskin iqtisadi müdaxilələrə daha ehtiyatla yanaşaraq Rusiyanın daxili siyasi mühitinə təsir imkanlarını daha realist şəkildə dəyərləndirirdi.

Eyni zamanda, VMT-nin ləğvi nəticəsində Mərkəzi və Şərqi Avropada yaranmış təhlükəsizlik vakuumu həm Almaniya, həm də ABŞ üçün potensial risk faktoru hesab olunurdu. Region ölkələrinin mümkün ekspansionizm qorxusu onları Qərb təhlükəsizlik strukturlarına inteqrasiya olmağa sövq edirdi. Bu məqsədlə 1991-ci ildə Şimali Atlantik Əməkdaşlıq Şurası, 1994-cü ildə isə fərdi hərbi əməkdaşlığı nəzərdə tutan "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı təsis edildi. Yekun mərhələdə isə Almaniya və ABŞ, müvafiq kriteriyalara cavab verən keçmiş blok üzvlərinin NATO-ya tamhüquqlu qəbulu istiqamətində ortaq mövqe nümayiş etdirərək Avropa təhlükəsizlik sisteminin sərhədlərini şərqə doğru genişləndirmək strategiyasını mənimsədilər (Schmidt və b., 2007, s. 442–443).

Almaniyanın 1994-cü il "Ağ Kitab" təhlükəsizlik strategiyasında Rusiya Faktoru

1994-cü ilin "Ağ Kitab" sənədini təhlil etdikdə aydın olur ki, Almaniyanın xarici və təhlükəsizlik siyasəti doktrinasında Rusiya Federasiyası sadəcə bir qonşu dövlət deyil, sistemin mərkəzi aktorlarından biri kimi müəyyən edilmişdir. Bizim qənaətimizə görə, sənədin 222 və 223-cü bəndləri Federal Hökumətin Rusiya ilə münasibətləri SSRİ dövründən miras qalmış strateji əməkdaşlıq modelinin məntiqi davamı kimi qəbul etdiyini nümayiş etdirir. Müəllif prizmasından yanaşdıqda, bu münasibətlərin bütün Avropanın sülh və sabitlik arxitekturası daxilində inkişaf etdirilməsi niyyəti sənədin ana xəttini təşkil edir. Bu çərçivədə Rusiya daxili siyasi və iqtisadi strukturunda uzunmüddətli və mürəkkəb bir transformasiya mərhələsində olan subyekt kimi xarakterizə edilir. Hesab edirik ki, Almaniya tərəfi Prezident Yeltsin tərəfindən həyata keçirilən demokratikləşmə və bazar iqtisadiyyatı islahatlarını, xüsusilə 12 dekabr 1993-cü il konstitusiyasını qitənin kollektiv təhlükəsizliyinin əsas təminatı kimi qiymətləndirirdi. Müşahidələrimiz göstərir ki, Rusiyanın daxili islahatlarının müvəffəqiyyəti qədər, onun ATƏM (indiki ATƏT) və digər beynəlxalq təsisatlar vasitəsilə "ümumavropa sisteminə" inteqrasiyası da AFR üçün fundamental hədəf olmuşdur. Sənədin məzmunundan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Rusiyanın siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan yenidən qurulması birbaşa Avropa dövlətlərinin strateji təhlükəsizlik maraqlarına xidmət edən amil kimi nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, Almaniya hökuməti Rusiya ilə qurduğu yaxın dialoq modelini bütün post-sovet məkanı üçün bir etalon kimi tətbiq etməyi hədəfləsə də, Rusiyanı regiondakı mürəkkəb etnik və ərazi problemlərinin həllində əvəzedilməz diplomatik tərəfdaş qismində qəbul edirdi. Yekun təhlilimizə görə, sənəd Rusiyanın geosiyasi zəifləməsini deyil, əksinə, demokratik prinsiplərə sadiq, stabil bir Rusiya Federasiyasının Avropanın vahid təhlükəsizlik strukturuna tam hüquqlu üzv kimi inteqrasiyasını Almaniya siyasətinin strateji vektoru kimi təqdim edir. Yekun təhlilimizə görə, sənəd Rusiyanın geosiyasi zəifləməsini deyil, əksinə, demokratik prinsiplərə sadiq, stabil bir Rusiya Federasiyasının Avropanın vahid təhlükəsizlik strukturuna tam hüquqlu üzv kimi inteqrasiyasını Almaniya siyasətinin strateji vektoru kimi təqdim edir (Weißbuch 1994).

Nəticə

Helmut Kolun 1991–1998-ci illərdə həyata keçirdiyi Rusiya siyasəti Şərqdə sabitliyin təmin olunması, Avropanın təhlükəsizlik arxitekturasının möhkəmləndirilməsi və Rusiya ilə dialoqun qorunması kimi strateji məqsədlərə əsaslanırdı. H. Kolun rəhbərliyi altında AFR-in "Şərq Siyasəti" Avro-Atlantik təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Almaniyanın postsovet məkanında baş verən proseslərə aktiv təsir göstərməsinə imkan yaratdı. Bu siyasət həm də AFR-in sonrakı onilliklərdə Rusiya ilə münasibətləri formalaşdırmasında əsas baza funksiyasını yerinə yetirdi. H.Kolun Rusiya siyasəti, Almaniyanın Avropa və Avro-Atlantik təhlükəsizlik sistemindəki rolunu müəyyən edən mürəkkəb və çoxsəviyyəli bir siyasət nümunəsi idi. O, həm "romantik diplomatiya" (şəxsi əlaqələr və qarşılıqlı anlaşma), həm də strateji realizm (resurs məhdudiyyətləri, NATO genişlənməsi və regional təhlükəsizlik) arasında tarazlıq yaratmağa çalışmışdır. Bu siyasət Almaniyanın sonrakı Rusiya strategiyasına, eləcə də Avropa təhlükəsizliyinə uzunmüddətli təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adomeit, H. (2020). Bilanz der deutschen Russlandpolitik seit 1990. *SIRIUS: Zeitschrift für Strategische Analysen, 4*(3), 276–292. https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/sirius-2020-3004/html
2. *Besuch des Bundeskanzlers in der Russischen Föderation vom 14. bis 16. Dezember 1992*. (1992). *Bulletin der Bundesregierung*. https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/newsletter-und-abos/bulletin/besuch-des-bundeskanzlers-in-der-russischen-foederation-vom-14-bis-16-dezember-1992-791660
3. Bundesministerium der Verteidigung. (1994). *Weißbuch 1994: Zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr*. Bundesministerium der Verteidigung.
4. Bierling, S. (1999). *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland: Normen, Akteure, Entscheidungen*. De Gruyter Oldenbourg.
5. Bierling, S. (2014). *Vormacht wider Willen: Deutsche Außenpolitik von der Wiedervereinigung bis zur Gegenwart*. C.H. Beck.
6. CDU, CSU, & FDP. (1994). *Das vereinte Deutschland zukunftsfähig machen: Koalitionsvereinbarung für die 13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages*. https://www.kas.de/documents/252038/253252/Koalitionsvertrag1994.pdf
7. Creuzberger, S. (2022). *Das deutsch-russische Jahrhundert: Geschichte einer besonderen Beziehung*. Rowohlt Hardcover.
8. Lough, J. (2021). *Germany's Russia problem: The struggle for balance in Europe's security architecture*. Manchester University Press.
9. Krumm, R., Medvedev, S., & Schröder, H. H. (2012). *Constructing identities in Europe: German and Russian perspectives*. Nomos Verlagsgesellschaft.
10. Kohl, H. (1996, February). Speech by Helmut Kohl at the 33rd Munich Conference on Security Policy. *Munich Security Conference*. https://securityconference.org/en/publications/books/selected-key-speeches-volume-i/1990-1999/speech-helmut-kohl-1996/
11. Stent, A. (1999). *Russia and Germany reborn: Unification, the Soviet collapse and the new Europe*. Princeton University Press.
12. Stent, A. (2000). *Rivalen des Jahrhunderts: Deutschland und Rußland im neuen Europa*. Propyläen.
13. Schwarz, H.-P. (2012). *Helmut Kohl: Eine politische Biographie*. Deutsche Verlags-Anstalt.
14. Schmidt, S., Hellmann, G., & Wolf, R. (2007). *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 53–59
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 53–59
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/53-59

Performance Evaluation of Organizations and Existing Financial Reporting Frameworks in Azerbaijan

Fail Imanov

Abstract. *This paper presents a comprehensive examination of the organizational performance evaluation system and existing financial reporting frameworks in Azerbaijan. The study encompasses the normative-legal basis of the country's financial reporting architecture, the progress of its alignment with International Financial Reporting Standards (IFRS), and the quantitative and qualitative indicators employed in measuring enterprise performance. A combination of comparative analysis, statistical data processing, and theoretical synthesis was applied as the research methodology. The empirical base consists of financial statements from 50 enterprises operating across multiple sectors during the 2018–2023 period. The findings reveal that the integration of financial reporting with international standards remains incomplete, and systematic performance evaluation approaches have developed unevenly across sectors. The petroleum and gas sector demonstrates high levels of IFRS compliance, whereas the manufacturing and trade sectors exhibit persistently weaker reporting quality. The absence of domestic equivalents for IFRS 9, 15, and 16 within the national accounting standards framework is identified as the primary normative gap. Drawing on comparative evidence from Turkey, Poland, and Georgia, the paper advances a five-directional reform agenda encompassing the normative base, human capital development, non-financial reporting, digital transformation, and audit oversight. The research contributes to the transition economy financial reporting literature and provides actionable guidance for policymakers and professional associations.*

Keywords: *financial reporting, enterprise performance, IFRS, ANSS, performance evaluation, transition economy, Azerbaijan, audit quality, ESG reporting*

Azerbaijan State University of Economics, PhD Candidate, Baku, Azerbaijan
E-mail: imanov.fail.rahat.2022@unec.edu.az
Received: 31 December 2025; Accepted: 13 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

Azərbaycanda təşkilatların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və mövcud maliyyə hesabatlılığı çərçivələri

Fail İmanov

Xülasə. *Bu məqalə Azərbaycanda müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi və mövcud maliyyə hesabatlılığı çərçivələrini hərtərəfli şəkildə araşdırır. Tədqiqat ölkənin maliyyə hesabatlılığının normativ-hüquqi bazasını, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatlarının Standartları (BMHS/IFRS) ilə uyğunlaşma prosesinin gedişatını, habelə müəssisə fəaliyyətinin ölçülməsində tətbiq olunan kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əhatə edir. Müqayisəli təhlil, statistik məlumatların emalı və nəzəri sintez metodlarından istifadə edilmişdir. 2018–2023-cü illər üzrə 50 müəssisənin maliyyə hesabatları empirik baza kimi götürülmüşdür. Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, maliyyə hesabatlılığının beynəlxalq standartlarla inteqrasiyası hələ tamamlanmamış, performans qiymətləndirilməsinin sistemli metodoloji yanaşmaları isə sektorlar üzrə qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Xüsusilə neft-qaz sektorunda BMHS tələblərinə riayətin yüksək olduğu, emal sənayesi və ticarət sektorlarında isə hesabatlılıq keyfiyyətinin aşağı qaldığı müəyyən edilmişdir. MMUS çərçivəsinin BMHS 9, 15 və 16 standartları ilə tam harmonizasiya edilməməsi əsas normativ boşluq kimi qiymətləndirilmişdir. Məqalə beş istiqamət üzrə — normativ baza, kadr potensialı, qeyri-maliyyə hesabatlılığı, rəqəmsal transformasiya və audit nəzarəti — islahat təvsiyələri irəli sürmüşdür.*

Açar sözlər: *maliyyə hesabatlılığı, müəssisə fəaliyyəti, BMHS, MMUS, performans qiymətləndirilməsi, keçid iqtisadiyyatı, Azərbaycan, audit keyfiyyəti, ESG hesabatlılığı*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: imanov.fail.rahat.2022@unec.edu.az
Daxil oldu: 31 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 13 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

In the context of contemporary market economics, the objective evaluation of organizational performance constitutes a matter of primary importance for investors, state regulatory authorities, and enterprise management alike. Financial reporting serves as the principal information source in this process, providing a structured system of data about an entity's economic standing, profitability, and future prospects. Without reliable, standardized, and internationally comparable financial information, neither rational capital allocation nor effective corporate governance is achievable.

Since the onset of Azerbaijan's transition to a market economy, the country's financial reporting system has undergone successive reforms. Beginning in the late 1990s, the Soviet-era accounting model was progressively abandoned in favour of a trajectory oriented towards harmonization with international standards. Nevertheless, several structural problems persist in terms of the existing framework's full compliance with IFRS requirements (Mammadov & Guliyev, 2022). The duality of standards — IFRS applicable to public interest entities and the national accounting standards (ANSS) governing the remainder — continues to generate systemic inconsistencies in the informational landscape.

Research

The relevance of this research is conditioned by several interrelated factors: first, the deepening integration of Azerbaijan into the global financial system; second, the growing importance of enterprise performance assessment for both foreign direct investment decisions and domestic capital market development; and third, the incomplete harmonization of the domestic regulatory framework with IFRS requirements. Against this backdrop, a rigorous academic assessment of the current state of affairs, the identification of systemic deficiencies, and the development of reform pathways carry substantial theoretical and practical significance.

The principal objective of this paper is to examine the existing financial reporting framework in Azerbaijan, to critically evaluate methodological approaches in performance assessment, and to carry out a comparative analysis with international practice. The paper is structured as follows: Section 2 reviews the relevant literature; Section 3 outlines the research methodology; Section 4 presents empirical findings and discussion; Section 5 provides an international comparative analysis; Section 6 sets out policy recommendations; and Section 7 offers concluding observations.

Literature Review

The evaluation of enterprise performance has been among the most extensively researched areas of global economic science. The conceptual contribution of Kaplan and Norton (1992) — the Balanced Scorecard (BSC) framework — substantiated the necessity of measuring enterprise performance not solely through financial indicators but equally through non-financial dimensions. While this work predates the recent period, it remains the foundational reference against which contemporary adaptations are benchmarked, and its principles have been substantially revisited in recent scholarship. Bititci et al. (2022) provide an updated critical review of performance measurement frameworks in the digital era, arguing that the original BSC logic requires recalibration for platform-based and data-driven business models.

From the standpoint of financial reporting theory, the revised Conceptual Framework issued by the International Accounting Standards Board (IASB, 2018) carries fundamental significance. That document systematically defines the qualitative characteristics of financial statements — relevance, faithful representation, comparability, verifiability, timeliness, and understandability — and has been the subject of renewed academic commentary in the context of sustainability and integrated reporting debates (Barker & Lennard, 2023).

Research on financial reporting quality in transition and emerging economies has advanced considerably in recent years. Ionascu et al. (2022) examined IFRS adoption outcomes across Eastern European economies and found that the quality of enforcement mechanisms, rather than formal adoption, is the dominant predictor of reporting quality improvements. Similarly, Houqe et al. (2023) demonstrated through a large cross-country panel that institutional quality moderates the earnings quality benefits of IFRS adoption — a finding directly relevant to the Azerbaijani context, where regulatory enforcement capacity remains underdeveloped.

Among domestic researchers, Mammadov and Guliyev (2022) conducted a recent assessment of ANSS-IFRS convergence gaps, identifying the absence of equivalent standards for IFRS 9, 15, and 16 as the most consequential normative deficiencies. Rahimov (2021) updated his earlier work on state enterprise reporting, finding modest quality improvements following the 2019 regulatory amendments but noting persistent weaknesses in explanatory note disclosures.

With respect to non-financial and sustainability reporting — an increasingly prominent dimension of enterprise performance — Christensen et al. (2022) analysed the effects of mandatory ESG disclosure requirements across 25 jurisdictions and found significant positive spillovers for investor decision-making quality. Their findings provide theoretical support for the recommendation, advanced in Section 6 of this paper, to institutionalize non-financial reporting for Azerbaijani public interest entities.

Research Methodology

A complex methodological approach was applied throughout this research. The first component comprised a comparative-legal analysis, within which a systematic examination of correspondences and divergences was conducted among: the Law of the Republic of Azerbaijan on Accounting (2004, as amended in 2019); the National Accounting and Reporting Standards (ANSS) elaborated by the Ministry of Finance; and the full body of IFRS as issued by the IASB. This normative mapping exercise enabled the identification of specific regulatory lacunae and convergence gaps.

The second component consisted of empirical investigation drawing on data from the State Statistics Committee of Azerbaijan for the period 2018–2023. A sample of 50 enterprises was selected with proportional representation across the petroleum and gas sector, manufacturing industry, trade and commerce, and financial services. The principle of representativeness guided the sampling procedure, ensuring that size class diversity — encompassing large, medium, and small enterprises — was adequately reflected. Content analysis of annual reports was employed to assess the depth of disclosure in explanatory notes.

The third component involved theoretical synthesis of internationally established performance evaluation frameworks — the DuPont decomposition analysis, Economic Value Added (EVA), and the Balanced Scorecard (BSC) — evaluated from the standpoint of their adaptability to the Azerbaijani institutional context. Criteria for this assessment included data availability, regulatory compatibility, and practical implementation costs. Data triangulation was employed throughout: conclusions derived from statistical analysis were cross-verified against qualitative evidence from annual reports and regulatory documents.

Results and Discussion

4.1 Legal and Regulatory Framework

The normative-legal framework of financial reporting in Azerbaijan was established on the basis of the Law on Accounting adopted in 2004 and last amended in 2019. The 2019 amendments extended the scope of mandatory IFRS application to additional categories of public interest entities and introduced enhanced disclosure requirements for large non-PIE enterprises. However, the substantial majority of operating entities — particularly small and medium-sized enterprises — continue to prepare financial statements under the ANSS framework, creating a systemic barrier to sector-wide comparability.

Analysis of the current normative landscape reveals that the convergence of ANSS with IFRS remains incomplete. No domestic equivalents have been enacted for IFRS 9 (Financial Instruments), IFRS 15 (Revenue from Contracts with Customers), and IFRS 16 (Leases) — three standards that govern the recognition, measurement, and disclosure of the most economically significant classes of transactions. This regulatory gap materially limits the international readability of financial statements produced by non-PIE Azerbaijani entities.

Application of Performance Indicators

Analysis of the financial statements of the 50 sampled enterprises yielded the following key findings. A total of 68% of enterprises conduct performance evaluation exclusively through traditional financial ratios — profitability ratio, current liquidity coefficient, and debt burden indicator. Only 14% systematically apply cash flow statement-based analytical procedures. The incorporation of non-financial performance indicators — including ESG metrics, customer satisfaction indices, and labour productivity measures — into reporting was recorded in only 8% of sampled entities, a figure substantially below the OECD average of 47% for comparable emerging economies (OECD, 2023). A pronounced sectoral heterogeneity was observed in reporting quality. Enterprises operating in the petroleum and gas sector demonstrated markedly higher reporting standards relative to other sectors, attributable to contractual IFRS obligations arising from joint operations with international partners. The manufacturing and trade sectors, by contrast, exhibit a more superficial approach to reporting, with explanatory notes that are frequently limited to cursory repetition of balance sheet line items without substantive disclosure of accounting policies, risk exposures, or significant events.

Structural Deficiencies

The research identified three principal structural deficiencies. First, the informational poverty of explanatory notes is pervasive: the majority of enterprises confine themselves to quantitative disclosures while providing inadequate substantiation of accounting policy choices, risk management frameworks, and significant developments during the reporting period. Second, audit quality is unevenly distributed: 34% of auditor opinions from domestic audit firms contained non-standard elements at a rate disproportionate to underlying economic circumstances. Third, consolidated financial statement preparation remains insufficiently institutionalized — only 41% of holding structures prepare consolidated statements, preventing accurate assessment of enterprise group performance.

Comparative analysis: lessons from international experience

A comparison of Azerbaijan's financial reporting system with the practices of Turkey, Poland, and Georgia reveals instructive patterns. The following table summarizes key parameters across these jurisdictions:

Table 1
Comparative overview of financial reporting frameworks

Country	IFRS Mandate	SME Coverage	Non-Fin. Reporting	Audit Quality
Azerbaijan	Listed + PIEs only	ANSS (partial)	Voluntary	Moderate
Turkey	All public cos (2013)	TFRS for SMEs	Mandatory (large)	High
Poland	EU-wide (2005)	National GAAP	Mandatory (large)	High
Georgia	All cos (2016)	IFRS for SMEs	Voluntary	Moderate-High

Turkey mandated full IFRS application for all public companies from 2013 onwards, while Poland has implemented this system on an EU-wide basis since 2005. Georgia made IFRS for SMEs mandatory for all companies as early as 2016. This comparison demonstrates that Azerbaijan lags behind the benchmark group in harmonization progress. The principal strategic explanation lies in the incomplete formation of the institutional infrastructure required for full IFRS implementation: an

insufficient number of internationally certified professionals and underdeveloped audit oversight mechanisms (Ionascu et al., 2022).

The petroleum and gas sector demonstrates that full compliance with international reporting standards is technically achievable within Azerbaijan's institutional environment. This indicates that the barriers to broader IFRS adoption are not primarily technical but rather institutional, regulatory, and human capital-related — a conclusion consistent with Houqe et al. (2023), who found that institutional quality is the binding constraint on IFRS benefits realization in emerging economies.

Conclusion

The research undertaken in this paper has demonstrated that the organizational performance evaluation system and the financial reporting framework in Azerbaijan carry significant deficiencies warranting systematic attention from policymakers and the academic community. The incomplete harmonization of the normative base with IFRS, the uneven development of performance measurement methodology across sectors, inequitable audit quality distribution, and limited consolidated reporting institutionalization collectively constitute the principal dimensions of the existing problematic landscape.

At the same time, the high reporting quality demonstrated by the petroleum and gas sector provides compelling evidence that full IFRS compliance is achievable within the Azerbaijani institutional environment. The experience of Turkey, Poland, and Georgia provides a rich evidence base for reform pathway design. The five-directional reform agenda advanced in Section 6 offers actionable guidance for regulatory authorities, professional associations, and enterprise management.

Future research directions include: quantitative measurement of the relationship between financial reporting quality and enterprise financial attractiveness using panel data methods; cost-benefit assessment of IFRS adoption for small enterprises in the Azerbaijani context; and longitudinal analysis of audit quality trends following the implementation of enhanced oversight mechanisms.

References

1. Azerbaijan Republic Ministry of Finance. (2021). *National Accounting and Reporting Standards (ANSS): Revised edition*. Ministry of Finance.
2. Azerbaijan Republic. (2004, amended 2019). *Law on Accounting* (No. 676-IIQ). Legislative Base. https://e-qanun.az
3. Barker, R., & Lennard, A. (2023). Financial reporting and the conceptual framework: Revisiting relevance and faithful representation. *Accounting and Business Research, 53*(2), 120–145. https://doi.org/10.1080/00014788.2022.2134812
4. Bititci, U., Cocca, P., & Ates, A. (2022). Impact of visual performance management systems on the performance management practices of organisations. *International Journal of Production Research, 60*(9), 2740–2764. https://doi.org/10.1080/00207543.2021.1913761
5. Christensen, H. B., Hail, L., & Leuz, C. (2022). Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review. *Review of Accounting Studies, 26*(3), 1176–1248. https://doi.org/10.1007/s11142-021-09609-5
6. Christodoulou, D., & Walker, M. (2022). From custom to mandate: The political economy of sustainability reporting regulation. *Journal of Accounting and Public Policy, 41*(2), 106916. https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2022.106916
7. Dechow, P., Ge, W., & Schrand, C. (2010). Understanding earnings quality: A review of the proxies, their determinants and their consequences. *Journal of Accounting and Economics, 50*(2–3), 344–401. https://doi.org/10.1016/j.jacceco.2010.09.001

8. Houqe, M. N., Kerr, R., & Monem, R. (2023). Business strategy, economic institution and earnings quality: An international study. *Journal of International Accounting Research, 22*(1), 1–24. https://doi.org/10.2308/JIAR-2020-039
9. IASB (International Accounting Standards Board). (2018). *Conceptual framework for financial reporting*. IFRS Foundation. https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/conceptual-framework/
10. Ionascu, M., Ionascu, I., Sacarin, M., & Minu, M. (2022). IFRS adoption in Eastern Europe: Lessons from Romania, Poland and Bulgaria. *European Accounting Review, 31*(3), 549–578. https://doi.org/10.1080/09638180.2020.1860749
11. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The balanced scorecard: Measures that drive performance. *Harvard Business Review, 70*(1), 71–79.
12. Mammadov, F. A., & Guliyev, T. Kh. (2022). ANSS-IFRS convergence gaps in Azerbaijan: An updated normative analysis. *Caucasus Journal of Social Sciences – Economics, 15*(1), 44–67.
13. Nobes, C. (2023). *International variations in IFRS adoption and practice* (5th ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003307440
14. OECD. (2023). *Corporate governance factbook 2023*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/de9f4e35-en
15. Rahimov, S. O. (2021). Financial reporting quality of state-owned enterprises in Azerbaijan: Developments after the 2019 regulatory amendments. *Finance and Accounting Review (Baku), 4*, 18–37.
16. Soderstrom, N. S., & Sun, K. J. (2023). IFRS adoption and accounting quality: Two decades of evidence. *European Accounting Review, 32*(1), 1–30. https://doi.org/10.1080/09638180.2022.2141623
17. World Bank. (2022). *ROSC accounting and auditing: Azerbaijan – Follow-up assessment*. World Bank Group. https://www.worldbank.org
18. Zeff, S. A. (2022). The evolution of the IASC into the IASB and the challenges it faces. *Accounting and Business Research, 52*(5), 500–522. https://doi.org/10.1080/00014788.2022.2059112

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 60–70
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 60–70
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/60-70

Yuriy Fyodorovich Buryakov (1934–2015): A Historiographical Analysis of Archaeological Excavations and Material Culture Studies in the Tashkent Oasis

Mirodillo Boboyev

Abstract. *Yuriy Fyodorovich Buryakov (1934–2015) was one of the most prolific and methodologically influential archaeologists working in Soviet and post-independence Uzbekistan. Despite the breadth and impact of his contribution, no systematic historiographical evaluation of his scholarly legacy has been undertaken in English-language academic literature. This article provides a comprehensive historiographical assessment of Buryakov's contributions to archaeological excavations and material culture studies in the Tashkent oasis (Chach-Ilak region), situating his work within the broader trajectory of Central Asian archaeology from the Soviet period through Uzbekistan's post-independence scholarly development. The study employs historical-historiographical analysis, comparative-historical methodology, and critical source analysis. Primary sources include Buryakov's monographs and expedition reports; secondary sources encompass biographical scholarship, encyclopaedic data, and international peer-reviewed literature on Central Asian and Silk Road archaeology. Analysis demonstrates that Buryakov developed a distinctive complex interdisciplinary method integrating field archaeology, numismatics, historical topography, and written sources from Iranian, Chinese, and Arabic traditions. His multi-decade direction of the Chach-Ilak (later Chach-Ustrushona) expedition yielded foundational data on urbanisation, mining history, and Silk Road connectivity across more than 550 scholarly works. Buryakov's legacy occupies a pivotal transitional position between Soviet-era archaeological methodology and the internationally collaborative paradigm that characterises post-independence Uzbek scholarship. His work remains a methodological reference point and an underexplored resource for contemporary Silk Road and Central Asian urban archaeology.*

Keywords: *Buryakov, Uzbek archaeology, historiography, Chach-Ilak, Tashkent oasis, material culture, Silk Road, urban culture, Soviet archaeology, post-Soviet scholarship, Central Asian heritage*

Institute of Anthropology in Uzbekistan's Academy of Sciences, PhD student, Uzbekistan
E-mail: imanov.mirodillob@gmail.com
Received: 18 January 2026; Accepted: 21 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Yuriy Fyodoroviç Buryakov (1934–2015): Daşkənd oazisində arxeoloji qazıntılar və maddi mədəniyyət tədqiqatlarının historiqrafik təhlili

Mirodillo Boboyev

Xülasə. *Yuriy Fyodoroviç Buryakov (1934–2015) Sovet dövrü və müstəqillikdən sonrakı Özbəkistanda fəaliyyət göstərmiş ən məhsuldar və metodoloji baxımdan təsirli arxeoloqlardan biri olmuşdur. Onun elmi fəaliyyətinin genişliyinə və təsirinə baxmayaraq, ingilisdilli akademik ədəbiyyatda bu irsin sistemli historiqrafik qiymətləndirilməsi aparılmamışdır. Bu məqalə Buryakovun Daşkənd oazisində (Çaç-İlak bölgəsi) apardığı arxeoloji qazıntılar və maddi mədəniyyət tədqiqatlarına verdiyi töhfələrin hərtərəfli historiqrafik təhlilini təqdim edir və onun fəaliyyətini Sovet dövründən başlayaraq müstəqillikdən sonrakı Özbəkistan elmi inkişafı kontekstində Mərkəzi Asiya arxeologiyasının ümumi inkişaf xətti daxilində yerləşdirir. Tədqiqatda tarixi-historiqrafik analiz, müqayisəli-tarixi metodologiya və tənqidi mənbə təhlili tətbiq edilmişdir. İlkin mənbələrə Buryakovun monoqrafiyaları və ekspedisiya hesabatları daxil edilmişdir; ikinci dərəcəli mənbələr isə bioqrafik tədqiqatları, ensiklopedik məlumatları və Mərkəzi Asiya və İpək Yolu arxeologiyasına dair beynəlxalq resenziyalı ədəbiyyatı əhatə edir. Təhlil göstərir ki, Buryakov sahə arxeologiyası, numizmatika, tarixi topoqrafiya və İran, Çin və ərəb mənbələrini birləşdirən kompleks və özünəməxsus interdisiplinar metod inkişaf etdirmişdir. Onun uzunmüddətli rəhbərliyi ilə həyata keçirilən Çaç-İlak (sonradan Çaç-Ustruşona) ekspedisiyası şəhərləşmə, mədənçilik tarixi və İpək Yolu üzrə əlaqələrə dair fundamental məlumatlar təqdim etmiş və 550-dən çox elmi əsərlə nəticələnmişdir. Buryakovun elmi irsi Sovet dövrü arxeoloji metodologiyası ilə müstəqillikdən sonrakı beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan yeni elmi paradiqma arasında keçid xarakterli mühüm mövqe tutur. Onun tədqiqatları müasir İpək Yolu və Mərkəzi Asiya şəhər arxeologiyası üçün həm metodoloji istinad nöqtəsi, həm də hələ tam araşdırılmamış mühüm elmi resurs olaraq qalır.*

Açar sözlər: *Buryakov, Özbək arxeologiyası, historiqrafiya, Çaç-İlak, Daşkənd oazisi, maddi mədəniyyət, İpək Yolu, şəhər mədəniyyəti, Sovet arxeologiyası, postsovet elmi, Mərkəzi Asiya irsi*

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Antropologiya İnstitutu, doktorant, Özbəkistan
E-poçt: mirodillob@gmail.com
Daxil oldu: 18 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 21 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The history of any academic field is shaped not only by its theoretical frameworks but also by the scholars who define its development. Within Uzbek and Central Asian archaeology, Academician Yuriy Fyodorovich Buryakov (1934–2015) stands out as a figure of central importance. Over a career spanning more than fifty years, he authored over 550 publications, including more than ten major monographs, addressing topics such as ancient urbanism, Silk Road exchange networks, mining history, and the historical geography of the Tashkent oasis (Levteyeva, 2011). In addition to his research, Buryakov played a key institutional role: he trained several generations of specialists, led international UNESCO initiatives, and remained an Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan until his death in Tashkent on 27 June 2015.

Despite the breadth and influence of his work, Buryakov has received comparatively little sustained attention in English-language scholarship. This is notable given the rapid expansion of international

research on Central Asian archaeology and the Silk Road in recent decades, including major studies of regional material culture (Frachetti et al., 2017; Franklin, 2024) and critical reassessments of Soviet archaeological traditions (Arzhantseva, 2015; Díaz-Andreu & Coltofean, 2024). Yet, these discussions seldom engage directly with the methodological approaches and empirical findings developed within Uzbekistan's own scholarly tradition. This omission is significant, as Buryakov's research informed the excavation and interpretation of key sites that continue to underpin broader debates on Silk Road urbanism and early state formation in Central Asia.

Research

This article addresses this gap through a historiographical analysis of Buryakov's contributions in two closely connected areas: archaeological fieldwork—particularly the Chach-Ilak/Chach-Ustrushona expeditions and the sites of Khanqa and Shakhrukhiya—and the study of material culture, including the classification, dating, and contextual interpretation of archaeological finds within wider historical and geographical frameworks. The discussion is organized both chronologically and thematically, situating each stage of Buryakov's work within the broader institutional and methodological development of Central Asian archaeology. It concludes by evaluating the continuing relevance of his scholarship and outlining directions for future research.

Rather than offering a purely biographical account, this study provides a critical historiographical assessment of Buryakov's legacy. It examines what was methodologically distinctive in his work, how his interpretations have been received and developed in subsequent scholarship, and why his contributions remain important for contemporary academic inquiry.

Theoretical and Methodological Framework

Historiographical research in archaeology rests on the understanding that knowledge is not simply accumulated over time but actively produced within specific contexts. It is shaped by institutional settings, theoretical orientations, political and national frameworks, and the individual trajectories of scholars themselves (Díaz-Andreu & Coltofean, 2024; Spengler et al., 2021). This perspective is especially relevant in the Soviet and post-Soviet context. As Arzhantseva (2015) has shown in her study of the Khorezmian Archaeological-Ethnographic Expedition, large-scale Soviet projects were driven by both scientific objectives and ideological imperatives. Their outcomes, therefore, require evaluation not only in terms of empirical contribution but also with regard to the conditions under which they were generated. Buryakov's career, spanning both the late Soviet and post-independence periods, provides a particularly valuable case for examining continuity and change in Central Asian archaeological scholarship.

This study draws on three main methodological approaches. First, a historical-historiographical analysis traces the evolution of Buryakov's scholarly work over time, highlighting shifts in research priorities, methods, and interpretive frameworks. Second, a comparative-historical approach situates his contributions within the broader field of Central Asian and Silk Road archaeology, identifying areas of convergence, divergence, and intellectual exchange. Third, critical source analysis is applied to both Buryakov's own writings and the secondary literature, with attention to the underlying assumptions that shape their arguments.

The source base includes Buryakov's ten major monographs, published reports from the Chach-Ilak and Chach-Ustrushona expeditions, the principal biographical study by L. G. Levteyeva (2011), entries from the *Bolshaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, and a range of international peer-reviewed works on Central Asian archaeology, Soviet-era methodologies, and Silk Road studies. Chronologically, the study covers the entirety of Buryakov's academic career from 1956 to 2015.

Geographically, it focuses on the Tashkent oasis, the Akhangaran and Syr Darya valleys, and the broader urban network of the Central Asian segment of the Great Silk Road.

Intellectual Formation and Early Career (1951–1965)

Buryakov was born on 15 March 1934 in the village of Uchqo'rgon in the Osh Region of present-day Kyrgyzstan and moved to Tashkent, where he graduated from secondary school in 1951. That year he enrolled in the History Faculty of the Central Asian State University (now the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek). The intellectual environment of this institution in the early 1950s was one of extraordinary scholarly density. Buryakov received instruction from M. Ye. Masson, one of the founding figures of Soviet Central Asian archaeology and a scholar whose commitment to interdisciplinary synthesis between archaeology, numismatics, and historical geography deeply influenced Buryakov's own later methodology. He also attended lectures by B. B. Piotrovskiy, O. D. Chekhovich, G. A. Pugachenkova, and Ye. K. Betger — scholars who collectively represented the leading edge of Soviet-era orientalist and art-historical research on Central Asia (Levteyeva, 2011).

This formative exposure to a tradition of broad, cross-disciplinary scholarship left a lasting imprint. Where many Soviet archaeologists of the period worked within the strict positivist and materialist framework of Marxist-Leninist historiography — cataloguing finds as evidence of socioeconomic stages — Buryakov developed a more integrative approach that combined material evidence with close reading of written sources. This orientation, arguably derived from the humanistic philological traditions represented by Chekhovich and Pugachenkova as well as from Masson's archaeological syntheses, was to prove distinctive throughout his career.

Following his graduation in 1956, Buryakov joined the Museum of the History of the Peoples of Uzbekistan (now the State Museum of History of Uzbekistan) as a junior research associate. Between 1956 and 1965 he rose through a series of positions to Deputy Director for Research. This museum environment provided direct engagement with the material culture of the region and reinforced his commitment to the integration of archaeological and historical evidence. From 1965 to 1967 he served as Chief Inspector of Monuments at the Ministry of Culture of the Uzbek SSR, a post that gave practical expression to his broader concern with heritage preservation — a concern that would manifest again in his 1969 archaeological supervision at Samarkand's Registan construction site, where his intervention led to the recovery of numerous artefacts that would otherwise have been destroyed (Levteyeva, 2011).

The Chach-Ilak and Chach-Ustrushona Expeditions: Methodology and Principal Findings

4.1 Establishment and Development of the Expedition

The most substantial institutional vehicle for Buryakov's fieldwork was the expedition he began directing in 1973, initially known as the Chach-Ilak expedition. According to Buryakov and Gritsina (2006, p. 94), the project attained formal expedition status in 1983 and was subsequently renamed the Chach-Ustrushona expedition in 1986, reflecting an expanded geographical scope. Over the following decades, this expedition served as the primary framework for systematic archaeological investigation of the ancient Tashkent oasis — a region that, despite its historical centrality to Central Asian civilisation, had received comparatively less intensive study than the more internationally prominent sites of Samarkand, Bukhara, and Termez.

The expedition's methodological approach was characteristic of the 'kompleksnost'' (complex interdisciplinary approach) that distinguished the best Soviet-era archaeology, as described by Arzhantseva (2015) in her analysis of the Khorezmian Expedition. Stationary excavations were

combined with historical-topographic surveys, numismatic analysis, and the systematic correlation of material finds with Iranian, Chinese, and Arabic written sources. This integration of field data and documentary evidence was not merely supplementary but constitutive of Buryakov's interpretive method: he treated written sources and archaeological finds as mutually illuminating, using each to test and refine interpretations derived from the other.

4.2 Excavations at Khanqa: Historical Geography and the Kanguy Question

Among the most significant and debated outcomes of the Chach-Ilak expedition was Buryakov's investigation of the site of Khanqa, located approximately 70 km from Tashkent in the Akhangaran valley. The ruins of this site cover approximately 160 hectares and are believed to represent the first capital of the ancient Chach state. On the basis of his excavations and a systematic comparison of material finds with Chinese chronicle sources, Buryakov identified Khanqa with the city of Yu-ni mentioned in 2nd-century BC Chinese records as the capital of the Kanguy (Kangha) state — an ancient polity whose precise geographical extent has been a subject of considerable scholarly debate (Buryakov & Gritsina, 2006).

Buryakov's identification, if accepted, carries significant implications for the historical geography of early Central Asian state formation. The Kanguy state has been recognised in recent archaeological research as a significant actor in the networks of trade, culture, and political interaction that would eventually crystallise into the Silk Road system (cf. Frachetti et al., 2017, on the role of highland nomadic polities in shaping Silk Road geography). Buryakov's argument was that material culture evidence from the site — ceramics, coinage, settlement morphology — was consistent with the identification proposed through the written sources, offering a material dimension to what had previously been a primarily philological debate.

This identification has not been uniformly accepted. The question of where the capital of the Kanguy state was located remains under active scholarly discussion, and Buryakov's hypothesis represents one influential position within a debate that touches on fundamental questions of the relationship between Chinese historiographical traditions and Central Asian archaeological evidence. The critical reception of this aspect of his work exemplifies the broader challenge identified by Franklin (2024, p. 2) in Silk Road archaeology: the difficulty of reconciling "varied and intermittent connections" in the material record with the more linear narratives suggested by textual sources.

4.3 Shakhrukhiya and the Reconstruction of Urban Sequences

The site of Shakhrukhiya, investigated by Buryakov as a second major focus of the Chach-Ilak expedition, presented a different but complementary set of research problems. Located on the Syr Darya, Shakhrukhiya was one of the most strategically significant points along the northern section of the Silk Road, connecting the Tashkent oasis with the steppe zone and the trade networks of the inner Eurasian corridor. UNESCO heritage documentation confirms that the site, encompassing a citadel, two urban territories, and an extensive rabad (craft suburb), covered a total area of approximately 400 hectares, comparable in scale to major contemporaneous urban centres in the region (UNESCO, n.d.).

Buryakov's excavations at Shakhrukhiya focused on the recovery and interpretation of historical strata enabling the reconstruction of a multi-century developmental sequence. This diachronic approach — tracing the continuity and transformation of material culture from the site's early history through its destruction by Mongol forces, its reconstruction by Amir Temur, and its subsequent role in the Timurid and Shaybanid periods — exemplifies his broader commitment to understanding Central Asian urban culture as a process rather than a static condition. The methodological insistence on

stratigraphic continuity, and on the integration of architectural, ceramic, and numismatic evidence into a coherent chronological sequence, was formalised in his final monograph devoted to these two sites: Khanqa and Shakhrukhiya: Ancient Cities of Chach and Ilak on the Great Silk Road (Buryakov, 2011).

Material Culture Studies: Methodological Contributions

5.1 Urban Culture and the Systematisation of the Tashkent Oasis

Buryakov's contributions to material culture studies are most fully expressed in his monographic sequence on the Tashkent oasis. The 1973 collective volume Archaeological Monuments of the Tashkent Region (Buryakov, Qosimov, & Rostovtsev, 1973) provided the first systematic catalogue of archaeological sites in the region, establishing a baseline inventory that subsequent researchers could build upon. His 1975 monograph, Historical Topography of the Ancient Cities of the Tashkent Oasis (Buryakov, 1975), extended this work by reconstructing the historical-archaeological landscape of Chach and Ilak — demonstrating how the distribution and morphology of settlements reflected underlying patterns of resource availability, trade connectivity, and political organisation.

The most theoretically ambitious of these studies is the 1982 monograph Genesis and Stages of Development of Urban Culture of the Tashkent Oasis (Buryakov, 1982), which represents Buryakov's most sustained attempt at a synthetic interpretation of the region's archaeological record. Rather than treating urbanisation as a simple process of demographic growth or economic development, Buryakov conceptualised it as a multifactorial phenomenon shaped by the interaction of sedentary and nomadic lifeways, the exploitation of natural resources (particularly metals), the articulation of local production networks with long-distance trade, and the role of political authority in organising and protecting commercial activity. This framework anticipates several themes that have subsequently become central to international Silk Road archaeology, including the work of Frachetti et al. (2017) on the role of nomadic polities in shaping highland Silk Road geography.

5.2 Mining History and Metallurgy as Archaeological Evidence

A particularly original dimension of Buryakov's material culture research was his systematic archaeological investigation of ancient mining and metallurgy in the Chach-Ilak region. Working from the spatial distribution of settlement patterns, the compositional analysis of metal artefacts, and the identification of ore deposits and slag deposits through archaeological survey, he developed an integrated account of how the exploitation of copper, iron, and precious metal resources shaped the development of urban and craft centres in the Tashkent oasis (Buryakov, 1982; Buryakov & Gritsina, 2006). This approach — treating mining and metallurgy not merely as technological history but as a structural factor in urbanisation and trade network formation — was methodologically innovative within the Central Asian archaeological tradition of the period.

The implications of this work extend beyond the Tashkent oasis. By demonstrating the close spatial and economic relationship between mining centres and the network of cities and trade routes, Buryakov contributed to a broader reinterpretation of the economic foundations of Silk Road connectivity — one that emphasised the role of resource extraction alongside the conventional emphasis on luxury goods exchange. This has parallels with more recent archaeobotanical and archaeometallurgical research that has highlighted the diversity of commodities and production networks that sustained Silk Road urbanism (cf. Spengler et al., 2018, on arboreal crops at Tashbulak).

International Collaboration, Scholarly Influence, and the Post-Soviet Transition

From the late Soviet period onward, Buryakov actively sought to position Uzbek archaeology within a broader international scholarly framework. His leadership of the UNESCO "Great Silk Road — Road of Dialogue" programme at the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Uzbekistan reflected a sustained institutional commitment to international collaboration. Initiated in the early 1990s as part of UNESCO's wider Silk Road initiative, the programme created opportunities for Soviet-trained Uzbek archaeologists to engage with colleagues from China, Korea, Europe, and other regions at a time when the collapse of the Soviet Union was placing considerable strain on research infrastructure and funding across Central Asia.

The co-authored monograph *Transoxiana on the Great Silk Road* (Buryakov & Gritsina, 2006) exemplifies the internationally oriented synthesis that characterized Buryakov's work during this period. By situating the material culture of the Tashkent oasis and the wider Maverannakhr region within the context of Eurasian exchange networks, the study aligned with research priorities that had gained prominence in global scholarship after the end of the Cold War. Through his participation in international conferences and the development of collaborative networks across Central Asia, China, and Europe, Buryakov emerged as an important intermediary linking the Uzbek archaeological tradition with the expanding field of Silk Road studies.

His research on the history of chess further broadened this international engagement. Drawing on chess pieces uncovered at Afrasiab, Buryakov argued that cities such as Samarkand, Bukhara, Termez, and Tashkent functioned as key nodes in the westward transmission of chess from its South Asian origins. This line of inquiry extended his influence beyond archaeology, contributing to wider cultural-historical discussions within Silk Road studies.

An equally significant aspect of Buryakov's legacy is the formation of his scholarly school. As noted by Levteyeva (2011), he supervised and trained numerous researchers, transmitting his methodological approaches through both formal teaching and collaborative fieldwork. Fully assessing the scope of this influence would require a systematic study of citation networks and intellectual lineages within Uzbek archaeology—an undertaking beyond the scope of this article, but one that represents a valuable direction for future historiographical research.

Critical Assessment: Methodological Significance and Scholarly Debates

7.1 Methodological Contributions in Historiographical Perspective

Evaluated against the broader context of Soviet and post-Soviet Central Asian archaeological practice, Buryakov's most significant methodological contribution was the consistent and systematic application of an interdisciplinary approach that treated material evidence and written sources as equally valid and mutually enriching. This approach, which he applied across more than five decades of fieldwork and publication, amounted to a coherent research programme rather than a series of isolated projects. The integration of numismatics, toponymy, historical topography, and comparative textual analysis with field archaeology enabled him to address historical and geographical questions — including questions of state formation, urbanisation, and trade connectivity — that could not have been resolved through any single disciplinary tradition alone.

This interdisciplinary orientation connects Buryakov's practice to what Díaz-Andreu and Coltofean (2024) have identified as the most durable traditions in the history of archaeological thought: those that refuse the disciplinary boundaries that artificially separate material culture from documentary history, or local evidence from regional and inter-regional context. It also anticipates what Franklin (2024, pp. 1–2) has described as the central challenge of contemporary Silk Road archaeology: the

need to develop analytical frameworks adequate to 'the shared challenges confronted by Silk Road archaeologists' in working across landscape, material culture, and textual scales simultaneously.

7.2 The Khanqa-Kanguy Identification: A Case Study in Interpretive Debate

The most contested element of Buryakov's work — his identification of Khanqa with the capital of the Kanguy state mentioned in Chinese chronicles — illustrates both the ambition and the methodological risks of his approach. The interpretation rests on a convergence of archaeological evidence (settlement scale, material culture, spatial location) and Chinese textual data, mediated by Buryakov's reading of the relevant historical sources. While this synthesis is methodologically coherent, the identification cannot be verified without additional corroborating evidence, and the interpretation of the relevant Chinese sources has itself been subject to scholarly disagreement.

The debate around the Khanqa identification is representative of a broader challenge in Central Asian historical archaeology: the difficulty of establishing firm correspondences between archaeological sites and the polities and cities named in historical sources, given the fragmentary and often contradictory character of both the archaeological and the textual record. This challenge is not unique to Buryakov's work — it is, as Lewis (2020) notes, a constitutive feature of the historiography of the Silk Road — but it does mean that some of his most ambitious historical-geographical conclusions must be held with appropriate scholarly caution. The continuing scholarly debate around the Kanguy question is itself a measure of the significance of Buryakov's contribution: a claim that did not engage with real evidence would not merit sustained scholarly discussion.

7.3 Soviet Context and Post-Soviet Reassessment

Buryakov's career began and was largely shaped within the institutional and ideological framework of Soviet archaeology — a framework that, as Arzhantseva (2015) and Spengler et al. (2021) have shown, combined genuine scientific ambition with ideological constraint and the imperatives of Soviet nationalities policy. Buryakov's work on the Tashkent oasis was shaped by the broader Soviet project of documenting and celebrating the achievements of Central Asian civilisation as part of a historical legitimation of Soviet Central Asia. This context does not invalidate his empirical findings, but it does require that historians of archaeology attend to the ways in which the questions he asked, and the frameworks within which he interpreted his answers, were shaped by conditions that are not simply reducible to the logic of scientific inquiry.

The transition from Soviet to post-Soviet archaeology in Uzbekistan is a significant area of scholarly inquiry in its own right, and Buryakov's career — which spanned both periods — offers a valuable case study. His participation in UNESCO programmes and international collaborative research from the early 1990s onward suggests an active engagement with the opportunities and challenges of the post-independence moment, including the search for new international partnerships to compensate for the collapse of Soviet-era funding and infrastructure. A fuller account of this transition, drawing on archival sources and oral history alongside published scholarship, would substantially enrich the historiographical picture that the present analysis has sought to outline.

Principal Monographic Contributions: An Annotated Overview

The following overview identifies Buryakov's most significant monographs, situating each within the trajectory of his research career and noting its principal scholarly contribution:
1. Archaeological Monuments of the Tashkent Region (Buryakov, Qosimov, & Rostovtsev, 1973). The first systematic catalogue of the region's archaeological sites. Provided the empirical baseline for all subsequent work on the Tashkent oasis.

2. Historical Topography of the Ancient Cities of the Tashkent Oasis (Buryakov, 1975). Reconstructed the historical-archaeological landscape of Chach and Ilak through the integration of topographic survey, settlement analysis, and historical sources.
3. Along the Ancient Caravan Routes of the Tashkent Oasis (Buryakov, 1978). Synthesised archaeological and documentary evidence for the trade network of the Tashkent oasis, establishing a methodology for integrating material and textual sources in Silk Road research.
4. Genesis and Stages of Development of Urban Culture of the Tashkent Oasis (Buryakov, 1982). The most theoretically ambitious monograph. Proposed a multifactorial model of urbanisation integrating settlement patterns, resource extraction, trade networks, and political organisation.
5. Transoxiana on the Great Silk Road (Buryakov & Gritsina, 2006). A jointly authored international synthesis situating the Tashkent oasis within the Silk Road's Maverannakhr section. Represented Buryakov's most explicitly internationally oriented publication.
6. Khanqa and Shakhrukhiya: Ancient Cities of Chach and Ilak on the Great Silk Road (Buryakov, 2011). The culminating monograph on the two principal excavation sites. Summarised the results of four decades of fieldwork and offered Buryakov's definitive historical-geographical interpretation of the sites.

Conclusion

The scholarly legacy of Academician Yuriy Fyodorovich Buryakov in the fields of archaeological excavation and material culture studies represents a foundational contribution to the development of Uzbek and Central Asian archaeology. His long-term leadership of the Chach-Ilak and Chach-Ustrushona expeditions generated a substantial and systematic body of empirical data on the Tashkent oasis—one that remains unsurpassed and continues to underpin ongoing research in the region. His methodological emphasis on integrating field archaeology with numismatics, historical topography, and comparative documentary evidence endowed his interpretations with a scope and resilience that extend beyond the limits of any single disciplinary framework.

Placing Buryakov’s work within the wider context of Central Asian and Silk Road archaeology highlights both its significance and the conditions under which it was produced. His research was shaped—while at times also constrained—by the institutional and ideological structures of Soviet scholarship. At the same time, his post-independence involvement in international programmes and collaborative projects constitutes an important, though still insufficiently examined, dimension of his career. The debate surrounding his identification of Khanqa as the capital of the Kanguy state exemplifies both the interpretive ambition of his scholarship and the critical scrutiny it continues to invite.

For contemporary researchers, Buryakov’s legacy functions simultaneously as a resource and a provocation. His monographs provide exceptionally rich empirical material from a region that remains only partially explored archaeologically. At the same time, they call for sustained critical engagement: situating his conclusions within broader methodological debates, reassessing his historical-geographical interpretations, and tracing his influence on subsequent generations of Uzbek scholarship. A more systematic incorporation of his work into English-language academic discourse would significantly enhance both the historiography of Central Asian archaeology and the wider field of Silk Road studies.

Future research would benefit from three main directions: first, a comprehensive bibliometric and citation-based assessment of Buryakov’s scholarly impact; second, a critical re-evaluation of his key historical-geographical hypotheses—particularly the identification of Khanqa with Kanguy—in light of recent archaeological and philological evidence; and third, a broader investigation of the transition

from Soviet to post-Soviet archaeological practice in Uzbekistan, for which Buryakov's career provides a particularly well-documented and analytically valuable case.

References

1. Arzhantseva, I. (2015). The Khorezmian expedition: Imperial archaeology and Faustian bargains in Soviet Central Asia. *Public Archaeology, 14*(1), 5–26. https://doi.org/10.1179/1465518715Z.00000000077
2. *Bolshaya rossiyskaya entsiklopediya*. (n.d.). *Buryakov, Yuriy Fyodorovich*. https://bigenc.ru/c/buriakov-iurii-fiodorovich-e
3. Buryakov, Y. F. (1975). *Istoricheskaya topografiya drevnikh gorodov Tashkentskogo oazisa* [Historical topography of the ancient cities of the Tashkent oasis]. Fan.
4. Buryakov, Y. F. (1975). *Istoricheskaya topografiya drevnikh gorodov Tashkentskogo oazisa*. Fan.
5. Buryakov, Y. F. (1978). *Po drevnim karavannym putyam Tashkentskogo oazisa* [Along the ancient caravan routes of the Tashkent oasis]. Fan.
6. Buryakov, Y. F. (1978). *Po drevnim karavannym putyam Tashkentskogo oazisa*. Fan.
7. Buryakov, Y. F. (1982). *Genezis i etapy razvitiya gorodskoy kultury Tashkentskogo oazisa* [Genesis and stages of development of the urban culture of the Tashkent oasis]. Fan.
8. Buryakov, Y. F. (1982). *Genezis i etapy razvitiya gorodskoy kultury Tashkentskogo oazisa*. Fan.
9. Buryakov, Y. F. (2011). *Khonka i Shakhrukhiya: Drevnie goroda Chacha i Ilaka na Velikom shelkovom puti*. Yangi Nashr.
10. Buryakov, Y. F. (2011). *Khonqa i Shakhrukhiya: Drevnie goroda Chacha i Eloka na Velikom shelkovom puti* [Khanqa and Shakhrukhiya: Ancient cities of Chach and Ilak on the Great Silk Road]. Yangi Nashr.
11. Buryakov, Y. F., & Gritsina, A. A. (2006). *Maverannakhr na Velikom shelkovom puti* [Transoxiana on the Great Silk Road]. International Institute for Central Asian Studies.
12. Buryakov, Y. F., & Gritsina, A. A. (2006). *Maverannakhr na Velikom shelkovom puti*. Mezhdunarodnyy institut tsentralnoaziatskikh issledovaniy.
13. Buryakov, Y. F., Qosimov, M. R., & Rostovtsev, O. M. (1973). *Arkheologicheskie pamyatniki Tashkentskoy oblasti* [Archaeological monuments of the Tashkent region]. Fan.
14. Buryakov, Y. F., Qosimov, M. R., & Rostovtsev, O. M. (1973). *Arkheologicheskie pamyatniki Tashkentskoy oblasti*. Fan.
15. Díaz-Andreu, M., & Coltofean, L. (Eds.). (2024). *The Oxford handbook of the history of archaeology*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190092504.001.0001
16. Frachetti, M. D., Smith, C. E., Traub, C. M., & Williams, T. (2017). Nomadic ecology shaped the highland geography of Asia's Silk Roads. *Nature, 543*(7644), 193–198. https://doi.org/10.1038/nature21696
17. Franklin, K. (2024). Archaeology of the Silk Road: Challenges of scale and storytelling. *Journal of Archaeological Research, 32*, 1–55. https://doi.org/10.1007/s10814-023-09188-w
18. Levteyeva, L. G. (2011). *Yuriy Fyodorovich Buryakov: Put v nauke dlinoyu v zhizn* [Yuriy Fyodorovich Buryakov: A life's journey in science]. Tashkent.
19. Levteyeva, L. G. (2011). *Yuriy Fyodorovich Buryakov: Put v nauke dlinoyu v zhizn*.
20. Lewis, M. (2020). The "Silk Road": Historical perspectives and modern constructions. *Indian Historical Review, 47*(1), 4–25. https://doi.org/10.1177/0376983620922431
21. Spengler, R. N., Maksudov, F., Bullion, E., Merkle, A., Hermes, T., & Frachetti, M. (2018). Arboreal crops on the medieval Silk Road: Archaeobotanical studies at Tashbulak. *PLOS ONE, 13*(8), e0201409. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0201409

22. Spengler, R. N., Ventresca Miller, A., Schmaus, T., Motuzaitė Matuzevičiūtė, G., Miller, B. K., Wilkin, S., Taylor, W. T. T., Li, Y., Roberts, P., & Boivin, N. (2021). An imagined past? Nomadic narratives in Central Asian archaeology. *Current Anthropology, 62*(3), 251–286. https://doi.org/10.1086/714245
23. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). *Silk Roads sites in Uzbekistan: Ancient settlement of Shahruhiya*. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5500/

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 71–83
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 71–83
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/71-83

Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi kontekstində innovativ tədris metodikalarının tətbiqi və gələcək müəllimlərin elmi-tədqiqat bacarıqlarının inkişaf perspektivləri

Günel Məmmədova

Xülasə. *Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin tədqiqat yönümlü şəkildə yetişdirilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq və onların pedaqoji hazırlığında müasir tədris metodikalarının tətbiqi imkanlarını araşdırmaqdır. Məqalədə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin yalnız bilik ötürücüsü deyil, eyni zamanda yaradıcı düşünən, araşdırma aparan tədqiqatçı-öyrədən kimi formalaşdırılmasının təhsilin keyfiyyətinə təsiri təhlil olunur. Eyni zamanda, araşdırmanın məqsədi pedaqoji təhsildə elmi tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək, beynəlxalq təcrübələri nəzərdən keçirmək və yerli kontekstdə tətbiq edilə biləcək yeni metodik yanaşmaları müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə həmçinin, tələbələr arasında keçirilmiş sorğular və pedaqoji müşahidələr əsasında, onların tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi və yeni metodikaları tətbiq etməkdə qarşılaşdıqları çətinliklər də təhlil edilir. Nəticədə, müəllim hazırlığı üzrə tədris proqramlarında təkmilləşdirməyə ehtiyac olan sahələrə dair konkret elmi və praktik təkliflər irəli sürülür.*

Açar sözlər: *gələcək ibtidai sinif müəllimləri, tədqiqat bacarıqları, müəllim hazırlığı, innovativ tədris metodları, pedaqoji hazırlıq; təhsil tədqiqatları*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: gunelmemmedova2806@gmail.com
Daxil oldu: 1 Fevral 2026; Qəbul edildi: 26 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

The Implementation of Innovative Teaching Methodologies in the Context of Educational Modernisation in Azerbaijan and the Prospects for Developing Research Skills of Future Teachers

Gunel Mammadova

Abstract. *The main aim of the article is to substantiate the necessity of preparing future primary school teachers in Azerbaijan in a research-oriented manner and to explore the possibilities of applying modern teaching methodologies in their pedagogical training. The article analyzes the impact of forming future primary school teachers not only as transmitters of knowledge but also as creative thinkers and teacher-researchers capable of conducting independent research on the quality of education. At the same time, the study aims to evaluate the current state of the development of scientific research skills in pedagogical education, review international experiences in this field, and identify new methodological approaches that can be applied in the local educational context. The article also analyzes the level of development of research skills among students and the difficulties they encounter in implementing new teaching methodologies based on surveys conducted among students and pedagogical observations. As a result, the study proposes several scientific and practical recommendations concerning areas that require improvement in teacher education curricula.*

Keywords: *future primary school teachers, research skills, teacher education, innovative teaching methods, pedagogical training, educational research*

Azerbaijan State Pedagogical University, PhD Student, Baku, Azerbaijan
E-mail: gunelmemmedova2806@gmail.com
Received: 1 February 2026; Accepted: 26 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən qlobal dəyişikliklər, müəllimlərin sadəcə bilik ötürən deyil, eyni zamanda tədqiqat aparan və öyrənmə prosesini yenidən quran peşəkarlar kimi formalaşmasını zəruri edir. Bu xüsusilə ibtidai sinif müəllimləri üçün daha vacib hesab edilir, çünki onlar təhsil sisteminin əsas təməlini formalaşdıran ilk pillədə yer alırlar. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmi tədqiqat bacarıqlarına malik olmaları, onların pedaqoji proseslərə yaradıcı yanaşmalarını, problemləri daha sistemli analiz etmələrini və yeni tədris metodlarını tətbiq edərək yenilikçi dərs mühitləri yaratmalarını təmin edir.

İbtidai sinif müəlliminin öz peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilməsi, müəllim şəxsiyyətinin özünü təkmilləşdirməsi və peşəkarlığının inkişafını stimullaşdıran amillərdən biridir (Məmmədov, 2018, s. 102). Digər tərəfdən, sürətlə dəyişən texnologiyalar və rəqəmsal dövrün tələbləri müəllimlərin yalnız klassik metodlarla kifayətlənməsini qeyri-mümkün edir. Müasir təhsil sistemində layihə əsaslı öyrənmə, oyunlaşdırma, STEAM tədrisi və fərdiləşdirilmiş öyrənmə və s. metodikalar daha geniş tətbiq olunmağa başlayıb. Bu yeni metodikaların səmərəli tətbiqi üçün müəllimlərin yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda tədqiqat və təhlil bacarıqlarının da yüksək səviyyədə olması səmərəli hesab edilir.

Bütün bu yeniliklər və çağırışlar fonunda müəllimlərin rolu daha da aktuallaşır və onların tədris fəaliyyətinə yanaşma tərzləri əsaslı şəkildə dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sistemi cəmiyyətin intellektual potensialının artırılmasının əsas mənbəyidir. Bu sistemdə əsas mövqedə müəllim dayanır, çünki ümumtəhsil məktəbinin tərəqqisini o təmin edir. Təhsilin uğuru birbaşa müəllimin şəxsiyyətindən, yaradıcılıq potensialından, peşə kompetensiyalarından və ümumi mədəni hazırlığından asılıdır (Əfəndiyeva, 2021, s. 21).

Azərbaycanın təhsil sistemində son illər aparılan islahatlar, xüsusilə müəllim hazırlığı sahəsində keyfiyyətin artırılması istiqamətində atılan addımlar, bu mövzunu daha da aktuallaşdırır. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji təhsil müddətində həm tədqiqat bacarıqlarını, həm də müasir tədris metodikalarını mənimsəmələri, onların peşəkar inkişafını və təhsilin keyfiyyətini birbaşa şərtləndirir. Bütün bu sosial-iqtisadi nailiyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların daha səmərəli həyata keçirilməsi və xüsusilə müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün möhkəm əsas yaratmışdır.

Son illər aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuş, əhalinin maddi rifahı xeyli yaxşılaşmış, yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmiş və Azərbaycan Respublikası orta gəlirli ölkələr sırasında yer tutmuşdur. Həyata keçirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri sosial-iqtisadi həyatın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmışdır.

Bütün bu uğurlar, yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də insan kapitalının inkişafı ilə daha da möhkəmləndirilir. Xüsusilə də təhsil sistemi bu prosesdə mühüm rol oynayaraq, sosial-iqtisadi tərəqqinin dayanıqlı və hərtərəfli əsaslarını formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir.

Bu baxımdan, müəllim hazırlığı prosesi təkcə peşə biliklərinin deyil, həm də dəyərlərin aşılanması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşə kompetensiyalarının əsası təlim prosesində qoyulur, auditoriyadan kənar məşğələlərdə inkişaf etdirilir, pedaqoji təcrübə müddətində formalaşdırılır.

Bu kompetensiyaların formalaşmasında isə tədqiqat bacarıqlarının inkişafı mühüm rol oynayır və gələcək müəllimlərin elmi yanaşma qabiliyyətini gücləndirir. Tanınmış Azərbaycan pedaqoqu Y.Ş. Kərimov yazır ki, "elmi-tədqiqat metodu anlayışı elmi təfəkkürü və tədqiqatın ümumi modelini, daxili və xarici fəaliyyətləri, əlamətləri əhatə edir". Onun tədqiqat istiqamətləri, məlum nəzəri qanunların öyrədilməsinin yeni texnologiyaları, prinsipləri, şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələlərini əhatə edir (Məmmədov, 2018).

Müəllimlərin yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də tədqiqatçı öyrədən olmasının əhəmiyyəti

Ənənəvi təhsildə müəllim əsasən bilik ötürən şəxs kimi qəbul edilirdi. Bu yanaşmada müəllimin rolu məlumat təqdim etmək, şagirdlər isə onu passiv şəkildə mənimsəməli idilər. Lakin müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, bu model XXI əsrin tələblərinə cavab vermir. İnformasiya bolluğu dövründə biliklərə sahib olmaq kifayət etmir - onları araşdırmaq, təhlil etmək və tətbiq etmək bacarığı daha önəmlidir. Bu baxımdan müəllimin funksiyası dəyişmiş, o, təkcə müəllim deyil, həm də öyrənən, araşdıran və istiqamət verən bir tədqiqatçı-öyrədənə çevrilməlidir.

Bu gün hamı aydın görür ki, şagird özünün "təmin obyekti" rolu ilə razılaşmaq istəmir, müəllimin "hər şeyi bilən, bütün suallara mütləq doğru cavabı olan, həmişə haqlı olan, bütün mümkün hüquqların yeganə sahibi" olduğuna şübhə ilə yanaşır. Müəllim, marağı olmayan dinləyici qarşısında heç bir fayda verməyən monoloqundan əl çəkərək şagirdin mənafeyini, arzu və istəklərini bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almalı, ona yaşamaq bacarıqları verməli, müasir cəmiyyətdə öz yerini tapmaqda yardımçı olmalı, şagirdlərə hazır resept vermədən bilikləri, həyati bacarıqları sərbəst əldə etməyin yollarını öyrətməyə üstünlük verməlidir. Şagirdə güclü informasiya axınından ona lazım olan, onu maraqlandıran məlumatı axtarıb seçməkdə, qarşılaşdığı problemləri həll etməyi bacarmaqda, özünü müstəqil inkişaf etdirə bilən fəal şəxsiyyət kimi formalaşmaqda yardımçı olmaq gərəkdir (Əliyeva, 2014, s. 29).

Tədqiqat

Hesab edilir ki, şagirdlərin təhsil texnologiyaları üzrə səriştəliliyi ilə XXI əsr bacarıqlarının alt standartları olan fəal öyrənmə, öyrənməyi öyrənmə, problemin həlli, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqları arasında orta səviyyədə, müsbət və əsaslı əlaqə vardır. Aydındır ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyası sahəsində baş verən inkişaf təhsil sahəsinə də təsirsiz ötüşmür. Bu inkişaf yalnız təhsil proqramlarına deyil, yeni nəslin yetişməsində əvəzsiz rolu olan müəllimlərin də bacarıqlarının inkişafına təsir edir (Kanmaz, 2021).

Tədqiqatçı-öyrədən müəllimlər sinifdə baş verən prosesləri müşahidə edir, problemin kök səbəblərini araşdırır və bu problemlərə elmi əsaslı həll yolları axtarır. Onlar yalnız mövcud proqramla kifayətlənmir, eyni zamanda metodik yeniliklərə açıq olur, dərs prosesini daim təkmilləşdirir və şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun adaptiv yanaşmalar formalaşdırırlar. Belə müəllimlər öz fəaliyyətlərini reflektiv şəkildə dəyərləndirir, statistik məlumatlardan istifadə edir, sorğular aparır və nəticələrə əsasən yeni strategiyalar yaradırlar.

Bundan əlavə, tədqiqat yönümlü müəllimlər elmi yanaşmanı şagirdlərə də aşılayır, onlarda tənqidi düşünmə, səbəb-nəticə əlaqələrini anlama və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu isə ümumilikdə təhsilin keyfiyyətinə və şagirdlərin gələcək uğurlarına müsbət təsir göstərir. Əldə olunan elmi biliklərin və texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu inteqrasiya tədqiqat yönümlü müəllimlərin fəaliyyətini daha da aktuallaşdırır və onların verdiyi elmi yanaşma XXI əsrin informasiya cəmiyyətinə uyğun olaraq şagirdlərin bilik və bacarıqlarını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

XXI əsrin əsas tendensiyası yüksək texnologiyaların inkişafı, elmi nailiyyətlərin real həyata geniş tətbiqi, cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasıdır. Hazırkı cəmiyyətdə informasiya texnologiyalarının rolu çox böyükdür və bu gün cəmiyyətin intellektuallaşması prosesində, təhsil sisteminin və mədəniyyətin inkişafında onlar mərkəzi yer tutur (Əliyeva, 2014, s. 25). Təhsil sahəsində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəldən əsas prinsip hesab edilir (Bayramlı, 2018, s. 59).

Bu kontekstdə, informasiya texnologiyalarının təhsildəki rolunu nəzərə alaraq, müəllimlərin yalnız bilik ötürən deyil, həm də daim yenilikləri izləyən, araşdıran və tətbiq edən müasir tədqiqatçı kimi formalaşması zərurətə çevrilir. Müəllim hazırlığı prosesində tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müəllimlərin peşəkar səriştəliliyini artırır, onların pedaqoji fəaliyyətə daha şüurlu və analitik yanaşmasını təmin edir. *Bu səbəbdən də, gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin sadəcə "təlimçi" deyil, həm də tədqiqatçı-öyrədən kimi formalaşması təhsil sisteminin strateji məqsədlərindən biri olmalıdır.*

Tədqiqatın əsas məzmunu

Elmi tədqiqat işinin düzgün aparılması, onun səmərəliliyinin artırılması təkcə elmin, nəzəri biliklərin təkmilləşməsinə yox, həm də xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafına yönəlir. Tədqiqat sahəsində əldə edilən nəticələr mədəni, sosialiqtisadi, siyasi sahələrin zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də gənc nəslin geniş miqyasda tədqiqat işlərinə yönəldilməsi, intellektual kapitalın artırılması, möhkəmləndirilməsi dövrün tələbidir. İntellektual kapitalın sənaye və kənd təsərrüfatına yönəlməsi bir çox xalqların iqtisadiyyatının dirçəlişinə təkan verdiyi, bu ölkələri qabaqcıllar cərgəsinə çıxardığı aydın həqiqətdir (Məmmədov, 2013, s. 101).

Bu baxımdan, elmi tədqiqatların nəticələrinin təhsildə tətbiqi, xüsusən təlim prosesinin yenilənməsində və metodoloji əsasların təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq, yaradıcı və düşünə bilən nəsil yetişdirmək üçün təlim metodlarının düzgün seçilməsi və tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə buna görə də, təlim prosesində istifadə olunan metodların mahiyyətinə və təsir gücünə nəzər salmaq zərurətə çevrilir. Təlim metodlarını 3 böyük qrupa bölmək olar:

- Ənənəvi təlim metodları;
- Fəal təlim metodları;
- İnteraktiv təlim metodları.

Ənənəvi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlimdə müəllim əsas olaraq, fəaliyyətini əsasən izahlı - illüstrativ xarakterdə qurur, daha çox şifahi şərh, izah, nəql etmə metodlarından istifadə edərək yüksək fəallıqla öyrədir. Şagirdlər isə müəllimin dediklərini yazar, təkrar edir, yadda saxlayar və əzbərləyər. Şagird isə normal şəkildə müəllimlə danışaraq, şeiri əzbərləyərək, tapşırıqları yazar və qaytararlar. Müasir təlimdə isə müəllim təlim prosesində təşəbbüskardır və şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafı üçün stimul və motivasiya yaradır. Nəticədə təlimin səmərəliliyi yüksəlir (Ağayev, 2007). Beləliklə, təlimin müasir modeli müəllimlə şagirdin qarşılıqlı fəaliyyətinə, onlara qarşılıqlı münasibətlərin canlandırılmasına, interaktiv metodların tətbiqinə əsaslanır. Obyektiv məqsədə nail olmaq üçün müəllim sinifdə səmimi, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibət yaratmalıdır; eyni zamanda şagirdin intellektual inkişafını etməyə çalışmalıdır. Bu zaman müəllim, şagirdin daxili potensialını, mövcud imkanlarını, təcrübəsini dəyərləndirməlidir. Bu isə müxtəlif müasir pedaqoji fəaliyyətlərdə, o cümlədən interaktiv metodların tətbiqi ilə həyata keçirilir. Müasir təlim modeli interaktiv təlim metodlarına əsaslanır. Yaxşı müəllim odur ki, metodları yaxşı seçə bilsin, ondan düzgün istifadə etsin.

Fəal təlim metodunda müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də təlim prosesinin fəal iştirakçısıdır. Fəal təlim nəticəsində təlim və tərbiyənin keyfiyyəti artır. Bu metodda müəllim şagirdlərin fəallığını dolayısı ilə istiqamətləndirir (Əliyeva, 2014, s. 76-110). Bu metodun başlıca məqsədi şagirdin mənimsəmə prosesində fəallığını təmin etmək və onun bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu proses zamanı şagirdlərin fəallığı kifayət qədər yüksək olur. Hər bir şagirdin öz fikri və ideyası formalaşır, hətta zəif şagirdlər belə fəallaşır. Belə təlim prosesi aşağıdakı pedaqoji tələblərə əsaslanmalıdır:

- Təlim şagirdin yaddaşının deyil, təfəkküründün inkişafına yönəlməlidir;
- Təlim prosesi fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətməlidir;
- Təlim prosesi bilik verməli deyil, dialoqa əsaslanmalıdır;
- Təlim prosesi nəzəri bilikləri əzbərləməyə deyil, praktik fəaliyyətə yönəlməlidir;
- Təlim prosesi yalnız bilikli insan yetişdirməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda şəxsiyyəti tərbiyə edərək kamil və hərtərəfli inkişaf etmiş fərd formalaşdırmalıdır.
- Şəxsiyyətin formalaşması təlim prosesində təmin olunmalıdır.

Fəal təlimdə əsas pedaqoji məqsəd şagirdin şəxsiyyəti xarakterizə etməkdir:

1) Təlimin subyekt-subyekt xarakter daşıması;
2) Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi; təlim prosesinin iştirakçısı olması;
3) Şagirdlərin özünün təhsil məqsədini müəyyən etməsi;
4) Dərsin analoqu problemi situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həlli istiqamətində qurulması;
5) Dərs prosesində yaradıcı fəaliyyətin təşkili və intellektual müstəqil kəşf etmə imkanlarının genişlənməsi;
6) Təlimin aktiv və passiv üsul vasitəsi ilə birlikdə öyrənilməsi;
7) Şəxsi öhdəlik və anlaşıqlı, açıq münasibətlərin yaradılması;
8) Qiymətləndirmənin şagirdin şəxsi xüsusiyyətlərinə əsaslanması.

Fəal təlimin məqsədi şagirdi əzbərçiliyə deyil, dərindən anlamağa yönəltməkdir. Bu yanaşmada şagird bilikləri özü mənimsəyir, öyrənir və bu proses onun üçün daxili təlimə çevrilir. Nəticədə şagird bilikləri müstəqil şəkildə toplayır və onları yeni biliklərlə əvəz edir. Bu proses zamanı şagirdin şəxsiyyəti inkişaf edir və o, şəxsiyyət kimi formalaşır.

Təlim prosesində şagirdin fəallığı aşağıdakı nəticələrdə özünü göstərir:

- Biliklərin mənimsənilməsi, sərbəst davranmaq və öz fikrini əsaslandıra bilmək bacarığı;
- Mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək və ondan çıxış yolu tapmaq kimi

bacarıqların təkmilləşməsi;

- Vərdişlərin inkişafı - nəzakətlilik, səliqəlilik, qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq etmək bacarığı.

Beləliklə, fəal təlimin zəruriliyi ilk növbədə ondan ibarətdir ki, bu metod şəxsiyyətdə daim dəyişən mühitə uyğunlaşmaq bacarığını və həyati situasiyalara çevik reaksiya vermək kimi mühüm keyfiyyətləri formalaşdırır. İnteraktiv təlim metodları real (ənənəvi) təlim metodlarına daxil olsa da, müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu metodda biliklərin qrup və cütlərlə iş formaları vasitəsilə axtarılıb tapılması əsas yer tutur.

Bu prosesdə müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı münasibət mühüm rol oynayır. Bu fəallaşma isə sadəcə yeni bir normativ fəallaşma deyil, keyfiyyətcə daha yüksək səviyyəli fəallaşma kimi qiymətləndirilir. Deməli, "interaktiv metod" anlayışı bilik və bacarıqların qazanılmasının səmərəli forması kimi qəbul olunur.

Bu prosesdə hər bir şagirdin dərs zamanı fəallaşdırılması əsas məqsədlərdən biridir. Müəllim şagirdlər üçün əlverişli mühit yaradır və onları tədqiqat, axtarış və yaradıcı fəaliyyətə cəlb edir. Bütün bu yanaşmalar şübhəsiz ki, təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, yalnız biliklərin deyil, həm də bacarıq və vərdişlərin inkişafına səbəb olur.

İnteraktiv yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim prosesi şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq yüksək elmi yüklə deyil, onların mövcud bilik səviyyəsi, tələbatları və psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil olunur. Bu yanaşma daha çox biliklərin şagird tərəfindən müstəqil şəkildə əldə olunması və mənimsənilməsinə, bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin inkişafına yönəlib.

Bu zaman müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji ustalığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müəllim artıq yalnız fakt və hadisələri sözbə-söz izah edən informasiya ötürücüsü deyil, əksinə, təlim prosesini idarə edən, düşüncə, təxəyyül və mühakimə bacarıqlarını formalaşdıran bir rəhbər rolunu oynayır (Əliyeva, 2014, s. 30–50).

İnteraktiv təlim prosesində müəllimin rolu fasilitator, yəni "bələdçi" və "istiqamətverici" mövqeyində çıxış edir. Müəllim təlim zamanı problemli vəziyyətləri planlı və məqsədyönlü şəkildə təşkil edir, şagirdlər üçün tədqiqat sualları formalaşdırır, axtarış və kəşf şəraiti yaradır, həmçinin onların həllinə metodik dəstək göstərir (Əlizadə, 2024).

Bəzən təlim prosesində şagird "kəşf edən", "tədqiqatçı" və "araşdırıcı" mövqeyində çıxış edir. O, qarşılaşdığı məsələləri və problemləri əzbərləməklə deyil, fəal şəkildə düşünərək, danışaraq, fikir söyləyərək, münasibət bildirərək və dərk edərək həll etməyə çalışır. Bu prosesdə şagirdlər bilmədiklərini bir sirr və ya səbəb kimi qəbul edərək, axtarış və kəşf yolu ilə mənimsəyirlər.

İnteraktiv metodlarla aparılan dərslərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada şagirdlər bilikləri müəllimdən passiv şəkildə qəbul etmirlər, əksinə, onları özləri müstəqil şəkildə axtararaq və çalışaraq əldə edirlər. Bu zaman şagirdlər fəal şəkildə təlim prosesinə qoşulur, müəllimin yaratdığı təlim şəraitində onunla birgə problemi həll edir, "problemlə oyun" oynayır və nəticəyə gəlirlər.

Əgər şagird təlim prosesində passivlik nümayiş etdirərək bilikləri "hazır" şəkildə qəbul etməyə üstünlük verərsə, bu zaman onun müstəqil düşünmə və yaradıcı şəkildə mənimsəmə imkanları məhdudlaşır. Halbuki, şagird bilikləri özü kəşf etdikdə, onları dərindən dərk etdikdə və prosesə maraqla yanaşdıqda, əldə etdiyi biliklər daha möhkəm və uzunmüddətli olur. İnteraktiv təlim metodlarını mahiyyətinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Beyin həmləsi metodları: ağlı hücum, BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlaşılamayan sözlər, söz assosiasiyaları, insert, sintektika.
- Müzakirə metodları: müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, aqora, dialoq, disput və s.
- Rollu oyunlar metodları: rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə.
- Prezentasiya metodları: təqdimatlar, esselər.
- Tədqiqatın aparılması metodları: problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və nəticələrinin araşdırılması, qaralar ağacı, ideyalar xəritəsi, referatlar, resenziyalar.
- Təşkilati metodlar: ziqzaq, karusel.

Göstərilən hər bir metodun tətbiqində ona məxsus texniki xüsusiyyətlər, müəllimin mövqeyi və onun yönəldici fəaliyyəti ilə bağlı spesifik tətbiq imkanları mövcuddur.

2.1. Xarici tərcübədə mövcud olan tədris metodları

"İbtidai sinif müəllimlərinin xarici ölkələrdə dərs keçmə metodları" müxtəlifdir. Bu sahədə bir çox ölkədə müəllimlər şagird mərkəzli və təcrübəyə əsaslanan yanaşmalar tətbiq edirlər. Aşağıda Azərbaycanda tətbiqi mümkün olan əsas tədris metodları qeyd edilmişdir:

1. *Yaponiyada istifadə edilən "Lesson Study" və təhlil əsaslı dərs keçmə metodu*. "Lesson Study" - yapon müəllimlərinin dərs keyfiyyətini artırmaq üçün tətbiq etdikləri kollektiv inkişaf prosesidir. Müəllimlər bir araya gələrək dərs planı hazırlayır, bu dərsi biri şagirdlərə keçir, digərləri isə müşahidə edir. Daha sonra birlikdə həmin dərs təhlil olunur: məqsədə çatdımı? Şagird necə cavab verdi? Hansı yanaşma səmərəli oldu? (Lewis, 2002)

Nəticələr:

- Müəllimlər arasında əməkdaşlıq artır;
- Özünürefleksiya güclənir;
- Təlim keyfiyyəti yüksəlir.

2. *ABŞ-da istifadə edilən differensial təlim və texnologiya inteqrasiyası əsaslə təlim metodu.* Differensial təlim - müəllimin şagirdlərin fərdi səviyyələrinə, öyrənmə üslublarına və maraqlarına uyğun dərs keçməsidir. Yəni ibtidai sinif müəllimi eyni dərsi fərqli yollarla təqdim edir. Burada texnologiyanın rolu böyükdür – interaktiv lövhələr, ağıllı telefonlar, tədris oyunları və. s ilə fərdi təlim dəstəklənir (Tomlinson, 2014).

Nəticələr:

Hər bir şagird öz sürəti və üslubuna uyğun şəkildə inkişaf edir;

- Dərsə maraq artır;
- Bərabər imkanlar formalaşdırır.

3. *Kanadada istifadə olunan sosial-emosional öyrənmənin dərsə inteqrasiyası vasitəsi ilə tədris metodu*. Bu metod şagirdlərin yalnız təhsil və öyrənmə ilə deyil, emosional və sosial bacarıqlarının da inkişafını nəzərdə tutur. Müəllimlər dərsdə empatiya, stresin idarə olunması, əməkdaşlıq və problem həll etmə bacarıqlarına fokuslanır. Bu, sinifdə daha müsbət psixoloji mühit formalaşdırır (Schonert-Reichl, 2017). Bu metodu daha yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək səmərəli olar:
Müəllim müxtəlif sosial vəziyyətləri təsvir edən vərəqlər paylayır - məsələn,
“Dostun səninlə danışmır. Nə edərsən?”, və ya “Sinif yoldaşın ağlayır, səbəbini bilmirsən.” Şagirdlər bu situasiyaları canlandırır. Burada əsas məqsəd, şagirdlər başqalarının baxış bucağını anlamağı və münasib cavablar verməyi öyrənirlər.

Sinifdə bir qutu yerləşdirilir. Şagirdlər gün ərzində bir-birlərinə təşəkkür və ya müsbət fikirlər yazıb ora atırlar. Həftənin sonunda müəllim onları sinifdə oxuyur. Bura isə əsas məqsəd, güclü münasibət yaratmaq və şagirdlərin bir-birinə dəyər vermək istəyini artırmaqdır.

Nəticədə:

- Emosional intellekt inkişaf edir
- Münaqişələr azalır

2.2. Tədqiqata müvafiq sorğuların aparılması

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq ibtidai sinif müəllimlərinin elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinə münasibətini və bu istiqamətin tədris prosesindəki əhatə dairəsini müəyyənləşdirmək üçün sorğu metodu seçilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif məktəblərdə çalışan 90 ibtidai sinif müəllimi arasında strukturlaşdırılmış sorğu aparılmışdır. Sorğu sualları müəllimlərin elmi-tədqiqat bacarıqlarına münasibətini, bu bacarıqların onların peşəkar fəaliyyətinə təsirini və mövcud tədris proqramlarında tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərin yerini əhatə etmişdir.

Sorğunun nəticələri müəllimlərin bu mövzuya olan fərqli yanaşmalarını və mövcud tədris mühitində tədqiqat fəaliyyətlərinə olan ehtiyac və çatışmazlıqları aşkara çıxarmağa imkan verir. Aşağıda təqdim olunan cədvəllərdə sorğunun nəticələri faiz və say göstəriciləri ilə sistemləşdirilmişdir və bu nəticələr əsasında müəllimlərin elmitədqiqat fəaliyyətinə münasibəti və bu fəaliyyətin mövcud tədris proqramlarında necə əks olunduğu təhlil edilmişdir.

Diaqram 1
İbtidai sinif müəllimlərinin elmi-tədqiqat
fəaliyyətinə yanaşmaları üzrə sorğu nəticələri

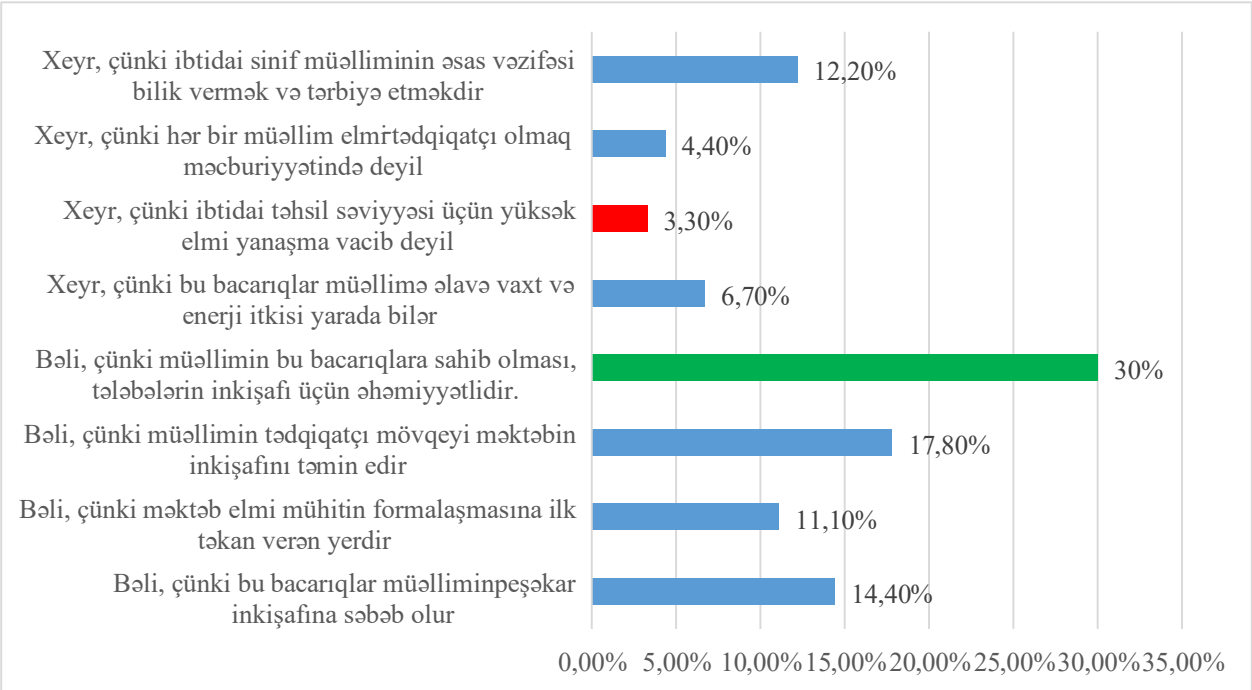

Mənbə: Diaqram ibtidai sinif müəllimləri arasında aparılmış sorğular əsasında tərtib edilmişdir. (*13*)

Bu sorğu sualı *(Sizcə ibtidai sinif müəllimi elmi-tədqiqat bacarıqlarına sahib olmalıdırmı? Fikirinizi əsaslandırın)* ilə Azərbaycanda ibtidai sinif müəllimlərinin elmi-tədqiqat bacarıqlarına münasibəti və bu bacarıqların müəllim fəaliyyətindəki rolu öyrənilmişdir. Sorğuda iştirak edən 90 nəfər müəllimin cavabları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

Müsbət cavablar ("Bəli" deyənlər – 66 nəfər, 73,3%)

13 nəfər hesab edir ki, bu bacarıqlar müəllimin peşəkar inkişafına mühüm töhfə verir.
- 10 nəfər qeyd edir ki, ibtidai məktəb elmi mühitin formalaşmasına ilk təkan verən mühit olduğundan müəllimlərin bu bacarığa sahib olması vacibdir.
- 16 nəfər müəllimin tədqiqatçı mövqeyinin məktəbin ümumi inkişafına töhfə verdiyini bildirir.
- 27 nəfər isə müəllimin bu bacarıqlara malik olmasının birbaşa şəkildə şagirdlərin inkişafına təsir etdiyini qeyd edir.

Mənfi cavablar ("Xeyr" deyənlər – 24 nəfər, 26,7%)

- 6 nəfər bu bacarıqların müəllim üçün əlavə vaxt və enerji itkisi yaratdığını düşünür.
- 3 nəfər ibtidai təhsil səviyyəsində yüksək elmi yanaşmanın zəruri olmadığını qeyd edir.
- 4 nəfər hər bir müəllimin elmi-tədqiqatçı olmaq məcburiyyətində olmadığını bildirir.
- 11 nəfər ibtidai sinif müəlliminin əsas vəzifəsinin yalnız bilik vermək və tərbiyə etmək olduğunu düşünür.

Bu nəticələr göstərir ki, ölkədə ibtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti (təxminən üçdə ikisi) elmi-tədqiqat bacarıqlarının pedaqoji fəaliyyətin vacib komponenti olduğunu qəbul edir.

Müsbət cavab verənlərin arqumentləri əsasən üç istiqamətdə cəmləşir:
- müəllimin öz inkişafı; məktəb mühitinin inkişafı;
- şagirdlərin inkişafına dəstək.

Bu yanaşma təhsilin müasir paradiqmalarına - xüsusilə də müəllimlərin ömürboyu öyrənmə və araşdırma əsaslı fəaliyyətlərə inteqrasiyası prinsipinə tam uyğun gəlir.
Mənfi cavab verən azlıq isə əsasən praktik çətinliklər – vaxt məhdudiyyəti, iş yükü, metodoloji sərhədlər və elmi yanaşmanın səviyyəyə uyğun olmaması kimi arqumentlərə əsaslanmışdır. Bu isə tədris yükünün ağır olması və elmi fəaliyyətin əlavə vəzifə kimi görülməsi ilə bağlı problemlərə işarə edir.

Beləliklə, bu diaqram əsasında əldə edilən nəticə ondan ibarətdir ki, ibtidai sinif müəllimləri arasında elmi-tədqiqat bacarıqlarının vacibliyinə dair yüksək səviyyədə müsbət münasibət mövcuddur. Lakin bu bacarıqların tətbiqi üçün sistemli dəstək və metodoloji resursların artırılması zəruridir.

Diaqram 2
İbtidai sinif müəllimlərinin tədris proqramlarında tədqiqat fəaliyyətlərinin tətbiq səviyyəsinə dair qiymətləndirmələri

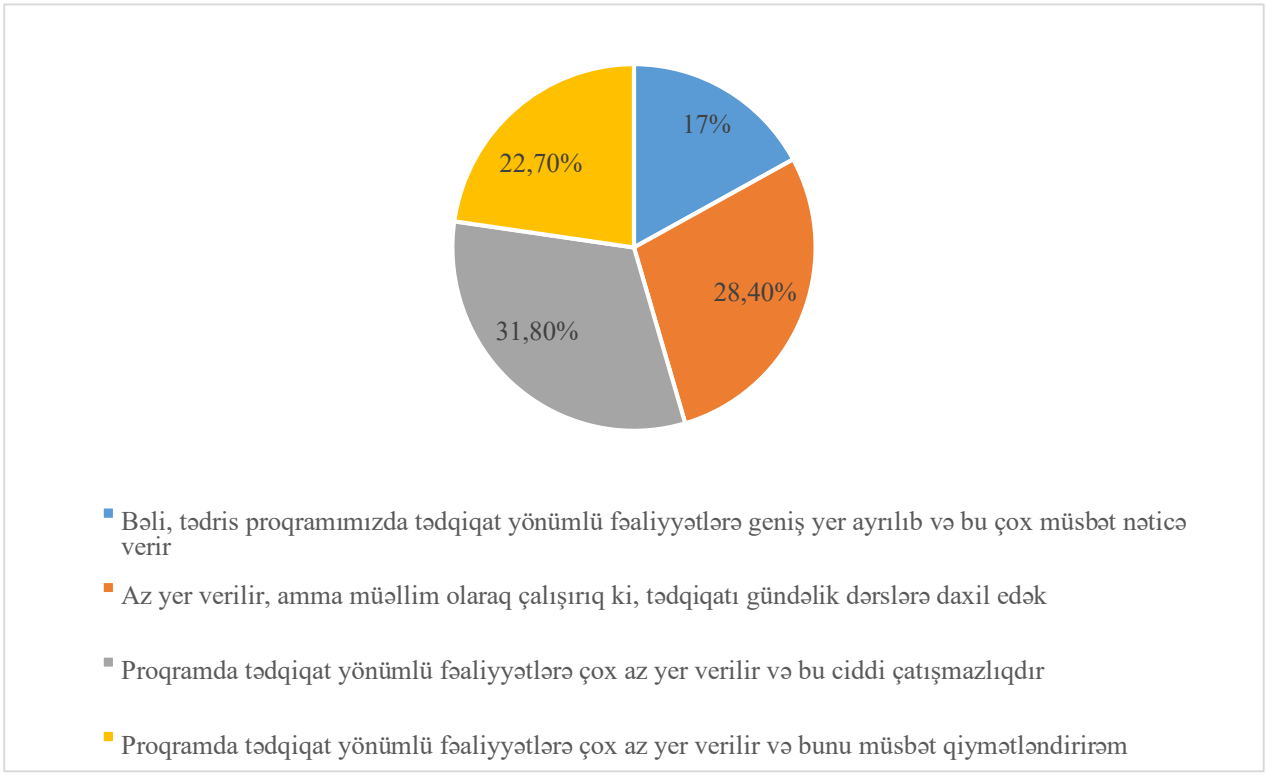

Mənbə: Diaqram ibtidai sinif müəllimləri arasında aparılmış sorğular əsasında tərtib edilmişdir. (13)

Bu sual *(İbtidai sinif müəllimi olaraq, hazırda sizin tədris proqramınızda tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərə nə qədər yer verilir?) ölkədə* ibtidai sinif səviyyəsində tətbiq olunan tədris proqramlarının tədqiqat yönümlülük dərəcəsini və müəllimlərin bu sahədəki müşahidələrini müəyyən etmək məqsədilə təqdim olunmuşdur. Sorğuya 90 nəfər müəllim qatılmış, lakin 2 nəfər sualı cavabsız qoymuşdur.

Cavab bölgüsü belədir:

15 nəfər proqramda tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərə geniş yer ayrıldığını və bunun müsbət nəticələr verdiyini bildirib.

- 25 nəfər bu fəaliyyətlərin az yer tutduğunu, lakin müəllim təşəbbüsü ilə dərslərə inteqrasiya edilməyə çalışıldığını qeyd edib.
- 28 nəfər isə proqramda tədqiqat fəaliyyətlərinə çox az yer verildiyini və bunun ciddi çatışmazlıq olduğunu vurğulayıb.
- 20 nəfər isə bu azlığın müsbət olduğunu, yəni tədris üçün kifayət qədər uyğun olduğunu düşünür.

Burada əsas diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, yalnız 15 nəfər (17%) mövcud proqramların tədqiqat yönümlü olduğunu və səmərəli nəticələr verdiyini qeyd edib. Əksər respondentlər (53 nəfər – 58,9%) proqramın bu baxımdan zəif olduğunu ya tənqid edir (28 nəfər), ya da onu öz təşəbbüsü ilə kompensasiya etdiklərini bildirir (25 nəfər). Bu, faktiki olaraq tədris proqramının tədqiqat bacarıqları baxımından müəllimlər üçün yetərli imkan yaratmadığını göstərir.

Diqqətəlayiq digər nəticə isə 20 nəfərin (22,7%) bu vəziyyəti "müsbət" hesab etməsidir. Bu yanaşma elmi fəaliyyətin ibtidai səviyyədə ikinci dərəcəli bir məsələ olaraq görülməsinə, eləcə də bəzi müəllimlərin ənənəvi tədris modelinə üstünlük verdiyinə işarə edir.

Beləliklə, cədvəldə təqdim olunan nəticələr sübut edir ki, hazırkı təhsil proqramlarında elmi-tədqiqat yönümlü fəaliyyətlər ya yetərsiz səviyyədədir, ya da mövcud olduqda belə müəllimlərin şəxsi təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Bu isə göstərir ki, ibtidai təhsildə elmi tədqiqat komponentlərinin strukturlaşdırılmış şəkildə inteqrasiyasına ciddi ehtiyac vardır.

Hər iki cədvəlin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda ibtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti elmi-tədqiqat bacarıqlarının vacib olduğunu anlayır və bu bacarıqları təhsil prosesində tətbiq etməyə hazırdır. Lakin bunun üçün proqramların məzmunu, metodoloji baza və inzibati dəstək kifayət qədər uyğun deyil. Eyni zamanda, müəyyən bir hissə müəllim elmi-tədqiqat fəaliyyətlərini ya əlavə yük kimi görür, ya da səviyyə baxımından uyğunsuz sayır. Bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün ibtidai təhsil proqramlarında tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərin planlı şəkildə daxil edilməsi, müəllimlər üçün təlimlərin təşkili və tədqiqatların praktik istifadəsinə dair metodik tövsiyələrin hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir.

Təkliflər

Araşdırma nəticələri göstərdi ki, ibtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti elmi-tədqiqat bacarıqlarının pedaqoji fəaliyyətin vacib komponenti olduğunu qəbul etsə də, bu bacarıqların formalaşması və tətbiqi üçün yetərli hüquqi infrastruktur və metodoloji dəstək mövcud deyil. Sorğular və müşahidələr əsasında müəyyən olundu ki, mövcud tədris proqramları tədqiqat yönümlü fəaliyyətləri ya məhdud şəkildə əhatə edir, ya da ümumiyyətlə nəzərə almır. Bu isə müəllimlərin təşəbbüskarlığını məhdudlaşdırır, peşəkar inkişafı ləngidir və müasir təlim metodlarının səmərəli tətbiqinə mane olur. Beləliklə, ibtidai sinif müəllimlərinin tədqiqatçı-öyrədən kimi formalaşması üçün həm pedaqoji təhsilin məzmunu, həm də məktəbdaxili mühit dəyişdirilməlidir. Aşağıda təqdim olunan təkliflər məhz tədqiqat zamanı əldə edilən empirik məlumatlar və beynəlxalq təcrübənin təhlili əsasında irəli sürülmüşdür. Bu təkliflərin həyata keçirilməsi gələcək müəllimlərin elmi bacarıqlarının artırılmasına, təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və ümumilikdə təhsil sistemində yenilikçi yanaşmaların genişlənməsinə xidmət edə bilər.

1. Müəllim hazırlığında tədqiqat bacarıqlarının inkişafı üçün təhsil proqramlarında dəyişikliklər edilməlidir:
2. Pedaqoji fakültələrin kurikulumuna "Tədqiqat metodları", "Təhsildə araşdırma bacarıqları" kimi praktik fənlər daxil edilməlidir.
3. Hər tələbə buraxılışdan əvvəl ən azı bir tədqiqat layihəsi həyata keçirməlidir.
4. Universitetlərdə "Təcrübə-tədqiqat laboratoriyaları" yaradılmalıdır:
5. Gələcək müəllimlər üçün dərslərin təhlili, sorğu hazırlanması, məlumatların analizi, hesabat yazımı üzrə təlimlər verilməlidir;
6. İbtidai siniflərdə pilot dərslər keçərək, şagirdlərin öz tədqiqatlarını tətbiq edə biləcəkləri şərait yaradılmalıdır.
7. Mövcud ibtidai sinif tədris proqramları tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərlə zənginləşdirilməlidir:
8. Hər fənn üzrə sadə tədqiqat tapşırıqları (müşahidə, sorğu, analiz) dərs planına daxil edilməlidir.
9. Müəllimlər üçün müntəzəm ixtisasartırma kursları təşkil olunmalıdır:
10. "Tədqiqatçı müəllim" modeli üzrə təlimlər keçirilməli;
11. Kurslarda "faktlar əsasında qərar vermək", "interaktiv dərslərin elmi əsaslandırılması", "məlumat ilə işləmək" kimi bacarıqlar öyrədilməlidir.
12. Məktəblərdə tədqiqat əsaslı əməkdaşlıq layihələri reallaşdırılmalıdır:
13. Universitet müəllimləri və məktəb müəllimləri birlikdə dərs planı yazmalı, onu tətbiq etməli və nəticələri təhlil etməlidir (Yapon modelinə uyğun olaraq);
14. Elmi fəaliyyətlərin stimullaşdırılması üçün mexanizmlər yaradılmalıdır:
15. Elmi məqalə yazan və ya tədqiqat aparan ibtidai sinif müəllimlərinə sertifikat və mükafatlandırma sistemi tətbiq edilməlidir;
16. İnteraktiv və differensial təlim metodlarının ölkənin təhsil səviyyəsinə uyğunlaşdırılması səmərəli ola bilər:
17. ABŞ, Yaponiya və Kanada modelləri Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılmalı və təlimat kitabçaları hazırlanmalıdır.
18. İbtidai siniflərdə tam şəkildə interaktiv təlimə keçidin təmin olunması elmi tədqiqat bacarıqlarının inkişafına zəmin yarada bilər:

Müəllimlərin şagirdlər üçün əlverişli mühit yaratması, onları tədqiqat, axtarış və yaradıcı fəaliyyətə cəlb etməsi interaktiv metodların əsas üstünlüklərindəndir. Bu, təlimin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, şagirdlərdə analitik və yaradıcı düşüncənin formalaşmasına kömək edə bilər. Ona görə də ibtidai təhsil səviyyəsində interaktiv təlimin sistemli şəkildə tətbiqi, həm müəllimlərin tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərini, həm də şagirdlərin elmi bacarıqlarının erkən yaşlardan inkişafını stimullaşdıra bilər.

Nəticə

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmi-tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və müasir tədris metodikalarının tətbiqi zərurəti XXI əsrin təhsil şərtlərinin əsas tələblərindəndir. Məqalədə aparılan təhlillər və sorğu nəticələri göstərdi ki, müəllimlərin tədqiqatçı-öyrədən kimi formalaşması onların peşəkar inkişafını gücləndirir, təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəldir və şagirdlərdə tənqidi düşünmə, yaradıcı yanaşma və s. bu kimi vacib bacarıqların formalaşmasına şərait yarada bilər.

Eyni zamanda müəyyən olunub ki, hazırkı tədris proqramları və pedaqoji mühitdə bu bacarıqların inkişafı üçün kifayət qədər şərait yoxdur. Müəllimlərin əksəriyyəti elmi-tədqiqat fəaliyyətini vacib hesab etsə də, mövcud təhsil sistemi metodoloji və inzibati dəstək baxımından kifayət qədər yetərli deyil. Bu səbəbdən müəllim hazırlığı proqramlarında tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərə xüsusi yer verilməli, universitetlərdə təcrübə-tədqiqat laboratoriyaları yaradılmalı, məktəblərdə isə interaktiv və fərdiləşdirilmiş təlim modellərinin tətbiqi genişləndirilməlidir.

Nəticə etibarilə, ibtidai sinif müəllimlərinin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı və müasir metodikaların tətbiqi yalnız pedaqoji təhsilin keyfiyyətini artırmır, eyni zamanda təhsilalanların əhatəli inkişafına və ümumilikdə cəmiyyətin intellektual potensialının yüksəldilməsinə mühüm şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ş. (2007). *İbtidai siniflərdə fəal təlimin nəzəri və praktik məsələləri*. Nasir.
2. Bayramlı, T. (2018). İnteraktiv təlim metodlarını zəruri edən şərtlər. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 85*(2), 59–61.
3. Əfəndiyeva, F. (2021). Ali təhsil müəssisələrində ibtidai sinif müəllimləri hazırlığına yeni yanaşma. "Məktəbəqədər və ibtidai təhsil" elmi-metodik jurnal, (1), 19–32.
4. Əliyeva, F. A., & Məmmədova, Ü. R. (2014). *Müasir təlim texnologiyaları*. MBM.
5. Əlizadə, S. V. (2024). İnteraktiv təlimdə kreativ yanaşma. *Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər, 18*(1), 21–26.
6. Fullan, M., Quinn, J., & McEachen, J. (2018). *Deep learning: Engage the world, change the world*.
7. Google Forms. (n.d.). https://docs.google.com/forms/d/1RC0x4GDDnf9Y0EcNHMd3MDttokaBCo5vaTtIaR0pmco/viewform?pli=1&edit_requested=true
8. Kanmaz, A. (2021). An analysis of elementary teaching undergraduate program in terms of 21st century skills. *Education Quarterly Reviews, 4*(2), 526–538.
9. Lewis, C. (2002). *Lesson study: A handbook of teacher-led instructional change*.
10. Məmmədov, K. A. (2013). *Elmi-tədqiqat işlərinin metodikası (Magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti)*. Mütərcim.
11. Məmmədov, Ş. M. (2018). *İbtidai sinif müəlliminin pedaqoji fəaliyyətə hazırlanmasının pedaqoji əsasları (Dərs vəsaiti)*. Mütərcim.
12. Schonert-Reichl, K. A. (2017). Social and emotional learning and teachers. 137–155.
13. Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 84–88
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 84–88
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/84-88

Böyük İpək Yolunun coğrafiyasında Türk dövlətçilik irsi: siyasi idarəetmə sistemi və yazı mədəniyyətinin təkamülü

Vüqar Abbasov[1*], Lalə Əliyeva[1], Xoşqədəm Zeynalova[1]

Xülasə. *Məqalə Böyük İpək Yolu coğrafiyasında Türk dövlətçilik irsinin və yazı mədəniyyətinin təkamül proseslərinə nəzər salır. Məqalədə Türk idarəetmə sisteminin fundamental prinsipləri, xüsusilə "Tanrı Qut" konsepsiyası və xaqanın sosial öhdəlikləri araşdırılır. Mənbələrə əsasən xaqanın səlahiyyətləri geniş spektrdə təsnif edilir: hərbi, diplomatik, məhkəmə, inzibati və s. Lakin bütün bu səlahiyyətlərin "xalqın istəklərini nəzərə almaq" şərti ilə bağlanması, sistemin monarxiya olmasına baxmayaraq, xalqın rəyinə (məsələn, Qurultay vasitəsilə) əhəmiyyət verdiyi də nəzərə çatdırılır.*

Eyni zamanda, petroqliflərdən Orxon-Yenisey abidələrinə qədər olan yazı sistemlərinin inkişafı və bu mədəniyyətin geniş kütlələr tərəfindən istifadəsi təhlil edilir. Yazılarda fonetik əsaslı, mükəmməl bir əlifbanın istifadə olunduğu diqqəti çəkməkdədir. Əlifbanın formalaşması, yazıda imla qaydalarının yaranması və tətbiqi prosesinin arxasında minilliklərə söykənən tarixi bir keçmişin dayandığı təkzibedilməz bir həqiqət kimi özünü büruzə verir.

Arxeoloji və terminoloji dəlillərə əsaslanaraq, yekun qənaət ondan ibarətdir ki, qədim Türk idarəetmə modelləri və yazı sistemləri sadəcə regional deyil, bütövlükdə Avrasiyanın qlobal siyasi və mədəni inkişaf strategiyalarının mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Açar sözlər: *Böyük İpək Yolu, Türk dövlətçilik irsi, siyasi idarəetmə, yazı mədəniyyəti, oturaq sivilizasiya*

[1] Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
[*] Məsul müəllif. E-poçt: abbasovvuqar571@gmail.com
Daxil oldu: 22 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 3 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Heritage of Turkic Statehood in the Geography of the Great Silk Road: The Evolution of the Political Governance System and Writing Culture

Vuqar Abbasov[1*], Lala Aliyeva[1], Xoshgedem Zeynalova[1]

Abstract. *The article examines the evolution of Turkic statehood heritage and writing culture within the geography of the Great Silk Road. It explores the fundamental principles of the Turkic governance system, focusing specifically on the concept of 'Tanri Qut' and the social responsibilities of the Khagan. Based on the sources, the powers of the Khagan are classified across a wide spectrum, including military, diplomatic, judicial, administrative, and others. However, it is highlighted that all these powers were conditioned upon 'considering the will of the people.' This demonstrates that despite being a monarchy, the system placed significant importance on public opinion, facilitated through institutions such as the Kurultai.*

At the same time, the development of writing systems—from petroglyphs to the Orkhon-Yenisei monuments—and the widespread use of this culture among the masses are analyzed. It is noteworthy that a phonetically-based, sophisticated alphabet was employed in these inscriptions. The fact that a historical background spanning millennia lies behind the formation of the alphabet and the emergence and application of orthographic rules manifests itself as an undeniable truth.

Based on archaeological and terminological evidence, the final conclusion is that ancient Turkic governance models and writing systems should be evaluated not merely as regional phenomena, but as an essential component of the global political and cultural development strategies of Eurasia as a whole.

Keywords: *Great Silk Road, Turkic statehood heritage, political governance, written culture, sedentary civilization*

---

[1] Ganja State University, Ganja, Azerbaijan
[*] Corresponding author. E-mail: abbasovvuqar571@gmail.com
Received: 22 January 2026; Accepted: 3 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Bəşər tarixi sivilizasiyaların yüksəlişi və süqutu ilə müşayiət olunan mürəkkəb təkamül prosesidir. Bu prosesin ən dinamik və həlledici hərəkətverici qüvvələrindən biri olan türk xalqları uzaq əsrlərin enişli-yoxuşlu yollarından keçərək təkcə hərbi gücü ilə deyil, həm də fundamental dövlətçilik ənənələri ilə dünya tarixində öz izlərini qoymuşlar. Macarıstan düzənliklərindən Çin səddinə qədər uzanan geniş bir coğrafiyanı nal naxışları ilə "işləyən" bu irs dərin inkişaf etmiş hüquq sistemini, "törə"yə əsaslanan sosial-siyasi nizamı və mükəmməl hərbi-inzibati təşkilatı birləşdirir. Türklərin hərbi qələbələri tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılsa da, yaratdıqları nəhəng imperiyaların daxili sabitliyini təmin edən idarəetmə sənəti olan "Pax Turcica" (Türk sülhü) anlayışı hələ də sistemli təhlilə ehtiyac duyur. Müxtəlif etnosları və inancları vahid hüquqi müstəvidə birləşdirən mütəşəkkil bir struktur olan Türk dövlətçilik modeli qlobal siyasi irsin formalaşmasında mühüm katalizator rolunu oynamışdır. Bu məqalənin məqsədi arxaik dövrlərdən süzülmüş türk idarəetmə strategiyalarını təhlil etmək və bu irsin müasir tarixşünaslıqdakı yerini və qlobal sivilizasiyaya təsirini obyektiv şəkildə qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat

Türk dövlətlərini xan adını daşıyan hökmdar idarə edirdi. Türk xanın titulu Tenqri Qut – Tanrı Qutdur. Xanın böyük səlahiyyətləri vardır. Tanrı Qut dövləti idarə edərkən ənənələri, xalqın istəklərini nəzərə almaq, onun ehtiyaclarını ödəmək, dövlət daxilində əmin-amanlığı və asayişi təmin etmək, dövləti qorumaq kimi vəzifələri də həyata keçirmək üçün də mükəlləf idi. Yüksək vəzifəli məmurları təyin edən və işdən çıxaran Tanrı Qut idi. Tanrı Qut xalqı mövcud qanunlara riayət etməyə məcbur etməklə bərabər, yeni qanunlar da qoya bilərdi (Arsal, 1977, s. 201).

Xalqı doyurmaq, geydirmək, çoxaltmaq, milli birliyi və asayişi təmin etmək hökmdar olmanın önəmli şərtləri arasındadır. Belə ki, Bilgə xan "Tanrı buyurduğu üçün, dövlətim, qismətim var olduğu üçün, öləcək milləti dirildib bəslədim. Çiplaq milləti paltarlı etdim. Kasıb milləti zəngin etdim. Az milləti çox etdim" (Ergin, 1979, s. 23) deyərkən hökmdar olmanın şərtlərinə əməl etdiyini açıq bir şəkildə bildirmək ehtiyacını duymuşdu. Gördüyümüz kimi mətn Türk dövlətçilik ənənəsinin fundamental prinsiplərini -hakimiyyətin mənbəyi, hökmdarın legitimliyi və dövlət-fərd münasibətlərini əhatə edir. "Tenqri Qut" titulu, Türk siyasi təfəkküründə hakimiyyətin ilahi mənbəli olduğunu (teokratik əsas), lakin hökmdarın "allah-şah" olmadığını göstərir. Qut, Tanrı tərəfindən xaqana verilən idarəetmə istedadı və uğurudur. Lakin bu, mütləq və daimi deyil. Əgər xaqan uğursuzluğa düçar olarsa, xalqı ac qoyarsa və ya məğlub olarsa, bu, "Tanrının qutu geri alması" kimi yozulurdu. Bu da hakimiyyətin həm ilahi, həm də mənəvi məsuliyyət daşıdığını göstərir.

İslamdan əvvəlki türklərdə dövlət, sırf İslamdan sonrakı Türk Dövlətlərində olduğu kimi aristokratların, əsilzadələrin dövləti deyil, tamamilə Türk millətinin dövlətidir. Dövlət əsilzadələr ya da aristokratlar yox olmasın deyə deyil, Türk milləti yox olmasın deyə qurulmuşdur. Həmçinin, xaqan da aristokratlar və ya əsilzadələr üçün deyil, Türk milləti üçün vardır və dövlət, türk milləti üçün qurulmuşdur. Uyğur yazılarında dövlət başçısının xalqa qarşı cavabdehliyi belə qeyd etməkdədir: "O əsirgəyici və qoruyucu idi. Öz xalqını himayə və müdafiə edərdi" (Orkun, 1986, s. 42). Xaqan mövqeyini müdafiə etdiyi müddətdə, fallıqdakı yumurtalıqlarını qoruyan bir toyuq kimi təbəəsini qoruyurdu" (Orkun, 1986, s. 40).

Digər Şərq və Qərb ölkələrində olduğu kimi, cəmiyyətin bəlli bir qismini, bəlli bir sosial sinfi deyil, varlını, kasıbı, acı, çılpağı ilə bütün Türk millətini qucaqlayıb, bağrına basan bu duyğu, bu anlayış, bu inanc və misallarını gördüyümüz bu icraatdır ki, cəmiyyətin şüurunda "Dövlət Ata" ideyasının doğulub formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Əgər Türk hökmdarı cəmiyyətə qarşı vəzifələrini yerinə yetirməsə, Qutunun Tanrı tərəfindən geri alındığını düşüncəsiylə iqtidardan düşərdi. Göy Türk tarixində gənc hökmdar İnal Xaqana qarşı olan 716-cı il üsyanı bu həqiqətə əsaslanırdı. Bu şərtlər daxilində Türk hökmdarlığı xarizmatik görünüşünə baxmayaraq, qanuna əsaslanan qanuni bir tipi təmsil edirdi ki, (Ergin, 1979, s. 762) hökmdarın mütləq qanunlara riayət etməsi lazım olduğu, əks təqdirdə cəzalandırıldığı, doğruluğu qətiləşmiş tarixi hadisələrdən görüldüyü kimi, dastanlarda da öz əksini tapmışdır.

Qurultaylarda müxtəlif dövlət məsələləri müzakirə olunduğu kimi, rütbə, damğa və simvollar (onqun) da qurultaylarda verilirdi. Hunların dövründə insan və heyvanı siyahıya almaq üçün də qurultay çağrılmışdır (Ögel, 1989, s. 217). Xanın səlahiyyətləri son dərəcə geniş olmasına baxmayaraq, bu səlahiyyət törə, qanun hökmləri və qurultay qərarları ilə məhdudlaşdırılmışdır. Xan qurultayda, başbuğların yüksək dövlət məmurlarının və hətta xalqın önündə mühakimə olunmuş, törə və qanunlara zidd davranması halında iqtidardan uzaqlaşdırılırdı (Sevinc, 1987, s. 178).

Dövlətdə xandan sonra birinci şəxs yabqu sayılırdı. Əslində yabqu vitse-kral idi və bu vəzifəyə bir qayda olaraq hakimiyyətdəki nəslin nümayəndələri təyin edilirdilər.

Türk dövlətlərinin idarəetmə sistemi ilə bağlı məsələlər bir çox türk dilli yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, türklərin dilinin tarixini Türklərə bağlayan elm adamları arasında «Türklərin köçəri bir qövm olduqları, ancaq eyni zamanda zəngin bir mədəniyyətə və inkişaf etmiş bir əlifbaya da sahib olduqları» görüşü hakimdir. Bu görüşün öz daxilində ziddiyyətlər olduğu açıqdır. Ancaq köçəri bir kütlənin və ya qövmün qısa müddətdə zəngin bir mədəniyyət və inkişaf etmiş bir əlifbanı ərsəyə gətirməsi mümkün deyildir. Çünki millətlərin özlərinə aid mədəniyyətlərini və əlifbalarını yarada bilmələri üçün oturaq həyata keçmələri və minlərlə illik bir keçmişə sahib olmaları lazım idi. Bu gün Monqolustan sərhədləri içində qalan torpaqlardakı həm qayaüstü təsvirlər, böngü daşlar (təsvirli, damğalı və yazılı daşlar), kurqanlar, xatirə məzarları, arxeoloji tapıntılar və şəhər qalıntıları, həm də paralel tarixi qaynaqlar Türk millətinin tarixini Sakların, Hunların tarixləri ilə əlaqələndirməyə və miladdan öncəsinə daşımağa açıqca imkan verən dəlillərdir.

Bunlardan ən önəmliləri:

1. Qayaüstü təsvirlər (Petroqliflər). Mövzunun mütəxəssislər tərəfindən bir dövrün ifadə vasitəsi, yazısı olaraq qeyd olunan qayaüstü təsvirlərə Türk millətinin yaşadığı, yurd edildiyi həmin hər bölgədə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, döymə və oyma texnologiyasıyla vücuda gətirilən əsas mədəniyyət və sənət əsərlərinin bir qismi Sak, bir qismi Hun, bir qismi (Göy) Türk, bir qismi Avar, bir qismi də Uyğur dönəmlərinə aiddir. Yəni qayaüstü təsvirlərin olduğu bölgələr, tarixin hər dönəmində Türk boylarının həm duyğu və düşüncələrini ifadə etdikləri, həm Tanrıya yalvardıqları, həm də ölülərini yandırdıqları müqəddəs yerlər olmuşdur (Kitapçı, 1987, s. 93).
2. Damğalar. Damğalar yaşayışın və insanın kristallaşmış şəkilləridir. Monqolustandakı qayalar, dikili daşlar, yazılar və arxeoloji tapıntılar üzərindəki Sak, Hun, Avar, Türk və Uyğur dönəmlərinə aid damğalar həm Türk boylarının bir-birilə olan əlaqəsini ortaya qoymaqda, həm də (Göy) Türk əlifbasının qaynağı haqqında məlumatları özündə əks etdirməkdədir.
3. Dikili daşlar. Monqolustanda Saka, Hun, Avar, Türk və Uyğur dönəmlərinə aid minlərlə dikili daş olmaqdadır. Boyları 1 – 4 m arasında dəyişən bu dikili daşların bir qisminin üzərində hər hansı bir şey olmazkən, böyük bir qisminin üzərində təsvir və damğalar yer almaqdadır. Dikili daşlar üzərindəki təsvirlər və damğalar bu mədəniyyət və sənət əsərlərinin həm eyni yaşayış və inancın məhsulu olduqlarını, həm də yazılara gəlincəyə qədər «böngü daş dikmə adəti»nin keçirmiş olduğu mərhələləri diqqətlərə çatdırmaları baxımından son dərəcə qiymətlidirlər.
4. Yazılar. Türk dilinin tarixləndirilməsi məsələsində, bir qayda olaraq, II Türk Xaqanlığı dövründə təşəkkül tapmış Orxon abidələri tədqiqatçılar tərəfindən ən qədim yazılı mənbələr kimi qəbul edilir. Lakin günümüzdə sayı yüzlərlə ölçülən Monqolustan, Yenisey və Altay bölgələrinə aid qədim türk yazı nümunələrinin böyük bir qisminin adı və lokalizasiyası, təəssüf ki, geniş ictimaiyyətə deyil, yalnız dar ixtisas sahiblərinə və mövzunun mütəxəssislərinə məlumdur (Arsal, 1977, s. 141). Yazıların böyük bölümünün hansı əsrə aid olduqları və kimlər tərəfindən yazıldıqları isə hələ təsbit edilmiş deyildir.

Əski Türk yazılarında bir hərfin fərqli şəkillərinin olması, hərflərin xarakterlərinin və yazı stillərinin, bölgələrə, statusa və kişilərə görə dəyişməsi; oyma və qazıma texnologiyası ilə yazılmış yazıların yanında boya ilə yazılmış yazıların da (Xoyd Tamir yazıları) olması Türk əlifbasının nə qədər işlək olduğunu gözlər önünə sərməkdədir.

Bir dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də frazeoloji birləşmələr, məcazlar və atalar sözləri yarada bilən zəngin bir sistemə çevrilməsi, habelə ədəbiyyat və sənət dili səviyyəsinə yüksəlməsi üçün ən azı 2-3 min illik tarixi təkamül yolu keçməsi zəruridir. Bu səbəbdən 732-735-ci illər arasında meydana gələn Orxon abidələrində atalar sözü və bədii-fəlsəfi qəliblərin yüksək ustalıqla işlədilməsi, bu yazılı sənədlərin Türk dilinin ilk nümunələri deyil, əksinə, daha köklü və uzunmüddətli bir ədəbi ənənənin məhsulu olduğunu sübut edir.

Nəticə

Tədqiqatın gedişində əldə olunan nəticələr göstərir ki, Türk dövlət sistemində hakimiyyətin mənbəyi olan "Tanrı Qut" konsepsiyası, hökmdara sonsuz səlahiyyət verməklə yanaşı, onu xalqın rifahı və sosial təhlükəsizliyi qarşısında birbaşa məsuliyyətli qılmışdır. Bu, qədim dövr üçün mütərəqqi hesab olunan "sosial dövlət" modelinin təzahürüdür. Petroqliflərdən və damğalardan təkamül edərək formalaşan fonetik Türk əlifbası (Orxon-Yenisey abidələri), Türk dilinin həm diplomatik, həm də ədəbi səviyyədə yüksək inkişaf etdiyini sübut edir.

Nəticə etibarilə, qədim Türk dövlətçilik və yazı sistemlərinin keçdiyi təkamül yolu Avrasiya sivilizasiyasının ümumi siyasi irsinin fundamental sütunlarından biri kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Anadolu, K. (1996). *Orta Asiya Türk dövlətləri tarixi*. Kamer Yayınları.
2. Arsal, S. M. (1977). *Türk tarixi və hüquq*. İstanbul Universiteti Hüquq Fakültəsi Yayınları.
3. Ergin, M. (1979). *Orxun abidələri*. Boğaziçi Yayınları.
4. Gökalp, Z. (1986). *Türk mədəniyyəti tarixi* (Cild 2). Kültür Nazirliyi Yayınları.
5. Gumilyov, L. N. (1960). *Xunnu*. Şərq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.
6. Gumilyov, L. N. (1991). *Xəzər ətrafında minillik*. Azərnəşr.
7. Kafesoğlu, İ. (1976). *Mədəniyyət və təşkilat*. In *Türk Dünyası El Kitabı*. Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu Yayınları.
8. Kitapçı, Z. (1987). *Orta Şərqdə türk hərbi varlığının ilk zühuru*. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi.
9. Muxtarova, Y. (2002). *Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi*. Adiloğlu.
10. Orkun, H. N. (1986). *Qədim Türk yazıtları* (Cild 2). Türk Dil Qurumu Yayınları.
11. Ögel, B. (1989). *Türk mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri*. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi.
12. Qumilyov, L. (1993). *Qədim türklər*. Gənclik.
13. Sevinç, N. (1980). *İslamdan əvvəlki Türk hüququ*. Türk Dünyası Araşdırmaları, (1).

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 89–98
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 89–98
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/89-98

The Role of Cinema in Geopolitics: Case Studies from a Selection of International Films

Noureddine Bensoula

Abstract. *This paper explores the strategic role of cinema in geopolitics, emphasizing how films function as instruments of soft power to shape global perceptions, promote national values, and influence international relations. By adopting a qualitative, comparative approach, the research examines a purposive sample of films from five national cinemas "American, Chinese, Russian, Indian, and Middle Eastern" selected for their international visibility, critical acclaim, and geopolitical relevance. The analysis demonstrates how cinematic narratives, character portrayals, and production strategies reflect national identities, reinforce political ideologies, and advance cultural diplomacy. Key examples include Hollywood productions such as Rocky IV and Black Panther, Chinese films like Operation Red Sea and The Wandering Earth, Russian films including The Last Warrior and Sputnik, Indian films such as RRR and Dangal, and Middle Eastern films like The Salesman and Capernaum. The findings highlight the transformative potential of cinema as a tool of soft power, capable of both projecting influence and shaping international discourse, while underscoring the economic, cultural, and political dimensions that underpin global film production. This study contributes to the understanding of media as a geopolitical instrument and provides insights into the interplay between culture, politics, and international power dynamics.*

Keywords: *soft power, geopolitics, cinema, movie poles*

University of Mascara, Algeria
E-mail: noreddine.benssoula@univ-mascara.dz
Received: 7 May 2025; Accepted: 30 September 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Geosiyasətdə kinonun rolu: Beynəlxalq filmlərin seçilməsindən keyfiyyət araşdırmaları

Noureddine Bensoula

Xülasə. *Bu məqalədə kinonun geosiyasətdə strateji rolu araşdırılır, filmlərin qlobal qavrayışları formalaşdırmaq, milli dəyərləri təşviq etmək və beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərmək üçün yumşaq güc alətləri kimi necə fəaliyyət göstərdiyi vurğulanır. Keyfiyyətli, müqayisəli yanaşma tətbiq etməklə, tədqiqat beynəlxalq görünürlüyü, tənqidi bəyənmə və geosiyasi aktuallığı ilə seçilən beş milli kinoteatrdan "Amerika, Çin, Rusiya, Hindistan və Yaxın Şərq" filmlərinin məqsədyönlü nümunəsi araşdırılır. Təhlil kinematoqrafik hekayələrin, personaj təsvirlərinin və istehsal strategiyalarının milli kimlikləri necə əks etdirdiyini, siyasi ideologiyaları necə gücləndirdiyini və mədəni diplomatiyanı necə inkişaf etdirdiyini nümayiş etdirir.*

Əsas nümunələrə Rokki IV və Qara Pantera *kimi Hollivud istehsalı, Qırmızı Dəniz Əməliyyatı və Gəzən Yer kimi Çin filmləri, Son Döyüşçü və Sputnik kimi Rusiya filmləri, RRR və Dangal kimi Hindistan filmləri və Satıcı və Kapernaum kimi Yaxın Şərq filmləri daxildir. Bu tapıntılar, kinonun həm təsir göstərmək, həm də beynəlxalq diskursu formalaşdırmaq qabiliyyətinə malik yumşaq güc aləti kimi transformativ potensialını vurğulayır, eyni zamanda qlobal film istehsalının əsasını təşkil edən iqtisadi, mədəni və siyasi ölçüləri vurğulayır. Bu tədqiqat medianın geosiyasi alət kimi başa düşülməsinə töhfə verir və mədəniyyət, siyasət və beynəlxalq güc dinamikası arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair fikirlər təqdim edir.*

Açar sözlər: *yumşaq güc, geosiyasət, kino, film qütbləri*

Tuş Universiteti, Əlcəzair
E-poçt: noreddine.benssoula@univ-mascara.dz
Daxil oldu: 7 May 2025; Qəbul edildi: 30 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Through this scholarly paper, we seek to examine the complex relationship between geopolitics and cinema as one of the most prominent instruments of soft power in the contemporary era. In light of the rapid transformations shaping the world and the growing significance of cultural and media industries, cinema is no longer merely a form of entertainment; rather, it has become a strategic tool capable of conveying political messages, shaping collective imaginaries, and influencing how societies perceive international realities.

This study focuses on analyzing how cinema contributes to constructing representations of identities and geopolitical spaces. Films, through their symbolic content and visual narratives, often reflect the ideological orientations of producing countries and play an active role in shaping public opinion at both local and global levels. Through narrative structures, character development, and the use of symbolism, cinema participates in reproducing national images, legitimizing policies, and even influencing the prioritization of geopolitical agendas among audiences.

Research

Although soft power is generally defined as the ability to influence and persuade through intangible resources such as culture, values, and institutions, the relationship between these resources and the formation of public opinion has not received sufficient attention in academic research, particularly within the Arab context. Most studies have focused on traditional forms of power while neglecting cultural and media dimensions.

From this perspective, this paper aims to bridge this knowledge gap by adopting cinema as an analytical framework for examining the manifestations of soft power. This is achieved through the analysis of selected international films from diverse geopolitical contexts, with the objective of revealing how cinematic narratives function as instruments of influence that contribute to reshaping symbolic power relations and directing collective consciousness across borders.

Literature Review

Returning to Friedrich Ratzel's work The Laws of Spatial Growth of States (1901), he formulated seven laws of territorial expansion, the first of which emphasizes culture: "The size of the state grows in proportion to the development of its culture." Ratzel's expansionist principles have since informed geopolitical practice, initially in Western contexts and increasingly in non-Western settings, with countries such as Turkey seeking to project geopolitical influence through cultural production, notably television series that reimagine Ottoman and Turkish national identity (Zoran Milošević, 2024). The intersection of cinema and politics can similarly be understood through the lens of cultural influence and Americanization in the aftermath of World War II, a transformation conceptualized by Joseph Nye as "soft power," whereby language, culture, and media become strategic instruments shaping global politics and economic interactions. Historically, Western culture influenced regions such as Eastern Europe even before NATO expansion, echoing neo-colonial patterns in Africa and America where cultural penetration precedes political domination. In this regard, films function as a potent medium for reaching broad audiences, disseminating cultural values globally, and embodying soft power (Guan, Chagas-Bastos, & Nishijima, 2023). As a result, films and television series have become highly effective tools of influence, particularly given the dominance of the United States in global media production, explaining the frequent scholarly focus on American cinema. Major U.S. companies, including Walt Disney, Warner Bros., Universal, Columbia, 20th Century Fox, Paramount, Sony, DreamWorks, Miramax, and Lionsgate, dominate the international market, with 66% of European film sales, 50% of Video on Demand content, and 45% of European television programming consisting of American productions (Zoran Milošević, 2024).

Beyond market dominance, cinema represents a significant economic and cultural force: in 2018, Hollywood generated approximately $40 billion in revenue, with total profits reaching $56.8 billion, underscoring its role in projecting soft power globally and creating geopolitical impact through narratives and messages. However, film distribution and marketing can also provoke international tensions, as seen with Barbie (Greta Gerwig), which faced bans in Algeria and Kuwait, censorship calls in Lebanon, and accusations in China of promoting Western propaganda and gender conflict. Despite the growth of other film industries, including Bollywood, which produces around 1,600 films annually, and Nollywood, with its large domestic output, Hollywood remains the leading global film producer with extensive international reach. Cinema thus plays a crucial role in shaping the global geopolitical landscape, as Hollywood increasingly adapts to emerging markets such as China, altering narratives and incorporating culturally relevant elements to maintain access and influence (Thuc, 2023). Central to this discussion is the concept of soft power, defined as a nation's ability to influence others through non-coercive means, including culture, values, and ideology, as opposed to hard power which relies on military or economic coercion. According to Nye, soft power operates through diplomacy, cultural exchange, and development assistance and can be measured through indicators such as international student enrollment, global media consumption, and academic exchange (Guan, Chagas-Bastos, & Nishijima, 2023).

The United States, often perceived as a beacon of modernity with values such as openness, individualism, pluralism, and freedom, demonstrates the centrality of culture and sports in international influence, with an "attractive" foreign policy further amplifying its soft power (Aldo Matteucci, 2005). Nye's conceptualization parallels the authority of leaders derived from military success, alliances, prestige, and symbolic displays, while political capital, image, and public relations reflect everyday manifestations of soft power. Nations possess varying degrees of soft power, which may operate competitively, as between France and the United States, or in mutually reinforcing ways. One key advantage of soft power lies in its subtlety and cost-effectiveness, allowing policymakers to advance objectives without the need for substantial concessions (Aldo Matteucci, 2005).

Methodology

This study adopts a qualitative, comparative approach to analyze the role of cinema in geopolitics, with a particular focus on the use of film as a tool of soft power. To achieve a representative understanding of global cinematic influence, a purposive sample of films was selected from five different national cinemas (American, Chinese, Russian, Indian, and Middle Eastern) based on their international visibility, critical acclaim, and geopolitical relevance. Selection criteria included the film's ability to project national values, influence global perceptions, and contribute to cultural diplomacy. The chosen films, such as Rocky IV (1985) and Black Panther (2018) from the United States, Operation Red Sea (2018) and The Wandering Earth (2019) from China, The Last Warrior (2017) and Sputnik (2020) from Russia, RRR (2022) and Dangal (2016) from India, and The Salesman (2016) and Capernaum (2018) from the Middle East, provide a diverse lens to examine how cinema reflects national identity, promotes political narratives, and enhances soft power on the international stage. This cross-national selection allows for comparative insights into the strategies and effectiveness of film as a geopolitical tool across cultural and regional contexts.

Table 1
Selected Films and Their Geopolitical Significance

Cinema	Film Title	Year	Genre	Geopolitical / Soft Power Significance
American Cinema	Rocky IV	1985	Sports Drama	Reflects Cold War ideology, showcases American skill and diplomacy, promotes U.S. values globally (Sociology, 2024).
	Argo	2012	Historical Thriller	Highlights CIA ingenuity, U.S.-Canada cooperation, educates global audiences on U.S.-Iran relations, strengthens soft power (fpifadmin, 2012).
	The Post	2017	Historical Drama	Emphasizes free press, democratic principles, gender equality, enhances U.S. image globally ('The Post Movie Review & Film Summary', n.d.).
	Black Panther	2018	Superhero / Action	Promotes cultural representation, inspires racial and cultural empowerment, strengthens U.S. soft power (Black Panther (2018) - Intrigue - IMDb, n.d.).
Chinese Cinema	Operation Red Sea	2018	Military Action	Showcases Chinese military strength, technological advancement, global responsibility, enhances national pride and geopolitical influence (Eoin, 2018).
	The Wandering Earth	2019	Science Fiction	Promotes cooperation, technological innovation, China's cultural export, rising influence in global cinema (Brennan, 2021).
Russian Cinema	The Last Warrior	2017	Fantasy / Adventure	Showcases cultural heritage, modernizes folklore, strengthens Russia's global cultural influence (The Last Warrior (2017), n.d.).
	Sputnik	2020	Science Fiction / Horror	Highlights Soviet space legacy, scientific capabilities, enhances Russia's soft power through culture and technology ('Sputnik Movie Review & Film Summary', n.d.).

Indian Cinema	RRR	2022	Historical Action	Promotes resistance and unity, cultural export, positions India as a global cinematic and cultural force (‘L’éthique au cinéma’, n.d.).
	Dangal	2016	Sports Drama	Highlights gender equality, women’s empowerment, global appeal, strengthens India’s soft power (Satyendra Kumar Prasad & V. Santhi Siri, 2017).
Middle Eastern Cinema	The Salesman	2016	Drama	Explores morality and trauma, showcases Iranian cinematic artistry, symbol of resistance and cultural diplomacy (Wiegand, 2021).
	Capernaum	2018	Drama	Addresses child labor, refugee crises, social inequality; enhances Lebanon’s soft power and humanitarian voice (Manar Hesino & Manal al-Natour, 2023).

Sources: Author, 2025

Field Framework

In the context of globalization and the rapid expansion of information technology, cinema has emerged as one of the most effective channels for communication, transmitting narratives, images, cultural values, and national identities to audiences worldwide. While Hollywood remains the dominant and most influential global film industry, emerging national cinemas have increasingly leveraged film as a strategic tool to promote their culture and identity through mass media. Prominent examples include Bollywood in India, Nollywood in Nigeria, and the co-production strategies implemented by China to expand its cinematic reach. Beyond entertainment, films now operate as instruments of geopolitical influence, enabling states to project soft power and shape global perceptions. Cinema acts as a catalyst for activating soft power dynamics, decoding cultural viewpoints, and influencing international attitudes on political, social, and economic issues. Through large-screen representations, films introduce innovative ways to engage with political debates, global challenges, and the dissemination of ideas (Pioneer, n.d.). Building on this framework, the following section presents a carefully selected sample of films that have been strategically employed by their producers to achieve specific geopolitical objectives and advance national influence on the international stage.

American Cinema:

Within the framework of analyzing the use of cinema in geopolitics, American cinema stands as a prominent model of employing film as an instrument of soft power, whereby movies contribute to shaping global perceptions, promoting national values, and reinforcing political narratives aligned with the strategic interests of the United States. Klaus Dodds argues that cinematic space provides an opportunity to convey messages about the world that only a limited number of governments are able to exploit. For this reason, Hollywood has collaborated with the Pentagon and other agencies such as the CIA to produce films that appear to support the American perspective during times of wa (Morteza & Sepideh Sadat, pp. 10–35). In this context, Rocky IV (1985), inspired by the American rescue operation in Iran during the 1979 hostage crisis, highlights American skill and diplomacy and functions as a Cold War propaganda artifact that reflects and reinforces the ideological conflict between the United States and the Soviet Union during the 1980s; through its character portrayals, narrative structure, and implicit messages, the film demonstrates how media can influence public perception and promote specific ideologies (Sociology, 2024). Similarly, Argo (2012) was employed as a tool of soft power by shaping global perceptions of the United States, strengthening alliances,

and highlighting American values, as it emphasizes the ingenuity of the CIA during the 1979 Iranian hostage crisis, showcases American problem-solving and creativity, and promotes collaboration between the United States and Canada during the rescue mission, thereby enhancing goodwill between the two nations; it also raises awareness of U.S.-Iran relations by situating ongoing geopolitical tensions within their historical context, and its international success, including its Academy Award win, amplified its geopolitical message (Fpifadmin, 2012). In the same vein, The Post (2017) highlights the role of The Washington Post in publishing the Pentagon Papers, underscoring the importance of a free press in holding governments accountable, reinforcing the image of the United States as a global leader in protecting individual rights, modeling resilience against governmental oppression, and addressing gender equality through its compelling narrative, while also demonstrating Hollywood's capacity to influence global perceptions and present the United States as a symbol of freedom of expression and democratic principles ('The Post Movie Review & Film Summary (2017) | Roger Ebert', n.d.). Furthermore, Black Panther (2018) represents a powerful instrument of soft power by illustrating the cultural influence of the United States; centered on a Black superhero with a predominantly Black cast, the film inspired movements for racial and cultural empowerment, and its global success highlighted Hollywood's ability to blend cultural authenticity with storytelling, thereby positioning the United States in alignment with progressive values and enhancing its image as a leader in representation and global cultural exchange (Black Panther,2018).

Chinese Cinema:

The use of culture and language as a strategy in Chinese foreign policy combines the leadership's vision with the efforts of the academic community to engage with the world. This broader cultural strategy is not limited to institutional or linguistic initiatives; it also extends into media and popular culture, particularly cinema, which serves as a key vehicle for projecting national narratives and values on a global scale (Shao-Cheng, 2023). Chinese cinema demonstrates how film can function as a powerful instrument of soft power, projecting national values and strategic narratives to global audiences. Operation Red Sea (2018) highlights the strength and capabilities of the Chinese military, particularly the naval forces, by depicting a successful operation to rescue Chinese citizens and foreign nationals from a conflict zone in the Middle East; the film emphasizes China's growing global influence and its role as a responsible actor on the world stage, showcasing the nation's readiness to protect its citizens abroad, while also demonstrating technological and military advancements, reinforcing national pride and increasing geopolitical influence. Through its thrilling narrative, the film shapes perceptions of China as a global leader capable of safeguarding its interests and supporting international stability (Eoin, 2018). Similarly, The Wandering Earth (2019), a Chinese science fiction film, illustrates China's rising influence in global cinema and soft power by imagining a future in which humanity unites to move the Earth away from an expanding Sun, highlighting collective efforts, particularly China's, in addressing a global crisis; by emphasizing themes of cooperation, sacrifice, and technological innovation, the film promotes Chinese values of solidarity and collaboration, positioning China as an emerging power in the entertainment industry. Its international success, as one of the highest-grossing Chinese films, demonstrates the country's ability to produce large-scale, high-quality cinematic experiences that resonate with global audiences, acting as a form of cultural export that enhances China's soft power by presenting its vision of the future and solidifying its presence in the global entertainment market (Brennan, 2021).

Russian Cinema:

Power by promoting cultural heritage and technological achievements to global audiences. The Last Warrior (2017) functions as a tool of soft power by showcasing Russia's rich cultural heritage and its ability to produce high-quality, globally appealing entertainment; by modernizing traditional Russian

stories, the film promotes Russian history, traditions, and values in a way that resonates beyond national borders, enhancing Russia's cultural influence by presenting its folklore as both unique and connected to contemporary global storytelling, while also highlighting the strength of Russian cinema and positioning the country prominently within the global entertainment industry (The Last Warrior (2017), n.d.). Similarly, Sputnik (2020), a Russian science fiction film, leverages Russia's history of space exploration to emphasize the country's scientific and technological capabilities; set during the Cold War, it tells the story of a Soviet cosmonaut returning to Earth with an extraterrestrial being, blending elements of horror and scientific ambition. Through its depiction of the Soviet space program, the film fosters national pride in Russia's space legacy, presents the country as a hub of advanced science and exploration, and highlights the sophistication of the Russian film industry, demonstrating its ability to produce high-quality, globally engaging cinema. By combining historical references with modern cinematic techniques, Sputnik contributes to Russia's soft power by projecting its cultural and scientific narrative onto the international stage ('Sputnik Movie Review & Film Summary (2020) Roger Ebert', n.d.).

Indian cinema

Indian cinema exemplifies the use of film as a strategic tool of soft power, projecting cultural identity, historical narratives, and social values to global audiences. RRR (2022), which stands for "Rise, Roar, Revolt," encapsulates the film's central theme of the struggle for freedom and resistance against colonial oppression, reflecting India's growing ambition to showcase its culture and soft power internationally; set during the British colonial era, it tells a fictional story of two revolutionary heroes, blending action with themes of resistance, liberty, and unity, and functions as a cultural export that highlights India's rich history and storytelling traditions while portraying the fight against colonial oppression in a way that resonates with global audiences. Through its emotionally charged narrative, RRR positions India as a significant force in global cinema, capable of influencing cultural perceptions worldwide ('L'éthique au cinéma', n.d.). Similarly, Dangal (2016), an Indian sports drama based on the true story of Mahavir Singh Phogat, a former wrestler who trained his daughters to become world-class athletes, addresses themes of gender equality, perseverance, and empowerment, serving as a powerful cultural ambassador for India. From a geopolitical perspective, Dangal has enhanced India's soft power, particularly in countries like China, where it achieved remarkable box office success; its global appeal and strong feminist message resonated with international audiences, portraying India as a progressive nation embracing social change and breaking societal barriers. Through its worldwide impact, Dangal emphasizes the importance of sports and women's empowerment, aligning with broader diplomatic and cultural objectives (Satyendra Kumar Prasad & V. Santhi Siri, 2017).

European Cinema:

The cultural geography of Europe today is highly complex, as the efforts of the European Union in the twenty-first century to formulate a shared concept of the "old continent" intersect with a wide range of deep-rooted historical differences that divide East from West, North from South, Catholics from Protestants, former Eastern Bloc countries from Western liberal democracies, industrial regions from agricultural areas, urban centers from rural areas, as well as English from French, among other divisions (György, 2020). European cinema provides compelling examples of how film functions as a medium for reflecting historical memory, shaping political narratives, and enhancing cultural influence on the global stage. Cold War (2018), directed by Paweł Pawlikowski, is a Polish romantic drama set in the aftermath of World War II, portraying the personal and political tensions experienced by individuals divided by the ideological confrontation between East and West during the Cold War. The film offers a nuanced representation of Poland's historical position under Soviet influence, while also serving as an artistic reflection on identity, memory, and national experience. Its international

recognition, including the Best Director award at the Cannes Film Festival and multiple Academy Award nominations, contributed to elevating Poland's visibility in global cinema. By presenting a story deeply rooted in its national history and cultural context, Cold War strengthens Poland's soft power by positioning it as a source of high-quality artistic production and fostering global dialogue about its past and identity (Aren Bergstrom, 2019). Similarly, Jojo Rabbit (2019), directed by Taika Waititi, employs satire to critique Nazi ideology through the perspective of a young German boy during World War II. Through a blend of humor and emotional narrative, the film addresses themes such as propaganda, prejudice, and the transformative impact of human relationships. Geopolitically, it delivers a broader message on the dangers of extremism and the importance of tolerance, using its historical German setting to engage with Europe's wartime legacy. The film's critical and commercial success enhances the international profiles of both Germany, as the contextual backdrop, and New Zealand, as the producing country, reinforcing their cultural influence and soft power. By connecting historical lessons to contemporary global issues of division and intolerance, Jojo Rabbit further underscores the geopolitical relevance of cinema as a medium for cross-cultural communication and ideological reflection (Swampflix, 2019).

Middle Eastern Cinema:

Middle Eastern cinema is understood within the framework of what is known as "Third Cinema," which seeks to highlight national cultural narratives, address social issues, and contribute to the enhancement of soft power on a global scale. The film The Salesman (2016), directed by Asghar Farhadi, serves as an example of this, as it presents an Iranian drama that addresses themes of morality, justice, and psychological trauma through the story of a couple confronting the aftermath of a violent incident (MARTIN & Peter, 2001). The film provides a profound reflection on societal dynamics in Iran, offering insight into the complexities of human relationships and cultural norms. Geopolitically, The Salesman enhances Iran's soft power by showcasing its cinematic artistry and sophisticated storytelling to international audiences, and its Academy Award for Best Foreign Language Film highlighted Iran's ability to produce world-class cinema despite political and economic challenges. Furthermore, the film became a symbol of resistance and cultural diplomacy when Farhadi boycotted the Oscars in protest of the U.S. travel ban on Iranian citizens, drawing attention to issues of global discrimination and promoting dialogue on cultural understanding and political boundaries (Wiegand, 2021). Similarly, Capernaum (2018), directed by Nadine Labaki, is a Lebanese drama that tells the harrowing story of a young boy living in extreme poverty who sues his parents for bringing him into the world. The film addresses urgent social issues such as child labor, refugee crises, and economic inequality in Lebanon and the broader Middle East. From a geopolitical perspective, Capernaum exemplifies Lebanon's ability to tackle global humanitarian concerns through cinema, fostering empathy and awareness for marginalized communities. Its success, including a Cannes Film Festival award and an Academy Award nomination, enhanced Lebanon's soft power by positioning the country as a voice for vulnerable populations and as a producer of globally resonant and impactful cinema (Manar Hesino & Manal al-Natour, 2023).

Conclusion

The examples presented highlight the significance of cinema as a powerful tool of soft power in the context of geopolitical influence. Countries that have developed strong film industries are able to project their culture, values, and historical narratives on the global stage, while also strengthening international relations through cross-national cinematic collaborations. Successful films not only shape perceptions but also provide economic and strategic benefits by opening markets, attracting tourism, and showcasing creative industries. With the expansion of modern platforms such as global streaming services and investments in compelling storytelling, nations can further enhance their geopolitical influence.

In the Arab world, countries possess substantial potential in culture, arts, music, and literature. However, significant disparities remain among Arab states in terms of investment in these areas, which limits a unified impact in education, scientific research, and the deployment of soft power strategies. To achieve a stronger presence on the global stage, it is essential to invest in cultural and educational infrastructure and to promote regional cooperation, thereby maximizing the collective influence of Arab nations.

References

1. Bergstrom, A. (2019, February 20). *Review: Cold War (2018)*. Retrieved January 4, 2025, from 3 Brothers Film website: https://3brothersfilm.com/blog/2019/2/20/review-cold-war-2018
2. *Black Panther (2018) - Intrigue - IMDb*. (n.d.). Retrieved January 3, 2025, from https://www.imdb.com/title/tt1825683/plotsummary/
3. Brennan, A. (2021, November 9). *Review: The Wandering Earth by Cixin Liu*. Retrieved January 3, 2025, from https://fanfiaddict.com/review-the-wandering-earth-by-cixin-liu/
4. Eoin. (2018, March 7). *Operation Red Sea (2018) review*. Retrieved January 3, 2025, from https://theactionelite.com/operation-red-sea-2018-review-2/
5. fpifadmin. (2012, December 6). *"Argo" and Hollywood's Muslim problem*. Retrieved January 3, 2025, from Foreign Policy In Focus website: https://fpif.org/argo_and_hollywoods_muslim_problem/
6. Guan, M., Chagas-Bastos, F. H., & Nishijima, M. (2023). Winning hearts and minds: Soft power, cinema, and public perceptions of the United States and China in Brazil. *Global Studies Quarterly, 3*(2), ksad029. https://doi.org/10.1093/isagsq/ksad029
7. György, K. (2020). *Post-crisis European cinema*. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45035-9
8. *L'éthique au cinéma: Discussion sur "RRR"*. (n.d.). Retrieved January 4, 2025, from https://fr.carnegiecouncil.org/media/series/ethics-on-film/rrr
9. Manar Hesino, & Manal al-Natour. (2023). Film review: *Capernaum*, a Lebanese refugee drama film. *Journal of International Women's Studies, 25*(1). Retrieved from https://vc.bridgew.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3032&context=jiws
10. Martin, S., & Peter, L. (2001). *College course file: The question of*.
11. Matteucci, A. (2005, August 5). *Soft power by Joseph Nye*. Retrieved January 3, 2025, from https://www.diplomacy.edu/topics/soft-power-diplomacy/
12. Milošević, Z. (2024). *Films and series as instruments of geopolitics*. Retrieved from http://repozitorijumips.rs/1389/1/83-103.pdf
13. Morteza, G., & Sepideh Sadat, M. (n.d.). The role of Hollywood cinema in geopolitical representation of the Middle East. *Geopolitics Quarterly, 16*(60), 10–35.
14. Pioneer, T. (n.d.). *Cinema: A potent tool in global politics and cultural diplomacy*. Retrieved January 3, 2025, from https://www.dailypioneer.com/2024/columnists/cinema--a-potent-tool-in-global-politics-and-cultural-diplomacy.html
15. Satyendra Kumar Prasad, & V. Santhi Siri. (2017). *Dangal*: Patriotism, patriarchy, and gender politics. *Communication & Journalism Research, 6*(2). Retrieved from https://cjrjournal.in/Uploads/Files/CJR17D_2.%20Satyendra.pdf
16. Shao-Cheng, S. (2023). Confucius institutes: China's cultural soft power strategy. *Journal of Culture and Values in Education, 6*(1), 52–68. https://doi.org/10.46303/jcve.2023.4
17. Sociology, E. (2024, April 19). *Rocky IV: Cold War propaganda and American exceptionalism*. Retrieved January 3, 2025, from Easy Sociology website: https://easysociology.com/sociology-of-media/sociology-of-film/rocky-iv-cold-war-propaganda-and-american-exceptionalism/
18. *Sputnik movie review & film summary (2020)*. (n.d.). Retrieved January 3, 2025, from Roger Ebert website: https://www.rogerebert.com/reviews/sputnik-movie-review-2020

19. Swampflix. (2019, November 19). *Jojo Rabbit (2019)*. Retrieved January 4, 2025, from Swampflix website: https://swampflix.com/2019/11/19/jojo-rabbit-2019/
20. *The Last Warrior (2017)*. (n.d.). Retrieved from https://www.filmaffinity.com/en/film504473.html
21. *The Post movie review & film summary (2017)*. (n.d.). Retrieved January 3, 2025, from Roger Ebert website: https://www.rogerebert.com/reviews/the-post-2017
22. Thuc, M. L. (2023, September 1). *Cinéma et géopolitique: Quel lien?* Retrieved December 28, 2024, from Mister Prépa website: https://misterprepa.net/lien-cinema-geopolitique/
23. *What is soft power?* (n.d.). Retrieved January 3, 2025, from https://softpower30.com/what-is-soft-power/
24. Wiegand, C. (2021, May 11). *The Salesman: Arthur Miller's American classic reframed in Iran*. *The Guardian*. Retrieved from https://www.theguardian.com/stage/2021/may/11/the-salesman-arthur-millers-american-classic-reframed-in-iran

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 99–110
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 99–110
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/99-110

Teaching Academic English to Non-English Majors in Uzbekistan: Challenges, Needs and Pedagogical Adaptations

Alimardon Toshmatov

Abstract. *Teaching English to students whose primary field of study falls outside language-related disciplines remains a persistent pedagogical challenge, one that is not fully addressed by general English as a Foreign Language (EFL) frameworks, English for Academic Purposes (EAP), or English for Specific Purposes (ESP) approaches, particularly in transitional higher education contexts. This qualitative exploratory study examines the challenges, learner needs, and instructional adaptations involved in teaching academic English to non-English major students at Fergana State University (FSU), Uzbekistan. Data were generated through semi-structured interviews with eight English instructors and eighteen undergraduate students drawn from the Faculties of Economics, Natural Sciences, and Engineering, supplemented by fourteen classroom observations and document analysis of course syllabi. Reflexive thematic analysis (Braun & Clarke, 2019) yielded four interrelated themes: (1) structural misalignment between general English curricula and discipline-specific language demands; (2) academic vocabulary as a persistent boundary between language instruction and subject-specific content; (3) teacher adaptation as an informal and largely unsupported professional practice; and (4) student motivation shaped by perceptions of instrumental relevance. These findings reveal a systemic gap between policy-driven English instruction and the actual academic needs of non-English major students in Uzbek higher education. The study concludes with evidence-based recommendations for curriculum redesign incorporating EAP and ESP principles, enhanced teacher professional development, and systematic needs analysis as a foundation for course planning.*

Keywords: *English for Academic Purposes, English for Specific Purposes, non-English majors, EFL pedagogy, needs analysis, Uzbekistan, higher education, curriculum alignment*

Fergana State University, Uzbekistan
E-mail: alimardon@gmail.com
Received: 10 January 2026; Accepted: 17 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

Özbəkistanda ingilis dili olmayan ixtisas tələbələrinə akademik ingilis dilinin tədrisi: Çətinliklər, ehtiyaclar və pedaqoji uyğunlaşmalar

Əlimərdon Toşmatov

Xülasə. *Əsas təhsil sahəsi dillə əlaqəli fənlərdən kənarda olan tələbələrə ingilis dilinin tədrisi davamlı pedaqoji bir problem olaraq qalır və bu problem, xüsusən də keçid ali təhsil kontekstlərində ümumi ingilis dili xarici dil (EFL) çərçivələri, Akademik Məqsədlər üçün İngilis dili (EAP) və ya Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili (ESP) yanaşmaları tərəfindən tam həll olunmur. Bu keyfiyyət tədqiqatı, Özbəkistanın Fərqanə Dövlət Universitetində (FSU) ingilis dili olmayan ixtisas tələbələrinə akademik ingilis dilinin tədrisində yaranan çətinlikləri, tələbə ehtiyaclarını və tədris uyğunlaşmalarını araşdırır. Məlumatlar İqtisadiyyat, Təbiət Elmləri və Mühəndislik fakültələrindən seçilmiş səkkiz ingilis dili müəllimi və on səkkiz bakalavr tələbəsi ilə yarımstrukturlaşdırılmış müsahibələr vasitəsilə əldə edilmiş, on dörd sinif müşahidəsi və kurs tədris planlarının sənəd təhlili ilə tamamlanmışdır. Refleksiv tematik təhlil (Braun & Clarke, 2019) bir-biri ilə əlaqəli dörd mövzunu ortaya qoymuşdur: (1) ümumi ingilis dili tədris planları ilə fənnə xas dil tələbləri arasında struktur uyğunsuzluğu; (2) dil tədrisi ilə fənnə xas məzmun arasında davamlı bir sərhəd kimi akademik lüğət; (3) qeyri-rəsmi və əsasən dəstəklənməyən peşəkar təcrübə kimi müəllim adaptasiyası; və (4) instrumental aktuallıq qavrayışları ilə formalaşan tələbə motivasiyası. Bu tapıntılar siyasətə əsaslanan ingilis dili tədrisi ilə Özbəkistan ali təhsilində ingilis dili olmayan ixtisas tələbələrinin faktiki akademik ehtiyacları arasında sistemli bir boşluğu ortaya qoyur. Tədqiqat, EAP və ESP prinsiplərini, müəllimlərin peşəkar inkişafını və kurs planlaşdırması üçün əsas kimi sistemli ehtiyac təhlilini daxil edən tədris planının yenidən dizaynı üçün sübutlara əsaslanan tövsiyələrlə yekunlaşır.*

Açar sözlər: *akademik məqsədlər üçün ingilis dili, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili, ingilis dili olmayan ixtisaslar, EFL pedaqogikası, ehtiyacların təhlili, Özbəkistan, ali təhsil, tədris planının uyğunlaşdırılması*

Fərqanə Dövlət Universiteti, Özbəkistan
E-poçt: alimardon@gmail.com
Daxil oldu: 10 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 17 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The internationalisation of higher education has positioned academic English at the core of university curricula worldwide. In many national contexts, English now functions not merely as a curricular subject but as the primary medium through which disciplinary knowledge is accessed, communicated, and validated (Hyland, 2022). Students across diverse academic fields are expected to engage with research literature, produce academic writing, and participate in English-medium instruction—all of which require competencies that extend well beyond everyday communication. Consequently, English teaching has expanded into contexts that traditional EFL models were not designed to address: classrooms of economics, engineering, medical, and natural science students who approach English as a functional necessity rather than a field of study in its own right.

In Uzbekistan, this development has been intensified by a series of national education reforms introduced since 2017, which have elevated English proficiency as a central educational and professional priority. Presidential decrees have mandated the inclusion of English across all levels of education, and university curricula have been revised to incorporate compulsory English modules for students in all disciplines (Djuraeva & Begmatova, 2022). The stated objective is to prepare graduates who can participate effectively in international academic and professional domains and contribute to the country's integration into the global knowledge economy.

However, translating this policy vision into sustainable classroom practice presents significant challenges. In many Uzbek universities, English is taught by instructors trained primarily in general EFL methodologies who are required to work with students whose disciplinary domains—ranging from thermodynamics to macroeconomics and organic chemistry—fall outside their own expertise. Simultaneously, students are required to engage with English courses that appear loosely connected to their academic specialisations. As this study demonstrates, such conditions generate recurring and insufficiently resolved problems, including reduced student motivation, mismatches in academic vocabulary instruction, and a structural disconnect between English teaching and students' actual disciplinary needs.

Research

The research was conducted at Fergana State University (FSU), a regional institution in the Fergana Valley where English is a compulsory subject across multiple non-language faculties. FSU offers a representative setting for examining these challenges, operating within national policy frameworks, employing trained EFL instructors, and serving a multidisciplinary student population.

Adopting a qualitative exploratory design, this study investigates three key dimensions: the professional challenges faced by instructors teaching academic English to non-English majors; the linguistic and academic difficulties experienced by students; and the informal instructional strategies developed by teachers in response. Rather than evaluating individual performance, the study seeks to illuminate the broader structural, curricular, and pedagogical factors shaping academic English teaching in multidisciplinary higher education contexts.

2. Literature Review

2.1 English for Academic Purposes: Foundations and Scope

English for Academic Purposes, as a sub-field of applied linguistics and language education, is fundamentally concerned with preparing students to use English effectively in academic contexts, including the reading of scholarly literature, the writing of structured academic texts, participation in academic discussion, and the comprehension of lecture discourse. Hyland (2022) argues that EAP is centrally orientated toward genre awareness: understanding the conventions and communicative expectations that constitute disciplinary life. The field has progressively differentiated between general EAP (EGAP), which targets common academic language skills shared across disciplines, and specific EAP (ESAP), which addresses the genre conventions, vocabulary, and communicative practices specific to individual disciplinary communities.

This distinction has significant implications for curriculum design in mixed-discipline university environments. An EGAP approach may be more practical when instructors lack disciplinary training and classes comprise students from multiple faculties; an ESAP approach requires disciplinary knowledge and course customisation that presents substantial resource demands (Paltridge & Starfield, 2020). In the Uzbek context, as in many developing higher education systems, the practical default has been a general English curriculum that addresses neither EGAP nor ESAP with systematic

intent—a pattern documented in the present study and corroborated by existing regional literature (Djuraeva & Begmatova, 2022; Makhkamov, 2021).

2.2 English for Specific Purposes and Needs Analysis

The field of English for Specific Purposes is premised on the recognition that language instruction achieves greater efficiency and learner engagement when closely aligned with the target communicative contexts in which learners will need to function (Paltridge & Starfield, 2020). ESP encompasses a wide range of sub-fields—including English for Business, English for Medicine, and English for Science and Technology—each characterised by specific genre conventions, lexical demands, and discourse norms.

Central to the ESP tradition is needs analysis: a systematic investigation of what learners need to be able to do with the language, under what conditions, and with what degree of accuracy and fluency (Long, 2015). Needs analysis encompasses target situation analysis, present situation analysis, and learning needs analysis. Despite its theoretical prominence, systematic needs analysis remains uncommon in many institutional contexts, including Uzbek higher education, where curriculum decisions are typically made at a national or institutional level rather than through course-level needs investigation (Djuraeva & Begmatova, 2022). Recent scholarship has called for greater integration of data-driven needs analysis into ESP curriculum development, particularly in non-Western higher education contexts (Flowerdew & Peacock, 2024).

2.3 Challenges in Teaching Non-English Majors

Research conducted across various national contexts has documented a broadly consistent set of challenges associated with teaching academic English to non-English major students. A recurring finding concerns motivational orientation: non-English major students typically approach English with instrumental rather than integrative motivation—they seek English because it is required or because it enables professional advancement (Dörnyei & Ryan, 2015). Instrumental motivation is characteristically fragile when perceived instrumentality is low—that is, when students cannot identify a direct connection between the English content being taught and their own academic or professional goals (Boo et al., 2015).

Academic vocabulary presents another well-documented challenge. Research has confirmed that command of sub-technical and technical vocabulary is a critical determinant of reading comprehension in academic contexts (Nation & Webb, 2011; Schmitt, 2019). For non-English major students, the vocabulary demands of English courses are compounded by the simultaneous acquisition of discipline-specific terminology in their first or second language, creating a dual lexical burden. Studies of non-English major EFL learners in Asian and Central Asian contexts have consistently identified vocabulary as the most commonly cited source of academic difficulty (Lei & Liu, 2016; Flowerdew & Peacock, 2024).

A further challenge concerns genre conventions. Non-English major students are often unfamiliar with the structural and rhetorical expectations of academic English texts—not because they lack general literacy, but because the conventions of academic English genres differ significantly from their L1 literacy practices (Tardy, 2019). Instructors report difficulty in scaffolding genre knowledge efficiently within limited contact hours. Additionally, recent scholarship in the Uzbek context has highlighted cultural imbalance in English language instructional materials. Nematov's (2025) decolonial analysis of secondary school textbooks demonstrates that instructional content frequently prioritises Anglo-American narratives while marginalising local identities and multilingual realities, thereby reinforcing implicit linguistic hierarchies that may compound student disengagement.

2.4 Teacher Adaptation in Constrained Curriculum Contexts

When institutional curricula do not align well with student needs, individual teachers frequently engage in informal adaptations—modifying materials, resequencing content, supplementing prescribed texts, or adjusting pedagogical emphasis (Tomlinson & Masuhara, 2018). This adaptive practice is a fundamental feature of professional language teaching but carries significant costs when it is unsupported, uncoordinated, and unrecognised at an institutional level. The most effective curriculum adaptations are evidence-based, collegially developed, and grounded in systematic understanding of learner needs—conditions rarely met in contexts characterised by heavy teaching loads and top-down curriculum prescription (Tomlinson & Masuhara, 2018).

In many Central Asian higher education contexts, English instructors are expected to implement nationally standardised syllabi while simultaneously managing the disciplinary heterogeneity of their student populations (Makhkamov, 2021; Karimov, 2023). The result is a set of informal, individualised adaptations that vary widely across instructors and are rarely documented or shared systematically. The present study treats this adaptive practice not as evidence of curriculum failure but as a valuable source of practitioner knowledge about what mediates effectively between policy mandates and classroom realities.

2.5 The Uzbek Higher Education Context

Uzbekistan's higher education system has undergone substantial structural reform since 2017, driven by a national agenda of modernisation and internationalisation. Reforms have included the expansion of university autonomy, the introduction of outcome-based education frameworks, and the explicit prioritisation of English proficiency as a graduate competency across all disciplines (Makhkamov, 2021). English is now taught as a compulsory subject throughout undergraduate programmes, and a national English proficiency examination system has been introduced to assess outcomes at scale.

Despite these policy advances, practical conditions for effective academic English instruction remain constrained. English instructors in most Uzbek universities are EFL-trained generalists with limited disciplinary knowledge of the faculties they serve. Contact hours are typically limited to two to four hours per week, and textbooks are often imported from global EFL publishers with limited relevance to local academic contexts. The gap between national policy and classroom implementation has been documented by multiple researchers (Djuraeva & Begmatova, 2022; Karimov, 2023) and constitutes the immediate policy context within which the present study operates.

Methodology

3.1 Research Design

This study employed a qualitative exploratory design (Creswell & Creswell, 2023), selected on the basis that the central aim was to generate detailed, contextualised understanding of a complex pedagogical phenomenon rather than to test predetermined hypotheses or produce statistically generalisable findings. Qualitative inquiry is particularly appropriate for research questions concerned with lived experience, professional practice, and institutional context. The exploratory orientation reflects the limited prior empirical research on academic English instruction for non-English majors in the Uzbek institutional context specifically, necessitating an inductive rather than confirmatory approach.

3.2 Research Questions

The study addressed the following research questions:

RQ1: What challenges do English instructors face when teaching academic English to non-English major students at Fergana State University?

RQ2: What linguistic and academic difficulties do non-English major students report in their compulsory English courses?
RQ3: How do instructors adapt their pedagogical practices to address the disciplinary needs of non-English major students?
RQ4: What systemic and curricular improvements might better serve non-English major students in the Uzbek higher education context?

3.3 Research Setting and Participants

The study was conducted at Fergana State University, selected because it offers English instruction across a range of non-English major faculties and represents a typical institutional configuration within the Uzbek regional university system. Ethical clearance was obtained from the institutional research committee, and all participants provided written informed consent. Participant confidentiality was protected through consistent use of pseudonyms and removal of identifying details from reported data.

The first participant group comprised eight English instructors (five female, three male; teaching experience ranging from four to nineteen years) responsible for compulsory English courses in the Faculties of Economics, Natural Sciences, and Engineering. All held undergraduate or postgraduate qualifications in English language teaching or philology; none held qualifications in the disciplines of the faculties they served. The second participant group comprised eighteen undergraduate students (eleven female, seven male; Years 1 to 3): seven from Economics, six from Natural Sciences, and five from Engineering. Students were recruited through criterion-based purposive sampling (Creswell & Creswell, 2023), with inclusion criteria requiring current enrolment in a compulsory English course and self-reported experience of difficulty or specific need related to English for their discipline.

3.4 Data Collection

Three data sources were employed. The primary instrument was a semi-structured interview protocol, with separate versions for teacher and student participants. Teacher interviews addressed perceived challenges, materials and methods in use, informal curriculum adaptations, and views on effective academic English instruction. Student interviews addressed specific difficulties in English classes, perceived relevance of course content, vocabulary and reading challenges, and expectations from English instruction. Interviews lasted between 28 and 47 minutes, were conducted in Uzbek or English according to participant preference, audio-recorded with consent, and transcribed verbatim.
The second source was classroom observation. Fourteen class sessions across the three faculties were observed over a six-week period (80 minutes each), guided by a structured protocol attending to the type and disciplinary relevance of teaching materials, patterns of interaction, vocabulary and genre demands of activities, and instances of disengagement or difficulty. The third source was document analysis of the English course syllabi in use across the three faculties, examined for evidence of discipline-relevant content, systematic vocabulary instruction, or explicit academic literacy development.

3.5 Data Analysis

All interview data were analysed using Braun and Clarke's (2019) framework for reflexive thematic analysis. Following verbatim transcription, data were read iteratively to develop initial familiarity. Open coding was applied inductively across the combined dataset, generating 87 initial codes. Codes were subsequently grouped into candidate themes, reviewed against the full dataset, refined through iterative discussion, and finalised into four overarching themes (presented in Section 4). Classroom observation notes and syllabus documents provided contextual triangulation (Denzin & Lincoln, 2018) for the interview-derived themes. Member-checking was conducted with three instructor participants, who confirmed the accuracy of themes attributed to their accounts.

3.6 Ethical Considerations

Institutional ethical clearance was obtained from Fergana State University prior to data collection. All participants provided written informed consent and were informed of their right to withdraw at any stage without consequence. Participant anonymity was protected through the consistent use of pseudonyms and the removal of identifying contextual details from reported data. Classroom observations were conducted with the explicit consent of both the instructor and the students in each observed class.

Findings

Analysis of the interview, observation, and document data produced four interconnected themes, each presented below with supporting evidence drawn from participant quotations and field observation data. All participant names are pseudonyms.

4.1 Theme One: Structural Mismatch Between General Syllabi and Disciplinary Language Demands

The most consistently reported challenge across both teacher and student participants was the gap between the content of prescribed English syllabi and the disciplinary contexts in which students needed to use English. Examination of the three syllabi revealed that all were organised around general communicative functions—describing processes, expressing opinion, narrating events—supported by thematically general reading texts on topics such as technology, culture, and the environment. None of the syllabi incorporated discipline-referenced reading materials, genre-specific writing tasks, or explicit instruction in academic vocabulary beyond a small selection of general academic expressions.

Teacher participants were universally aware of this mismatch. Shakhlo (instructor, Economics faculty, 11 years' experience) articulated the gap directly: "The textbook is fine for general communication. But my students need to read economics articles, write reports, understand graphs and data. The textbook does not prepare them for any of this." Farrukhbek (instructor, Engineering faculty, 7 years' experience) noted both his awareness and the structural constraints preventing him from addressing it: "I want to teach them technical vocabulary, or how to read a research paper. But the syllabus gives me no time and no materials for this. I have to follow the plan."

Students frequently struggled to articulate precisely what was missing but expressed a general perception that their English classes existed in a separate world from the rest of their university studies. Zafar (Economics, Year 2) put it plainly: "In English class, we talk about things that have nothing to do with economics. And in economics, everything is in Uzbek or Russian. English is just something I do separately." Classroom observations confirmed this structural isolation: in twelve of the fourteen observed sessions, no reference was made to students' disciplinary content, and all extended reading texts were drawn from general interest or generic academic topics.

4.2 Theme Two: Academic Vocabulary as a Disciplinary Boundary

Vocabulary emerged as the most specific and consistently cited source of difficulty for student participants, manifesting at two distinct levels. The first was the level of general academic vocabulary—the sub-technical terms that recur across academic disciplines and constitute the shared lexical infrastructure of academic writing and reading. Students from all three faculties reported difficulty with this stratum. Mohinur (Natural Sciences, Year 1) connected it explicitly to reading difficulty: "I can understand the topic, but there are always words that I know are important and I don't know them. It breaks my reading."

The second level was technical and discipline-specific vocabulary. Here the challenge was bidirectional: students lacked English labels for disciplinary concepts they already understood in Uzbek or Russian, while English instructors lacked the disciplinary knowledge to provide or explain such labels. Nodir (Engineering, Year 3) described the resulting impasse: "When we have to write in English about something from our specialty, I know what the concept is, but I do not know the English word. And the English teacher also does not know. We both look at each other." This observation was corroborated by Dilnoza (Natural Sciences, 9 years' experience): "I am a language teacher. I do not know chemistry or biology terminology at a professional level. When students ask me, I tell them to find a bilingual dictionary or ask their subject teacher."

Classroom observation documented the vocabulary gap in concrete instances. In one observed Natural Sciences class, a reading text on environmental processes prompted a fifteen-minute off-task vocabulary discussion in which instructor and students collectively failed to reach consensus on several terms, ultimately resorting to Uzbek translation as a resolution strategy. While such moments occasionally generated useful metalinguistic discussion, they consistently consumed instructional time and left core content objectives unaddressed.

4.3 Theme Three: Teacher Adaptation as Informal and Unsupported Practice

Despite the structural constraints documented in Themes One and Two, teacher participants engaged in a range of informal adaptations aimed at increasing the disciplinary relevance of their instruction. These adaptations were varied, creative, and largely uncoordinated: no shared departmental framework existed, and no professional development support had been provided for disciplinary English instruction. Instructors described developing their adaptations independently through trial and error, often over several years.

The most commonly reported adaptation was supplementation of prescribed textbooks with additional reading texts sourced independently. Shakhlo described building a personal repository of economics-adjacent texts: "Over the years I have collected articles about trade, banking, economic policy. They are not in the textbook. I bring them myself. The students respond much better to these." Farrukhbek had developed self-made vocabulary lists aligned with the engineering concepts his students were studying in parallel modules: "I asked some of my students to bring me their engineering textbook and I made a list of the English terms. It took time. But now I use it every semester."

A second category of adaptation involved task redesign. Malika (Economics, 4 years' experience) described adapting a generic process-description task so students explained an economic process of their choice: "The grammar target is the same. But they are writing about supply chains or inflation instead of 'how to make tea.' It is more meaningful for them." Kamol (Engineering, 13 years' experience) summarised the broader situation with evident frustration: "I spend a lot of time outside class preparing materials that are not in the syllabus and not required. Nobody asks me to do this, nobody pays me extra for it, nobody knows I am doing it. If I stop, nothing changes officially. But my students learn better." This points to a systemic reliance on individual instructor initiative—a reliance that is both unsustainable and inequitably distributed across the student population.

4.4 Theme Four: Motivation Shaped by Perceived Instrumental Distance

Student motivation to engage with English instruction was substantially shaped by perceived instrumentality—specifically, the degree to which students could identify a clear and proximate connection between the English being taught and their academic or professional goals. Where this connection was visible, motivation and engagement were higher; where it was invisible, engagement was characteristically low. This pattern was consistent across both interview data and classroom observations.

Several student participants described motivational turning points connected to concrete disciplinary encounters with English. Dilshod (Engineering, Year 2) recounted finding a critical technical article available only in English: "I needed a source for my project, and the best one was in English. I struggled a lot, but I realised that English was not just a subject—it was the door to the information I needed. After that, I tried harder in class." Zarnigor (Natural Sciences, Year 3) described a similar experience during a research internship: "When I was in the laboratory, the supervisor asked us to read an article. It was in English. That was the first time I understood why we study English."

Conversely, students who had not had such experiences described persistent difficulty motivating themselves for instruction that appeared unconnected to their fields. Murod (Economics, Year 1) expressed this directly: "I study economics. English class is another world. I do what I have to do, but I do not feel it matters for my future." Classroom observations documented the motivational consequences: in sessions where instructional content bore no visible relationship to students' disciplines, rates of off-task behaviour, passive compliance, and minimal participation were consistently higher than in sessions where instructors had incorporated discipline-relevant materials or tasks. Gulsanam (Economics, 8 years' experience) captured this dynamic precisely: "When I bring something related to their major, they wake up. Suddenly there are questions, discussion, engagement. Then we go back to the textbook and the room goes quiet again."

Discussion

The four themes documented in this study together describe a coherent and structurally generated problem: English instruction that is mandated for non-English major students but designed around neither their disciplinary needs nor their motivational realities. The findings align with and extend the existing literature on EAP and ESP in constrained institutional contexts, while contributing empirical specificity to the Uzbek higher education setting.

The structural mismatch identified in Theme One reflects what Hyland (2022) characterises as the tension between institutional efficiency—achieved through standardised, generalisable curricula—and the epistemologically specific nature of disciplinary communication. Academic English is not a uniform, transferable skill; it is enacted through the genre conventions, vocabulary systems, and discourse norms of specific disciplinary communities. A general English syllabus that is silent on discipline actively misrepresents what English use looks like in academic contexts, offering students a model of language they will not recognise when they encounter the actual communicative demands of their fields (Tardy, 2019). The Uzbek policy commitment to English proficiency across all disciplines has not yet been matched by curricular frameworks that take disciplinary specificity seriously.

The vocabulary challenge documented in Theme Two is well predicted by the EAP literature. Nation and Webb (2011) and Schmitt (2019) have argued that vocabulary instruction for academic purposes must address at least three lexical strata: high-frequency general vocabulary, general academic vocabulary, and discipline-specific technical vocabulary. The findings of the present study suggest that current English instruction at FSU addresses primarily the first stratum, occasionally the second through incidental exposure, and almost never the third. Closing this gap requires curricular revision and investment in instructor professional development that builds at least basic familiarity with the lexical demands of the disciplines served.

The informal adaptation practices documented in Theme Three represent a pedagogically significant but institutionally invisible response to the curriculum gap. As Tomlinson and Masuhara (2018) have argued, teacher curriculum adaptation is a legitimate and valuable professional practice—but its value is substantially diminished when it is unsystematic, unrewarded, and unavailable to the wider

institutional community. The instructors in this study were performing substantial unpaid curriculum development work with no mechanism for it to be recognised, shared, or built upon. Institutionalising such adaptation through structured curriculum review, collaborative materials development, and professional development orientated toward disciplinary English would convert individual ingenuity into collective institutional resource.

The motivational patterns documented in Theme Four are consistent with the motivational framework developed by Dörnyei and Ryan (2015) and extended in recent meta-analyses (Boo, Dörnyei, & Ryan, 2015). Students who perceived English as instrumentally distant from their goals exhibited characteristic features of low motivational investment: passive compliance, minimal effort, and absence of intrinsic engagement. The motivational turning points described by several participants suggest that instrumentality is not fixed but can be activated by experiences that make the connection between English and disciplinary goals vivid and concrete. EAP pedagogy that builds such connections explicitly, rather than leaving them to chance, would address both motivational and cognitive learning needs simultaneously, as demonstrated in task-based language teaching frameworks developed for academic purposes (Long, 2015; Skehan, 2018).

Taken together, the findings suggest that improving academic English instruction for non-English major students in Uzbekistan requires action at multiple levels. At the curriculum level, standardised general English syllabi need to be supplemented with—or restructured around—EAP and ESP frameworks incorporating discipline-specific content and genre instruction. At the institutional level, mechanisms for collaborative curriculum development, cross-faculty consultation, and ongoing needs analysis are needed (Flowerdew & Peacock, 2024). At the professional development level, English instructors require structured support to develop the disciplinary literacy necessary to bridge the gap between their language expertise and students' academic worlds.

Conclusion

This qualitative exploratory study has investigated the challenges, student needs, and instructional adaptations associated with academic English teaching to non-English major students at Fergana State University, Uzbekistan. Drawing on interview data from eight instructors and eighteen students, supplemented by classroom observations and syllabus analysis, the study identified four structurally interconnected themes: curriculum mismatch; academic vocabulary as a disciplinary boundary; unsupported teacher adaptation; and motivation shaped by perceived instrumental distance. Together, these themes describe a persistent and systemic gap between the policy aspiration of English proficiency for all graduates and the instructional conditions in which that aspiration is expected to be realised.

The study's principal contribution is its detailed, contextualised documentation of how this gap is experienced and negotiated at the level of individual instructors and students in a representative Uzbek regional university. The informal adaptation practices reported by instructors—supplementing textbooks, designing discipline-adjacent tasks, building personal vocabulary resources—represent productive professional knowledge that currently goes unrecognised and unshared. Systematic efforts to capture, develop, and disseminate this knowledge could substantially improve the quality of academic English instruction without requiring large-scale resource investment.

Several limitations merit acknowledgement. The study is bounded to a single institution and three faculties, which limits the scope of analytical generalisation. Reliance on self-report data means that the study captures perceptions of practice rather than practice itself, though classroom observations provided partial triangulation of key claims. Future research might employ longitudinal designs to track changes in student motivation and language development across an academic year, or

comparative designs examining how different institutional approaches to academic English instruction produce different learner outcomes. A systematic needs analysis of the disciplinary English demands facing graduates of Economics, Engineering, and Natural Sciences programmes in Uzbekistan would provide a strong empirical foundation for curriculum redesign.

The capacity of non-English major students to benefit from English instruction depends substantially on the quality of alignment between what is taught and what is needed. Policy commitment to English proficiency is a necessary but insufficient condition for that alignment. Without curricular frameworks grounded in EAP and ESP principles, professional development for disciplinary English instruction, and institutionally supported needs analysis, the ambition of graduating English-proficient specialists across all fields will remain partially unrealised—not for lack of effort on the part of individual instructors and students, but for lack of the systemic conditions that transform individual effort into sustainable educational improvement.

References

1. Boo, Z., Dörnyei, Z., & Ryan, S. (2015). L2 motivation research 2005–2014: Understanding a publication surge and a changing landscape. *System, 55*, 145–157. https://doi.org/10.1016/j.system.2015.08.006
2. Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health, 11*(4), 589–597. https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806
3. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2023). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (6th ed.). SAGE.
4. Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2018). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). SAGE.
5. Djuraeva, M., & Begmatova, N. (2022). English language education reforms in Uzbekistan: Policy, practice and challenges. *Central Asian Journal of Education, 7*(1), 45–61. https://doi.org/10.37522/2306-1596-2022-7(1)-45-61
6. Dörnyei, Z., & Ryan, S. (2015). *The psychology of the language learner revisited*. Routledge.
7. Flowerdew, J., & Peacock, M. (2024). *Research perspectives on English for Academic Purposes* (2nd ed.). Cambridge University Press.
8. Hyland, K. (2022). *English for Academic Purposes: An advanced resource book* (2nd ed.). Routledge.
9. Karimov, B. (2023). English language policy implementation in Uzbek higher education: Instructor perspectives. *Journal of Language and Education, 9*(2), 88–103. https://doi.org/10.17323/jle.2023.16741
10. Kim, S. (2011). Academic English writing skills of Korean EFL students: What needs attention? *English Language Teaching, 4*(2), 192–200. https://doi.org/10.5539/elt.v4n2p192
11. Lei, L., & Liu, D. (2016). A new medical academic word list: A corpus-based study with enhanced methodology. *Journal of English for Academic Purposes, 22*, 42–53. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2016.01.008
12. Long, M. H. (2015). *Second language acquisition and task-based language teaching*. Wiley-Blackwell.
13. Makhkamov, A. (2021). Higher education reform and English language policy in Uzbekistan: Perspectives and challenges. *Journal of Language and Education, 7*(3), 155–169. https://doi.org/10.17323/jle.2021.12218
14. Nation, I. S. P., & Webb, S. (2011). *Researching and analyzing vocabulary*. Heinle Cengage Learning.
15. Nematov, A. (2025). Intercultural competence and linguistic imperialism in an English textbook: A decolonial perspective from Uzbekistan. *Scientific Work International Scientific Journal, 19*(5), 61–71. https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/61-71

16. Paltridge, B., & Starfield, S. (Eds.). (2020). *The handbook of English for specific purposes* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
17. Schmitt, N. (2019). Understanding vocabulary acquisition, instruction, and assessment: A research agenda. *Language Teaching, 52*(4), 261–274. https://doi.org/10.1017/S0261444819000053
18. Skehan, P. (2018). *Second language task-based performance: Theory, research, assessment*. Routledge.
19. Tardy, C. M. (2019). *Genre-based writing: What every ESL teacher needs to know*. University of Michigan Press.
20. Tomlinson, B., & Masuhara, H. (2018). *The complete guide to the theory and practice of materials development for language learning*. Wiley-Blackwell.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 111–121
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 111–121
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/111-121

High Achievement, Low Confidence: Linguistic Insecurity among Advanced EFL Learners

Abdullajon Nematov

Abstract. *Research reveals that university students learning EFL demonstrate linguistic insecurity. The current study was conducted with the objective of exploring the nature and causes of linguistic insecurity in high-achieving EFL students of a state university in Uzbekistan. In this qualitative study, based on a multiple case study design, the data were collected with the help of individual in-depth interviews and short written reflections from 15 criterion-purposively selected participants, all of whom demonstrated high academic achievements in the use of EFL and linguistic insecurity in EFL use. Reflexive thematic analysis was used to analyze the data, based on Braun and Clarke's (2006) framework. Five themes were found to dominate the data. These themes were fluency without confidence, a contradictory linguistic self-concept; perfectionism and fear of sounding unintelligent; social comparison and peer gaze; accent anxiety and politics of pronunciation; and strategic silence. The findings of the current study reveal that academic achievements do not alleviate, and may even enhance, linguistic insecurity in EFL use.*

Keywords: *linguistic insecurity, EFL learners, foreign language anxiety, high achievement, perfectionism, Uzbekistan*

Fergana State University, Uzbekistan
E-mail: abdullajonnematov11@gmail.com
Received: 5 December 2025; Accepted: 17 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Yüksək nailiyyət, aşağı özünəinam: İnkişaf etmiş EFL öyrənənlərində dil qeyri-müəyyənliyi

Abdullajon Nematov

Xülasə. *Tədqiqatlar göstərir ki, universitet səviyyəsində İngilis dili (EFL) öyrənən tələbələr dil qeyri-müəyyənliyi yaşayırlar. Bu tədqiqatın məqsədi Özbəkistanda yerləşən bir dövlət universitetində yüksək akademik göstəricilərə malik EFL tələbələri arasında dil qeyri-müəyyənliyinin mahiyyətini və səbəblərini araşdırmaqdır. Bu keyfiyyət tədqiqatında çoxsaylı hal (multiple case study) dizaynına əsaslanaraq məlumatlar fərdi dərin müsahibələr və qısa yazılı refleksiyalar vasitəsilə toplanmışdır. İştirakçılar məqsədli seçim üsulu ilə seçilmiş 15 nəfər tələbədən ibarət olmuşdur və onların hamısı həm yüksək akademik nailiyyətlər göstərmiş, həm də EFL istifadəsində dil qeyri-müəyyənliyi yaşadıqlarını bildirmişlər. Məlumatların təhlili Braun və Clarke (2006) çərçivəsinə əsaslanan refleksiv tematik analiz vasitəsilə aparılmışdır.*

Təhlil nəticəsində beş əsas tema müəyyən edilmişdir: özünəinam olmadan səlislik — ziddiyyətli dil özünüdərkı; mükəmməlliyyətçilik və ağılsız səslənmək qorxusu; sosial müqayisə və "peer gaze"; aksent narahatlığı və tələffüz siyasəti; həmçinin özünü qoruma strategiyası kimi səssizlik. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, akademik nailiyyətlər dil qeyri-müəyyənliyini azaltmır, əksinə, bəzi hallarda onu daha da gücləndirə bilər.

Açar sözlər: *dil qeyri-müəyyənliyi, EFL öyrənənləri, xarici dil narahatlığı, yüksək nailiyyət, mükəmməlliyyətçilik, Özbəkistan*

Fərqanə Dövlət Universiteti, Özbəkistan
E-poçt: abdullajonnematov11@gmail.com
Daxil oldu: 5 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 17 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

However, the relationship between language proficiency and learner confidence is rarely as simple as this. The assumptions that underlie second language acquisition theory suggest that as language levels increase, anxiety levels fall and confidence in language use grows. Yet another phenomenon that is commonly reported by EFL teachers and researchers is that many learners who achieve high levels of language proficiency in terms of formal assessment and other criteria continue to suffer from high levels of anxiety. The phenomenon of linguistic insecurity is a productive area of research that has yet to be fully explored. Linguistic insecurity was first coined as a term by Labov (1966). It is characterized by speakers who recognize that their language does not conform to the prestige model of that language. In EFL contexts, linguistic insecurity is closely related to foreign language anxiety (Horwitz et al., 1986). The key difference is that linguistic insecurity is characterized by the perception of incompetence that does not diminish as language levels increase.

The apparent paradox of the high-achieving, yet linguistically insecure, learner is a phenomenon that has garnered scant direct attention in applied linguistic studies. The bulk of existing language anxiety studies either focuses on low-achieving or beginner learners or views language anxiety as a hindrance to learning, rather than a construct that is maintained in conjunction with learning success. In this study, I hope to provide a more nuanced understanding of what linguistic insecurity might look like when paired with demonstrable learning success, and what such a construct might mean for high-achieving learners.

Research

This study is based on a case study undertaken in Fergana State University in Uzbekistan. The context in which I carried out my study adds a further layer of conceptual interest. In Uzbekistan, there is a national imperative for education reform. In all higher education institutions across the country, English is taught as a compulsory foreign language. Moreover, proficiency in English is directly correlated to professional aspiration, academic opportunity, and national modernization discourse. In such a context, high-achieving EFL learners are subject to not only the normal pressures of language acquisition but are also embedded in a social construct that increases feelings of inadequacy when they do not perform to external expectations.

In examining a group of high-achieving students who are yet linguistically insecure, I hope to shed light on a more subjective, affective dimension of language learning that is not adequately reflected in examination or grade success.

Literature Review

2.1 Linguistic Insecurity: Conceptual Foundations

Labov's (1966) groundbreaking research on social stratification and varieties of English in New York City first proposed linguistic insecurity as a sociolinguistic construct, where it was defined as "a speaker's awareness of a discrepancy between his actual speech and his idealized variety." Although Labov's work was conducted on native speakers in stratified social contexts, it is also extremely relevant to second and foreign language acquisition in that, in both contexts, speakers are constantly in the process of bridging the gap between actual and ideal language performance (Lippi-Green, 2012). In EFL contexts, this ideal variety is naturally associated with native speaker varieties of English – an idealized and social construction that is beyond the reach of most students and has been criticized as inappropriate for non-native speakers (Norton, 2000). Also, in contexts where English is taught as a foreign language, such as Uzbekistan, the dominance of native-speaker norms in educational materials further reinforces idealised linguistic standards that remain unattainable for most learners, contributing to persistent feelings of inadequacy (Nematov, 2025).

What makes linguistic insecurity most relevant to EFL literature is its apparent inability to be alleviated through traditional language instruction. Unlike other linguistic features, linguistic insecurity is more closely tied to self-evaluation and self-esteem and is thus more closely associated with how students perceive and react to their own language performance – how they tend to measure themselves against external standards and always find themselves wanting. Pavlenko and Blackledge (2004) note that this is closely tied to issues of identity negotiation in multilingual contexts where language is always used as a performance of social affiliation.

2.2 Foreign Language Anxiety and its Relationship to Achievement

The most similar and most researched construct to linguistic insecurity in the context of SLA is foreign language anxiety (FLA), which is "a species of complex of personal feelings, beliefs, and actions related to learning a foreign language in a classroom context, resulting from aspects of uniqueness in the language learning process" according to Horwitz et al. (1986). It was found to affect listening comprehension, vocabulary memorization, speaking, and writing in foreign language students (MacIntyre & Gardner, 1994; Cheng, 2002; Woodrow, 2006), and was negatively correlated with foreign language proficiency in most studies investigating this relationship (Zhang, 2019). From a communicative-pragmatic perspective, effective language use requires not only linguistic accuracy but also sensitivity to context, appropriateness, and socio-cultural norms, which may further increase learners' self-monitoring and anxiety during real-time interaction (Muratova, 2025).

Yet, as Dewaele and MacIntyre (2014) pointed out, "anxiety and enjoyment can coexist in foreign language learning," and "high-achieving students may experience a form of anxiety that is different from that experienced by lower-achieving students, especially when perfectionism is involved." Price (1991) found that "highly anxious students tended to be among the most proficient in their foreign language class," indicating that "anxiety may be maintained by the high standards that proficient students impose on themselves."

This all points to a gap in the current literature. The experience of linguistic insecurity among students who are objectively proficient in a foreign language has not been researched as a distinct and cohesive construct.

2.3 The Imposter Phenomenon in Academic Language Learners

A similar construct from educational psychology can provide a useful framework for understanding a similar phenomenon in foreign language learning. Clance and Imes (1978) described "the imposter phenomenon" as "an internal experience of feelings of intellectual fraudulence in high-achieving individuals who feel unable to internalize their success." They explained that "these are persons who attribute their success to luck, timing, or the failure of others to recognize their inadequacy, rather than to their own abilities."

Advanced EFL students may be particularly vulnerable to these kinds of imposter thoughts. They know, from external markers of ability like grades or from others' opinions, that they are good at English, but they also know, from their own experience, all the mistakes they almost made, all the words they were unsure of. So, when they are praised, they know the praise is false, at least from their own perspective. Another relevant theory, which might help us understand these imposter thoughts, is Bandura's (1997) theory of self-efficacy, specifically the difference between real self-efficacy, or capability, and the belief in one's capability.

2.4 Identity, Social Comparison, and Affective Dimensions of EFL Learning

Language learning cannot be seen as a cognitively neutral process. It is, as Norton (2000) points out, "inextricably intertwined with learners' social identity, including their sense of self, self-worth, and social belonging." In the context of EFL learning, students develop a language learner identity, influenced by social comparison, peer opinion, and the opinions of the teacher, as well as the broader social opinions about what good English sounds like (Ushioda, 2011; Dörnyei, 2009). In the case of high-ability students, the visibility of being good at English becomes a burden. They have to maintain the image of the good student, and any failure becomes a fall from the already established identity.
The cultural and institutional context of Uzbekistan has particular implications for these processes. English has social and professional capital in the current educational reform process, and speaking it fluently and accurately is associated with the desire for global mobility and professional achievement. In the Uzbek higher education context, motivation has been shown to play a significant role in shaping learners' engagement, self-perception, and language development trajectories (Kosimov et al., 2025). In such a context, the difference between aspiration and performance is not merely individual but also has social connotations. High-achieving learners who experience insecurity face a double bind: they are both acknowledged as performing well and yet experience feelings of inadequacy, they are both required to perform well and yet the higher they perform, the more their insecurity increases.

2.5 Gaps in the Literature

Much research has already explored the constructs of FLA, self-efficacy, and language learner identity. However, there has been relatively little qualitative research investigating the experiences of high-achieving EFL learners who experience linguistic insecurity as a unique condition. Most of the studies of FLA have failed to make a distinction between learners who experience insecurity as a result of poor performance and those learners who experience insecurity despite good performance. Liu & Jackson (2008) have pointed out the unwillingness of proficient learners to communicate as a phenomenon, but the unwillingness of EFL learners to communicate has not been explored as a theme of qualitative research.

Methodology

3.1 Research Design

This study adopted a qualitative multiple-case study design (Stake, 1995; Merriam & Tisdell, 2016). Multiple-case study methodology was selected because the central interest of the study is not statistical generalisation but the thick, contextualised description of a specific phenomenon — linguistic insecurity among high-achieving learners — as experienced across a set of individual cases.

Each participant constitutes a case in the sense employed by Stake (1995): a bounded instance of the phenomenon under investigation. The study is further informed by a phenomenological orientation, attending to participants' subjective experiences and the meanings they ascribe to their insecurity.

3.2 Research Questions

The study was guided by the following questions: (1) How do high-achieving EFL students experience linguistic insecurity in university settings? (2) What forms of linguistic insecurity do they report across speaking, writing, and classroom participation? (3) What factors do they identify as contributing to their insecurity despite demonstrable achievement? (4) What coping strategies do high-achieving but insecure EFL learners develop?

3.3 Participants and Sampling

Participants were 15 undergraduate students at Fergana State University, Uzbekistan, enrolled predominantly in the Faculty of English Language and Literature and the Faculty of Foreign Languages. They were selected through criterion-based purposive sampling (Creswell & Poth, 2018). Inclusion criteria required that participants (a) demonstrated strong academic performance in English-related modules (grade point average of B+ or above, or equivalent institutional marking), (b) were assessed by at least one teacher as a high-performing English student, and (c) self-reported experience of insecurity or lack of confidence in English use despite their performance level.

A two-stage screening process was employed. First, English language teachers were asked to nominate students they considered high-performing. Second, nominated students completed a brief screening instrument, including a self-report item asking whether they sometimes felt uncertain or insecure when using English despite doing well academically. Students who affirmed this experience were invited to participate. Among the 15 final participants, nine identified as female and six as male, ranging in age from 18 to 23. All had studied English for a minimum of six years. Eleven were English majors; the remaining four were enrolled in other faculties but had been identified by their instructors as strong English users. Pseudonyms are used throughout to protect participant confidentiality.

3.4 Data Collection

Two instruments were employed. The primary instrument was a semi-structured individual interview protocol covering five thematic domains: English learning background; self-perception as a language user; experiences of insecurity across modalities (speaking, writing, presentation, and classroom discussion); perceived causes of insecurity; and coping strategies. Interviews lasted between 32 and 51 minutes and were conducted in Uzbek, English, or a mixed mode at each participant's preference. All interviews were audio-recorded with participant consent and transcribed verbatim. Following the interview, each participant was invited to submit a short written reflection responding to three prompts: a description of a specific moment of linguistic insecurity; a personal account of its perceived causes; and a description of their habitual response to such moments. Fourteen of the fifteen participants submitted written reflections, yielding a combined corpus of approximately 68,000 words.

3.5 Data Analysis

Data were analysed using Braun and Clarke's (2006) reflexive thematic analysis, proceeding through the stages of familiarisation, initial code generation, theme development, theme review, and final theme definition and naming. The reflexive element was particularly important given the researcher's positionality as an EFL educator familiar with the institutional context; reflexivity was maintained through analytical memo writing and an audit trail of coding decisions. Both interview transcripts and written reflections were coded, enabling data triangulation (Lincoln & Guba, 1985). Five themes are presented in the findings section, each illustrated with representative participant quotations translated where necessary into English.

3.6 Ethical Considerations

Ethical approval was obtained from the institutional review board of Fergana State University. All participants provided written informed consent and were assured of their right to withdraw at any stage without academic penalty. Participants were briefed that discussing feelings of insecurity might prompt emotional discomfort, and contact information for university student support services was provided. All identifying information was replaced with pseudonyms.

Findings

Analysis of the interview transcripts and written reflections provided five themes that, taken together, characterize the experience of linguistic insecurity for these high-achieving research participants. These five themes are closely interconnected and represent a complex web of emotions related to the experience under investigation.

4.1 Theme One: Fluency Without Confidence — The Paradox of High Achievement

The most common experience shared by research participants was their keen realization that there was a disconnection between their external success and internal experience. Participants felt that they knew, at some level, that they were successful, but also felt that this success was in some way unreliable or unrepresentative. This paradox was well expressed by Kamola (Year 3, female): “My teachers say I am one of the best students in the group. But when I am actually speaking, I feel like I am one step away from making a terrible mistake, and everyone will finally see that I am not as good as they think.”

The word “finally” was used in multiple responses by different research participants and seems to suggest that this experience of linguistic insecurity is in some way anticipatory, waiting for something rather than fearing it. Sherzod (Year 2, male) also expressed this same experience: “I always feel like I have been lucky so far. My grades are good, but I know there are things I don’t know, and one day I will be asked exactly those things.” This is remarkably similar to what Clance and Imes (1978) refer to as the Imposter Phenomenon, in which success is somehow attributed to good luck and insecurity is felt to be more representative of reality.

Some participants linked this paradox to the difference between the English used in examinations and the English used in everyday life. Nodira, a Year 2, female student, said: “In a test, I know what is expected of me and I do it. But if a foreigner speaks to me on the street, I panic. That panic tells me my real English is much worse than my grades suggest.” This quote, and all the quotes used in this chapter, have been anonymized and slightly adapted for clarity and readability.

4.2 Theme Two: Perfectionism and the Fear of Sounding Unintelligent

The participants’ insecurity was also linked to perfectionism, i.e., to the high expectations they set for themselves. Unlike the users of a foreign language, the participants were competent enough to recognize the difference between their language use and perfect language use. Malika, a Year 4, female student, described her state of mind before contributing to a class discussion: “I prepare what I want to say. Then I reconsider it. Then I think, what if there is a better word? What if my grammar is wrong? By the time I decide it is good enough, the conversation has moved on.”

This process of mental preparation and self-censorship was described by eleven of the fifteen participants to some degree. For example, Doniyor (male, Year 3) described the physical sensation of this: “Before I speak English in class, there is this feeling in my chest. I call it the ‘not-enough’ feeling. I know what I want to say, I just don’t trust myself to say it exactly right.” The fear was not of failing but of speaking a form of English that was perceived to be below the level that others had come to expect of them. Bandura's (1997) work on self-efficacy is highly relevant here. These

participants had a history of achievement but a consistently poor opinion of their ability to sustain that achievement.

The idea of sounding unintelligent was a common theme. Several participants talked of the difference between knowing something and being able to sound like they knew it in English. For example, Dilnoza (female, Year 3): "I can explain things in Uzbek perfectly. But in English, even when I know the content, I sound simpler, less intelligent. That embarrasses me." This is a reflection of a more general phenomenon described in the bilingual literature: the restricted ability to express oneself even for proficient L2 speakers can be perceived as a diminution of identity and intellectual ability (Pavlenko & Blackledge, 2004).

4.3 Theme Three: Social Comparison and the Peer Gaze

The linguistic insecurity experienced by the participants was also strongly influenced by their social surroundings in the classroom. High-achieving EFL students are in a visible social position in relation to their peers, who both call upon them to respond and present, and compare them to others in the class. This was felt, however, as pressure rather than support. Barno (female, Year 2) summarized this social situation: "In my group, people expect me to speak well. When I make an error – even a small one – I see them looking at me differently. Or maybe I just imagine it. But either way, it stops me."

Comparison to other high-achieving peers was also seen as a source of linguistic insecurity. Jasur (male, Year 3) talked about how he felt in relation to another member of his class who was also at a high level: "There is a student in my group who just speaks. He makes mistakes too, but he doesn't stop. I keep thinking, why can I not do that? Why does the same mistake feel smaller for him than for me?" This illustrates how linguistic insecurity is created and perpetuated through social comparison, as Bandura (1997) points out in his concept of vicarious experience and self-efficacy judgments.

For some of the female students, this peer gaze had another layer of meaning as well. Shahlo (F, Year 4) commented that strong female students were expected to have linguistic precision in their class interactions: "People expect girls who are good students to be careful, accurate. If I make an error, it seems bigger than when a boy makes the same error." While this research is not designed to investigate gender-based insecurity factors, such comments suggest areas that might be explored in future research.

4.4 Theme Four: Accent Anxiety and the Politics of Pronunciation

Pronunciation was found to be a unique and significant area of linguistic insecurity. Although the students demonstrated strong linguistic skills in grammar and vocabulary, their accent, intonation, and fluency in English were found to be significant areas of anxiety. Ulugbek (Year 3, male) said: "When I talk, I know I have an accent. I try to correct it, but the more I try, the more I think about it. Then I sound even more strange."

Some students also talked about how they listened to their recordings and felt uneasy because of the discrepancy between their internal voice and actual pronunciation. This was also related to their anxiety about how they would be perceived as non-native English speakers in contexts where native English speaker standards are implied but not necessarily made explicit. Munira (Year 4, female), who scored the highest in her year group in her exams, said: "My written English is very good, I know that. But my accent makes me feel like an outsider. Like I am pretending."

There is clear evidence of connection to Lippi-Green's (2012) work on accent and social belonging and how this plays into social gatekeeping. Accent anxiety for EFL students in Central Asia is more complex because it also involves issues of global mobility and legitimacy in professional and educational contexts.

4.5 Theme Five: Strategic Silence as Self-Protection

A common reaction to linguistic insecurity among all participants was a sense of strategic silence. Strategic silence refers to a sense of not wanting to engage in a situation in which language use is required. It is a rational choice for self-protection. Kamola explained her choice of strategic silence as a means of "staying safe." She said, "If I don't speak, I can't be judged. I know this is not good for learning, but it protects me." Sherzod explained his choice of not participating in a discussion not because he didn't have ideas to share, but because participating in a discussion required exposing his use of English to judgment.

Strategic silence is not a lack of engagement. All participants were cognitively engaged in what was happening. In fact, all participants reported thinking of what to say in their minds, although they didn't say what they thought. Nodira wrote in her journal, "I think of good answers in class but do not say them. I write instead when I can. Writing gives me time to fix myself." The preference for writing over speaking was a choice made by nine out of fifteen participants. It is a choice based on a sense of more controllable circumstances.

The long-term effects of this approach were, nevertheless, a point of concern for the participants themselves. For one, some participants observed that while the practice of silence may have provided relief for anxiety, it further heightened feelings of insecurity over time due to the lack of practice and feedback. Jasur admitted: "The more I avoid speaking, the worse I get at not being afraid of speaking. It is a circle I know I am trapped in, but I don't know how to escape it." This candid admission of the participants themselves reveals the self-perpetuating nature of the anxiety of speaking, which Young (1991) and Woodrow (2006) point to as one of the most significant effects of the anxiety of speaking.

Discussion

The results of this study suggest that linguistic insecurity is experienced in a way that is qualitatively different from that experienced by struggling or low-achieving EFL students. For this group of students, linguistic insecurity was not felt in relation to lack of ability but in relation to success, and this was mediated by factors such as increased expectations, perfectionism, and social visibility, and the discrepancy between actual and perceived competence.

The Imposter Phenomenon

The imposter phenomenon framework proposed by Clance and Imes (1978) also provides some significant explanatory traction for this study's results. The imposter phenomenon was seen in this study in relation to how students externalize success and internalize incompetence. The students in this study attributed their success to external factors such as hard work and good luck, while at the same time internalizing incompetence and seeing their mistakes as evidence of genuine incompetence. This inability to reconcile external and internal attributions prevents high-achieving students from updating their self-concepts in response to external feedback, and this would be seen as a failure to translate mastery experiences into self-efficacy beliefs, as proposed by Bandura (1997). The social comparison dimension identified in Theme Three adds another layer of complexity to this study's results. High-achieving students are part of a social environment where their performance is visible and subject to social comparison. For this group of students, therefore, seeing another student communicate fluently despite making mistakes would not be seen as liberating but rather as a source

of insecurity because it would draw attention to the discrepancy between actual and affective fluency. Liu and Jackson (2008) also identified this in relation to Chinese EFL students who are unwilling to communicate despite having actual fluency because of social self-consciousness and evaluation apprehension. The results of this study suggest that this also applies to Uzbek EFL students in relation to local educational standards that value accuracy and reserve rather than risk-taking and fluency.

Accent anxiety, as revealed in Theme Four, is a phenomenon that mirrors the ideology of the standard language, as described in Lippi-Green (2012). The ideology of the standard language is the social construct that assumes the existence of a neutral accent in English, which is then used as a measuring stick and is always found wanting in comparison to the standard accent. Accent anxiety is therefore a common phenomenon in the Uzbek setting, given the strong focus on English learning as a prerequisite for international mobility and professional success. Indeed, the more advanced the student is in English learning, the more accent anxiety they may experience, given their heightened awareness of the gap between their accent and the idealized standard accent.

Strategic silence, as revealed in Theme Five, is a significant phenomenon in the Uzbek setting from a pedagogical point of view. Research has consistently revealed that speaking is a vital component in the development of oral language proficiency (Young, 1991; Woodrow, 2006). However, the students most likely to benefit from oral participation are the very ones most likely to be silent in the classroom, as a consequence of their accent anxiety. This is a paradox in the development of oral language proficiency, in that the very behavior that would reduce their accent anxiety is the behavior they are least likely to exhibit due to their accent anxiety.

The results also have implications for teaching practices. For instance, several respondents indicated that, despite teachers' good intentions, being praised for one's ability actually exacerbated, rather than alleviated, anxiety due to the stakes involved in subsequent performances. This implies that, in fact, praising may inadvertently fuel perfectionism, which fuels linguistic insecurity in the first place. Teachers teaching high-performing EFL students could, for example, try to inculcate in them the habit of praising process, rather than outcome, and normalising error as an essential part of language use at all levels of proficiency. Dörnyei's (2009) ideal L2 self approach implies that teachers could be more effective in helping students construct a realistic and compassionate vision of themselves as language users in the future, rather than dwelling on externally defined notions of performance. These findings suggest that fostering self-directed learning practices may serve as a valuable intervention for reducing linguistic insecurity, as autonomous learners are better equipped to manage uncertainty and engage with language use beyond the classroom (Umaralieva, 2025).

Conclusion

This qualitative multiple case study research has explored the phenomenon of linguistic insecurity among 15 high-achieving university EFL students at Fergana State University in Uzbekistan. Five interrelated themes have been revealed through reflexive thematic analysis of semi-structured interview and written reflection data: the paradox of fluency without confidence; perfectionism and the fear of sounding unintelligent; social comparison and the peer gaze; accent anxiety and the politics of pronunciation; and strategic silence as self-protection.

This research contributes to existing knowledge in that it presents linguistic insecurity as a phenomenon that is not limited to knowledge and skill deficits but also as an affective orientation to language use that can persist and even increase in high-achieving EFL students. The research thus challenges the taken-for-granted assumption in both research and pedagogy that increasing levels of language proficiency can overcome confidence issues. For EFL students whose linguistic insecurity is fueled by perfectionism, social comparison, and strong investment in their identity, standard

instructional approaches cannot sufficiently promote the affective security that fluent communication demands.

There are a number of limitations to the current study that need to be noted. First, the current study is limited to a single site and a relatively modest sample size. This limits the scope of analytical generalisation. Furthermore, the current study relies on self-report data, which, while appropriate for accessing subjective experiences, cannot access the underlying mental and affective processes. Future studies could usefully employ a longitudinal design and expand the scope of the investigation to other Central Asian settings of EFL instruction to examine the effect of regional educational culture on the phenomenon.

Despite the limitations of the current study, the results provide a useful basis for pedagogical response. If the current study is correct that the source of the linguistic insecurity of the high-achieving learners is rooted in perfectionism, visibility, and inappropriate benchmarks, then a range of interventions that directly address these sources of insecurity appear to be more promising than the current focus on further skill development. One of the most important and least attended to challenges facing foreign language instruction at the university level is helping advanced EFL learners make sense of what they know and what they allow themselves to feel.

References

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa
3. Cheng, Y.-S. (2002). Factors associated with foreign language writing anxiety. *Journal of Second Language Writing, 11*(4), 328–346. https://doi.org/10.1016/S1060-3743(02)00032-X
4. Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978). The imposter phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice, 15*(3), 241–247. https://doi.org/10.1037/h0086006
5. Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE.
6. Dewaele, J.-M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching, 4*(2), 237–274. https://doi.org/10.14746/ssllt.2014.4.2.5
7. Dörnyei, Z. (2009). The L2 motivational self system. In Z. Dörnyei & E. Ushioda (Eds.), *Motivation, language identity and the L2 self* (pp. 9–42). Multilingual Matters.
8. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal, 70*(2), 125–132. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1986.tb05256.x
9. Kosimov, A. U., Zokirov, M. T., & Abdulolimova, M. (2025). Intrinsic versus extrinsic motivation in EFL: A mixed-methods approach to university students in the Uzbek context. *Cogent Education, 12*, 2569685. https://doi.org/10.1080/2331186X.2025.2569685
10. Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics.
11. Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. SAGE.
12. Lippi-Green, R. (2012). *English with an accent: Language, ideology and discrimination in the United States* (2nd ed.). Routledge.
13. Liu, M., & Jackson, J. (2008). An exploration of Chinese EFL learners' unwillingness to communicate and foreign language anxiety. *The Modern Language Journal, 92*(1), 71–86. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2008.00687.x

14. MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning, 44*(2), 283–305. https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1994.tb01103.x
15. Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.
16. Muratova, D. (2025). Communicative-pragmatic analysis of linguistic means forming apology acts. *Scientific Research International Scientific Journal, 5*(5), 51–54. https://doi.org/10.36719/2789-6919/45/51-54
17. Nematov, A. (2025). Intercultural competence and linguistic imperialism in an English textbook: A decolonial perspective from Uzbekistan. *Scientific Work International Scientific Journal, 19*(5), 61–71. https://doi.org/10.36719/2663-4619/19/5/61-71
18. Norton, B. (2000). *Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change*. Longman.
19. Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research, 66*(4), 543–578. https://doi.org/10.3102/00346543066004543
20. Pavlenko, A., & Blackledge, A. (Eds.). (2004). *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Multilingual Matters.
21. Price, M. L. (1991). The subjective experience of foreign language anxiety: Interviews with highly anxious students. In E. K. Horwitz & D. J. Young (Eds.), *Language anxiety: From theory and research to classroom implications* (pp. 101–108). Prentice Hall.
22. Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. SAGE.
23. Umaralieva, M. (2025). Empowerment of English language learners: The intersection of self-training and intercultural competence. *Scientific Work International Scientific Journal, 19*(2), 59–63. https://doi.org/10.36719/2663-4619/114/59-63
24. Ushioda, E. (2011). Why autonomy? Insights from motivation theory and research. *Innovation in Language Learning and Teaching, 5*(2), 221–232. https://doi.org/10.1080/17501229.2011.577536
25. Woodrow, L. (2006). Anxiety and speaking English as a second language. *RELC Journal, 37*(3), 308–328. https://doi.org/10.1177/0033688206071315
26. Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom environment: What does language anxiety research suggest? *The Modern Language Journal, 75*(4), 426–437. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1991.tb05378.x
27. Zhang, X. (2019). Foreign language anxiety and foreign language performance: A meta-analysis. *The Modern Language Journal, 103*(4), 763–781. https://doi.org/10.1111/modl.12590

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 122–132
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 122–132
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/122-132

Religion and Communicative Rationality in Habermas

Fatiha Khaldi

Abstract. *The question of religion within the age of communicative rationality, as articulated by Jürgen Habermas, concerns the place of religion in modern societies increasingly founded on dialogue and rational communication among individuals. With the emergence of modernity, it was widely assumed that scientific and rational progress would lead to the decline of religion and its exclusion from the public sphere. However, the German philosopher Jürgen Habermas reconsiders this relationship, arguing that religion remains an important source of values and moral meanings that can enrich deliberation in the public sphere. He therefore advocates a form of coexistence between religious and secular discourse, whereby religion participates in societal dialogue on the condition that its ideas are translated into a shared rational language accessible to all citizens for understanding and debate. In this context, Habermas emphasises that contemporary societies are postsecular, acknowledging the enduring presence of religion alongside rationality and seeking a balance between them within a framework of dialogue and mutual understanding.*

Keywords: *communicative rationality, public sphere, religion, Post-Secular Society, Habermas*

University of Oran 2 Mohamed Ben Ahmed, Algeria
E-mail: tita31kaddito@gmail.com
Received: 14 May 2025; Accepted: 2 September 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Habermasda din və kommunikativ rasionallıq

Fatiha Xaldi

Xülasə. *Yurgen Habermasın ifadə etdiyi kimi, kommunikativ rasionallıq dövründə din məsələsi, getdikcə fərdlər arasında dialoq və rasional ünsiyyətə əsaslanan müasir cəmiyyətlərdə dinin yeri ilə bağlıdır. Müasirliyin ortaya çıxması ilə elmi və rasional təraqqinin dinin tənəzzülünə və ictimai sahədən kənarlaşdırılmasına səbəb olacağı geniş şəkildə güman edilirdi. Lakin alman filosofu Yurgen Habermas bu əlaqəni yenidən nəzərdən keçirir və iddia edir ki, dinin ictimai sahədə müzakirəni zənginləşdirə biləcək dəyərlərin və mənəvi mənaların mühüm mənbəyi olaraq qalır. Buna görə də o, dinin ideyalarının bütün vətəndaşlar üçün anlaşılan və müzakirə üçün əlçatan olan ortaq rasional dilə çevrilməsi şərti ilə ictimai dialoqda iştirak etdiyi dini və dünyəvi diskurs arasında birgəyaşayış formasını müdafiə edir.*

Bu kontekstdə Habermas müasir cəmiyyətlərin postsekulyar olduğunu vurğulayır, rasionallıqla yanaşı dinin də davamlı mövcudluğunu qəbul edir və dialoq və qarşılıqlı anlaşma çərçivəsində onlar arasında tarazlıq axtarır.

Açar sözlər: *kommunikativ rasionallıq, ictimai sfera, din, Post-Sekulyar Cəmiyyət, Habermas*

Oran Universiteti 2 Məhəmməd Ben Əhməd, Əlcəzair
E-poçt: tita31kaddito@gmail.com
Daxil oldu: 14 May 2025; Qəbul edildi: 2 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The question of religion in the age of communicative rationality in Habermas constitutes one of the contemporary philosophical issues that has provoked extensive debate concerning the place of religion in modern societies. With the rise of modernity and the advancement of scientific rationality, many thinkers believed that religion would gradually recede from the public sphere, remaining a private, individual matter. The phenomenon of religion in the public sphere has attracted the attention of the leading figure of the second generation of the Frankfurt School of critical theory, Jürgen Habermas, who advanced a distinct perspective by seeking to rethink the relationship between religion and reason within the public sphere through his concept of communicative rationality, which is grounded in dialogue and mutual understanding among individuals.

Research

Moreover, Jürgen Habermas'ss positions regarding the role of religion in the public political sphere have generated considerable controversy among religious authorities in various countries, as well as among politicians, philosophers, business leaders, prominent theorists of political liberalism, and certain leftist thinkers. A preliminary examination of Habermas'ss oeuvre indicates the strong presence of the religious question in both his early and later theories. Before addressing the philosophical position framed by the theory of communicative action, which reconsiders the role of the political public sphere in comparison with his earlier theory, we provide an overview of his philosophical and political work in which he engaged with the religious question. On this basis, this article seeks to discuss the place of religion in Habermas'ss thought by clarifying the concept of communicative rationality, outlining his conception of the relationship between religion and the public sphere, and highlighting the role that religious discourse may play in contemporary societies.

Main Problem

How can religion maintain its presence and role in the public sphere under the dominance of communicative rationality as conceived by Habermas?

Subquestions

Does communicative rationality lead to the exclusion of religion from the public sphere or to a reformulation of its presence within it?
What conditions do Habermas establish for the participation of religious discourse in public debate?
Is it possible to reconcile religious discourse with secular discourse within a rational dialogical space?

The Concept of Communicative Rationality in Habermas

Habermas defines rationality as "what we call "rationality" is, first of all, the disposition demonstrated by subjects capable of speech and action to acquire and apply fallible knowledge." (Habermas, 1995, p. 482) If modernity has culminated in what Habermas terms the differentiation between science, morality, and art, then restricting the concept of reason to philosophies of consciousness implies that consciousness represents only one aspect of rational activity. Habermas, therefore, sought to situate reason within a broader framework by introducing the communicative dimension into his renewed conception of rationality. This dimension enables interaction among individuals through linguistic communication oriented toward mutual understanding, in accordance with ethical rules governing the communicative process and agreed-upon standards. Through this, communicative rationality is attained.

Habermas considers this form of rationality to be a characteristic of postmetaphysical thought and sometimes refers to it as procedural rationality, that is, the rationality embodied in argumentative practice.

Habermas further distinguishes between strong and weak communicative action, a distinction he introduces in his work, Truth and Justification (Habermas, 2001, p. 56). From his overall elaboration on the differences between them, it can be inferred that he directly incorporates speech act theory into the theory of communicative action. He closely associates strong communicative action with illocutionary acts and with the communicative use of language, directly connected to the social world, grounded in the lifeworld, and composed of the shared values and norms among social actors. Hence, this model of communicative rationality seeks to achieve understanding and agreement among members of the communicative community concerning specific issues, since the attainment of such understanding constitutes one of the manifestations of the success of the speech act in Habermas'ss framework.

In this regard, Habermas acknowledges the contribution of sociologists to the formulation of this new perspective on communication, stating that "the shift in perspective from purposive action to communicative action began with Mead and Durkheim; these thinkers, alongside Max Weber, belong to the founding generation of modern sociology." (Habermas, 1987, p. 9) Habermas defines communicative actions as follows: "they are those actions in which the levels of action for participants in the communicative process are not connected to political imperatives, but rather to acts of understanding." (Habermas, 1987, p. 10) There can be no understanding without language, which explains references by scholars of Habermas to his linguistic turn, a turn he himself acknowledges, and which led him to introduce language as a central factor in understanding communicative relations. To reinforce his conception of communicative action and to achieve a better understanding of social relations within society, Habermas maintains that communicative action is distinguished from other forms of action in that it does not seek the means to influence others but rather seeks to reach understanding with them and to achieve mutual agreement without coercion or constraint of any kind. Thus, the essence of rational communicative action lies in strong communicative action, insofar as the latter is immanent in communicative rationality, within which participants are allowed to critique the validity claims advanced by their interlocutors, in contrast to what occurs in weak communicative action.

The Critique of Instrumental Reason in Modern Societies

The term "instrumentality," as employed by the early thinkers of the Frankfurt School, including Habermas, has two meanings: "the first represents a mode of viewing the world, while the second represents a mode of viewing theoretical knowledge. " (Craib, 1999, p. 315) In his work Technology

and Ideology, Habermas argues that instrumental reason expresses instrumental rationality, which has played a significant role in shaping the features of Western capitalist society, insofar as it is a rationality subject to conscious calculation that examines how to achieve ends that are not in themselves governed by values but rather by a practical character. This type of rationality appears "in the human engagement with nature and is embodied in science, industry, and modern technology." (Mosaddaq, 2005, p. 133)

Habermas further maintains that Marcuse's concept of instrumental reason, which coincides with the concept of technical or instrumental reason, is itself an ideology. In this sense, technology constitutes domination over both nature and human beings; thus, technology is a historical and social project that reflects what society and dominant interests seek to impose upon people and objects.

Habermas believed that science and technology have expanded to such an extent that they have become the most important productive forces. He seeks "to analyse the factors of incongruity between the results of a highly intensified rationality and goals devoid of vision, as well as rigid and heterogeneous value systems and a weak ideology, and to explore how technical decision-making authority might be restored to the consensus of citizens." (Habermas, 1979, p. 170) By instrumental reason, Habermas refers to purposive reason, which may be either instrumental rationality or evaluative rationality, or both. Instrumental reasons are guided by technical rules grounded in empirical knowledge and achieve specific goals under clearly defined conditions.

Habermas emphasises that the concept of instrumental reason constitutes the clearest indication of the phenomenon of centring upon scientific-technical reason. He demonstrates how the development of scientific progress during the Enlightenment led to the emergence of this form of reason and clarifies the foundations that gave rise to instrumental reason, including the mechanisms established by the modern system, or more precisely, modern society (Hassan, 2009, p. 134). Habermas attempts to identify the general characteristics of instrumental reason and to demonstrate the reductionist manner in which it operates with respect to both nature and human beings. Instrumental reason views nature and reality from the perspective of uniformity and does not consider particularity. It also seeks to fragment reality into disconnected parts and regards the human being merely as a component analogous to material elements; for instrumental reasons, the human being is a fixed, quantifiable entity.

Communication and Dialogue in Habermas

In his philosophical project, Habermas relies on the linguistic dimension in accomplishing the process of communication, insofar as it constitutes "the instrument or medium of communication, as well as its content, material, and a priori criterion, given its inherent capacity for critique and the formation of norms. " (Al-Muhammadawi, 2011, p. 208) This is based on the consideration that language serves as a mediator that enables understanding and communication. He affirms that "if we wish to understand communicative action, we must presuppose language as the medium within which a form of understanding can be achieved." (Habermas, 1984, p. 99)

Habermas justifies this position by arguing that our capacity for communication possesses a structure and fundamental rules that exist only within language, which all subjects learn and speak. The communicative experience is not merely the ability to produce sentences governed by rules, nor is it simply "a system of symbols with its grammar, lexicon, and phonetics, or with its semantic properties and diverse linguistic manifestations." Rather, he also approaches language from the perspective of its pragmatic characteristics. "For him, language constitutes a system of rules that enables the generation of expressions to such an extent that every correctly formulated expression is considered an element of the language; consequently, subjects capable of employing these expressions participate

in communicative processes, since they are able to articulate, understand, and respond to sentences." (Afaya, 1998, p. 198)

Within this framework, Habermas sought to avoid focusing solely on the speaker; instead, he endeavoured to formulate a theory that attends to both the speaker and the hearer, aiming to reach agreement. Thus, the success of communicative action in Habermas does not rest solely on what the speaker says or on the understanding of the speaker's utterance. He therefore introduces a highly significant additional factor, namely, the acceptance of the claim advanced by the speaker. "In communicative action, the outcome of the interaction itself depends upon the possibility that participants may reach agreement among themselves regarding a shared evaluation of their relations. According to this model of action, the only possible success of an interaction consists of the participants' attainment of a consensus, either affirming or rejecting the validity claims grounded in rational bases." (Abu al-Sa'ud, 2002, p. 111)

In this context, Habermas refers to what are termed "validity claims," (Mosaddaq, 2005, p. 174) which, according to him, aim to connect speech acts with rationality. The acceptance of speech acts entails accepting validity claims or claims to truth, which must be fulfilled to achieve sound, unimpeded communication that leads to mutual understanding (Mosaddaq, 2005, pp. 145–146).

These claims are as follows:
Intelligibility: This is achieved through the production of a syntactically well-formed sentence that respects the rules of the language in use and remains compliant with its conditions so long as communication continues in a normal manner. Habermas considers intelligibility to be one of the enduring conditions of communication; it is not confined to an utterance that merely claims validity or contains the possibility of justification.

Truth: This refers to "the subjection of intersubjective utterance to standards produced by society through prior consensus, recognised and legitimate." (Al-Muhammadawi, 2011, p. 203) This presupposition concerns the truth of the propositional content, which, insofar as it describes an existing state of affairs and is not derived from imagination, or, if it incorporates factual elements, as in the case of constative statements, ensures its truth.

Rightness: This entails recognising the correctness of the norm such that the use of words and expressions accords with the normative context established through the speech act in question. In other words, this presupposition concerns the validity of the utterance as a function of establishing a proper relation among individuals. This claim addresses the conformity of the linguistic act with the requirements of a previously recognised normative framework endorsed by society and characterised by the legitimacy of its standards.

Sincerity: "This presupposition is connected to the intentions of the speaker, which are assumed to be sound and well-intentioned; it enables the expression of the speaker's intentions in a truthful manner, free from deception and falsehood, without sophistry." (Mosaddaq, 2005, p. 146) This presupposition pertains to what is said insofar as it allows the speaker to express specific intentions sincerely, without distortion, falsehood, or rhetorical affectation, and without sophistry. It therefore requires that no doubt be cast upon the integrity of those engaged in the discussion and that the aim be honest and genuine rather than the obfuscation or diversion of the discussion from its true course. These conditions collectively function to determine and achieve the aims of understanding. They reflect our relation to the external natural world, the internal psychological world, and the lifeworld or the domains of social life. Each of these worlds has its own specific discourse, assigning to it the task of investigating the particular rationality appropriate to each domain. The internal subjective world requires an aesthetic discourse concerned with expressive norms, rhetoric, taste, and artistic

criteria; the natural world requires an empirical study that explains its phenomena and analyses their causes, whereas legal discourse is characterised by the study of social interaction and behavior within the course of everyday social life in accordance with prevailing norms and regulations (Mosaddaq, 2005, p. 132). Thus, it may be said that Habermas places the condition of acceptance or agreement on the part of the hearer on a par with the recognition of the validity claims advanced by the speaker. The hearer is entitled to challenge those validity claims, since the attainment of shared understanding presupposes that both the speaker and the hearer agree upon the publicly raised validity claims.

Characteristics of Communicative Rationality

Habermas proceeded from the need to fill the gaps he identified in critical theory, positioning himself as a defender of reason and rationality, which he regarded as the foundation for a new critical social theory. In pursuit of this objective, he found himself confronting the problems of modernity and the fate of modern reason, as well as engaging with all philosophical currents opposed to modernity, including those associated with so-called postmodernism and its deconstructive tendencies toward reason. He was thus compelled to respond to those who called for limiting the role of reason. He protested its dominance, instead advocated its activation rather than its restriction and advanced his well-known slogan: "modernity is an unfinished project". The critique of reason by contemporary philosophical currents prompted Habermas to reformulate a new theory of rationality.

Moreover, Heidegger's philosophy, with its ontological analyses of the being of the human in the world and its being with others, also influenced him. However, rather than proceeding from consciousness towards "an interest in individual and collective consciousness and an attempt to uncover the capacity of this consciousness to determine modes of existence," Habermas sought to establish the initial foundations that led him to aspire towards social emancipation from a sociological perspective, an aspect absent from Heidegger's philosophy (Abu al-'Aynayn, 1998, p. 56). Therefore, Habermas aimed to liberate social consciousness and to establish a theory grounded in human communication.

Religion in Modern Society, according to Habermas (Religion in the Context of Modernity and Secularism)

Recent scholarship confirms that Habermas'ss position remains actively debated. Rhodin (2017) questions whether the translation proviso fully accommodates religious communication; Kaltsas (2019) connects Habermas'ss postsecular public sphere with secularism and pluralism; Parmaksız (2021) proposes a falsificationist model for religious language in public debate; Finlayson (2021) clarifies the difference between Habermas'ss institutional translation proviso and Rawls's proviso; and McKenna (2024) and Sánchez Corrales (2024) examine concrete limits of translating religious meanings into secular vocabulary.

The growing rise of fundamentalist tendencies in contemporary conditions across all religious communities within human societies and their ability to extend their influence widely across different regions of the world has led thinkers such as John Rawls and Habermas to reflect on the dangers threatening liberalism and democracy, as well as their structures and teachings concerning shared social and political values. Rawls argued that the social contract can be realised only within the framework of reasonable doctrines accepted by the broader religious consensus in a manner consistent with the prevailing conditions of each human society. He further maintained that efforts undertaken to achieve this goal may result in the elimination of doctrines that do not conform to the rule of reason and logic (Rawls, 1993, p. 126).

Building upon this Rawlsian perspective, Habermas affirmed that "a liberal government that supports all forms of religious orientation equally, without privileging one doctrine or religion over another, is obliged not to compel religious citizens to conform to the principle of separating secular and religious norms in social and political life, since such compulsion would affect their religious identity." (Habermas, 2008a, p. 130) For this reason, he proposed opening a tolerant democratic space in which there is neither coercion nor a single imposed choice between the religious and the liberal models.

The new dimension of the theory of the public sphere is reflected in the fact that Habermas's initial work on the public sphere proceeded in the direction of restoring the role of the idea of the public use of reason, as defended by Kant at the end of the eighteenth century, wherein religion complements communicative reason rather than constituting its foundation. Although that work did not transcend the limits of bourgeois society and the exercise of political power within the field of social conflict, thus rendering it a renewed formulation of the critical (neo-Marxist) tradition of the Frankfurt School, Habermas emphasises the critical function of the public sphere in opposition to the totalising control of political authority over social relations. He conceives it as a mediator between the state and society. This instrumental conception derives from the modern political philosophical tradition, specifically from Hegel's conception of the function of civil society. However, Habermas establishes a clear distinction between the public sphere and civil society such that, in his view, the latter emerges from the depths of social relations as the most advanced level of the natural community (the family) while remaining in the service of the bourgeois state. Thus, it may be designated a bourgeois civil society.
Jürgen Habermas also sought to highlight the pressing, contemporary problematic of the status of religion in modern societies, along with the interpretative demands that this presence and condition entail in relation to its intersections with politics, culture, and social conditions. To this end, he endeavoured to situate the discourse of modernity as a framework encompassing both religion and science, thereby constituting another major problematic of contemporary reason. Habermas acknowledges the existence of a condition of fundamentalism, which may be described as orthodoxy in both the East and the West, given that Jews, Christians, and Muslims alike suffer from extremism. In addressing this situation, he states, "Reason is capable of offering strategies or solutions to interpret and transform such behaviours; thus, we may rely upon reflection in this regard. In doing so, we do not exclude the religious other merely on account of difference from our inherited traditions because what they possess parallels the forms of intolerance and fundamentalism present within our own societies. This opens the way to addressing two issues: religion and secularism, and religion and the religious other." (Habermas, 2006a, pp. 124–125)

Among the most significant contributions of Habermas in his examination of the force of religion in the public sphere is his conception of tolerance as the foundation of democratic culture, understood as a bidirectional process. Thus, "it is not only incumbent upon believers to show tolerance towards the beliefs of others, including those of nonbelievers and their convictions; rather, secular, nonreligious individuals are likewise obliged to appreciate the convictions of their fellow citizens who are motivated by religious commitments." (Al-Muhammadawi, 2014, p. 3)

In the same context, Habermas attempts to demonstrate that the violence arising from fundamentalist religious practices and traditions is often constructed within such groups as a reaction to the injuries and suffering they attribute to Western civilisation, which they perceive as superior to them. Consequently, one observes the resurgence of global counterviolence in response to the persistent Western drive towards secularisation. To overcome the crisis of religious extremism and the contradictory relationship between religion and politics, or vice versa, Habermas maintains that the trajectory of solutions must turn toward the establishment of shared norms and the formation of a common sensibility. This requires transcending fundamentalism and monism and achieving religious pluralism and tolerance. Such a process must proceed through a communicative, intersubjective legal

and political network that offers a model of governance and legislation capable of engaging with religious thought as a constitutive element of many formal structures of contemporary society, including the foundations of legitimacy and ethics (Al-Muhammadawi, 2014, pp. 5–6).

Habermas thus regards the strength of religion in the public sphere in terms of its religious sources of meaning and motivation, viewing it as a supportive and even indispensable counterpart in confronting the forces of global capitalism, "while emphasising the decisive distinction between faith and knowledge." He further affirms that religious practices and perspectives remain essential sources of values that sustain the ethical life of multicultural citizenry, fostering both solidarity and mutual respect (Habermas et al., 2011, p. 64). Among the principal reasons Habermas advances for the return of religion is his insistence on the necessity for the law-making state to take into account representations including religious representations from all the cultures within its midst and to recognise for them a distinct space within what he terms the postsecular consciousness of society: a space in which each element is constituted in its own integrity and interacts with others on the basis of recognition and reciprocal respect.

The results of Habermas's analytical study indicate that religion can provide significant political support to all segments of democratic society. On this basis, religious discourse, in his view, remains alive and contains within it many authentic teachings that may serve as a fundamental source and reservoir for underpinning social concepts and refining human identity. " (Habermas, 2008a, p. 131) This, however, can be achieved only through translation, since, in his view, the religions known in the West are replete with parables, maxims, and enigmas that may not be readily understood by the general public, including politicians and diverse social groups with varying intellectual and cultural orientations.

The translation proposed by Habermas constitutes, for him, the formal gateway to entry into and participation in postsecular society, in which religious individuals are not compelled to relinquish their religious identity or ritual commitments. At the same time, they can present reasoned arguments and justifications that enable them to achieve practical success, thereby enabling humanity to arrive at a comprehensive model of justificatory liberalism. In this way, an inclusive democracy may be formed, one that fosters cohesion and harmony and enables the establishment of modern pluralistic governments free from any form of discrimination or serious ideological conflict.

Jürgen Habermas offered a distinct contribution, proceeding from the role of religion at the level of public reason in the postsecular age, a period characterised by a "transformation in consciousness," "as religion has re-emerged as a fundamental factor across various domains, including negative aspects such as the phenomenon of religious extremism and new religious wars, and positive aspects arising from the phenomenon of migration, which constitutes an important factor in the intermingling and interaction of cultures." (Habermas, 2008b, pp. 33–46) The most significant event, in Habermas'ss view, was 11 September 2001, particularly "the reaction it provoked through the invocation of opposing religious slogans." (Habermas, 2001)

Among the issues that also contribute to raising this topic is the development of the life sciences, which presents a dual challenge to both religion and politics, "especially the possibilities these sciences offer for intervention in the human genetic constitution prior to birth, with the resulting undermining of what is 'taken as humanly given at the ethical level,' (Habermas, 2002, p. 32) such as 'universality at the level of equality,' which provides 'in societies characterised by a plurality of worldviews, the only acceptable rational foundation for the normative regulation of conflicts.'" (Habermas, 2002, p. 151)

Here, we are confronted with a fundamental question that challenges free and just coexistence, since the concept of equality constitutes the basic principle of justice in the modern sense; if society seeks to preserve some aspect of the "meaning of humanity," (Habermas, 1988, p. 23) which religions were originally endowed with value? This equality rests upon a deeper concept, namely, the individual in his or her individuality, which is one of the fundamental religious concepts. Habermas illustrates this with the following example: "On the last day, each of us appears alone, one after another, and no one can defend another; where the protection of earthly dignities and possessions is of no avail, we stand before the face of God the judge, subject to His will and, of course, to the justice of His judgement. Given the impossibility of one person substituting for another in bearing responsibility for the course of his or her personal life, each person expects equal treatment. On the basis of this abstraction of the form of the Last Judgement, the conceptual contexts of individuality and equality find their origins, and upon them also rest the comprehensive foundations of our constitution. " (Habermas, 1987a, p. 120)

In this context, the role of religion, in Habermas'ss view, emerges in light of new challenges, as it possesses a "capacity of reason," insofar as "religious traditions have a distinctive expressive power that supports moral intuition, particularly with regard to sensitive forms of coexistence among human beings. This capacity renders religious discourse, in political matters, a serious candidate for a potential truth content that can be translated into the vocabulary of a particular religious community and into a language accessible to public deliberation." (Habermas, 2005, p. 137) Accordingly, Habermas underscores the necessity of preserving the semantic potential of religion during foundational moments and major societal transformations. In adopting this position, he departs from Max Weber's view, which regarded religion as "inherently irrational and an authority opposed to reason. " (Weber, 1988, p. 564) Thus, the "postsecular society" confers a new dimension on the relationship between religion and society, in which modern societies, despite their secularisation, do not disregard the rational potential inherent in religion.

Conclusion

Habermas maintains that modern societies are founded upon the principles of communication and dialogue among individuals, whereby laws and values are formed through rational deliberation within the public sphere. He designates this mode of thinking as communicative rationality, a form of rationality that is not based on domination or authority but on mutual understanding among participants in dialogue. Within this framework, religion is not entirely excluded; rather, it is regarded as an important source of values and meanings that can enrich public deliberation.

However, according to Habermas, the participation of religion in the public sphere requires certain conditions. Religious ideas must be translated into a shared, rational language to be intelligible to all citizens, whether believers or nonbelievers. This is what Habermas terms the translation of religious discourse into rational discourse open to discussion so that religion becomes a participant in democratic dialogue without imposing its beliefs on others.

Habermas further emphasises that contemporary societies are living in what he calls a postsecular society, one that recognises that religion has not disappeared as previously anticipated but continues to be present and influential in individuals' lives. He therefore calls for a complementary relationship between modern rationality and religious traditions, grounded in mutual respect and reciprocal learning between religious and secular discourse.

In conclusion, it is evident that Habermas does not advocate the exclusion of religion from the public sphere or its domination over it; rather, he seeks to establish a balance between religion and reason within a framework of dialogue and communication. Communicative rationality thus enables religion

to contribute to the construction of shared societal values on the condition that it remains open to rational debate and accepts the rules of mutual understanding. In this way, religion appears in Habermas'ss thought not as an obstacle to modernity but as an element capable of enriching the moral and human life of contemporary societies.

References

1. Abu al-'Aynayn, F. (1998). Habermas and the liberation of social consciousness. *Ibda'*, (5), 56.
2. Abu al-Sa'ud, A. (2002). *The philosophical harvest of the twentieth century and other philosophical studies*. Mansha'at al-Ma'arif.
3. Afaya, M. N. (1998). *Modernity and communication in contemporary critical philosophy: The model of Habermas*. Afrique Orient.
4. Al-Muhammadawi, A. A. (2011). *The political problem of modernity: From the philosophy of the subject to the philosophy of communication—Habermas as a model*. Manshurat al-Ikhtilaf and al-Aman.
5. Al-Muhammadawi, A. A. (2014). *Religion in contemporary societies: A Habermasian perspective*. Mominoun Bila Houdoud Foundation for Studies and Research.
6. Craib, I. (1999). *Social theory: From Parsons to Habermas* (M. H. Ghulum & M. Asfour, Trans.). 'Alam al-Ma'rifa Series.
7. Finlayson, J. G. (2021). No proviso: Habermas on Rawls, religion and public reason. *European Journal of Political Theory*, *20*(3), 443–464. https://doi.org/10.1177/1474885118804797
8. Habermas, J. (1979). *Communication and the evolution of society* (T. McCarthy, Trans.). Heinemann.
9. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Vol. 1. Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
10. Habermas, J. (1987a). *Eine Art Schadensabwicklung: Kleine politische Schriften VI*. Suhrkamp.
11. Habermas, J. (1988). *Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze*. Suhrkamp.
12. Habermas, J. (1995). *The philosophical discourse of modernity* (F. al-Jayoushi, Trans.). Ministry of Culture Publications. (Original work published 1985)
13. Habermas, J. (2001). *Glauben und Wissen: Friedenspreisrede 2001*. Suhrkamp.
14. Habermas, J. (2002). *Die Zukunft der menschlichen Natur: Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik?* Suhrkamp.
15. Habermas, J. (2003). *Truth and justification* (B. Fultner, Trans.). MIT Press.
16. Habermas, J. (2005). *Zwischen Naturalismus und Religion: Philosophische Aufsätze*. Suhrkamp.
17. Habermas, J. (2006a). *The future of human nature* (G. Kattoura, Trans.). Al-Maktaba al-Sharqiyya.
18. Habermas, J. (2006b). Religion in the public sphere. *European Journal of Philosophy*, *14*(1), 1–25. https://doi.org/10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x
19. Habermas, J. (2008a). *Between naturalism and religion: Philosophical essays* (C. Cronin, Trans.). Polity Press.
20. Habermas, J. (2008b). Dialektik der Säkularisierung. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, (4), 33–46.
21. Habermas, J., Taylor, C., Butler, J., & West, C. (2011). *The power of religion in the public sphere* (E. Mendieta & J. VanAntwerpen, Eds.). Columbia University Press.
22. Hassan, A. A. N. H. A. N. (2009). *Jürgen Habermas: Ethics and communication*. Dar al-Tanwir.
23. Kaltsas, S. (2019). Habermas, Taylor, and Connolly on secularism, pluralism, and the post-secular public sphere. *Religions*, *10*(8), Article 460. https://doi.org/10.3390/rel10080460
24. McKenna, M. F. (2024). Jürgen Habermas's translation of the human being as created in the image of God: Perspectives from Joseph Ratzinger and Alasdair MacIntyre. *Religions*, *15*(1), Article 118. https://doi.org/10.3390/rel15010118

25. Mosaddaq, H. (2005). *Jürgen Habermas and the Frankfurt School: Communicative critical theory*. Arab Cultural Centre.
26. Parmaksız, U. (2021). Religious language in the postsecular public sphere: A falsificationist model. *Philosophy & Social Criticism*, *47*(10), 1237–1257. https://doi.org/10.1177/0191453720972743
27. Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. Columbia University Press.
28. Rhodin, L. (2017). Habermas and religious communication: The insufficiency of the translation proviso. *Religions*, *8*(10), Article 218. https://doi.org/10.3390/rel8100218
29. Sánchez Corrales, C. J. (2024). The Habermasian translation proviso of religious content: Limitations in understanding the tzimtzum concept. *Res Philosophica*, *101*(2), 377–400. https://doi.org/10.5840/resphilosophica20241012121
30. Weber, M. (1988). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Vol. 1). Mohr Siebeck.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 133–143
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 133–143
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/133-143

Multidimensional Pathways Linking Chronic Stress to Cardiovascular Pathogenesis: A Biopsychosocial Integration

Debbagh Bouchra[1*], Ali Houiche[2], Abdenour Khechai[2]

Abstract. *In this fast-paced era, which generates stress associated with chronic diseases, "heart disease" is considered the disease of our time. This issue is approached from multiple perspectives. With the emergence of the field of health psychology, one of its branches has addressed the sensitive topic of "cardiac psychology." Although it is still in its early stages, it has examined primary and secondary prevention methods, as well as ways of integrating strategies to overcome barriers that contribute to the exacerbation of the disease. Among the pathogenic factors contributing to the onset of heart and arterial diseases is psychological stress.*

Keywords: *psychological stress, multidimensional pathways, chronic stress, cardiovascular pathogenesis, biopsychosocial integration*

---

[1] Psychology Health at the University of Algiers 2, Algeria
[2] Mohamed Boudiaf University of M'sila, Algeria
[*]Corresponding author. E-mail: debbagh.bouchra@univ-alger2.dz
Received: 10 May 2025; Accepted: 19 December 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Xroniki stressi ürək-damar patogenezi ilə əlaqələndirən çoxölçülü yollar: Biopsixososial inteqrasiya

Debbagh Buchra[1*], Əli Houiche[2], Abdenour Khechai[2]

Xülasə. *Xroniki xəstəliklərlə əlaqəli stress yaradan bu sürətli dövrdə "ürək xəstəliyi" bizim xəstəliyimiz hesab olunur zaman. Bu məsələyə bir çox baxımdan yanaşılır. Sağlamlıq psixologiyası sahəsinin yaranması ilə onun qollarından biri "ürək psixologiyası" kimi həssas mövzuya toxunmuşdur. Hələ erkən mərhələdə olsa da, xəstəliyin kəskinləşməsinə səbəb olan maneələri aradan qaldırmaq üçün ilkin və ikinci dərəcəli profilaktika metodlarını, eləcə də strategiyaların inteqrasiya yollarını araşdırmışdır.*

Ürək və arterial xəstəliklərin başlanmasına səbəb olan patogen amillər arasında psixoloji stress də var.

Açar sözlər: *psixoloji stress, çoxölçülü yollar, xroniki stress, ürək-damar patogenezi, biopsixososial inteqrasiya*

---

[1] Əlcəzair Universitetində Psixologiya Sağlamlığı 2, Əlcəzair
[2] Əlcəzair, M'sila Məhəmməd Budiaf Universiteti
[*]Məsul müəllif. E-poçt: debbagh.bouchra@univalger2.dz
Daxil oldu: 10 May 2025; Qəbul edildi: 19 Dekabr 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

In this simple article, we will ask the following question:
Is psychological stress one of the pathogenic factors for heart disease?
Study objectives:
This research aims to achieve the following objectives:
- To determine whether stress causes heart disease.
- To reveal the effects of psychological stress on heart disease.
- To reveal the factors that cause heart disease, including psychological stress.

Importance of the study:

The importance of this study lies in highlighting the impact of stress on the likelihood of developing heart disease, as it is considered one of the most urgent factors in the development of the disease. It is one of the pathological factors that contribute to the onset and development of heart and coronary artery disease, and if it continues, it causes factors that exacerbate heart disease.

Research methodology:

Since this research falls within the scope of theoretical research, it attempts to discuss and analyze the nature of the research problem and its objectives, and then draw conclusions from theoretical heritage and previous studies that clarify the role played by psychological pressures that contribute to pathogenic factors.

Theoretical (analytical) framework:

The cardiovascular system consists of the heart, blood vessels, and blood, which function as transport systems in the body. Blood carries oxygen from the lungs to the tissues and carries carbon dioxide from the tissues to the lungs, where it is expelled with exhalation. Blood also carries nutrients from the digestive system to every cell, enabling them to extract the substances necessary for growth and energy, and waste products from the cells to the kidneys, which in turn dispose of them in the urine. It also carries hormones from the endocrine glands to other organs in the body and transports heat to the skin surface to regulate body temperature.
The heart functions like a pump, pumping blood around the body. The left side of the heart, which consists of the left ventricle, takes oxygen-rich blood from the lungs and pumps it through the aorta.

Research

The heart performs its multiple functions by repeating a series of organized phases of contraction and relaxation called the cardiac cycle. The cardiac cycle consists of two phases: systole and diastole. Several factors affect the rate of contractions and relaxations that occur in the heart, such asemotional stress or exposure to pressure. The heart rate increases and blood circulates through the different parts of the body at a very fast rate, completing the cardiac cycle in a shorter period of time. Most of the acceleration occurs at the expense of the rest or relaxation period. Continuously, the heart rate can reduce the strength of the heart, which in turn reduces the amount of blood pumped by the heart.

Psychological stress is one of the psychological manifestations and one of the main characteristics of our societies. The word "stress" has become widely used in the fields of engineering and physics to refer to an external force that affects and changes the shape and structure of an object. This concept has been borrowed by psychology to refer to a wide range of emotional experiences that correspond to physiological, cognitive, and behavioral changes resulting from stressful events. Among the pioneers in the study of stress was Canon, who gave the term stress a physiological and psychological meaning in 1928.

Selye introduced the word stress into medicine and explained its effect on biological balance, while Lazarus (1966) focused on the cognitive assessment of stressful situations. Gordon (1993) saw stress as a psychological, emotional, and physiological response of the body to any demand perceived as a threat to the individual's happiness. Similarly, Schafer (2000) considers stress to be the arousal of the mind and body in response to a demand imposed on them, which shows that stress is always present and is a characteristic of life (Hussein & Hussein, 2006, p. 18).

We will address psychological pressure through an examination of language and terminology, highlighting the importance of the foundations and interpretive models that can be used to compile knowledge specific to this concept, in addition to mentioning the most important definitions of this term by specialists.

The Concise Dictionary indicates that the linguistic origin of the word "stress" is: to press, squeeze, squeeze, intensity, tightness. The word "stress" is derived from the Latin verb "stringers," which means pressure or intensity, from which the French verb "êtreindre" is derived, meaning to wrap one's arms and body around someone, leading to suffocation due to anxiety (Hussein & Al-Najaz, 2003, p. 208).

Lazarus (1996) defines it as follows: Stress is those unhappy situations and events that an individual experiences, which cause that individual to be in a psychological state characterized by extreme tension, as well as the emotional and behavioral responses when an individual is exposed to unpleasant situations or events (Wajih & Shaat, 2005, pp. 34–35).

There are several types of psychological stress, and there are many classifications that explain stress, including the following:

Selye's classification: (Selye)
He pointed out that there are different types of stress, including:
- Bad stress: increases the demands on the individual and is also called pain, such as losing a job or a loved one.
- Good psychological stress: This can have a positive effect and is essential in motivating work and cognition (Samir Al-Sheikhani, 2003, p. 14).

- Excessive psychological stress: This results from the accumulation of negative events of low psychological stress that exceed the individual's resources and ability to cope.
- Low psychological stress: This occurs when the individual feels boredom and a lack of challenge and excitement (Al-Shaykhani, 2003, p. 14).

Murray:

Murray distinguished between the following types of stress:
A. Beta stress: Refers to the meaning of environmental issues.
B. Alpha stress: Refers to the characteristics of environmental issues as they exist in reality.
Classification based on the resulting effects:

Hans Selye distinguished between two types of stress:
A. Positive stress: This type of stress is a motivator that drives the individual toward better performance and helps foster creativity and self-confidence.
B. Negative stress: This is the destructive type that causes functional impairment in the organism's adaptation, affecting its physical and psychological state, which leads to cognitive and psychological dysfunction.

Classification based on source criteria:

McGrath classified it into:
A. Stress resulting from the physical environment.
B. Stress resulting from the social environment.
C. Stress resulting from the individual's personal system.

Causes of psychological stress:

The causes of stress can generally be classified into internal causes or sources related to organ function or internal psychological factors such as an individual's personality type. Individuals can be classified into two personality types, one of which is more susceptible to stress due to their desire to accomplish as many tasks as possible in the shortest amount of time and their exaggerated ambitions, as if they are racing against time. They are characterized by competitiveness, verbal aggression, motivation, seriousness, and an inability to relax. They get angry quickly and are known as type (a). Type (b) is known for taking time to deal with things and simply taking time to deal with and face issues (Hamdi, 2002, p. 173).

There are also health problems and psychological causes.
External causes or sources of psychological stress include family problems, work problems, financial, economic, or social problems, chemical causes, natural changes, and political problems.

- **Elements of psychological pressure:**

Stimulus: Reaction: Response:
-Environment.
-Stimulus.
-Frustration.
-Organization.
-Anxiety.
-Individual. (Okasha, 1994, pp. 86–87).
Psychological stress is characterized by symptoms including physiological symptoms such as constipation, stomach ulcers, and heart disease.

Psychological symptoms include irritability, nervousness, feelings of helplessness, fear of the future, and cognitive symptoms such as forgetfulness (Bahauddin, 2008, pp. 34–35).

Behavioral symptoms include a tendency to argue and impatience.

1. Theories related to the topic:

Theories that address the concept of psychological stress:

First: Biological theories:

- Walter Cannon's theory (1926):Fight or Flight Theory:

This theory is attributed to physiologist Walter Cannon, who attempted to explain physiological responses to stress in a study on how humans and animals respond to external threats and stressful situations. He found that there are a number of sequential activities that stimulate the adrenal glands and the sympathetic nervous system, increasing the amount of adrenaline in the blood, leading to rapid breathing, increased blood acidity, and the release of stored fat, which prepares the body to face or escape danger. Physiological changes such as stomach upset, increased heart rate, and slurred speech also occur.

Kanon was the first to use the term psychological stress, describing humans and animals as being under stress by linking stress to his laboratory experiments on escape and flight responses, observing the response of the adrenal gland and sympathetic nervous system in situations of cold or need for oxygen.

It has also been called the emergency response, as he believes that this response causes the organism to either face and confront the stressful situation or avoid and flee from it. Cannon points out that organisms can resist stress when exposed to it at low levels, but that severe or prolonged stress can cause the biological systems that living organisms use to cope with stress to break down. Cannon thus described the way in which the various organs of a living organism automatically maintain a state of equilibrium in order to survive.

- Hans Selye's theory (1956): (General Adaptation Syndrome) (Syndrome Theory/GAS General Adaptation):

Selye's theory is one of the biological theories that relied on biological and physiological reactions in its interpretation. Selye is considered the first pioneer to introduce the concept of stress into practical life and develop a model of psychological stress and its relationship to disease, as he believes that disease is an expression of psychological and social events. He pointed out that stress plays an important role in causing a high rate of exhaustion and agitation that affects the body, so that any physical injury, unpleasant emotional disturbance, or fatigue and pain is related to that stress.

Selye asserts that stress is an important factor affecting health because it weakens human functions, as the unpleasant physical and emotional changes resulting from stress lead to a set of symptoms called general adaptation syndrome.

It has been shown that continuous exposure to psychological stress causes disorders in various parts of the body, leading to the appearance of these symptoms, which have been called the general adaptation syndrome.

This syndrome occurs in stages, which are:

-Alarm Stage: In this first stage, the body undergoes changes and responses characterized by the initial degree of exposure to stress. As a result of these changes, the body's resistance decreases, especially if the psychological stress is severe at this stage, leading to the death of the individual.

- Resistance Stage: This stage occurs as a result of continuous exposure to the stressful event. The physical signs associated with the alarm reactions disappear, resistance increases, and the body

appears to return to its normal state as a result of the excessive activity of the pituitary gland. This stage includes physical symptoms caused by continuous exposure to stimuli and stressful situations to which the organism has acquired the ability to adapt. This stage is important in the development of adaptation symptoms, or what are known as psychosomatic symptoms, such as (asthma, blood pressure disorders). These symptoms occur when a person's ability to cope with situations through adaptive responses fails, and continuous exposure leads to internal imbalance, causing further hormonal secretions that cause organic disorders. Consequently, the individual exposed to stress moves into the exhaustion stage.

- Exhaustion Stage: This is called the stress or exhaustion stage. If an individual is exposed to multiple stresses for a longer period of time, they will reach a point where they are unable to continue resisting and enter a stage of exhaustion, becoming completely unable to adapt. At this stage, hormonal drives collapse, the body's resistance decreases, and many organs become affected, with the patient rapidly approaching death.

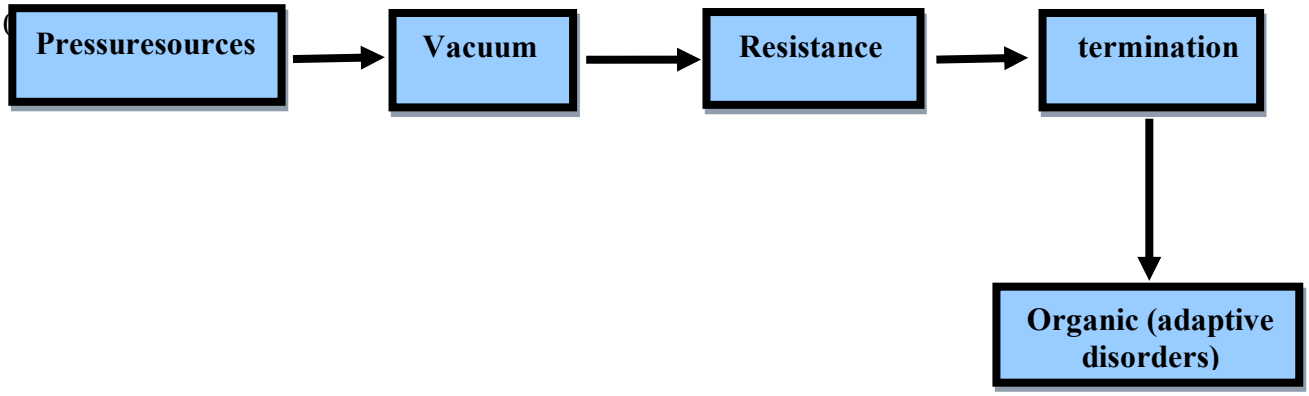

Illustrative diagram of the stages of general adaptation to stress in Seligman's theory. (Shaver & Mary 1993, p. 176).

Second: Environmental theories:

-Henry Murray's theory (1931):
Murray considers the concepts of need and stress to be fundamental to understanding personality and interpreting behavior, given that the concept of need represents the determinants of the essence of behavior within the individual, and the concept of stress represents the influential and essential determinants of behavior in the environment. Stress is defined as a characteristic or property of an environmental object or person that facilitates or hinders an individual's efforts to achieve a specific goal. In this regard, he distinguishes between two types of stress.

1. Beta Stress: Refers to the significance of environmental objects and people as perceived and interpreted by the individual's behavior.
2. Alpha Stress: Refers to the characteristics of environmental subjects and people and their significance as they are in reality.
Murray explains that an individual's behavior is related to the first type, Beta, and emphasizes that an individual, through experience, comes to associate certain subjects with specific needs, a concept he calls “need integration.” When interaction occurs between the motivating situation, stress, and active need, this is expressed by the concept of “Theme.”

Murray asserts that we can conclude from this theory that an individual has a need based on certain manifestations that are evident in the person's behavior toward their selection and response to a specific type of stimulus accompanied by a particular emotion, whereby the need is satisfied and the

individual feels comfortable, and feels distressed if the need is not satisfied. Among these needs are achievement, aggression, independence, opposition, control, and contempt.

- Richard Lazarus' theory (1966): Person-Environment Fit Theory:
Richard Lazarus is considered the pioneer of this theory, which is also known as the theory of cognitive assessment in stress, or what is called primary assessment, which refers to the assessment of cognitive processes to meet the requirements of individual growth.

Cognitive assessment is a fundamental concept in this theory, which depends on the role of the individual, since the assessment of a threat is not merely a simplified perception of its constituent elements, but rather a link between the individual's environment and personal experiences with stress, thereby enabling the individual to interpret the situation.

The individual's assessment depends on several factors, including:
- Personal factors.
- External factors related to the social environment.
- Factors related to the situation itself.
He believes that stress is the result of an individual's assessment of whether or not their resources are sufficient to meet the demands placed on them by their environment. Pressure is therefore determined by the degree of compatibility between the person and the environment. When an individual's resources are sufficient and appropriate to deal with a difficult situation, they feel little pressure. When an individual realizes that their resources may not be sufficient to deal with an event or situation except with great difficulty and effort, they feel a moderate amount of pressure. When the individual realizes that their resources will not be sufficient to meet the demands of the environment, they feel exposed to enormous pressure. Therefore, pressure results from the process of assessing events (whether they are harmful or challenging) and examining possible responses to those events.

Lazarus emphasized the importance of individual differences in responding to pressure. as the intensity of stress depends on the individual's perception of the stressful situation or their response to a situation they perceive as threatening, which leads to arousal of their actions and behavioral stress responses to deal with the stressful situation and the extent of psychological changes that occur.

In Lazarus' theory, appraisal is the overall understanding of stress, including coping strategies, cognitive-neural activity, emotional and physiological responses, and behavioral outcomes. Lazarus believes that individuals are exposed to two types of stressors:

A. Environmental demands: These are external events (family, social, and economic) that individuals face in their lives and require them to adapt, such as family crises, illness, death, and others.
B. Personal demands: These include an individual's ambitions, goals, values, and the activities they strive to achieve in their life, such as achieving a high level of education.
C. Assessing stressful situations: Lazarus emphasized the importance of recognizing and assessing the situation as stressful by the individual themselves.
D. Responding to stress: This is the final stage in the process of an individual being exposed to and understanding stress, in which the individual attempts to choose one of the available alternatives for responding, such as a cognitive or behavioral effort aimed at eliminating the impact of the stressful situation. Responding to stressful situations means that the individual is under its influence.

Lazarus pointed to the existence of two balanced processes:

A. Initial assessment: This is when an individual makes a specific judgment about the type of stress and the degree of threat it poses. The individual may assess the situation as negative or positive, severe or mild. The initial assessment is influenced by situational factors, including the nature of the harm or threat, whether the event is familiar or new or previously unknown, the likelihood of its occurrence, and the clarity or ambiguity in predicting the outcome.
B. Secondary assessment: This refers to the individual's ability to identify sources for dealing with the stressful situation, the theory of choice, and evaluation, as the assessment is made using available coping methods and the results of choosing any of them and their likelihood of success.
Despite the importance of the initial assessment, the secondary assessment takes on greater importance for Lazarus.
Lazarus and Folkman (1984) developed a model for responding to stressful factors and events.

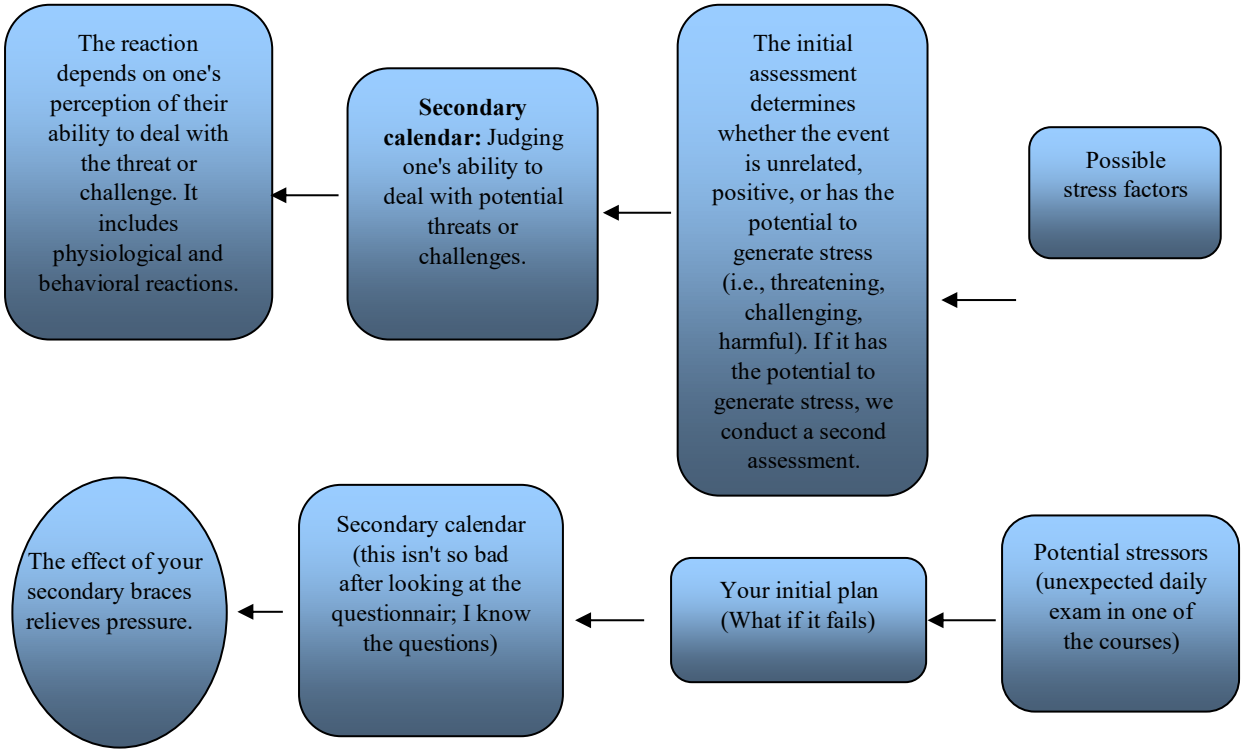

A diagram illustrating this is the Lazarus-Weil model of an individual's response to stressors. (Martine & Oosborne, 1993, p. 140).

-Spielberger's theory (1972):
Spielberger's theory of anxiety is a necessary introduction to understanding his theory of stress, as he linked anxiety, stress, and threat:
-Anxiety: An emotional process that refers to a sequence of cognitive and behavioral responses that occur as a reaction to some form of stress.
-Stress: This term refers to changes in environmental conditions that are characterized by a degree of objective danger.

Threat refers to the subjective assessment and interpretation of a particular situation. If Simmel was interested in identifying the specific nature of stressful situations that lead to different levels of anxiety, However, he does not equate the two concepts (stress and anxiety) because psychological

stress and anxiety clarify the differences between the characteristics of anxiety as an emotional reaction and the stimuli that cause these stresses.

Anxiety, as an emotional process, refers to a sequence of cognitive and behavioral responses that occur as a reaction to some form of stress. This process is triggered by an external stressor. Spiberg distinguishes between the concepts of stress and threat, which are two different concepts. The word stress refers to differences in environmental conditions and circumstances that are characterized by a degree of objective danger, while the word threat refers to the subjective assessment and interpretation of a particular situation as dangerous or frightening, i.e., the anticipation of danger or subjective perception of danger. In the reference framework of his theory, Spielberger focused on determining the nature of the surrounding environmental conditions that are stressful, distinguishing between the states of anxiety resulting from them (the environment) and identifying the relationship between them and the defense mechanisms that help avoid those stressful aspects. In this regard, the individual assesses the stressful circumstances that have caused anxiety and then uses appropriate defense mechanisms to relieve the stress (repression, denial, projection) or resorts to avoidance behavior that allows escape from the stressful situation.

Spilberger's theory was particularly valuable in understanding the nature of anxiety and was used by many scientists and researchers. Spilberger himself conducted many studies in which he verified the validity of the assumptions and premises of his theory.

-Moss & Schaefer theory (1986):
This theory presents a model of the basic factors that influence an individual's response to stress, as coping and adapting to stress involves behavioral and cognitive efforts made by the individual when dealing with a stressful situation.

Moss and Schaefer defined an individual's response to a stressful situation in three stages:
- Stage 01: The individual's personal and demographic factors: These include the individual's gender, age, socioeconomic status, cognitive and emotional maturity, self-esteem and self-confidence, and previous experiences in coping with events. They also include factors related to stressful experiences, such as: The type of stressful event, whether it is a natural disaster such as an earthquake or hurricane, or a man-made disaster such as war. It also includes biological factors such as death and illness, as well as the extent to which the individual is exposed to the stressful event, their ability to cope with it, and their control over the likelihood of its occurrence. It also includes factors related to the social and physical environment, such as relationships between individuals and their families, the cohesion of society, and the cooperation of individuals in coping with the stressful event and bearing its consequences.

- Stage 02: Recognizing and adapting to the stressful event, which includes:
A. The individual's recognition of the stressful event: Here, recognition occurs after the stressful situation (event) has occurred, and may happen gradually. It may be vague at first, but then its features, dimensions, and possible outcomes become clear, which may make it easier for the individual to adapt to it in an appropriate manner.
B. Taking actions to adapt to the stressful event: This involves the individual forming strong and intimate personal relationships with individuals who can provide assistance in coping with the stressful event, such as family members, friends, or others, while trying to maintain balance and control their negative feelings resulting from the stressful event, which may help them regain their self-confidence and increase their ability to control the stressful situation.
C. Employing adaptive skills or strategies: This occurs by focusing on and understanding the stressful event and discovering the appropriate way to deal with it, with the aim of restoring the individual's balance.

This may be by confronting the stressful event, mitigating its effects, or eliminating the event and the negative emotions associated with it. Moss and Schiffer point out that individuals may rely on one or more strategies in dealing with stressful events.

- Stage 03: The results of the stressful event and its impact on the individual: This stage is the outcome of the interaction of the previous elements. It expresses the extent to which the individual is able to cope with the stressful event or situation. This coping may be successful, as the individual can benefit from the experiences gained during the event in continuing their life, or it may fail, resulting in symptoms of psychological and physical distress.

2. Previous studies:

1- Christcnfeld, Glen, and Shrira (1999) studied all death certificates in the United States over the last ten years, focusing in particular on three groups: New York City residents who died in the city, non-residents who were traveling outside the city, and visitors. They found that the mortality rate among New York City residents was 155% higher than expected, and among visitors it was 134% higher, while the mortality rate among New York residents who died outside the city was only 80% higher than expected.

2- Mohamed Mansour, in an article dated December 23, 2020, stated that heart disease is the leading cause of death in Egypt, followed by cancer.

3- A global study involving Egyptian researchers confirms the continuous increase in the number of heart disease cases and deaths in 204 countries.

4- The study was published in the European Heart Journal, in which 7,268 people who considered themselves to be suffering from psychological stress and tension due to their circumstances, ranging from mild to very severe, were followed up to see if they would develop heart disease later on. The results showed that the risk of cardiovascular disease or death was twice as high in people who did not experience psychological stress in their lives.

5- The study showed that social support from family and friends has a significant effect in reducing the harmful effects of psychological stress on heart health, while the other risk factors mentioned had no clear effect on the relationship between psychological stress and the resulting heart disease.

6- The study (Banger et al) (1981) showed that people with heart disease often tend to feel insecure and anxious, and appear fearful and prone to feelings of helplessness and loss of self-confidence, which restricts their activities and social relationships and leads them to evaluate different life situations as stressful (Grand, 1993, p. 393).

7- Researcher Thomas (1928) concluded that heart patients live in a state of constant anxiety and under the constant threat of heart attacks and blood clots, and that 50% of individuals suffer from severe stress (Al-Zrad, 1987).

8- 8-Roberman (1984) published (Roberman) (1984) published the results of a summary of hospital studies after patients suffered heart attacks, and the researcher showed that there are two predictable variables that contribute to the mortality rate three years after the attack, namely isolation and social isolation, which lead to an increase in the degree of sensory perception of high-intensity psychological stress (Servant et al., 1995, p. 4).

9- Therefore, psychological stress and heart disease are generally interrelated. On the one hand, studies have shown that psychological stress itself is a factor in the development of heart disease. and on the other hand, heart disease itself leads to high stress due to the serious threat it poses and the adjustments it requires, especially when treatment requires surgery (Youssef, 1991).
Stress is one of the pathogenic factors that contribute to the onset of cardiovascular diseases. Therefore, understanding this branch of health psychology enriches the psychological literature and aids in the study and application of psychological principles to participate and engage in the prevention and treatment of heart disease, as well as how heart patients deal with their illness and treatment.

Conclusion

Adapting to chronic diseases is not an easy process, as it requires fundamental changes in lifestyle, which may be difficult for individuals to achieve at times.
We studied the psychological pressures associated with heart disease according to the psychosocial model, which considers the patient in three main aspects, whereby psychological pressures play an important role in the onset and development of heart and coronary artery diseases.

Recommendations:

1. The theoretical psychological aspect related to cardiac psychology should be enriched for both patients and specialists and doctors alike.
2. Efforts should be made to reduce the emergence of pathogenic factors of psychological stress and to seek preventive factors that work to prevent this chronic disease and reduce health complications.
3. Health education programs should be implemented before the onset of the disease.
4. Therapeutic education programs should be implemented after the onset of the disease and psychological stress.

References

1. Ayman, A. K. (1999). *Heart disease and health* (1st ed.). Lebanon Library.
2. Al-Muti, A. M. H. (1994). *Coping with stressful events and life styles*. Egyptian Studies Journal.
3. André, D., & Jaques, B. (1985). *Dictionnaire de la médecine*. Larousse.
4. Bugard, P. (1979). *Stress, fatigue et dépression*. Doin.
5. Dantchev, N. (1989). Stratégie de “coping” et “Pattern A” coronorogène. *Revue de Médecine Psychosomatique, 17*(18), 100–106.
6. Ferreri, M. (1992). *Le stress de la psychologie de l’approche thérapeutique*.
7. Fontaine, O. (1996). *Stress et cardiologie*. Masson.
8. Al-Rashidi, H. T. (1999). *Psychological stress* (1st ed.). Anglo-Egyptian Library.
9. Ibrahim, A. L. (1994). *Measure of stress tolerance* (1st ed.). Faculty of Education, University of Maloufia.
10. Kanatsoulis, J. (1961). *Psychologie du cardiaque: Interaction psychique et cardio-vasculaire*. Doin et Cie.
11. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Psychological stress and the coping process*. McGraw-Hill.
12. Lazarus, R. S. (1981). *Personality* (G. Muhammad, Trans.; 1st ed.). Dar Al-Shorouk.
13. Atouf, M. Y. (1981). *Heart and artery diseases* (1st ed.). Dar Al-Kitab Lebanese.
14. Muhammad, R. (1991). *Glands and heart diseases* (1st ed.). Dar Al-Ma'arifa.
15. Al-Sheikhani, S. (2003). *Psychological stress* (1st ed.). Dar Al-Fikr Al-Arabi.
16. Taylor, S. E. (2008). *Health psychology*. Dar Al-Hamed Publishing and Distribution.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 144–152
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 144–152
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/144-152

Anthropology of Communication in Cultural Events the Oran Arab Film Festival as a Model

Ezzine Abdelhak[1*], Tebr Houari Boumediene[2]

Abstract. *This article explores the phenomenon of communicational anthropology within the context of cultural events, using the Oran International Arab Film Festival in Algeria as a case study. This festival offers fertile ground for the study of cross-border cultural interactions through cinema. The study aims to observe the manifestations of cultural communication between different actors, employing a descriptive methodology based on fieldwork conducted during several editions of the festival. The research focuses on analyzing the "interactive manifestations" that emerge within the natural context of the event, whether through the aesthetic relationship between the audience and the film, or through direct interaction between artists and the public. It also highlights the process of "cultural projection," where films and participating delegations become a means of representing local Arab identities and rediscovering the "other" in a shared space. The study concludes that the festival transcends its simple function as a cinematic gathering to become a true anthropological laboratory that reshapes the symbolic and social links between Arab peoples through art*

Keywords: *anthropology, communication, Oran Festival, acculturation, cultural events*

[1] Higher School of Teachers Bouzareah Algiers, Algeria
[2] University of Saida Dr Moulay Tahar, Algeria
[*]Corresponding author. E-mail: abdelhak.ezzine@ensb.dz
Received: 5 May 2025; Accepted: 13 September 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Mədəni tədbirlərdə kommunikasiya antropologiyası: Oran Ərəb Film Festivalı nümunə kimi

Ezzine Abdelhak[1*], Tebr Houari Boumediene[2]

Xülasə. *Bu məqalədə Əlcəzairdə keçirilən Oran Beynəlxalq Ərəb Film Festivalından nümunə kimi istifadə edərək mədəni tədbirlər kontekstində ünsiyyət antropologiyası fenomeni araşdırılır. Bu festival kino vasitəsilə sərhədlərarası mədəni qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üçün münbit zəmin yaradır. Tədqiqat, festivalın bir neçə buraxılışı zamanı aparılan sahə işlərinə əsaslanan təsviri metodologiyadan istifadə edərək, müxtəlif aktyorlar arasında mədəni ünsiyyətin təzahürlərini müşahidə etməyi hədəfləyir. Tədqiqat, tədbirin təbii kontekstində, istər tamaşaçı ilə film arasındakı estetik münasibət, istərsə də sənətçilər ilə ictimaiyyət arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə ortaya çıxan "interaktiv təzahürlərin" təhlilinə yönəlmişdir.*

Həmçinin, filmlərin və iştirakçı nümayəndə heyətlərinin yerli ərəb kimliklərini təmsil etmək və ortaq bir məkanda "digərini" yenidən kəşf etmək vasitəsinə çevrildiyi "mədəni proyeksiya" prosesini vurğulayır. Tədqiqat, festivalın kinematoqrafik bir toplantı kimi sadə funksiyasını aşaraq, ərəb xalqları arasında simvolik və sosial əlaqələri incəsənət vasitəsilə yenidən formalaşdıran əsl antropoloji laboratoriyaya çevrildiyi qənaətinə gəlir.

Açar sözlər: *antropologiya, ünsiyyət, Oran Festivalı, mədəniyyətləşmə, mədəni tədbirlər*

---

[1] Bouzareah Ali Müəllimlər Məktəbi, Əlcəzair
[2] Səida Universiteti Dr. Moulay Tahar, Əlcəzair
[*]Məsul müəllif. E-poçt: abdelhak.ezzine@ensb.dz
Daxil oldu: 5 May 2025; Qəbul edildi: 13 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Communication is a social phenomenon manifested through the interaction of its elements: the sender, the receiver, the message, and the communication channel. Since anthropology is the science that studies races, these two sciences merged to give rise to the anthropology of communication. Numerous studies, such as Goffman's work, have contributed to laying the foundations of this new discipline. It can therefore be said that the anthropology of communication is a form of social research that follows a specific cultural and social model. In this article, we seek to explore the mechanisms of the anthropology of communication through cultural events, studying the interactions that take place there through film festivals. We have taken the Oran Film Festival as a model for our study.

1. What are festivals and how do they work?

Film festivals:

There is no precise definition of a film festival, but we can offer a general interpretation of a set of interpretations.

A film festival is defined as an event sponsored by a local or national government, service organizations, writers' and film associations, or private sponsors. It offers filmmakers, distributors, critics, producers, and anyone interested in the seventh art the opportunity to present their productions. This event provides an opportunity to discuss the latest advances in the art of cinema.

There are also observers who present the definition from a spatio-temporal perspective, meaning that a festival is a cultural event with a known location and duration, where films are screened in one or more movie theaters. Screenings vary from one festival to another, with some offering outdoor screenings rather than in movie theaters. Film festivals vary in their themes and objectives. In Algeria, a festival, according to the law, is any cultural event related to the arts and literature, organized periodically in the form of successive screenings in a specific location.

How festivals operate:

Film festivals are divided into two categories: for-profit and non-profit. Profitability depends on the objectives of each organizing institution. However, most festivals around the world adopt a non-profit model, with funding coming primarily from corporate sponsorship, which allows festival administration to promote publicity and ticket sales. Some festivals also receive public funding. Others charge an entrance fee, intended for new filmmakers to ensure their works are considered. This type of fee is applied at some international festivals, such as the Cannes Film Festival and the Toronto Film Festival. Others, such as the Rotterdam Film Festival and the Mumbai Film Festival,

do not charge an entrance fee. The principle of a festival is a competition that examines the participating films in order to judge them. Other festivals are dedicated solely to screenings, without competition.

Festival Team:

The success or failure of a festival depends on the team that oversees it. The number of members varies depending on the nature of each festival. Despite the differences in names, the roles are similar, as follows:
- Team Roles:
According to festival guidelines, even in cases of insufficient budget and reliance on volunteers, it is important to distribute responsibilities among individuals to allow them to fulfill roles essential to the festival's success, including:

President: This person is often the face of the festival and its official spokesperson. Their duties also include fundraising for the festival and representing it at other events.

Programmer: This person or group of people views all the films to select the festival's programming. This person is sometimes referred to as the viewing committee.

Program Coordinator: This role comes into play after the program has been approved. They communicate with all the films' rights holders to obtain original copies for screening at the festival. Technical Coordinator: Their role is to oversee the work from a technical perspective.

Production Department: This department collaborates with other departments and coordinates various tasks, such as booking screening rooms, issuing tickets, etc (Annaba Mediterranean Film Festival, n.d.).

Guest Coordinator: This coordinator is the intermediary between the festival and all guests, especially foreigners. They are responsible for their accommodation, transportation, and visa assistance. They also provide them with travel arrangements (flight number, hotel name, etc.) and their personal schedule (screening times, press conferences, discussions, meetings, etc.). They are also responsible for preparing a file for each guest, including their activities, a welcome message, a city map, a guidebook and the festival program, entry passes (if available), useful information about the city or country, and an accreditation badge. Press or Public Relations Officer: This person has an excellent media network and the communication skills necessary to promote the festival.

Venue Manager: This is a team member who must be present during the screening to intervene in case of errors. Their duties also include ensuring that the screening starts on time, that guests and supervisors are in their designated seats, and that the screening equipment is secure.

Translators: An international festival cannot take place without translators.

Discussion Moderators: The person who conducts interviews, interacts with the audience, and leads discussions. They must be knowledgeable about film.

Volunteers: These are people who may hold positions less familiar with festival affairs and are recruited shortly before or during the festival.
Festival Objectives:

The festival generally aims to:
• Introduce lesser-known cinema;
• Present the best film productions to local audiences;
• Discover promising film talent;
• Promote film culture;
• Attract audiences to theaters;
• Promote local or national cinema.(Al-Sarmini, 2024).

1. The Festival's Image: Interactions in the Press, Critics, and Audiences:
In our research into the festival's image, we revisited this trinity: the press, critics, and the audience. Through this research, we sought to engage in debate. Some present a positive image of the festival, while others present a negative one. Rarely does a third party stand between them, weighing the balance between the two.

The Audience:

By "audience," we mean the group of individuals who regularly attend the Oran Festival. Based on the question, "Is there a regular audience that frequents the cinema, specifically Arab films?" Based on this, we relied on a network of field observations by quantifying the approximate number of audience members attending the auditorium. We observed the following:
• Free access to cinemas during the festival and free viewing of competing and out-of-competition films.
• A large audience presence at the festival's opening and closing ceremonies (attendance to watch the red carpet and the winning films). As for invitees, invitations are sometimes received through intermediaries.
• During the festival, audience attendance decreases depending on the screening and the time period.
• The audience attending the films consists mainly of journalists, the jury, critics, and some film buffs.
• During some screenings, some audience members leave the hall for reasons including programming errors, delayed screenings, the showing of pornographic clips, etc (Ficinema, 2024).

These observations prompted us to investigate audience apathy during the screening period. We conducted random interviews with some individuals, whether as student Z. F. said, "# The professor forced us to attend the festival, watch the screenings, and prepare a report on the film. Arab cinema does not appeal to me, and now I have no choice but to leave the hall and write a report that I will copy from the newspapers." What we can say is that the absence of audiences from festivals or cinema is itself a problem that existed before the festival's inception. Research, academic theses, film workshops, and intellectual seminars continue to address this problem in Algeria in search of a cinema audience. Academic Hamid Bouhabib asked about what he called a paradox: "What does it mean that film festivals in Algeria have more films than films produced throughout the year?" Playwright Ahmed Razak asked, "Is it a festival for filmmakers or for poets?" referring to the invitation of a large group of Arab and Algerian poets (EZZINE, 2017).

Critics:

Algerian critic Abdelkrim Kadri believes that "Algeria is still lagging behind in organizing cultural events, and here I mean film festivals. Take, for example, the Oran Arab Film Festival, whose first editions were more sober and solid than recent ones, which are now managed using primitive, outdated methods, relying on names that have nothing to do with cinema, at least from a practical standpoint. This is not to mention the selection of the festival's organizers and the outdated mechanisms they employ. The festival has failed to attract new, modern films that generate interest and address important topics. It has also been unable to attract a single film for its premiere." In

response to a comparison between screening at the Oran Festival and the Gulf Festivals, he replied, "What would a premiere at a Gulf Festival add to my film compared to the Oran Festival?" The former would offer significant media coverage and a respectable award, and the director would meet with numerous filmmakers from around the world. The latter, however, would not. The answer would be that he would choose the Gulf Festivals. Returning to the introduction to your question, I have not wronged the Oran Festival of Arab Cinema. It has wronged filmmakers and Algeria. It is unfortunate that the Ministry allocates a large budget to the festival's management, yet these meager, disgraceful results are delivered. Organizers, who are far removed from cinema, always choose the last minute of preparation, while other festivals, as soon as one edition concludes, begin preparing for the next year's edition. The Oran Festival has relied on the same principles throughout its past editions, seeking different results. In an article, Syrian critic Salah Sarmini points out the difference between the Oran Festival and the Tunisian Keliba Festival, saying: "However, as it seemed to me, it was launched as a major, exceptional event (Algiers, Capital of Arab Culture), and it is one of its activities that took place in all Algerian cities. The festival fell to Oran for announced reasons that we did not understand or learn about on the ground during the festival's activities. With its sluggishness and the decline of local spectators, it would have been more appropriate for it to be held in Algiers." (EZZINE, 2017)

Research

The critic, who was present at the first edition of the Oran Festival, points to the controversial choice of the city of Oran at the time. In investigating the reason for this, he finds that the choice was made by the festival's first curator, Hamraoui Habib Chawki, who was accused of destroying the Caracalla Film Festival in Tebessa and transforming it into the Oran Festival, according to a statement by Mr. Jamal Eddine Hariz, director of the International Salon of Cinema and Video and supervisor of the Tebessa International Film Festival. He said that the Caracalla Festival was hindered by a series of decisions that stood as a stumbling block for the organizers, including invitations to foreign guests, which must be subject to prior approval from the competent authorities. Returning to the Oran Festival, critic Salah Al-Sarmini adds: "It's a festival of occasions, and its organization and programming were rushed, perhaps over three months (which is not enough to organize a festival). Moreover, the forms of "hospitality" overshadowed its hoped-for cinematic activities, displacing some of them... The festival attempted to imitate the celebrations of other Arab festivals such as Damascus, Cairo, and Dubai... without possessing their expertise in balancing their cinematic and festive activities.

A painful observation for any loyal cinema guest is the emptiness of the three halls designated for screenings, except for a passing Oran audience, whose curiosity led them to enter the gloomy halls to shelter from the summer heat, or at most to see what was not available to them outside the framework of this celebration..." (EZZINE, 2017)

On the other hand, we find that other critics present a different view, and we often find this argument republished by the Oran Festival's communicator through various outlets, including the press. An example of this is the statement of Lebanese critic Ibrahim Al-Aris, who said: "The Oran Arab Film Festival is the only one..." Specializing in Arab cinema, which distinguishes it from other festivals (...) the necessity of continuing this official interest in the Arab seventh art (...) Algeria has become the only Arab country capable of hosting this type of film festival (...). It is the only festival specializing in Arab cinema, and it could also be the greatest opportunity to restore a brilliant and successful cinema. On this basis, I hope that this official and positive interest in Arab cinema will continue indefinitely, so that Algerian cinema can experience a new renaissance with authentic films that reveal to us the details of Algerian reality. Egyptian critic Alaa El Shafei believes that the festival has a special character and nature because it celebrates Arab productions in a big way, especially at this time. Egyptian critic Magdy El Tayeb believes that the Oran Festival places Arab cinema

productions within everyone's reach. It has become possible for any critic, journalist, or cinema specialist to discover these works, study them, and also study the issues they address, whereas other non-specialized festivals rely on showing one or two Arab films, while the rest are foreign... This The state's openness has led to audiences flocking to it in large numbers, even from other states. This is something that doesn't happen in every country. When festivals are held in a particular state, even the owners of those states are unaware of them. Meanwhile, in Oran, the festival's management has brought its cinematic event to the people, whose success is measured by its turnout. While there are those whose position oscillates in the middle, such as that of the Iraqi critic Kazem Al-Saloum, who said: "My attendance at the Oran Festival was to participate in it as an Arab film critic... I also make sure to report festival news to Iraqi newspapers, as well as write critical reviews of the films shown there... With the exception of the delay in the opening ceremony and the postponement of the screening of Khaled Youssef's film "Karma," the festival was good in terms of organization and film selection, as we watched important films... Accommodation and transportation were also good, starting from the airport, where there were no complications, and ending at the airport again... The media has the right to criticize and identify errors with the aim of highlighting and correcting them. No festival is free of errors and blunders here or there, and these are certainly unintentional mistakes. No one deliberately makes mistakes. He knows that a variety of eyes are watching him—the media, guests, and others—so festival organizers should welcome criticism. Critics should offer constructive criticism, and not direct criticism based on a preconceived notion.

Generally speaking, criticism is one of the mechanisms of cinematic work, and it is focused on developing and encouraging the best in artistic works. Therefore, this mechanism, which is sometimes marginalized, should be given importance.

Press:

Reports, reports, and articles about the Oran Festival are diverse in local, national, and international media outlets, as well as news agencies. Some of these media outlets sponsor the festival, particularly public media outlets such as Algerian Television and Algerian National Radio, as well as some national newspapers such as Al-Jumhuriya and Al-Shaab. Some editions are private Algerian media outlets. The same applies to the media outlets' portrayal of the festival, ranging from good to bad, and sometimes both. By observing the various media outlets' portrayals, the following can be noted:

- Media outlets must obtain prior authorization to cover the event, whether they are institutions, independent journalists, or interested parties.
- The Oran Festival's communicator will republish articles, audio clips, or videos that present a positive image of the festival.
- These outlets usually publish abstract news and reports containing technical and artistic data and information about the festival. Examples include: the Algerian News Agency, Royers Agency, Tunisian Radio Mosaique, the Egyptian newspaper Al-Youm Al-Sabea, the Egyptian newspaper Al-Shorouk, Al-Youm Al-Sabea, Al-Ahram Al-Masa'i, Al-Wafd, etc.
- The Oran Festival's communications officer focuses on the Arab and foreign press, citing them more than the national press in artists' statements.
- In some editions, the Oran Festival's communications team includes a group of journalists from various Algerian press institutions, which creates a lack of information.
- Some Algerian media outlets and some social media outlets cover the other side of the festival, focusing on the festival's missteps, errors, and incidental events.
- Some media outlets contribute to holding forums about the festival.

1. Oran Festival: Organization and Network Effectiveness.

Film festival as an organization consists of departments and a work team that shares roles in order to divide the work. Any organization or institution, no matter what it is, is based on the principle of advance planning. It is a process that is supported by a comprehensive plan based on material and human resources, which applies to the festival institution. However, what characterized the sessions of the Oran Arab Film Festival was improvisation in work, and this is evident through the organizational blunders that are repeated in each edition. This planning is based on the production or artistic coordination department (its name varies from one festival to another), which is based on searching for places to hold shows and celebrations, such as cinemas, theaters, public squares, etc. In the Oran Festival, and according to each edition, the location of the opening and closing ceremonies is subject to the festival's budget. Sometimes it is in luxury hotels or the conference palace, and other times on the stage or open-air theater. As for the locations for holding film screenings, they are limited to three halls: the Happiness Hall, the Morocco Hall, and the Cinema Museum (Cinematheque). According to specialists in this field, the location for the screening must be popular and easily accessible, especially for open-air screenings, which must also be in A central location and the selection of venues take into account a number of considerations, including facilitating audience access, taking into account the audience's economic resources, as well as the timing of film programming, in addition to the capacity of the halls and the number of seats.

At the Oran Festival, the aforementioned halls are located close to each other and are on the same street. As for tickets, admission is free, but that does not prevent them from being distributed in order to control the number of guests relative to the available seats. They also help in the process of counting the audience and thus evaluating the festival. Since the festival consists of actors connected by a communication network, we are trying here to deconstruct this network. In general, the Oran Festival network consists of a group of actors, as follows: the governorate staff, which includes the governor and his assistants, including the artistic director, the media officer, and the logistics and financial director. Among the actors are also guests from filmmakers, actors, directors, and critics. The general public, as well as the parties that fund the festival, and the press, are also included within the framework of actors. Over the ten editions of the festival, several governors have taken over, and with each new governor, a new team has emerged. The governor is considered the festival's primary face, and his strong personality and connections aid festival management. This is why we see the differences in the Oran Festival's editions, particularly with the first governor, who served as director of television and a former minister.

He harnessed all available resources under his authority and employed them in the festival's success, not to mention the budget he received from the state, which approached one million dollars in one edition. This means that the governor is a key player within the festival's organizing network, unlike subsequent governors, whose effectiveness was less than the first. This is due to a number of reasons, including their positions before assuming the presidency of the Oran Festival governor (Director of Culture for the Wilaya of Oran, Director of the Algerian Agency for Cultural Influence, Director of News for Algerian Television), positions with limited powers. Festival participants, including directors, producers, actors, media professionals, and critics, are linked by a more interactive network through activities and events, both official and side events, and this is achieved through direct communication among them. The other main actor for whom the festival is held is the audience. According to our observations, their strong presence is at the opening and closing ceremonies, especially if the show is held in a public space. During the screening period, their attendance fluctuates from small to large, depending on the programming, the strength of the festival's publicity, and the context in which the festival is held. The strength and weakness of this network of actors are determined by an evaluation process based on internal and external evaluation mechanisms, which we will discuss later in this study. (EZZINE, & CHEDED, 2023).

4. Festival Communication Mechanisms

One of the most important ways to promote the festival is to persuade the media. This is done through the initiative taken by the communicator using public relations, carefully contacting journalists, inviting them, and providing them with materials (photos, news releases, etc.) to ensure wider media coverage. This is also achieved through the use of social media (Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, etc.). The overall strategy for film festivals aims to identify the best ways to communicate with target groups at the festival, meaning the presence of a target audience and, subsequently, determining the most appropriate message. This is all determined with consideration for the allocated budget (EZZINE, 2016).

Throughout the last three editions of the festival, we have observed that the communicator seeks to involve journalists from various local and national media outlets in his team's work, either to edit the magazines and publications he issues or to work on the festival team, among other roles.

As previously mentioned, each edition differs from the next in terms of budget or portfolio, and thus the festival's media strategy is also affected.

- Preparing daily magazines during the festival, covering news and discussions about the festival.
- Publishing publications for critics and writers.
- Selling cinema-related books as a gift.
- Special radio programs for the festival, in collaboration with regional radio stations.
- Television and radio advertisements.
- Posters and billboards on the streets.
- Promotion via the festival's websites.
- Holding seminars and press conferences.
- Issuing press releases (EZZINE, 2016).

Conclusion

We conclude that the Oran International Arab Film Festival is one of the few events in the Arab world that focuses on Arab cinema and its productions. We also learned about the festival's image by monitoring the impressions of critics and audiences, as well as the national and foreign press coverage of the festival. This allows us to learn about different cultures and promote local culture.

We also examined the effectiveness of the festival's internal and external network to identify its strengths and weaknesses. This was embodied in our understanding of festival evaluation mechanisms based on the festival's guidelines.

Any festival hinges on the strength of the media and communication strategy developed by the communicator. This strategy, therefore, was identified as employed by the festival's management in managing the event. Therefore, we can say that the festival is one of the systematic pillars through which communication anthropology is studied.

References

1. Abdelhak, E., & Fadilha, T. (n.d.). *Enhancing digital immunity in Algeria: An integrated analysis of legislative, technical, and institutional safeguards against cyber threats*. https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/68-74
2. Annaba Mediterranean Film Festival. (n.d.). https://www.annabamedfilms.org/
3. CADC Cinema. (n.d.). *Algiers*. http://www.cadcinema.dz/
4. Direction de la Culture d'Oran. (n.d.). *Festival culturel national du film amazigh*. http://www.dircultureto.dz/festival-culturel-national-film-amazig
5. Ezzine, A. (2016). *Film festivals and new media: An approach to adopting modern innovations*. *Altdwin*. https://asjp.cerist.dz/en/article/35768

6. Ezzine, A. (2017). *Film festivals: A space for cultural interaction and heritage appreciation*. *AlTdawin*. https://asjp.cerist.dz/en/article/40952
7. Ezzine, A. (2023). *Digital writing limits interactivity and roles' similarity*. *Dirasat Insaniyah wa Ijtimaiyah, 12*(2), 511–518. https://asjp.cerist.dz/en/article/226212
8. Ezzine, A., & Benkadour, H. (2024). *Argumentative approaches in the communication process in Arab culture*. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 4*(44). https://doi.org/10.31435/ijitss.4(44).2024.3377
9. Ezzine, A., & Cheded, A. (2023). *Citoyenneté et réalité socioculturelle dans le cinéma arabe: Des enjeux des festivals de films arabes*. *Cinemaia*. https://asjp.cerist.dz/en/article/227782
10. Ficinema. (2024, December 12). https://www.ficinema.dz/fr
11. Ministry of Culture and Arts Algeria. (2025). *Algiers*. https://www.m-culture.gov.dz/
12. Teber Haouari, B. (2025). *Artistic mediation between literature and cinema: Women's literature and cinema festival in Saida as model*. *Al Tadwin, 17*(1), 120–129. https://asjp.cerist.dz/en/article/273930

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 153–158
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 153–158
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/153-158

Floristic Analysis of the Gusarchay River

Mislimat Safikhanova

Abstract. *Biological diversity is a complex concept that includes genetic, taxonomic, phylogenetic, and ecological aspects. However, species richness, which is only one of the dimensions of biodiversity, has become the most widely used indicator of biodiversity and its changes. Understanding the diversity and distribution of plants and fungi, including in the Gusar Chaya basin, is crucial for developing effective conservation and restoration strategies, as well as for assessing the impacts of climate change and human activities. The plant environment is a combination of abiotic and biotic stresses, and plant responses to these stresses are just as complex. Climate change also affects plants and contributes to their growth dynamics. It has been shown to cause a number of environmental responses, including rapid shifts in plant distribution, often moving to the poles and higher altitudes in response to rising temperatures. These ongoing changes highlight the urgent need for continuous monitoring and adaptive management of ecosystems to ensure long-term biodiversity conservation.*

Keywords: *biological diversity, ecosystem, biotic factors, species richness, vegetation cover*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: muslimat.safixanova@mail.ru
Received: 6 December 2025; Accepted: 27 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qusarçayın floristik təhlili

Mislimat Səfixanova

Xülasə. *Bioloji müxtəliflik genetik, taksonomik, filogenetik və ekoloji aspektləri əhatə edən mürəkkəb bir anlayışdır. Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, biomüxtəlifliyin yalnız ölçülərindən biri olan növ zənginliyi biomüxtəlifliyin və onun dəyişikliklərinin ən geniş istifadə olunan göstəricisinə çevrilmişdir. Qusar çayı hövzəsi də daxil olmaqla, bitki və göbələklərin müxtəlifliyini, eyni zamanda yayılmasını anlamaq effektiv qorunma və bərpa strategiyalarının hazırlanması, eləcə də iqlim dəyişikliyinin və insan fəaliyyətinin təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir. Bitki mühiti abiotik və biotik stresslərin birləşməsidir və bitkilərin bu stresslərə reaksiyaları da eyni dərəcədə mürəkkəbdir. İqlim dəyişikliyi bitkilərə də təsir edir və onların böyümə dinamikasına töhfə verir. Onun bir sıra ətraf mühit reaksiyalarına səbəb olduğu, o cümlədən bitki paylanmasında sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi, tez-tez temperaturun artmasına cavab olaraq qütblərə və daha yüksək hündürlüklərə doğru hərəkət etdiyi göstərilmişdir.*

Bu davam edən dəyişikliklər uzunmüddətli biomüxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək üçün ekosistemlərin davamlı monitorinqinə və adaptiv idarə olunmasına təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Açar sözlər: *bioloji müxtəliflik, ekosistem, biotik amillər, növ zənginliyi, bitki örtüyü*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: muslimat.safixanova@mail.ru
Daxil oldu: 6 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 27 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Tourism activities, economic and commercial development of modern natural complexes, as well as climate changes affecting the territory of Azerbaijan form prerequisites for a comprehensive assessment of plant diversity, identifying areas for its transformation and predicting further dynamics. Under these conditions, the refinement of geobotanical mapping and spatial organization of floral diversity is particularly relevant (Səfərov, 2005).

Wild ornamental plants that grow in the natural ecosystems of the Gusar region, including the Gusarchay River Valley, are among the vulnerable components of the flora. The conducted monitoring showed that a significant part of their populations is localized in areas of active anthropogenic impact — in areas of cattle grazing, recreational use, and construction of seasonal residential facilities (Valiyev, 2019). These factors contribute to the disturbance of natural habitats and population decline.

Research

In addition, a number of species have medicinal properties and are harvested by the local population before the fruiting phase begins, which hinders natural reproduction and leads to fragmentation and reduction of their ranges (Shukurov, 2017).

Together, these processes make it necessary to conduct a regular inventory and monitoring of this group of plants, taking into account their taxonomic structure, biomorphological features, and ecological relevance. The obtained materials can serve as a scientific basis for assessing the long-term dynamics of floral diversity and developing measures for its conservation.

The aim of this study was to analyze the biomorphological structure and ecological groups of wild ornamental flora in the north-eastern part of Azerbaijan (South Caucasus), with an emphasis on the Gusar region, in particular the Gusarchay River basin, with consideration of the features of their root systems and patterns of spatial distribution (Mustafayeva, 2016).

The methodology of the work included the determination of life forms in accordance with the approaches and methods of I. G. Serebryakov and K. K. Raunkier. According to the classification of I. G. Serebryakov, the grouping of plants is based on the life span of their aboveground axes (stems). This system classifies plants into woody (trees, shrubs, and semi-shrubs), semi-woody (semi-shrubs and dwarf semi-shrubs), terrestrial polycarpic herbaceous plants (perennial herbaceous plants that bloom repeatedly), monocarpic herbaceous plants (plants that live from one to several years and

bloom only once before dying), and aquatic herbaceous plants. plants (amphibious, floating, and underwater herbaceous plants) (Mammadov, 2018).

The term "monocarpic plants" refers to plants that flower or bear fruit only once in their lifetime, while "polycarpic plants" describes species that flower and bear fruit repeatedly. These terms can also be used to describe other life forms with similar reproductive characteristics. The study also took into account the type of root system: the taproot has a pronounced vertical main root; bulbs and tubers perform a similar function; rhizomes (short and long) are characterized by a horizontally located vegetatively mobile main root and and system of branched adventitious roots (Ibadullayeva, 2018). K. K. Raunkier's classification is based on the location of renewal buds and the availability of adaptations for survival in unfavorable seasons (in temperate and Arctic latitudes — in winter, in arid regions — during summer droughts). According to this system, the species are subdivided into phanerophytes — plants with renewal buds located on vertically growing shoots high above the ground (above 30 cm), and hamephytes with renewal buds located close to the soil surface (no higher than 20-30 cm) (Məmmədov, 2002).

Ecological groups were distinguished on the basis of the classical approach proposed by A.P.Shennikov. It is based on data from field collections and geobotanical descriptions of species ' habitats, taking into account the humidity regime (ground water level, soil moisture, climatic conditions), light and soil fertility.

Plant communities were evaluated according to the dominant-determinant principle: in each community, dominant and co-dominant species were determined, after which the community was designated by the names of these species. In our study, this approach was also applied to plant groups typical of the Gusar Chaya basin (Hajiyev, 2004).

The phenological stages of ornamental plants in the region were analyzed on the basis of data collected during the observation period of 2018 and 2024. In different months and decades of the year, the main phenological phases were recorded: the beginning of mass flowering, the peak of flowering, the beginning of mass fruiting, the peak of fruiting and the end of fruiting.

The altitudinal distribution of plants was recorded using GPS- navigation (a Garmin eTrex 10 GPS Navigator. Statistical data processing was performed in Excel (Microsoft Office LTSC Professional Plus 2021).

In the wild ornamental flora of the Gusar region, 172 species belonging to 44 families and 96 genera have been recorded, including the families Rosaceae Juss. (22), Asteraceae Guerke (20), Orchidaceae Juss. (16), Violaceae Batsch (11), Papaveraceae Juss. (11) and Lamiaceae Martinov (8) they predominate in the number of species. Several genera were recorded with the same species (Table 1, Figure 1).

Table 1
Taxonomic structure of ornamental plants of the Gusar Chaya River

Order (Lat.)	Order name (Russian)	Families (Lat.)	The number of families	Genera	Species
Equisetales	Eguisetophyta	Equisetaceae	1	1	1
Ericales	Vereskovaya	Ericaceae	1	2	5
Apiales	Anticipatie	Apiaceae	1	1	2
Sapindales	Sapindaceae	Sapindaceae	1	1	1
Dipsacales	Varankina	Caprifoliaceae	2	2	2
Celastrales	Berestetskaya	Celastraceae	1	1	1
Polypodiales	Mnogonozhkovye	Polypodiaceae	1	1	1
Alismatales	Chastoozerye	Alismataceae	1	1	1
Liliales	Liliaceae	Liliaceae	1	4	4
Asparagales	Targetsite	Asparagaceae	4	18	32
Ranunculales	Luticasone	Ranunculaceae	2	9	18
Saxifragales	Complaciente	Saxifragaceae	1	1	1
Fabales	Obvinenie	Fabaceae	6	5	5
Rosales	Rozotsvetnye	Rosaceae	1	10	22
Malpighiales	Malpighiaceae	Euphorbiaceae	3	3	16
Geraniales	Geraniaceae	Geraniaceae	1	2	6
Malvales	Maldivene	Malvaceae	1	2	2
Brassicales	Capostipite	Brassicaceae	1	2	5
Caryophyllales	Gvozdikotsvetnye	Caryophyllaceae	1	3	5
Gentianales	Garekakheti	Gentianaceae	3	3	4
Boraginales	Brachycerinae	Boraginaceae	2	4	6
Solanales	Planimetrie	Solanaceae	1	1	1
Lamiales	Anadivine	Lamiaceae	5	4	8
Asterales	Astrocity	Asteraceae	2	15	23

Among the rhizomatous monocarpic species, we can distinguish *Glaucium elegans* Fisch. & C.A.Mey., *Papaver arenarium* M.Bieb., growing on well-drained substrates of the Gusar Chaya basin, mainly on open sunny slopes. These species are characterized by short rhizomes, which ensure their fixation in loose soils and allow plants to successfully pass the life cycle in conditions of limited moisture (Biodiversity Journal,regional journals, 2018-2024).

Taproot multi-fruited plants make up 5.3% of the flora. This type of root system provides deep penetration into the soil, which allows plants to use the moisture of the lower horizons. Examples of such species are *Campanula tridentata* Schreb., *Onobrychis iberica* Grossh., and *Jurinea corymbosa* Bieb. Most of them are distributed in stony and semi-serophytic areas along the banks of the Gusar Chai River, where the soils are rich in skeletal material (Gurbanov, 2025).

Single-fruited plants with a tap root are represented in 11.6% of the species. They are found mainly in more open and disturbed biotopes — near roadsides, on pastures and in places of anthropogenic impact. These include such species as *Lactuca orientalis* (Boiss.) Boiss., *Psephellus dealbatus* (Willd.) K.. Koch and *Eremurus spectabilis* Bieb., which are characterized by the ability to quickly develop free areas (Gurbanov, 2017).

Bulbous and tuberous multi-fruited plants constitute a special category, accounting for 11.6% and 11.1%, respectively. These plants are well adapted to seasonal contrasts of humidity and temperature, as their underground organs serve as storehouses of moisture and nutrients. Bulbous species such as

Gagea villosa (M.Bieb.) are ubiquitous in the Gusar Chaya basin. M. Bieb Sweet., *Allium paradoxum* (M.Bieb.) G. Don *Ornithogalum orthophyllum* Ten. Tuberous species include *Anacamptis coriophora* (L.) R.M.Bateman and *Cyclamen hederifolium* Aiton, which grow mainly in shady and moderately moist forest communities (Asadov, 2021).

Fibrous roots, single-fruited fibrous roots plants, making up 12.8%, occupy a prominent position among ephemera and small grasses. They develop quickly in the spring, use a short period of moisture, and then complete the growing season. Typical representatives are *Poa bulbosa* L., *Bromus tectorum* L. and *Alyssum desertorum* Stapf.

Shrub and tree forms are represented by smaller proportions — 5.8% are shrubs, 2.9% are tall shrubs or low-growing trees, 2.4% are shrub lianas. These life forms are mainly concentrated in the lower mountain and foothill belts of the Gusarchai basin, where there is more stable humidity and moderate shading. Typical shrubs include *Rosa orientalis* Dupont ex Ser., *Lonicera caprifolium* L. and *Berberis iberica* Steven, while lianas are represented by species such as *Clematis orientalis* L.and *Hedera helix* L.. (Aliyeva, 2022).

As objects of research,plants of the Gusar Chai River basin were collected, among which there are species of these genera Echium L., Ranunculus L., Scilla L, Primula L., Bellis L., Teucrium L., Tussilago L., Achillea L., Senecio L.

It was found that in March and April, during the spring vegetation development period, bulbous perennial herbaceous species, such as *Scilla siberica* L, predominate. And * Ornithogalum sintenisii* L. In addition, the presence of *Primula woronowii* L. was noted, along with the germination of individual representatives of the Asteraceae family, including *Tussilago farfara* L. And * Bellis perennis* L.

In June-July, there is a significant increase in the species diversity of vegetation, including shrubby, herbaceous forms, as well as tree species. Among the identified plants are * Rosa canina* L., * Rubus caucasicus* L., *Salvia pratensis* L., *Salix herbacea* L., *Trifolium pratense* L., *Trifolium repens* L., *Poa pratensis* L., *Taraxacum officinale* L. and *Berberis vulgaris* L.
The studied species include perennial and biennial herbaceous plants, shrubs, and trees. Mesophytic species predominate in ecological terms, but the presence of xero-mesophytes is also noted.

Conclusion

Thus, the results of the analysis of the biomorphological structure of the flora of the Gusar Chaya River basin indicate a pronounced dominance of herbaceous life forms, among which rhizomatous perennial plants predominate. Such a structure indicates a high level of adaptation potential of the floristic complex to various soil and climatic conditions of the studied region.

The revealed regularities confirm the determining role of ecological gradients — the humidification regime, the degree of illumination and edaphic characteristics - in the formation of the spectrum of life forms of wild ornamental flora of the north-eastern macroslope of the Greater Caucasus. Consequently, the biomorphological organization of the flora of the territory under consideration reflects its ecological confinement and functional adaptation to environmental conditions.

References

1. Aliyeva, D. (2022). Endemic plants of the Sumgayitchay River Basin (Azerbaijan). *Bulletin of Science and Practice, 8*(6), 29–33.
2. Asadov, K. (2021). *Biodiversity and plant communities of mountain river basins in Azerbaijan*. Elm.
3. Gurbanov, E. M. (2017). *Flora and vegetation of Azerbaijan*. Baku State University Press.
4. Gurbanov, E., & Huseynova, H. (2025). Wetland vegetation of Azerbaijan. *Acta Botanica Caucasica, 4*(1), 4–13.
5. Hajiyev, V. C. (2004). *Ecosystem of high mountain vegetation of Azerbaijan*. Elm.
6. Ibadullayeva, S., et al. (2018). Flora diversity of mountainous ecosystems of Azerbaijan. *Proceedings of ANAS, Biological Sciences Series, 73*(2), 45–52.
7. Mammadov, G. Sh. (2018). *Soils and vegetation cover of Azerbaijan*. Elm.
8. Məmmədov, M. Ə. (2002). *Azərbaycanın dağ ekosistemlərində bitki örtüyünün bərpası və qorunması*. AMEA nəşrləri.
9. Mustafayeva, L. (2016). *Plant biodiversity of the northeastern Greater Caucasus*. Elm.
10. Recent peer-reviewed articles on Shahdag/Shahdag National Park flora & conservation (2018–2024). (n.d.). *Biodiversity Journal and regional journals*.
11. Səfərov, R., & Hüseynov, R. (2005). *Qusar-Şahdağ regionun fitososiologiyası*. BDU məqalə toplusu.
12. Shukurov, E. S. (2017). *Vegetation and biodiversity conservation in northeastern Azerbaijan*. Elm.
13. Valiyev, A. (2019). *Ecological characteristics of forest and meadow vegetation in Azerbaijan*. Elm.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 159–164
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 159–164
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/159-164

Liderlik paradiqmalarının təkamülü

Nərmin Ələsgərova

Xülasə. *Bu tədqiqat liderlik fenomeninin XIX əsrin sonlarından başlayaraq müasir dövrə qədər keçdiyi çoxşaxəli elmi təkamül yolunu sistemli şəkildə təhlil edir. Araşdırma göstərir ki, ilkin mərhələdə dominant mövqe tutan "Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi" liderliyi əsasən fərdin anadangəlmə genetik, psixoloji və fiziki xüsusiyyətlərinin nəticəsi kimi izah etmiş və bu kontekstdə "fitri istedad" amilini həlledici faktor kimi ön plana çıxarmışdır. Lakin zaman keçdikcə bu yanaşmanın məhdudiyyətləri üzə çıxmış və XX əsrin ortalarından etibarən formalaşan "Davranış nəzəriyyələri" liderliyə yeni baxış bucağı gətirmişdir. Bu nəzəriyyələr liderliyin öyrənilə və inkişaf etdirilə bilən peşəkar bacarıq olduğunu əsaslandıraraq, lider davranışlarını konkret idarəetmə modelləri çərçivəsində – xüsusilə işəyönümlü və insanyönümlü yanaşmalar əsasında – sistemləşdirmişdir.*
Daha sonrakı mərhələdə meydana çıxan "Situativ nəzəriyyələr" isə liderlik anlayışını daha da dərinləşdirərək, vahid və universal liderlik üslubunun mövcudluğunu inkar etmişdir. Bu yanaşmaya görə, liderliyin effektivliyi konkret situasiyadan, təşkilati mühitdən, xarici amillərdən və komandanın hazırlıq, motivasiya və inkişaf səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, müasir dövrdə liderlik sabit xüsusiyyətlər toplusu deyil, dəyişkən şərtlərə uyğunlaşma bacarığı, strateji düşüncə və intellektual çevikliyin dinamik sintezidir.

Açar sözlər: *liderlik nəzəriyyələri, xüsusiyyətlər paradiqması, davranış modelləri, situativ liderlik, idarəetmə şəbəkəsi, strateji adaptasiya*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: alesgerovanermin6@gmail.com
Daxil oldu: 19 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 4 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Evolution of Leadership Paradigms

Narmin Alesgerova

Abstract. *This study provides a systematic analysis of the multifaceted academic evolution of the leadership phenomenon from the late 19th century to the present day. It demonstrates that in its early stage, the dominant "Trait Theory" conceptualized leadership primarily as a product of an individual's innate genetic, psychological, and physical characteristics, emphasizing the role of "natural-born talent" as a decisive factor. However, over time, the limitations of this perspective became evident, leading to the emergence of "Behavioral Theories" in the mid-20th century, which introduced a fundamentally new approach to leadership. These theories established that leadership is a learnable and developable professional competence, organizing leadership behaviors within specific management frameworks, particularly task-oriented and people-oriented models.*

In the subsequent stage, "Situational Theories" further deepened the understanding of leadership by rejecting the existence of a single universal leadership style. According to this perspective, leadership effectiveness is directly dependent on situational context, organizational environment, external factors, as well as the readiness, motivation, and development level of the team. Consequently, the study concludes that modern leadership should be understood not as a fixed set of traits, but as a dynamic synthesis of adaptability, strategic thinking, and intellectual flexibility in response to changing conditions.

Keywords: *leadership theories, trait paradigm, behavioral models, situational leadership, managerial grid, strategic adaptation*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: alesgerovanermin6@gmail.com
Received: 19 January 2026; Accepted: 4 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Liderlik mövzusunda XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşan ilk elmi yanaşmalar "Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi" üzərində qurulmuşdur. Bu konsepsiyaya görə, liderlik fərdin sonradan qazandığı bir bacarıq deyil, onun genetik kodlarında və bioloji quruluşunda mövcud olan anadangəlmə bir vergidir. Həmin dövrün akademik baxış bucağına əsasən, uğurlu rəhbərləri digər insanlardan fərqləndirən əsas amil onların malik olduğu fitri istedad və irsi psixoloji keyfiyyətlərdir. Beləliklə, bu yanaşma "lider olunmur, lider doğulurlar" ideyasını mütləq həqiqət kimi qəbul edərək, idarəetmə qabiliyyətini insanın daxili təbiəti ilə bağlı olan bioloji bir hadisə kimi izah edirdi (Northouse, 2021, s. 45).

Liderlik paradiqmalarının inkişafı göstərir ki, zaman keçdikcə liderlik yanaşmaları fərqli istiqamətlərdə formalaşmışdır. Üslub nəzəriyyəsi liderin idarəetmə tərzinin təşkilatın fəaliyyəti və işçilərin motivasiyası üzərində mühüm təsirə malik olduğunu vurğulayır. Bu yanaşmaya əsasən, demokratik, avtoritar və sərbəst liderlik üslubları müxtəlif situasiyalarda fərqli nəticələr verdiyi üçün vahid liderlik modeli bütün şərait üçün uyğun hesab edilmir (Smith, 2016, s. 5).

Liderlik paradiqmaları rəhbərliyin təşkilatlara və cəmiyyətə necə təsir etdiyini izah edən nəzəri yanaşmalardır. Bu yanaşmalar zamanla liderlik haqqında düşüncələrin necə dəyişdiyini göstərir. Əvvəllər liderlik daha çox rəhbərin gücü və avtoriteti ilə əlaqələndirilirdisə, müasir dövrdə münasibətlər, əməkdaşlıq, uyğunlaşma və komanda işi daha vacib hesab olunur. Liderlik paradiqmaları alimlərə və mütəxəssislərə liderlə işçilər arasındakı münasibətləri daha yaxşı anlamağa kömək edir (Muldoon, 2004, s. 3).

Tədqiqatçılar onilliklər boyu "universal lider" profilini müəyyənləşdirmək məqsədilə müxtəlif fərdi cizgiləri dörd əsas qrupda sintez etməyə çalışmışlar:

- Fərdi-fiziki göstəricilər: Liderin zahiri görünüşü, fiziki çevikliyi, davranış dinamikası və insanlarla münasibət qurmaq qabiliyyəti bu kateqoriyaya daxil edilir. Tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, cəmiyyət qarşısında inam yaradan xarici davranış modeli rəhbərlik nüfuzunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

- İntellektual imkanlar: Analitik düşünmə bacarığı, problemləri sistemli qiymətləndirmək qabiliyyəti, çevik qərarvermə və geniş dünyagörüşü liderin effektiv idarəçilik potensialını müəyyən edən əsas xüsusiyyətlər sırasında göstərilir.
- Psixoloji dayanıqlıq: Emosional sabitlik, güclü iradə, məsuliyyət hissi və özünənəzarət liderin çətin situasiyalarda davamlı fəaliyyət göstərə bilməsini təmin edən mühüm amillər hesab olunur (Yukl, 2019, s. 112).
- Sosial və kommunikativ bacarıqlar: İnsanlarla sağlam münasibət qurmaq, komanda daxilində əməkdaşlıq mühiti yaratmaq, inandırıcı ünsiyyət və kollektivin motivasiyasını artırmaq liderliyin sosial aspektlərini xarakterizə edir.

Bununla belə, zaman keçdikcə xüsusiyyətlər nəzəriyyəsinin universallığı elmi müstəvidə şübhə altına alınmağa başladı. Araşdırmalar göstərirdi ki, müəyyən şəraitdə uğur qazandıran liderlik keyfiyyətləri başqa bir mühitdə eyni nəticəni verməyə bilərdi (Naile, 2014, s. 176). Məsələn, sərt intizam və avtoritar idarəetmə hərbi təşkilatlarda səmərəli sayılsa da, yaradıcı və akademik mühitlərdə əməkdaşlıq ruhunu zəiflədə bilirdi. Bu səbəbdən liderliyin yalnız şəxsi xüsusiyyətlərlə deyil, həm də sosial mühit və situativ şərtlərlə bağlı olduğu fikri güclənməyə başladı. Nəticədə, idarəetmə nəzəriyyələrində insan davranışları və təşkilati şərait amilləri əsas tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bununla yanaşı, müasir dövrdə xüsusiyyətlər yanaşması tamamilə aktuallığını itirməmişdir. Xüsusilə emosional zəka, etik məsuliyyət və interpersonal münasibətlər kimi bacarıqların formalaşmasında bu nəzəriyyənin mühüm nəzəri baza yaratdığı qəbul edilir (Northouse, 2021, s. 48).

Tədqiqat

XX əsrin ikinci yarısından etibarən liderlik nəzəriyyələrində yeni mərhələ formalaşdı və tədqiqatların mərkəzi rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərindən onun praktik davranış modelinə keçdi. Davranış yönümlü yanaşmaların əsas ideyasına görə, uğurlu liderlik fərdin necə davrandığı, komandanı hansı üsullarla idarə etdiyi və qərarvermə prosesini necə təşkil etməsi ilə müəyyən olunur. Bu yanaşmanın elmi əhəmiyyəti ondadır ki, liderlik artıq yalnız anadangəlmə xüsusiyyət kimi deyil, təhsil, təcrübə və praktiki fəaliyyət nəticəsində inkişaf etdirilə bilən peşəkar bacarıq kimi qiymətləndirilməyə başlandı (Bass, 2006, s. 142). Beləliklə, idarəetmə sahəsində düzgün davranış strategiyalarını mənimsəyən şəxslərin effektiv liderə çevrilə biləcəyi fikri geniş qəbul olundu.

Bu dövrdə liderlik davranışlarının empirik şəkildə öyrənilməsi sahəsində ən fundamental və sistemli tədqiqatlar Ohio State University və University of Michigan tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hər iki elmi məktəb liderlik fenomeninə davranış prizmasından yanaşaraq, liderin uğurunu onun fərdi xüsusiyyətlərindən çox, nümayiş etdirdiyi konkret davranış modelləri ilə izah etməyə çalışmışdır. Ohayo Dövlət Universitetinin tədqiqatçıları liderlik davranışını iki əsas, bir-birindən müstəqil, lakin qarşılıqlı şəkildə tamamlayıcı ölçü çərçivəsində sistemləşdirmişlər: "strukturlaşdırma" (initiating structure) və "fərdi qayğı" (consideration). "Strukturlaşdırma" ölçüsü liderin təşkilati prosesləri planlaşdırmaq, vəzifə bölgüsünü aydın şəkildə müəyyənləşdirmək, iş standartlarını formalaşdırmaq və fəaliyyətin icrasına nəzarət etmək bacarığını əhatə edir. Bu yanaşma daha çox işin səmərəliliyinə, məhsuldarlığa və nəticəyönümlü idarəetməyə fokuslanır. Digər tərəfdən, "fərdi qayğı" ölçüsü liderin komanda üzvləri ilə qurduğu sosial-psixoloji münasibətləri əks etdirir. Bu çərçivədə liderin işçilərlə qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlər yaratması, onların fərdi ehtiyac və gözləntilərini nəzərə alması, motivasiya səviyyəsini yüksəltməsi və müsbət iş mühiti formalaşdırması ön plana çıxır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, bu iki ölçü bir-birini istisna etmir; əksinə, effektiv liderlər hər iki istiqaməti balanslı şəkildə tətbiq etməklə həm yüksək nəticələr əldə edir, həm də komanda üzvlərinin məmnuniyyətini və bağlılığını təmin edə bilirlər. (Yukl, 2019, s. 115). Miçiqan Universitetinin araşdırmaları isə bu bölgünü "işəyönümlü" və "insanyönümlü" üslublar kimi xarakterizə edərək, demokratik idarəetmənin işçi məmnuniyyəti üzərindəki üstünlüyünü vurğulamışdır.

Liderlik sahəsində xüsusiyyət və davranış nəzəriyyələri liderin əsas keyfiyyətlərini tam müəyyən edə bilməsə də, kompetensiya yanaşması müasir idarəetmədə geniş yayılmışdır. Bu yanaşmaya görə, effektiv liderlik insanın iş fəaliyyətində uğur qazanmasına kömək edən bacarıq və xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Müasir təşkilatlarda liderlik standartları və kompetensiya modelləri idarəetmə və liderlik inkişafının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur (Bolden, 2004, s. 15).

Davranış yönümlü liderlik nəzəriyyələri çərçivəsində ən geniş yayılmış modellərdən biri Robert Blake və Jane Mouton tərəfindən irəli sürülmüş "İdarəetmə Şəbəkəsi" konsepsiyasıdır. Bu model rəhbərlik fəaliyyətini iki əsas meyar əsasında təhlil edir: iş nəticələrinə yönəlmə və insan faktoruna göstərilən diqqət. Hər iki istiqamət 1-dən 9-a qədər dəyərləndirilir və nəticədə müxtəlif liderlik tipləri formalaşdırılır. Modelə əsasən, yalnız istehsal və nəticəyə fokuslanan idarəçilik uzunmüddətli perspektivdə kollektiv daxilində motivasiya zəifləməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda yalnız interpersonal münasibətlərə üstünlük verilməsi də təşkilati məhsuldarlığın aşağı düşməsi ilə nəticələnə bilər. Buna görə nəzəriyyədə ən optimal liderlik modeli həm yüksək məhsuldarlığı, həm də əməkdaşların rifahını paralel şəkildə təmin edən "9.9" idarəetmə üslubu hesab olunur (Bass, 2006, s. 145).

Liderlik nəzəriyyələrinin inkişafında mühüm mərhələlərdən biri də 1960-cı illərdən etibarən formalaşan situativ yanaşmalar olmuşdur. Bu nəzəri istiqamət liderliyin effektivliyini yalnız şəxsi keyfiyyətlər və ya standart davranış modelləri ilə izah etməyin qeyri-kafi olduğunu irəli sürmüşdür. Situativ yanaşmaya görə, rəhbərliyin uğuru konkret şərait, təşkilati mühit, kollektivin xüsusiyyətləri və qarşıya qoyulan məqsədlərlə birbaşa bağlıdır. Başqa sözlə, bütün vəziyyətlər üçün uyğun hesab edilə biləcək vahid liderlik modeli mövcud deyildir. Effektiv rəhbər dəyişən şərtləri düzgün qiymətləndirərək öz idarəetmə davranışını həmin şəraitə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Bu yanaşma lideri yalnız qərar verən şəxs kimi deyil, eyni zamanda çevik düşünən və situasiyanı analiz edə bilən strateji idarəçi kimi xarakterizə edir. Məsələn, böhran şəraitində daha sərt və operativ qərarlar tələb olunduğu halda, yaradıcı və innovativ mühitlərdə demokratik və iştirakçı idarəetmə üsulları daha uğurlu nəticələr verə bilər. Buna görə situativ nəzəriyyələr müasir idarəetmə elmində liderliyin dinamik və dəyişkən xarakter daşıdığını əsaslandıran mühüm konseptual istiqamətlərdən biri hesab olunur (Fiedler, 1967, s. 210).

Situativ yanaşmanın ən nüfuzlu və empirik əsaslarla dəstəklənən modellərindən biri Fred Fiedler tərəfindən irəli sürülmüş "Ehtimal nəzəriyyəsi"dir (Contingency Theory). Fidlerin yanaşmasına görə, liderliyin effektivliyi universal və dəyişməz davranış modelindən deyil, liderin fərdi üslubu ilə konkret situasiyanın nə dərəcədə uyğunlaşmasından asılıdır. O, xüsusilə vurğulayırdı ki, hər bir lider müəyyən sabit üsluba malikdir və bu üslubun effektivliyi yalnız uyğun mühitdə maksimum nəticə verir. Fidler situasiyanın "əlverişlilik" səviyyəsini müəyyən etmək üçün üç əsas indikator irəli sürmüşdür. Birinci indikator lider-üzv münasibətlərinin keyfiyyətidir ki, bu da komanda üzvlərinin liderə olan etimadı, hörməti və dəstək səviyyəsini əks etdirir. Münasibətlərin yüksək keyfiyyətli olması situasiyanı daha əlverişli edir və liderin təsir imkanlarını artırır. İkinci indikator tapşırığın strukturudur; yəni görüləcək işin nə dərəcədə aydın, standartlaşdırılmış və ölçülə bilən olması. Yüksək strukturlaşdırılmış tapşırıqlar qeyri-müəyyənliyi azaldaraq liderin nəzarət imkanlarını gücləndirir. Üçüncü indikator isə liderin rəsmi vəzifə səlahiyyətləridir ki, bu da onun mükafatlandırma, cəza tətbiq etmə və qərarvermə səlahiyyətlərinin genişliyi ilə müəyyən olunur.

Bu üç amilin kombinasiyası nəticəsində situasiya aşağı, orta və ya yüksək əlverişli kimi qiymətləndirilir. Fidlerin modelinə əsasən, tapşırığayönümlü liderlər daha çox ya çox əlverişli, ya da çox əlverişsiz şəraitdə daha effektiv fəaliyyət göstərirlər. Əksinə, münasibətyönümlü liderlər isə daha çox orta dərəcədə əlverişli situasiyalarda daha uğurlu nəticələr əldə edirlər. Beləliklə, bu model liderliyin effektivliyinin yalnız fərdi keyfiyyətlərlə deyil, həm də situativ faktorların kompleks qarşılıqlı təsiri ilə formalaşdığını elmi şəkildə əsaslandırır. (Yukl, 2019, s. 118).

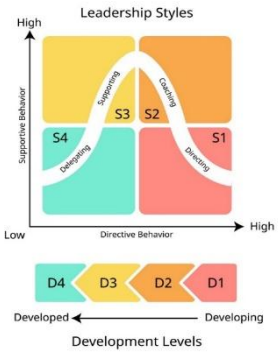

Şəkil 1

Liderlik nəzəriyyələri içərisində geniş yayılmış yanaşmalardan biri də Paul Hersey və Ken Blanchard tərəfindən formalaşdırılmış "Situativ liderlik modeli" hesab olunur. Bu modelin əsas mahiyyəti rəhbərin davranış tərzinin əməkdaşların hazırlıq və inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə dəyişdirilməsindən ibarətdir. Nəzəriyyəyə əsasən, işçilərin peşəkar bilikləri, təcrübələri və motivasiya dərəcəsi fərqli olduğuna görə lider hər vəziyyət üçün eyni idarəetmə üsulundan istifadə etməməlidir. Bu baxımdan rəhbər şəraitə uyğun olaraq istiqamətverici, motivasiyaedici, əməkdaşlığa əsaslanan və ya səlahiyyət bölgüsünə üstünlük verən liderlik davranışlarından birini tətbiq etməlidir (Hersey, 2012, s. 234).

Xüsusilə ali təhsil sistemində situativ liderlik yanaşması daha aktual xarakter daşıyır. Çünki universitet mühitində həm elmi fəaliyyətə yeni başlayan gənc əməkdaşlar, həm də uzun illər akademik təcrübəyə malik professor-müəllim heyəti fəaliyyət göstərir. Bu müxtəliflik rəhbərdən fərqli idarəetmə üslublarını çevik şəkildə tətbiq etməyi tələb edir. Məsələn, təcrübəsiz əməkdaşlar üçün daha çox nəzarət və istiqamətləndirmə vacib olduğu halda, yüksək ixtisaslı akademik heyətə daha geniş müstəqillik və qərarvermə səlahiyyəti verilməsi daha effektiv nəticə yarada bilər. Beləliklə, situativ yanaşma liderliyi dəyişməz.

Nəticə

Liderlik fenomeninin XIX əsrin sonlarından müasir dövrə qədər keçdiyi elmi təkamül yolu, bu anlayışın statik bir xüsusiyyətdən dinamik bir idarəetmə prosesinə çevrildiyini sübut edir. Tədqiqatın ilkin mərhələlərində üstünlük təşkil edən "Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi" liderliyi genetik və bioloji faktorlarla əlaqələndirərək, rəhbərliyi fərdin anadangəlmə fitri istedadı kimi xarakterizə etmişdir. Lakin XX əsrin ortalarında formalaşan "Davranış nəzəriyyələri" bu paradiqmanı köklü şəkildə dəyişərək, liderliyin öyrənilə bilən və təcrübə vasitəsilə mənimsənilən peşəkar bir səriştə olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Bu yanaşma, xüsusilə ali təhsil müəssisələri kimi mürəkkəb strukturlarda idarəetmənin fərdi keyfiyyətlərdən deyil, nümayiş etdirilən konkret davranış modellərindən asılı olduğunu göstərmişdir (DasGupta, 2011, s. 23).

Liderin idarəetmə tərzi onun komanda və təşkilat üzərindəki təsirini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Hər bir vəziyyətdə eyni liderlik yanaşması effektiv olmur, buna görə liderlər şəraitə uyğun davranış modeli seçməlidirlər. Müxtəlif liderlik üslublarını düzgün tətbiq etmək həm iş mühitinin inkişafına, həm də ümumi nəticələrin yaxşılaşmasına kömək edir (Bwalya, 2023, s. 13).

Təkamülün ən mühüm mərhələlərindən biri olan "Situativ nəzəriyyələr" isə universal bir liderlik üslubunun mövcudluğunu inkar edərək, effektivliyin birbaşa mühit amillərindən və işçilərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olduğu tezisini irəli sürmüşdür. Fidler və Hersey-Blanşard kimi tədqiqatçıların modelləri sübut edir ki, uğurlu lider dəyişən şəraitə və tabeliyində olanların ehtiyaclarına görə öz üslubunu adaptasiya edə bilən strateqdir (Hersey, 2012, s. 240). Yekun olaraq qeyd etmək olar ki,

müasir idarəetmə mühitində liderlik anlayışı artıq yalnız fərdi xüsusiyyətlərin və ya sabit cizgilərin məcmusu kimi qiymətləndirilmir. Əksinə, liderlik çoxölçülü və dinamik bir fenomen kimi çıxış edərək, etik dəyərlərə sadiqlik, davranış çevikliyi və dəyişən situasiyalara uyğunlaşma bacarığının vəhdəti əsasında formalaşır. Müasir lider yalnız qərar qəbul edən şəxs deyil, eyni zamanda təşkilati mədəniyyəti formalaşdıran, komanda üzvlərini motivasiya edən və mürəkkəb şəraitdə optimal həll yollarını müəyyənləşdirən strateji düşüncə sahibidir.

Ədəbiyyat

1. Bass, B. M., & Riggio, R. E. (2006). *Transformasiyaedici liderlik* (2-ci nəşr). Psychology Press.
2. Bolden, R. (2004). *What is leadership?*
3. Bwalya, A. (2023). Leadership styles. *Global Scientific Journal, 11*(8).
4. DasGupta, P. (2011). Literature review: E-leadership. *Emerging Leadership Journeys, 4*(1).
5. Fiedler, F. E. (1967). *Liderlik effektivliyi nəzəriyyəsi*. McGraw-Hill.
6. Heifetz, R. A. (1994). *Asan cavabları olmayan liderlik*. Harvard University Press.
7. Hersey, P., Blanchard, K. H., & Johnson, D. E. (2012). *Təşkilati davranışın idarə edilməsi* (10-cu nəşr). Pearson.
8. Muldoon, S. D. (2004). Is symbolic interactionism the fifth paradigm of leadership? *Victoria University Working Paper*.
9. Naile, I., & Selesho, J. M. (2014). The role of leadership in employee motivation. *Mediterranean Journal of Social Sciences, 5*(3), 175–182.
10. Northouse, P. G. (2021). *Liderlik: Nəzəriyyə və təcrübə* (9-cu nəşr). SAGE Publications.
11. Smith, B. S., & Squires, V. (2016). The role of leadership style in creating a great school. *SELU Research Review Journal, 1*(1), 65–78.
12. Yukl, G. (2019). *Təşkilatlarda liderlik* (9-cu nəşr). Pearson.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 165–168
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 165–168
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/165-168

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqinin qiymətləndirilməsi

Atabəy Rəşidli

Xülasə. *Bu məqalədə Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqi və onun effektivliyi qiymətləndirilir. Ölkədə rəqəmsallaşma siyasəti çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslər logistika və ticarət proseslərinin optimallaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Elektron gömrük sistemləri, rəqəmsal platformalar və innovativ texnologiyalar əməliyyat xərclərini azaldır, şəffaflığı artırır və təchizat zəncirində koordinasiyanı gücləndirir. Qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən olunur ki, bu texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyətini artırsa da, kibertəhlükəsizlik, infrastruktur və insan kapitalının inkişafı kimi məsələlər hələ də aktual olaraq qalır.*

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, logistika, təchizat, gömrük, rəqabət*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: rashidli.atabay.nahid.2024@unec.edu.az
Daxil oldu: 28 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 13 Fevral 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Assessment of the Application of Digital Technologies in the International Supply Chain in Azerbaijan

Atabay Rashidli

Abstract. *This article assesses the application of digital technologies in the international supply chain in Azerbaijan and its effectiveness. Initiatives implemented by the Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan and the State Customs Committee within the framework of the country's digitalization policy have created conditions for the optimization of logistics and trade processes. Electronic customs systems, digital platforms and innovative technologies reduce operational costs, increase transparency and strengthen coordination in the supply chain.*

The assessment results show that although the application of these technologies increases Azerbaijan's competitiveness in international trade, issues such as cybersecurity, infrastructure and human capital development still remain relevant.

Keywords: *digitalization, logistics, supply, customs, competition*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: rashidli.atabay.nahid.2024@unec.edu.az
Received: 28 December 2025; Accepted: 12 February 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir qlobal iqtisadiyyatda beynəlxalq təchizat zəncirləri ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu zəncirlərin səmərəli fəaliyyəti isə getdikcə daha çox rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindən asılı olur. Azərbaycan da bu qlobal tendensiyaya qoşularaq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqəmsallaşmanı prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən islahatlar təchizat zəncirində innovativ həllərin tətbiqini sürətləndirmişdir (Abbasova, 2020). Rəqəmsal texnologiyalar beynəlxalq təchizat zəncirinin bütün mərhələlərində səmərəliliyin artırılmasında əsas rol oynayır. Bu texnologiyalar vasitəsilə məlumatların real vaxt rejimində toplanması, emalı və ötürülməsi mümkün olur ki, bu da qərarvermə prosesini sürətləndirir və daha dəqiq edir. Xüsusilə süni intellekt, blokçeyn, böyük verilənlər və IoT kimi innovativ həllər təchizat zəncirində şəffaflığı və izlənilə bilənliyi gücləndirir (Əliyev, 2021).

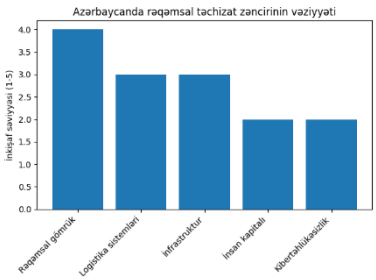

Rəqəmsallaşma logistika əməliyyatlarının optimallaşdırılmasına, nəqliyyat marşrutlarının daha səmərəli planlaşdırılmasına və ehtiyatların düzgün idarə olunmasına şərait yaradır. Bu da öz növbəsində xərclərin azalmasına və vaxt itkisinin minimuma endirilməsinə səbəb olur. Məsələn, avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə anbar idarəçiliyi daha dəqiq həyata keçirilir, gecikmələr və insan səhvləri azalır. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar təchizat zəncirində risklərin idarə olunmasını da asanlaşdırır (Babayev, 2019). Məlumat analitikası və proqnozlaşdırma alətləri potensial problemləri əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, rəqəmsal platformalar vasitəsilə təchizat zəncirinin bütün iştirakçıları arasında koordinasiya güclənir və əməkdaşlıq daha effektiv olur. Nəticə olaraq rəqəmsal texnologiyalar təchizat zəncirinin çevikliyini, şəffaflığını və dayanıqlığını artıraraq onun ümumi performansını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır (Əliyeva, 2022; Rzayeva, 2021).

Tədqiqat

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların təchizat zəncirində tətbiqi son illərdə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur və bu proses dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə dəstəklənir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və Dövlət Gömrük

Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsallaşma siyasəti logistika və ticarət əməliyyatlarının modernləşdirilməsinə imkan yaratmışdır (Hacıyev, 2023; Əhmədov, 2021).

Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, ölkədə elektron gömrük sistemləri, rəqəmsal bəyannamə platformaları və "bir pəncərə" mexanizmi geniş tətbiq olunur. Bu sistemlər vasitəsilə idxal və ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi xeyli sürətlənmiş, sənəd dövriyyəsi sadələşmiş və insan amilindən asılılıq azalmışdır. Nəticədə, tranzit yüklərin ölkə ərazisindən keçidi daha operativ və səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Eyni zamanda Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində yerləşməsi rəqəmsal həllərin tətbiqini daha da aktuallaşdırır. Logistika mərkəzlərində və nəqliyyat infrastrukturunda rəqəmsal izləmə sistemlərinin tətbiqi yüklərin hərəkətinə nəzarəti gücləndirir və təchizat zəncirinin şəffaflığını artırır. Bu isə ölkənin regional logistika mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirir. Bununla belə təhlil göstərir ki, müəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır (Hüseynova, 2022). Rəqəmsal infrastrukturun bütün regionlarda eyni səviyyədə inkişaf etməməsi, yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı və kibertəhlükəsizlik riskləri bu sahədə əsas çağırışlar kimi çıxış edir. Bundan əlavə, bəzi hallarda texnoloji həllərin inteqrasiyası tam şəkildə təmin olunmadığı üçün sistemlər arasında əlaqələndirmə problemləri yaranır (İbrahimov, 2023). Ümumilikdə qiymətləndirmə göstərir ki, Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların təchizat zəncirində tətbiqi müsbət istiqamətdə inkişaf edir və artıq konkret nəticələr verməkdədir. Lakin bu inkişafın davamlı olması üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, innovasiyaların təşviqi və insan kapitalına investisiyaların artırılması vacib hesab olunur. Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqi ilə bağlı bir sıra problemlər və çağırışlar mövcuddur (İsmayılov, 2022; Səlimov, 2019).

Cədvəl 1
Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqi

№	Sahə	Vəziyyət	Təsir
1.	Rəqəmsal gömrük sistemləri	Tətbiq olunub və inkişaf edir	Sənədləşmə sürətlənib, şəffaflıq artıb
2.	Logistika və nəqliyyat	Qismən rəqəmsallaşıb	Yüklərin izlənməsi və idarəetmə yaxşılaşıb
3.	İnfrastruktur	Regionlar üzrə fərqlidir	Bəzi yerlərdə proseslər ləngiyir
4.	Kadr potensialı	Məhduddur	Texnologiyaların tam tətbiqinə mane olur
5.	Kibertəhlükəsizlik	İnkişaf mərhələsindədir	Məlumatların qorunması riski qalır

İlk növbədə kibertəhlükəsizlik riskləri ön plana çıxır. Rəqəmsallaşmanın genişlənməsi məlumatların qorunmasını daha da vacib edir və bu sahədə boşluqlar ciddi təhlükələr yarada bilər. Digər mühüm problem rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafıdır. Paytaxt və iri logistika mərkəzlərində texnoloji imkanlar yüksək olsa da, bəzi regionlarda bu imkanlar məhduddur ki, bu da təchizat zəncirində vahid sistemin formalaşmasına mane olur. İnsan kapitalı və kadr çatışmazlığı da əsas çağırışlardan biridir (Məmmədov, 2020). Rəqəmsal texnologiyaların effektiv tətbiqi üçün ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac var, lakin bu sahədə peşəkar kadrların sayı hələ kifayət deyil. Bundan əlavə sistemlərin inteqrasiyası problemi mövcuddur. Müxtəlif qurumlar tərəfindən istifadə olunan rəqəmsal platformalar arasında tam uyğunluq və məlumat mübadiləsi bəzən məhdud olur. Bu isə əməliyyatların səmərəliliyini azalda bilər (Mustafayev, 2020). Nəhayət, texnoloji asılılıq və innovasiya səviyyəsi də diqqət çəkir. Xarici texnologiyalardan asılılıq yerli innovasiya ekosisteminin inkişafını zəiflədə və uzunmüddətli perspektivdə risklər yarada bilər. Bu problemlərin həlli üçün kompleks yanaşma, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı və davamlı investisiyalar vacib hesab olunur (Quliyev, 2019; Zeynalova, 2023).

Nəticə

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqi ümumilikdə müsbət nəticələr verməkdədir. Aparılan təhlil göstərir ki, rəqəmsallaşma logistika və ticarət əməliyyatlarının daha sürətli, şəffaf və səmərəli həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal islahatlar təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən olunur ki, elektron gömrük sistemləri, rəqəmsal platformalar və avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmləri əməliyyat xərclərini azaldır, insan faktorundan asılılığı minimuma endirir və tranzit əməliyyatlarının səmərəliliyini artırır. Bu da Azərbaycanın regional logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirir. Bununla belə, mövcud nailiyyətlərlə yanaşı, kibertəhlükəsizlik riskləri, infrastruktur fərqlilikləri və ixtisaslı kadr çatışmazlığı kimi problemlər bu sahənin davamlı inkişafına təsir göstərir. Bu çağırışların aradan qaldırılması rəqəmsal transformasiyanın daha dayanıqlı və effektiv olmasını təmin edə bilər. Ümumilikdə, nəticə olaraq demək olar ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanın beynəlxalq təchizat zəncirində rəqabət qabiliyyətini artırır və ölkənin qlobal iqtisadi inteqrasiyasını gücləndirir. Davamlı inkişaf üçün isə innovasiyaların genişləndirilməsi və rəqəmsal ekosistemin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, G. R. (2020). *İnnovasiya və rəqabət qabiliyyəti*. Qanun.
2. Babayev, E. R. (2019). *Nəqliyyat və təchizat zənciri*. Elm.
3. Əhmədov, F. N. (2021). *Blokçeyn texnologiyası və tətbiqləri*. İqtisad Universiteti.
4. Əliyev, H. R. (2021). *Rəqəmsal iqtisadiyyat və logistika sistemləri*. Elm.
5. Əliyeva, N. S. (2022). *Böyük verilənlər və iqtisadi analiz*. ADNSU.
6. Hacıyev, T. E. (2023). *Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasları*. Elm.
7. Hüseynova, A. V. (2022). *Rəqəmsal transformasiya prosesləri*. ADU nəşriyyatı.
8. İbrahimov, K. S. (2023). *Süni intellekt və iqtisadiyyat*. Elm və Təhsil.
9. İsmayılov, A. V. (2022). *Logistika menecmenti*. ADİU.
10. Quliyev, O. F. (2019). *Logistika və beynəlxalq ticarət*. Azərbaycan Universiteti.
11. Məmmədov, E. K. (2020). *Təchizat zəncirinin idarə olunması*. Qanun.
12. Mustafayev, C. Ə. (2020). *İnformasiya texnologiyaları və biznes*. UNEC.
13. Rzayeva, L. N. (2021). *Gömrük sistemlərində rəqəmsallaşma*. Gömrük Akademiyası.
14. Səlimov, R. E. (2019). *Beynəlxalq logistika sistemləri*. Qafqaz Universiteti.
15. Zeynalova, S. E. (2023). *Rəqəmsal gömrük sistemləri*. Dövlət Gömrük Komitəsi Nəşriyyatı.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 169–177
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 169–177
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/169-177

The Emergence of Philosophical Thought Among the Greeks

Baza El Hadj

Abstract. *This article deals with the first beginnings of Greek philosophy and its relation with the Eastern civilizations that preceded it. If Eastern philosophy is characterized as being a religious and ethical practice, it did not liberate itself from the unseen and mythological framework, whereas Greek philosophy was able to transcend that, thus it became an analytical and methodological mentality seeking explanation through proof and rational dialectic not through myth. But this does not negate considering the Eastern civilizations as the first foundation upon which the sciences and the various Greek arts were built, a matter which indicates the factor of civilizational interpenetration in the emergence of the ancient Western civilization.*

Keywords: *Greek thought, Eastern thought, mythology, mystery religions*

University of Mohamed Boudiaf, M'sila
E-mail: elhadj.baza@univ-msila.dz
Received: 26 April 2025; Accepted: 1 September 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Yunanlar arasında fəlsəfi düşüncənin yaranması

Baza El Hadj

Xülasə. *Bu məqalə yunan fəlsəfəsinin ilk başlanğıclarını və onun özündən əvvəlki Şərq sivilizasiyaları ilə əlaqəsini araşdırır. Şərq fəlsəfəsi dini və əxlaqi bir təcrübə kimi xarakterizə olunur və özünü görünməyən və mifoloji çərçivədən azad edə bilməmişdirsə də, yunan fəlsəfəsi bunu aşa bilmiş, beləliklə izahı mif vasitəsilə deyil, sübut və rasional dialektika vasitəsilə axtaran analitik və metodoloji bir təfəkkürə çevrilmişdir. Lakin bu, Şərq sivilizasiyalarının elmlərin və müxtəlif yunan incəsənətinin inşa edildiyi ilk təməl kimi qəbul edilməsini inkar etmir – bu məsələ qədim Qərb sivilizasiyasının yaranmasında sivilizasiyalararası qarşılıqlı nüfuz amilini göstərir.*

Açar sözlər: *yunan təfəkkürü, Şərq təfəkkürü, mifologiya, gizli dinlər*

Mohamed Boudiaf Universiteti, M'sila
E-poçt: elhadj.baza@univ-msila.dz
Daxil oldu: 26 Aprel 2025; Qəbul edildi: 1 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The questioning about the original origin of philosophy is considered among the questions that were posed and are still being posed until today. Despite the continuation of this preoccupation, there remains a great ambiguity that still accompanies it and prevents the removal of the obscurity from it. Add to that the large disagreement among researchers in agreeing upon one single answer to these questions. There is no doubt that speaking about this problematic leads us to dive into the beginning of philosophical thinking in the ancient civilizations and to examine those traces and documents which they left behind.

With regard to the history of philosophy, most researchers trace the first beginnings to Thales "624 B.C." on the basis that he was the first philosopher, and there are those who return it to before Thales, that is to the ancient Eastern civilizations. So does the emergence of philosophy go back to Greece, or to the ancient Eastern civilizations?

Speaking about philosophy and its origin leads us to speak about two opposing positions. A first position affirms that the real beginning of philosophy was with the ancient Greeks. This position is represented by Nietzsche, Zeller, and Burnet. Philosophy, according to them, is a product of the Greek mind and the essence of what characterizes this mind in terms of knowledges and particular rational skills that did not exist among others. Accordingly, it is the offspring of the Greek genius itself and that it is original, not copied from another people other than the Greeks. Bertrand Russell says: "The Greeks created mathematics, science, and philosophy, and they were the first who wrote history not as mere annals, but reflected with freedom of thought upon the nature of the world and the end of life without being bound by inherited authority. What happened was astonishing, and even in the modern age there are still those who speak about the Greek genius as if it were a miracle" (Jundi, 1989–1999, pp. 7–8).

Indeed, many of the experimental sciences which have reached a great development in the present age, the merit in founding them goes back to the ancient Greek civilization. And if there were ancient Eastern philosophical views, they were merely mythological ideas in which the religious and ethical aspect predominates. This Burnet sees in his book "The Dawn of Greek Philosophy" that we cannot speak about a philosophy among the Egyptians or the Babylonians, while the Indians their influence was secondary and does not rise to the level of being a source for Greek philosophy. In this manner many Arab researchers and thinkers supported this understanding and returned philosophy to the Greeks, and some of them refused that it should have roots extending even to the distant time of the ancient Eastern civilizations, whether it was the ancient Egyptian civilization, or the Phoenician, or the Assyrian, or the Babylonian.

As for the second position, it looked at the Greek civilization with objectivity and returned many of its origins to those who deserve merit among the nations and civilizations of the ancient East, and returned many of its origins to those who deserve merit among the nations and civilizations of the ancient East (Jundi, 1989-1999, p. 9).

Among the representatives of this position are "Diogenes Laertius" in ancient times and "Marson Osel" and "George Sarton" in modern times. According to them, the first beginnings of philosophical thinking are rooted in the ancient Eastern civilizations which presented many ideas and opinions, and answered, according to them, many of the concerns that occupied the human being of that age. George Sarton affirms that it is childish naivety to suppose that science began in the land of Greece, for it was preceded by thousands of scientific efforts in Egypt and Mesopotamia and other regions before Greece, and Greek science was more a revival than an invention. Sarton goes further when he affirms that the heritage of the Egyptian civilization and the heritage of the Mesopotamian civilization were

able to build scientific facts which we do not find in the ancient Greek heritage. The books of history mentioned the existence of many visits carried out by major Greek thinkers to the centers of civilizational radiance in the East, and among them Pythagoras, Thales, Plato, Democritus, and Herodotus, etc.

When Thales traveled to Egypt, he became acquainted there with the researches of its scholars in astronomical and mathematical questions, among them the studies of the successive cycle of eclipses and the researches of geometry which he later used in formulating the totality of his views in the field of geometry. In addition to all this, it is most probable that his theory concerning the origin of existence and his considering water as the origin of this existence was extracted by him from the ancient Egyptians (Jundi, 1989–1999, p. 9).

As for Plato, he also visited Egypt and became acquainted with the researches of its thinkers in mathematics, geometry, and astronomy. In his Dialogues there appeared the name of Egypt and what he used to hold for it of appreciation and respect. In his dialogues we find him glorifying Egyptian art and music and he acknowledges that the Greeks had adopted these arts. Whoever reads the Republic will find that Plato picked up and adopted Eastern ideas which helped him in formulating many of his ideas and theories. This is what we understand through what Karl Marx affirmed, that Plato's Republic, with regard to the division of labor as a basic pillar of the state, is only an Athenian model of the Egyptian system.

Among those who also visited Egypt and the East is Herodotus, who devoted to it a book from his works on the Persian wars, in which he analyzes the ways of transmission of Egyptian sciences and theories to Greece. He mentioned the innovations of Egypt and Babylon in the field of geometry, astronomy, and the various religions. As a result of what was known among the ancient Egyptians of the division of lands on the two banks of the Nile River and the emergence of geometry among them, we find "Herodotus" saying: "From here I see that the Greeks learned the art of measuring the area of the land, but the sundial and the gnomon and the division of the day into twelve parts came to Greece from Babylon not from Egypt" (Jundi, 1989-1999, p. 14).

Research

There are other narrations which affirm the visit of great thinkers to Egypt and to the East in general, and that they took from the sciences of its people, among them Aristotle, Pherecydes, Heraclitus, Anaxagoras, and Anaximander. As the books of heritage mention, Aristotle was impressed by Egypt, by its sciences and by its civilization, as he mentioned on many occasions that Egypt was "the cradle of mathematics and that the priests invented the arts of mathematics and the sciences of surveying, calculation, and astronomy which the Greeks had begun to know" (Jundi, 1989–1999, p. 17).

If the merit of the Greeks over the civilizations that came after them is a matter that needs no proof, then there is no doubt that the Greeks are also indebted to the Eastern civilizations that preceded them with theories, views, and concepts which were a basic foundation in the formation of their sciences and their philosophy. Thus it is more appropriate to say that the sources of Greek philosophical thought go back to the peoples who preceded them, and that they afterwards worked on organizing, developing, and enriching them until they became intellectual and scientific knowledges rising to the level they intended for them. After that, the nations that followed the Greek civilization benefited from them and they were for them as a starting point for any creative work of theirs. If we return to the Greek philosophers and examine their sayings, we find that they acknowledge the merit of the Easterners over them. In this regard Herodotus mentioned his admiration for the civilization of the ancient Egyptians and its superiority in many philosophical matters such as the immortality of the soul and transmigration. In addition, the art of surveying which the ancient Egyptians used after the

flooding of the Nile to redistribute the lands is the one that developed into the science of geometry among the Greeks.

In the end we reach that these statements indicate that the emergence of philosophy among the Greeks would not have existed were it not for those preliminary foundations laid down by the ancient Eastern philosophies. The current of thought is connected in successive rings moving forward, and just as the Greeks received the torch of thought from the ancient Egyptians, they handed it to those who came after them so that the heritage in the end becomes the property of all humanity. Every nation and every civilization adds from its genius and its originality tributaries which are gathered finally by the eternal human current of thought, pulsating with life" (Matar, 1998, p. 31).

From Myth to Natural Thought:

Man passed through multiple and varied stages before reaching the stage of philosophizing. It is known that his view of himself and of the external world was formed at the beginning in primitive and initial knowledges which were a mixture of myths, superstitions, epics, stories, popular religions, and natural evolutions and embodiments of the gods. Whether "myth **– mythology –** was an obscure philosophy and a vague and necessary knowledge of existence, or it was something other than philosophy, it constitutes the historical nucleus for the birth of philosophy" (Al-Khatib, 1999, p. 78). And since Greek thought, as is known, did not begin mature nor complete, but rather began surrounded by myth which swims in imagination, then what are the initial prelimenaries of Greek thinking and how did it move from mythical thinking to rational thinking?

Greek Mythology: Before beginning to review the contents of Greek mythology, we should indicate that Greek thought passed through two essential stages: the stage of mythical thinking and the stage of rational thinking.

- **The etymological origin of the word:**

The word Mythology is composed of two parts. The first is taken from the Greek word mutho which means a traditional tale about gods and heroes. As for the second, Logy, it means science. The word "Mythology" is used to express the product of a certain people's imagination in the form of tales and narrations. The Greeks used to call these narrations and tales Mythoi, meaning utterances and words (Mabrouk, 2011, p. 18).

Some also trace it back to the Arabic language and derive it from the verb "satara" meaning to compose and record a wondrous report. "He narrated to us" in the sense that he brought us myths, and "so-and-so embellished for so-and-so" that is he decorated for him sayings. The verb "satara" also means "to compose myths or stories which have no origin, wondrous accounts, extraordinary beyond what is natural and customary among humans" (Khalil, 1980, p. 8).

As for the terminological definition of the word, it is very difficult to determine the meaning of mythology with precision. In this regard Saint Augustine says in his book – Confessions – that "I know very well what it is, provided that no one asks me about it, but if I am asked and I wish to answer, hesitation will overcome me," relying on deception in the notion of time and predicting the involvement of everyone who tempts himself to present a comprehensive and concise definition of myth (Mabrouk, 2011, p. 19).

What explains this difficulty is that myth is in a state of continuous change and renewal, resembling in this a living being that does not remain in a fixed condition, but itself changes, renews, and transforms. From here it was difficult to reach a definition of myth, as "Mircea Eliade" 1907–1986

says, that would be accepted by all scholars and be – at the same time – accessible to non-specialists: one comprehensive definition that applies to all patterns and forms of myths among all societies deeply rooted in antiquity and traditional societies (Mabrouk, 2011, p. 20).

But in general mythology refers to a new branch of knowledge concerned with the study and interpretation of myths, that is, it is a tale about beings that go beyond the conceptions of objective reason. What distinguishes it from fable is belief in it; myth is an object of belief (Khalil, 1980, p. 8).

The word "myth" in its true meaning is the expressive formula through which the Greek civilization itself spoke, beginning in poetry, chanting, and narration, then in usage and employment within the discourse of philosophy itself (Vernant, 2012, p. 15). For example, writing poetry and its crafting among the Greeks corresponds to, and even merges with, the crafting of myth, and the poet is essentially a maker of myth (Othman, 2008, p. 13).

It applies to every tale that is narrated regardless of whether it is the subject of tragedy or the plot of comedy or a fable story, and it attracts every share of the irrational in human thought. Thus we find that the word myth stands in opposition to the Greek word "logos," just as the word imagination stands in opposition to the word logic, or as the word that narrates stands in opposition to the word that demonstrates. From here, the two words "logos," reason, and "mythos," that which contradicts reason, are the two halves of language, and they are two essential functions of the life of thought (Zoghaib, 1982, p. 7).

Greek mythology is represented to a large extent in narratives, poetry, art, and painting, all of which aim at knowing the origin of the world and its emergence and then attempting to explain natural phenomena, and it also works to trace the life of the gods, heroes, and mythical beings. The epics of Homer, "The Iliad and the Odyssey," are considered among the oldest known in Greek poetry. The Iliad describes events that occurred in the last years of the Trojan War, while the Odyssey, which is shorter than the former, describes what Odysseus encountered of hardships on his way back from that war. The differences between the two epics are manifested in that "the Iliad is a story of war whereas the Odyssey revolves around peace. The concept of heroism in the Iliad is based on physical strength and military ability, while heroism in the Odyssey is founded mostly upon intelligence, mental capability, and good conduct" (Al-Khatib, 1999, p. 254).

The myths trace the causes of the Trojan War to a divine quarrel among the twelve Olympian gods and a dispute between the three goddesses "Hera," "Aphrodite," and "Athena" over which of them was the most beautiful, and to the act of Paris, the second son of the king of Troy, in abducting Helen of Troy, queen of Sparta, which led to the outbreak of war between Troy and Greece.

The two epics, the Iliad and the Odyssey, draw a faithful image of Greek society in the age of heroes and feudalism when "Greece was ruled by kings who claimed that they were descendants of the gods, exercising rule on the basis that it was a sacred right. They surpassed the rest of the people by their strength, bravery, wealth, and wisdom. Their subjects had to obey them blindly not only because they were descendants of the gods, but because they were the strongest of people and the most fit to rule, and could be relied upon in times of hardship" (Atiyto, 1999, p. 52).

Mystery Religions:

The Greeks viewed their gods in the image of human beings, and they drew and represented them in human form and appearance, even if they were characterized by supreme and extraordinary power and exceptional beauty. This means that the gods in Homer's poems are "mere human figures who do not differ from the rest of human beings except in the existence of that fluid which runs in their

veins and grants them immortality. The gods also possess the temperaments and morals of humans" (Al-Nashar, 1999, p. 32).

Despite the great loyalty of the Greeks to the gods, they did not find in them their desired aim in getting rid of the life of misery and poverty which they were living every day. Thus some of them turned to the ancient Eastern religions which promised individuals a life full of bliss and happiness and union with the gods. As a result secret sects arose in which the Greeks found the spiritual nourishment which they had lacked in the Olympian gods.

It is clear that the mystery religions are religions whose adherents perform obscure and ambiguous rituals restricted only to them, in order to guarantee an eternal happy life after death. There are those who define the mystery religion as "a secret celebration in which sacred symbols are revealed, and in which symbolic rites are performed that are practiced only by those who are acquainted with their secrets. These rites usually represented the suffering of one of the gods, his death and what comes after, or they commemorated this suffering, resurrection, and death in a quasi-theatrical manner, and they promise those initiates an eternal immortal life" (Al-Shenawy, 2002, pp. 172–173).

1- The Orphic sect: It spread during the sixth century B.C., and it is attributed to the divine poet Orpheus who was in Thrace. He was known as a musician and a religious preacher, and he visited the East and was influenced by the Eastern religions and by what he encountered there of mysticism and secrets which were not known among the ancient Greeks. The Orphic poems were not discovered until the sixth century B.C., when eight golden tablets were found, six of them in southern Italy, one in Rome, and another in Crete. Tombs bearing commandments and rituals were also discovered.

The basis of this religion is "salvation, that is the salvation of the soul from its bodily prison. It regarded the body as a defiled prison for the spirit or soul which is a divine breath. Therefore the soul, in order to return pure, must rid itself of the sins and evils of the body" (Al-Shenawy, 2002, p. 186). Orphism is connected to the god Dionysus, the god of wine, from Thrace, and the narrators consider that the reason for its remaining secret in Greece was its Asian roots which were far removed from their conditions, circumstances, and known religions at that time.

The most important Orphic ideas can be summarized in a number of views which had a profound effect on Greek philosophical thinking in its earliest beginnings:

- **The myth of creation according to the Orphics:** With regard to the origin of the world, the creation of the universe, and the reality of man in this religion, Orpheus posits water as the first principle of all. From it came mud, and from both came the serpent Heracles or Time. With Time arose Necessity, which is the law of fate and destiny that controls the whole universe. Then Time begot ether, chaos, and darkness. Then Time formed an egg in the ether, and when the egg split open there emerged from it Phanes, or Light. It is said that the egg split into two halves, one becoming the sky and the other the earth. As for Light, it is the first that the gods produced, and it is the creator of this universe and all that is in it of beings. Among its names are Zeus, Dionysus – wine – Eros – love – Pan – procreation – and Metis – intellect. Light begot a daughter who is Night. He united with her, and from them were formed the earth and the sky. The earth and the sky married and they begot three daughters and six sons" (Al-Nashar, 1999, p. 29).
- **The soul:** If we return to the question of the soul, we find that Orphism made life in the other world associated with mercy, and made life on earth associated with pain, and considered the incarnation of the soul in the body a fall for it from the other world. The Orphics say that human beings possess a good nature embodied in the human soul, whose source is Dionysus himself, and a "more evil harsh nature" represented in the human body, whose source is a group of gods called

the Titans. The soul remains imprisoned in the body as a punishment for a fault it committed during its existence beside the gods (Al-Muta'al, p. 126).

- **Purification:** The Orphics almost unanimously hold that the human being has a part in him from the earth and a part in him from the heaven, and that the pure life strengthens the heavenly part and weakens the earthly part. In order for the soul to purify itself from the sins it committed, it was in need of a spiritual guide, and Orpheus undertook this mission, directing followers and disciples in his time. However, purification from evil is not an easy matter, because one earthly life is not sufficient for that. The matter requires a series of births so that the period of purification and expiation for sins may extend to thousands of years. On this belief they organized "rituals which they used to perform at night, among them purification by bathing in milk or in water to which a substance is added that colors it like milk, offering non-bloody sacrifices, reenacting the story of Dionysus including the cutting up of a bull and eating its flesh raw, and reciting prayers similar to those found in the Book of the Dead known among the Egyptians" (Allah, The Orphic Sect: Its Origins and Effects in the Greek World, p. 17).
- **Transmigration and immortality among the Orphics:** According to Orphism, the human being is composed of two elements: a divine element and an earthly element. The practice of purification rites leads to the salvation of the soul from what they call the "Wheel of Birth," which means the return of the soul to the body of a human or an animal, and this is the idea of transmigration which Pythagoras also upheld. The Orphics set for the soul in its journey in the underworld certain rules inscribed on golden tablets which the dead would carry. The "soul passes by two springs at the entrances of Zeus, one on the left which it must avoid and which is the River of Forgetfulness, and the other on the right which is the River of Memory. The dead person should drink from it, and beside it are guardians. The soul must address them saying: I am the daughter of Earth and starry Heaven, I am thirsty, give me water, give me cold water from the pool of Memory. The guardians give her the water, and thus she becomes in the rank of the other heroes" (Al-Muta'al, p. 17). Finally, after a long journey, the soul meets Persephone, queen of the underworld, and the other gods, to ask to return to its first place because it has become pure and completed its liberation from the chain of births and transmigrations. If everything is in order, the soul becomes immortal and divine.
- **Ethics:** Orphism does not separate ethics from religion, and its foundation in the moral aspect is asceticism in life. Among their most important ethical principles also is respect for the sanctity of life wherever it may be found, whether concerning human beings, animals, or plants, and also the prohibition of suicide for the human being because it is considered disbelief and at the same time a withdrawal from the trial and therefore from the reward.

2- The Eleusinian sect: The name of this religion is derived from the city of Eleusis. This worship is represented in the myth that Pluto or Hades, god of the underworld, abducted the goddess Kore, daughter of Demeter. Demeter disguised herself in the form of an old woman and searched for her until she reached the city of Eleusis. The daughter of the king of the city, called Celeus, offered her to work as a nurse for the king's only son, Triptolemus. She accepted this and tried to repay the favor to the king's family. She healed the sick daughter and then performed strange rites in order to grant him immortality. But the child's mother was terrified when she saw the strange rituals performed by the old woman, so Demeter revealed her true divine identity, mounted her divine chariot, and disappeared from sight. However, she returned and taught the king's son the various kinds of work and traveled with him throughout the world. He grew strong and learned, and when he returned to Eleusis, Triptolemus built for the goddess Demeter a magnificent temple in which the Eleusinian worship and its rituals were practiced (Al-Shenawy, 2002, pp. 178–179).

These rituals were specific to men only and were performed in an elevated place, while women practiced these rituals separately in a special place called the Nymphaeum. It is worth noting that the Eleusinian celebratory rites can be divided into two parts: minor rites practiced in the spring and

major rites practiced in the autumn. Thus the essence of the Eleusinian sect lies in invoking the "benevolent forces in the depths of the earth represented by the goddess Demeter and her daughter Kore and uniting with them in order to guarantee for the worshippers salvation in the other life and immortality by their resurrection with her" (Al-Shenawy, 2002, p. 181). This explains the conviction among the worshippers of the possibility that a human being may undergo a symbolic death if he is initiated into those Eleusinian rites and secrets, so that he may be born again as an immortal human being.

The Seven Sages:

They were a group who were reformers and lawgivers, and it was not known of them that they were philosophers. They had rational debates in guiding people and explaining the stages of the occurrence of the universe and its destiny. Each one of them had his own particular theory concerning the reality of beings. What is noticeable in their efforts is that they followed two paths: a first path which explains the reality of beings through the material substance, and a second path which explains it through the spiritual substance opposed to the material.

Their sayings became famous in all the Greek cities, and they were a symbol of cultural harmony among the Greeks, despite the disagreement of scholars regarding their number and their names. The narrations mention some agreed-upon names such as Thales, Pittacus, Bias, and Solon. Among the maxims which some historians attribute to the Seven Sages are: "Know yourself – Avoid the pleasure that gives birth to sorrow – Preserve trustworthiness in your conduct more strictly than even a promise – Do not lie and speak the truth – Do not advise your fellow citizens with what is more pleasant but with what is better – Let reason be your guide – Be gentle with your relatives" (Qarni, 1993, pp. 18–19).

Conclusion

Although Greek thought began in a mythical manner influenced by the ancient Eastern myths, as this appeared clearly in the poetry of Homer and Hesiod and in the Orphic religion which drew most of its doctrinal foundations from the ancient Eastern religions in Egypt, India, and Persia, this thought was able to free itself from those myths and to move toward the study of phenomena in a material manner devoid of metaphysical explanations. As for the emergence of Greek thought, it is valid for us to say that it was born in multiple places and in varied forms, and what is called philosophizing is not exclusive to one people or one age. Rather, it is a shared act and a shared adventure. This does not mean at all diminishing the value of the Greek contribution in its creative dimension.

References

1. Abd Allah, M. F. (n.d.). *The Orphic sect: Its origins and effects in the Greek world*. Faculty of Arts, Tanta University.
2. Abd Allah, M. F., & Abd al-Muta'al, A. (n.d.). *Studies in Greek philosophy*. Dar al-Hadara for Printing and Publishing.
3. Al-Khatib, M. (1999). *Greek thought*. Dar 'Ala al-Din.
4. Al-Nashar, M. (1999). *The Eastern sources of Greek philosophy*. Dar Anbaa for Printing and Publishing.
5. Al-Shenawy, M. A. (2002). *Religion in the ancient Eastern civilizations and its impact on the mystery and philosophical religions among the Greeks*. Faculty of Education in Arish, Suez Canal University.
6. Atiyto, H. A. (1999). *Ancient philosophy: From Eastern thought to Greek philosophy*. Dar al-Ma'rifa al-Jami'iyya.

7. Furqan, A. (1993). *Greek philosophy up to Plato*. Kuwait University.
8. Grimal, P. (1982). *Greek mythology* (H. Zoghaib, Trans.). Oweidat Publications.
9. Jundi, I. A. A. (1989–1999). *Features of ancient Greek history*.
10. Khalil, K. A. (1980). *The content of myth in Arab thought*. Dar al-Tali'a.
11. Mabrouk, A. (2011). *Myth and ideology*. Dar al-Tanwir for Printing and Publishing.
12. Matar, A. H. (1998). *Greek philosophy: Its history and its problems*. Dar Quba for Printing, Publishing, and Distribution.
13. Othman, A. (2008). *The Iliad* (Homer). National Center for Translation.
14. Vernant, J.-P. (2012). *Myth and thought among the Greeks: Studies in historical psychology*. Center for Arab Unity Studies.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 178–186
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 178–186
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/178-186

Effektiv rəhbər və yumşaq bacarıqlar

Rövşən Niyazov

Xülasə. *Məqalədə əmək münasibətlərinin hüquqi əsasları, liderlik anlayışı və müasir rəhbərin formalaşmasında mühüm rol oynayan peşəkar və şəxsi keyfiyyətlər geniş şəkildə təhlil olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Əmək Məcəlləsi əsasında əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və tənzimlənməsi prinsipləri izah edilir, işçi, işəgötürən və əmək kollektivi anlayışlarına hüquqi baxımdan aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda beynəlxalq əmək hüququ normalarının və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyalarının əmək münasibətlərinin inkişafındakı rolu vurğulanır. Məqalədə liderliyin yalnız idarəetmə funksiyası olmadığı, həm də yüksək kommunikativ bacarıq, strateji düşüncə, emosional zəka, məsuliyyət və çevik qərarvermə kimi keyfiyyətlərlə sıx bağlı olduğu qeyd edilir. Müasir rəhbərin intizamlı və özünəinamlı olması, komanda qurmaq və idarə etmək bacarığına malik olması, əməkdaşları dinləməsi, riskləri düzgün qiymətləndirməsi, bilik və bacarıqlarını daim yeniləməsi, münaqişələri ədalətli və konstruktiv şəkildə həll etməsi əsas liderlik xüsusiyyətləri kimi təqdim edilir. Məqalədə konfliktlərin insan həyatının və kollektiv fəaliyyətin ayrılmaz hissəsi olduğu göstərilir, onların düzgün idarə edilməsində liderin rolu xüsusi vurğulanır. Bununla yanaşı, aqressiv, eqosentrik, narsist və psixopatik xüsusiyyətlərə malik destruktiv lider tipləri təhlil olunur, bu xüsusiyyətlərin kollektivin fəaliyyətinə, psixoloji mühitə və iş prosesinə mənfi təsiri izah edilir. Nəticədə müəllif uğurlu rəhbərliyin əsasının peşəkarlıq, etik davranış, effektiv kommunikasiya, empatiya və insan münasibətlərinin düzgün qurulmasından ibarət olduğu qənaətinə gəlir.*

Açar sözlər: *rəhbər şəxs, lider, şəxsiyyət, münaqişə, rəhbər, yumşaq bacarıq*

Bakı, Azərbaycan
E-poçt: alessandriya3355@gmail.com
Daxil oldu: 17 Fevral 2026; Qəbul edildi: 16 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Effective leadership and soft skills

Rovshan Niyazov

Abstract. *The article extensively examines the legal foundations of labor relations, the concept of leadership, and the professional and personal qualities that play an important role in the formation of a modern manager. Based on the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Labor Code, the principles governing the establishment, modification, and regulation of labor relations are explained, while the concepts of employee, employer, and labor collective are clarified from a legal perspective. At the same time, the role of international labor law norms and the conventions of the International Labour Organization in the development of labor relations is emphasized.*

The article notes that leadership is not only a managerial function, but is also closely connected with such qualities as strong communication skills, strategic thinking, emotional intelligence, responsibility, and flexible decision-making. The study presents discipline, self-confidence, the ability to build and manage teams, listening skills, proper risk assessment, continuous improvement of knowledge and skills, and the constructive resolution of conflicts as the main characteristics of an effective leader. The article highlights that conflicts are an inseparable part of human life and collective activity, emphasizing the leader's role in managing them effectively. In addition, destructive leadership types characterized by aggressive, egocentric, narcissistic, and psychopathic traits are analyzed, and their negative impact on collective activity, psychological climate, and work processes is explained. As a result, the author concludes that successful leadership is based on professionalism, ethical behavior, effective communication, empathy, and the proper establishment of human relations.

Keywords: *leadership, leader, personality, conflict, leadership, soft skills*

Baku, Azerbaijan
E-mail: alessandriya3355@gmail.com
Received: 17 February 2026; Accepted: 16 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi, onlara xitam verilməsi və bu münasibətlərin iştirakçılarının hüquqlarının mühafizəsi sahəsində işçilərin, işəgötürənlərin, habelə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqlarını, vəzifələrini tənzim edən normalar təsbit edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə əsasən əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əmək qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının "Əmək Məcəlləsinə" əsasən əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi "Əmək Məcəlləsindən", Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan, əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir (Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi, 2025; Fisher, Ury və Patton, 2011).

Həmin məcəllənin 3-cü maddəsinə əsasən işçi işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan fiziki şəxsdir. İşəgötürən isə tam fəaliyyət qabiliyyətli olub işçilərlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin (müvəkkil) etdiyi müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq və ya qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətini (xüsusi notarius, vəkillik və mediator fəaliyyətini) həyata keçirən vergi ödəyicisi olan, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir. Əmək kollektivi – işəgötürənlə əmək münasibətlərində olan, bu məcəllə ilə və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarını birgə həyata keçirmək və qanuni mənafelərini kollektiv halında müdafiə etmək səlahiyyətinə malik müvafiq iş yerlərində çalışan işçilərin birliyidir.

Şəxsə verilmiş hakimiyyət – digər insanların rəhbər tərəfindən idarəsinə tabe edilməklə onlara təsirdir. İdarə etmə sistemində elə məsələlər var ki, zaman və məkandan asılı olmayaraq həmişə öz aktuallığını saxlayır. Lakin bununla belə vəzifəyə və ya başqa cür desək karyerada inkişaf, karyera prosesinin təkmilləşdirilməsi və yeni yanaşmaların, metodların və modellərin ərsəyə gəlməsi müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir (Deutsch, 1973, s. 38).

Əgər XX əsrin əvvəllərinə nəzər salsaq, görərik ki, lider ifadəsi yalnız siyasi xadimlərə şamil edilirdi. Lakin bu günümüzdə isə idarə etmənin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı (irili-xırdalı) müxtəlif xidmət orqanlarında, idarələrin və təşkilatların idarə edilməsində nümunəvi rəhbərlər də lider kimi qəbul edilirlər. Lider şəxs üçün vacib olan hansı şəxsi keyfiyyətlərə malik olması barədə aparılan araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, vəzifəyə və ümumiyyətlə karyerada yüksəlişə yalnız şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən, müvafiq xidmət sahəsində yetərincə təcrübəsi olan, ekstremal vəziyyətdə çeviklik nümayiş etdirən, düzgün qərarlar qəbul etməyi bacaran və ətrafdakılar tərəfindən bəyənilən əməkdaş gətirilməlidir. Hər bir rəhbər üçün zirvəyə gedən yol fərqli olsa da, yüksək səviyyəli rəhbər olmaq universal bacarıqlar və strateji düşüncə tələb edir. Bu pilləyə yüksəlmək yalnız hansısa biliklərlə deyil, həm də insanlarla işləmək, qərarvermə və liderlik qabiliyyəti ilə mümkündür. Uğurlu rəhbərlər öz komandasını motivasiya edən, istiqamət verən və eyni zamanda onların potensialını üzə çıxaran insanlardır (Fisher və b., 2011, s. 48). Onlar çətin vəziyyətlərdə soyuqqanlı davranmağı, təzyiq altında düzgün qərar verməyi və strateji düşünməyi bacarırlar. Rəhbərlik yalnız göstəriş vermək deyil, həm də görüntü yaratmaq və o görüntüyə inandırmaq prosesidir. Bu, emosional zəka, strateji düşüncə və çevik idarəetmə qabiliyyətlərinin birliyini tələb edir. Peşəkar dünyada fərqlənmək istəyənlər üçün bu bacarıqları inkişaf etdirmək uzunmüddətli uğurun açarıdır.

Tədqiqat

Gələcəyin liderləri yalnız əmrləri yerinə yetirən deyil, eyni zamanda yenilik gətirən və dəyişiklik yaradan şəxslər olmalıdır (Kissinger, 2017, s. 58). Rəhbərlərin fərqləndirici xüsusiyyəti onların davamlı öyrənmə və inkişaf istəyidir. Əməkdaşlarla səmərəli ünsiyyət, motivasiya yaratmaq və konfliktləri konstruktiv şəkildə həll etmək kimi bacarıqlar bu yolda əvəzsizdir. Yüksək səviyyəli rəhbər olmaq istəyən şəxslər həm özlərini, həm də ətrafındakı insanları daha yaxşı anlamağa çalışmalıdırlar. Çünki uğurlu liderlik fərdi dəyərlərlə təşkilati məqsədləri sintez etmək bacarığından başlayır. Bu yolda empatiya, analitik düşüncə və innovativ yanaşma xüsusi rol oynamalıdır. Lider olmaq üçün sadəcə titul yetərli deyil — bu, uzunmüddətli öyrənmə və özünü inkişaf etdirmə prosesidir. Gələcəyin liderləri yalnız əmrləri yerinə yetirən deyil, eyni zamanda yenilik gətirən və dəyişiklik yaradan şəxslər olmalıdır.

Bu məqalədə yüksək səviyyəli rəhbərliyə gedən yolda sizi fərqləndirəcək və karyeranızı növbəti mərhələyə daşıyacaq 8 vacib bacarığı mümkün qədər ətraflı şəkildə nəzərdən keçirəcəyik. Çünki rəhbər insanın müsbət nailiyyətləri məhz onun kommunikativ keyfiyyətləri və münaqişələri necə həll etmək bacarığından asılıdır. Bunun üçün yaxşı lider öz komandasına yaxşı nümunə olmaq məqsədilə özündə lider şəxs üçün mütləq qaydada gərək olan bacarıqları və xüsusiyyətləri inkişaf etdirməlidir. Bu xüsusiyyətlər: intizamlı və özünə inamlı olmaq, tapşırıqları həll etmək üçün komandalar yaratmaq bacarığını öyrənmək, başqalarını dinləməyi öyrənmək, riskləri qiymətləndirməyi və vəziyyəti nəzarətdə saxlamağı öyrənmək, bilikləri daim yeniləməyi öyrənmək, münaqişələri (konfliktləri) düzgün və ədalətli həll etməyi öyrənmək, həmkarlarına etibar etməyi öyrənmək, aktiv həyat mövqeyində qalmaqdır. Yeri gəlmişkən, həm gələcək liderlər, fikrimcə, elə lider olmayan insanlar da bilməlidir ki, yaşadığımız bu dünyada hər gün istər anidən yaranmış, istərsə maraqların toqquşması ilə bağlı olan münaqişələrlə, konfliktlərlə rastlaşırıq. İstər iş və ya xidmət yerlərimizdə, istər şəxsi həyatımızda, fəaliyyət göstərdiyimiz kollektivimizdə bizdən asılı olmasa belə daimi konfliktli bir vəziyyətdə yaşayırıq, fəaliyyət göstəririk, inkişaf etməyə çalışırıq. Əlbəttə ki, həyatımızda konfliktlərin olması xoşagəlməz bir haldır. Ancaq biz konfliktlərdən yayınmaq istəsək də belə bu

qaçılmaz bir haldır və əfsuslar olsun ki, həyatımızın əksər anlarında münaqişələr bizimlə birlikdə addımlayır. Problemlərin həllində isə xarici düşmənlə mübarizədə komanda birliyi güclənir. Əfsuslar olsun ki, qələbə əldə ediləndən sonra isə əksər hallarda komandanın daxilində konfliktlər başlayır. Hansısa bir zamana qədər bir-birinə dayaq olan komanda üzvləri indi öz aralarında bir-biri ilə konflikt aparmağa başlayırlar. Bu hal bir müddət ərzində gizli olsa da, hansısa bir məqamda qabarıq şəkildə ortaya gəlir. Məhz buna görə rəhbər şəxsin, liderin konfliktləri həll etmək bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir (Metlyakova, 2016, s. 257).

Məhz baş vermiş və ya baş verə biləcək münaqişələrin həllində düzgün istiqamətə yönəlməyi bacaran liderə ehtiyac olub, var və olacaqdır. Bəşəriyyətin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, cəmiyyətin, kollektivin, xalqların, icmaların, kiçik xalqların hər zaman bir lider şəxsə ehtiyacı olub. Mükəmməl liderə indi də ehtiyac var və gələcəkdə də olacaqdır. (Lider şəxsin həm kommunikativ bacarığı, həm də rəhbəri olduğu kollektivdə baş vermiş münaqişələrin həllini müsbət nəticə ilə yekunlaşdırması barədə olan mövzumuza qayıdacağıq). İndi isə rəhbərliyə gedən yolda şəxs üçün vacib olan, həmin şəxsi digərlərindən fərqləndirəcək və karyera yolunda şəxsi mərhələdən mərhələyə daşıyacaq, önəm verilən bacarıqları mümkün qədər ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Lider şəxs intizamlı və inamlı olmağı öyrənir. Özünüzdəki nizam-intizam, özünə inam, ekstremal vəziyyətdə çevik və düzgün qərar qəbul etmək bacarığı, komanda üzvləri arasında vəzifələrin düzgün bölünməsi, komanda üzvlərinə qarşı empatiya nümayişi komandasına məsələyə necə yanaşmaq lazım olduğunu göstərəcək. Buna görə də rəhbəri olduğunuz kollektiv qarşısında götürdüyünüz öhdəlikləri bütövlükdə yerinə yetirməyi öyrənin. Söz verdiyiniz işləri tam və vaxtında yerinə yetirməyi özünüzdə tərbiyələndirin. Edə bilməyəcəyiniz işlər barədə yalan vədlər verməyin. Göstərdiyiniz bu xüsusiyyətlər başqaları tərəfindən sizin şəxsi liderlik nümunənizi düzgün qiymətləndirməyə əsas verəcək. Özünə inam müsbət lider üçün əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Özünə inam olmadan bir lider təsəvvür etmək tamamilə mümkünsüzdür. Axı məhz bu liderlik keyfiyyəti liderlərə mühüm qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu həm də komanda üzvləri arasında sizin məsuliyyət götürməkdən qorxmadığınızı vurğulayacaq və əlbəttə ki, bu xüsusiyyət sizin komandanızın fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcək. Lider şəxs tapşırıqları həll etmək üçün komandalar yaratmağı öyrənir (Morozov, 2018, s. 147).

Uğurlu lider və ya rəhbər layihə komandasının formalaşdırılmasının nə olduğunu bilir. O, həmfikir insanlardan ibarət komanda toplayır. Burada hamı nəyə nail olmaq lazım olduğunu və nəyin uğur kimi qiymətləndirildiyini bilir. Yalnız komanda üzvlərini necə ilhamlandırmağı və motivasiya etməyi, habelə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi bilən şəxs lider ola bilər. Bunu inkişaf etdirmək üçün hər bir işçinin güclü tərəflərini müəyyənləşdirin və tapşırıqları qabiliyyətlərə görə bölüşdürməyə çalışın. Bu halda hər kəs güclü olduğu işi tam olaraq yerinə yetirəcək.

Lider şəxs başqalarını dinləməyi öyrənir. Ən vacib liderlik keyfiyyətlərindən biri başqalarını dinləmək bacarığıdır. Bununla siz onlara hörmət edirsiniz, yəni onların fikirlərini nəzərə alırsınız. Əgər başqasının fikri ilə hesablaşırsınızsa, sizin də fikriniz nəzərə alınacaq. Həmçinin, dinləyərkən fikir və təkliflərinizlə bağlı fikir ayrılığı və ya narazılıq eşitməkdən qorxmayın. Bu, iştirakçıların fikirlərinin bərabər olduğu bir dialoqdur. Özünüzdə bunu inkişaf etdirmək üçün dinləmək bacarığını inkişaf etdirin. Kimsə sizə nəsə deməyə başlasa, kənara çəkilməyin, səbrlə dinləyin. Evdə, küçədə, mağazada bunu hər yerdə etməyə çalışın. Bundan sonra işdə həmkarlarınızı dinləmək xeyli asanlaşacaq. Bu, liderlik keyfiyyətlərinin tədricən inkişafına gətirib çıxaracaq.

Lider şəxs riskləri qiymətləndirməyi və vəziyyəti nəzarətdə saxlamağı öyrənir. Riskləri qiymətləndirmək və vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq bacarığı, sürətlə dəyişən mühitlə müasir dünyada çox vacib keyfiyyətdir. Risklər həmişə və hər yerdə olacaq, onlardan qaçmaq demək olar ki, mümkün deyil. Lakin onları öncədən görmək, öyrənmək, qiymətləndirmək liderlik keyfiyyətlərinin inkişafı

üçün mühüm bir vəzifədir. Mümkün problemləri düzgün qiymətləndirmək bacarığı, çox sayda iştirakçısı və icra edilməsi üçün son tarixləri sıx olan mürəkkəb və ekstremal işlərin həlli barədə anında və düzgün qərar vermək bacarığı xüsusilə vacibdir. Buna görə də lider belə vəziyyətlər yarananda həmişə onları həll etmək yollarına malik olmalıdır. Onun yaratdığı komanda gözlənilməz vəziyyətlərdə necə davranacağını biləndə isə daha yaxşı olur.

Lider şəxs biliklərini daim yeniləyir. İstənilən sahədə qoyula bilən tələbdir. Liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün müasir lider daim peşəkar bacarıqları üzərində işləməlidir. Müasir lider inkişaf etmək üçün ədəbiyyat oxumalıdır, konfranslarda, seminarlarda iştirak etməlidir, həmkarları ilə ünsiyyət qurmalıdır və s. Bilik istənilən yolla əldə edilə bilər. Sadəcə bunu müntəzəm olaraq edin və liderlik keyfiyyətlərini inkişaf etdirin.

Lider şəxs münaqişələri həll etməyi öyrənir və həmkarlarına etibar edir Münaqişələr qaçılmazdır. Rəhbər şəxs yaranmış problemlərin öz-özünə keçib gedəcəyinə arxalanmamalıdır. Rəhbər şəxs bir lider kimi özü yaranmış problemlərin həllini tapacağına arxalanmalıdır. Problemlərin həll edilməsində lider şəxsən özü hər cür səy göstərməlidir. Lider nəzərə almalıdır ki, yaranmış problemlərin, münaqişələrin gələcəkdə daha ağır fəsadları ola bilər. Münaqişə tərəfləri ilə danışın, tərəfləri problemin həllinə aparın və digər həmkarlarınıza hər şeyin konstruktiv şəkildə həll olunduğunu göstərir.

Əhəmiyyətli olan işlərinizi həmkarlarınıza etibar edin ki, onlar sizinlə bərabər səviyyədə olduqlarını başa düşsünlər. Beləliklə, siz eyni anda iki şeyi edəcəksiniz: vaxtınıza qənaət edəcəksiniz və komandanın özünə hörmətini artıracaqsınız. Ancaq heç bir şeyi nəzarətsiz qoymayın. Lider olduğunuzu daim nəzərinizdə saxlayın. Qeyd etdiyimiz keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün konflikt olmasa belə istənilən vəziyyətdən faydalı bir şey öyrənməyə çalışın və bu bilikləri münaqişə vəziyyətlərində tətbiq edin. Hər bir vəziyyət unikaldır və qazanılan təcrübə mütləq faydalı olacaqdır (Northouse, 2021, s. 254).

Lider şəxs aktiv həyat mövqeyində qalır. Liderlik keyfiyyətlərinin siyahısı bu keyfiyyət olmadan tam olmazdı. Rəhbər şəxs və ya lider aktiv olduqda idarəetmə daha asan olur. Necə inkişaf etməli: tənbəl olmaq olmaz. Müəyyən bir tədbir görmək lazımdırsa, həllini indi tapın, bunu sonraya saxlamaq olmaz. Liderin liderlik keyfiyyətləri onun fəaliyyət aktivliyinə əsaslanır. Məqalədə amerikalı siyasi psixoloq David Barberin şəxsiyyət tipologiyası mövzusunda, siyasi psixologiyada ABŞ prezidentlərinin liderlik üslubunu və davranış modelini izah etmək üçün hazırlamış nəzəriyyəsini nəzərdən keçirəcəyik. Bu nəzəriyyəni nəzərdən keçirməkdə məqsədimiz nəzəriyyədə göstərilən şəxsiyyət tiplərini nümunə götürüb, bu tiplərin xüsusiyyətlərini lider şəxslərə yönəldib ortaya ən mükəmməl olan lider tipini gətirməkdir. Ancaq öncə sizə öz xarakterləri ilə lideri olduğu kollektivin, qısaca desək, bütün işlərini destruktiv edən mənfi xüsusiyyətli liderlər barədə danışmaq istəyirik. Bu cür liderlərdə əsasən üstünlüyə can atma, aqressiya, psixopatiya və eqosentrizm olur.

Üstünlüyə can atma (Napoleon) kompleksi olan liderlə iş və xidmət zamanı ünsiyyət, təmas, kommunikasiya qurmaq çətin olur. Çünki bu cür şəxslər konfliktli şəxs hesab olunurlar. Bu cür şəxslər "mən hamıdan üstünəm" ideyası ilə motivlənirlər. Özləri bunu gizlətməyə çalışsalar da, ünsiyyətdə olduqları şəxslər, lideri olduğu kollektiv bunu görür, hiss edir və bu səbəbdən də insanlar bu cür şəxslərlə tam səmimi ola bilmirlər. Bu isə öz növbəsində komandanın işini destruktiv yönümdə aparır.

Aqressiv lider tipi Aqressiya latınca *aqressio* – tərcümədə "hücum etmək" deməkdir. Aqressiv davranış həyatın fiziki və psixoloji cəhətdən mənfi vəziyyətlərinə, stres və sair səbəblərinə reaksiya göstərməyin bir formasıdır. Aqressiya insanı, xüsusilə də aqressiv lideri rahat yaşamağa, düzgün düşünməyə, düzgün qərar qəbul etməyə, baş verənləri düzgün qiymətləndirməyə, düzgün

kommunikasiya qurmağa, öz fikirlərini, mövqelərini və baxışlarını düzgün anlatmağa mane olur. Bu cür xüsusiyyət onunla təmas qurmaq istəyən şəxslərdə də təmas zamanı eyni halları yaradır. Bu isə öz növbəsində işin düzgün qurulmasına mane olur və işləri destruktiv məcrada aparır. Aqressiya həm aqressiv şəxsin özünün, həm də onunla təmasda olan şəxslərin sağlamlığına öz mənfi təsirini göstərir (Northouse, 2021, s. 215).

Psixopat liderlər tipi. Psixopatlar manipulyativ yalançılıq, yüksək narsizm (özünəaşiqlik), ürəksizlik, rəhmsizlik və emosional soyuqluqla seçilirlər. Onlar məqsədlərinə çatmaq üçün başqalarından istifadə edir, vicdan əzabı çəkmir, məsuliyyəti boyunlarına almır və tez-tez qəzəb və ya riyakarlıq nümayiş etdirirlər. Qorxduqları, asılı olduqları şəxslər qarşısında aciz və zəif olurlar, onlardan asılı olan şəxslərə xarakterli olduqlarını nümayiş etdirirlər. Xüsusiyyətin əvvəlində qeyd edildiyi manipulyasiya etmək isə onların həyatında xüsusi yer tutur. Rahat şəkildə, vicdan əzabı çəkmədən başqalarına qarşı qarayaxmalar etməyi, şər və böhtan atmağı da bacarırlar.

Z. Freydin şəxsiyyətlərlə əlaqədar belə bir yanaşması var ki, şəxsiyyətlərin daxilində həmişə daxili bir konflikt olur. Bu konflikt fərdin daxilində (mən) və (üst mən) formalaşdırır. Burada (mən) fərdin şüurlu şəxsiyyətini, öz istəklərini həyata keçirmək istəyən hissəsini, (üst mən) isə şəxsin vicdanını və mənəvi prinsiplərini təmsil edir. Psixopat şəxslərdə (üst mən) hissəsi olmur. Olanlarda ancaq manipulyasiya olur.

Hakimiyyətlərini qorumaq onlar üçün çox vacibdir. Bunun üçün insan ləyaqətinə yaraşan-yaraşmayan hər hərəkəti etməyə qadir olurlar. Tənqidə dözümsüz olurlar və ətraflarında yalnız loyal insanları saxlayırlar.

Eqoist lider tipi. Əfsuslar olsun ki, bu gün yeri gəldi-gəlmədi, sözün əsl mahiyyətini anladıq-anlamadıq, hər kəs başqasını eqoistlikdə günahlandırmağa çalışır. Ancaq bu ifadəni başqalarının ünvanına deyən şəxs özü də anlamır ki, eqoizm heç də pis bir şey deyil. Yaxud da günahlandıran şəxs ifadə etdiyi sözü düzgün seçmir. Latın dilindən tərcümədə EQO "mən" deməkdir. Və əgər biz deyiriksə ki, mən eqoist deyiləm, belə çıxır ki, biz "mən mən deyiləm" demiş oluruq. Özümüz öz varlığımızı inkar etmiş oluruq. Şəxsin kimliyini, hər mənada varlığını müəyyən edən onun fiziki görkəmi, onun ağlı, onun bilikləri, onun düşüncələri, nəsə barədə fikirləri, ideyaları və s. təşkil edir. Məhz bunların hamısının olması insanı bir fərd kimi ortaya gətirir və əgər iki və ya daha çox insan öz eqosu ilə ortaya gəlirsə və hər kəs öz eqosu ilə hansısa bir predmet ətrafında diskussiya aparırsa, fikir bölüşürsə, demək ki, düşünməyə başlayırlar. Bu isə öz növbəsində insanları inkişafa aparır (Thomas, 1992).

Çoxlarının ifadə etmək istədiyi söz isə "eqosentrizmdir". Məhz eqosentrist şəxs kimliyini, hər mənada varlığını müəyyən edən onun fiziki görkəmini, ağlını, biliklərini, düşüncələrini, nəsə barədə fikirlərini, ideyalarını və s.-ni mütləq mərkəz hesab edir. Eqoya bağlanmış (sentr), yəni mərkəz sözü hər şeyi dəyişir. Həm yazılışını, həm eşidilməsini, ən vacibi isə mənasını və anlamını. Eqosentrist şəxs, eqosentrist lider mütləq qaydada konfliktli şəxsdir. Bir çox hallarda bu xüsusiyyətdə olan şəxsin fəaliyyəti destruktiv olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyatımızda qarşılaşdığımız şəxslərin bizim emosional vəziyyətimizə böyük təsiri olur. Və kim emosional vəziyyətimiz barədə nə qədər pafoslu danışsa da, bizə anlatmaq üçün hansısa psixolinqvistik sözlərdən istifadə etsə də, emosional halı bir-birindən ayıran əsas iki məqam var: həzz almaq və ya həzz almamaq. Bununla biz ən gözəl və başa düşülən tərzdə Çin fəlsəfəsində rastlaşırıq. Çin fəlsəfəsinə görə müsbət emosional hal odur ki, biz hal-hazırda olanlardan həzz alırıq, hal-hazırda olanlar bizə ləzzət edir. Məsəl üçün, yazda uzun bir yolla gedərkən oyanmış təbiətin rənglərindən həzz alırıq. Əlbəttə ki, bu müsbət emosional haldır. Hətta məğlub etdiyimiz rəqibi təqib etmək də müsbət emosional haldır. Mənfi emosional hal isə odur ki, hal-hazırda olanlardan biz həzz

almırıq və hal-hazırda olanlar və ya baş verənlər bizə ləzzət etmir. Məsəl üçün, küt alətlə hansısa bir əşyanı kəsmək bu mənfi emosional haldır. Hətta ağacın budağı seyr etmək istədiyiniz peyzajın qarşısını kəsibsə, bu da bizdə mənfi emosional hal yaradır. Qalan deyilənlərin hamısı bəzən gərəksiz olan psixolinqvistikadır.

Ancaq bunu qeyd etmək lazımdır ki, məhz mənfi emosional hal psixoloqlarda çox maraq doğurur. Çünki məhz mənfi emosional hal gərginləşdikcə bir haldan daha da ağır hallara keçir. Belə ki, öncə az-çox dözülən halda olsa da, sonradan o, dözülməz hala keçir, bu halda biz yenə də nəyəsə xatir dözümlülük nümayiş etdiririk. Hansısa emosional partlayış baş vermir. Növbəti daha gərgin emosional hal bizi "özümüzdən çıxarmaq halı"dır. Bu həmin o haldır ki, yaranmış emosional vəziyyət nəticəsində insan artıq özünü idarə edə bilmir. Nəticədə "affekt" yaranır. Affekt vəziyyəti isə daha ağır fəsadlar verir (*Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 2025, s. 214*).

Bu barədə söhbət açmaqda məqsədimiz yuxarıda qeyd etdiyimiz mənfi xüsusiyyətli liderlərlə bir kollektivdə, onların rəhbərliyi altında xidmət zamanı emosional vəziyyətimizin risklərini öncədən bilməyinizdir. Əfsuslar olsun ki, bəzən bizim emosional halımızı gərginləşdirən liderlərlə işləmək, kommunikasiya qurmaq məcburiyyətində qalırıq. Bəzən isə biz bunu bilə-bilə edirik. Belə hal üçün hər kəsin özünün öz məntiqi səbəbi olur. Yeri gəlmişkən, üçüncü bir emosional halı qeyd etmək istəyirəm. Bu hal demək olar ki, hər kəs üçün eynidir. Bu emosional halda insan, elə lider olan şəxs də həmçinin dilemma qarşısında qalmış olur. Hansısa bir işi görmək istəyir, bu barədə düşünmək, xəyallar qurmaq ona ləzzət edir, düşüncələrdən, xəyallardan həzz alır, ancaq hansısa xoşagəlməz fəsadların da baş verə biləcək ehtimalı, qorxusu onun daxilində mənfi emosiyalar yaradır. Psixologiyada buna "ambivalent" emosional vəziyyət deyirlər. Bunu sadə dillə belə izah etmək olar: qızılgül məndə çox müsbət emosional hal yaradır, qızılgülü dərmək istəyirəm, ancaq tikanların batmasından qorxuram. Tikanların batması qorxusu isə məndə mənfi emosional hal yaradır.

Mənfi xüsusiyyətli liderlərlə işləməklə qeyd etdiklərimizin əlaqəsi odur ki, inkişaf və irəliləyiş üçün işləmək, xidmət etmək istəyirik, ancaq mənfi xüsusiyyətli liderlə çalışmaq bizim emosional vəziyyətimizə mənfi təsir edəcəyi bizi qorxudur.

Bu mövzu ilə əlaqədar Moskva Dövlət Universitetinin Psixologiya fakültəsinin Ümumi psixologiya kafedrasının professoru, sovet və rus psixoloqu Valeri Viktoroviç Petuxov öz mühazirələrində daha ətraflı izahlar verir.

Despot lider tipi. Bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirir, tabeliyində olanların ehtiyaclarını görməzdən gəlir və əsasən öz maraqlarını ön plana çəkir. Bütün qərarları təkbaşına verir, komanda ilə məsləhətləşmələrə önəm vermir. Təşkilatın və ya komandanın ümumi maraqlarından ziyadə, rəhbər öz nüfuzunu və statusunu qorumağa fokuslanır. Uğurları öz adına çıxarır, uğursuzluqlarda isə başqalarını günahlandırır. İşçilərə qarşı mərhəmətsiz və sərt davrana bilər. Tabeliyində olanların əməyindən öz məqsədləri üçün istifadə edir, lakin onların rifahı və inkişafı ilə maraqlanmır. İnsanları idarə etmək üçün motivasiya deyil, qorxu və cəza metodlarından istifadə edir. İşçilər arasında rəqabət yaradaraq və ya məlumatı gizlədərək manipulyasiyaedir. Despotik rəhbərlik qısamüddətli dövrdə (məsələn, böhran anlarında) işləri sürətli həll edirmiş kimi görünsə də, uzunmüddətli perspektivdə ciddi ziyanlar vurur. Nəticədə işçi məmnuniyyəti azalır, işçilərdə emosional tükənmə və stress artır. Heç kim fikir bildirməyə cürət etmədiyi üçün innovasiya dayanır. İstedadlı mütəxəssislər belə bir mühitdə qalmaq istəmir və işdən ayrılırlar. Qısaca: despot lider "mənim dediyim qanundur" prinsipi ilə hərəkət edən, empatiyadan məhrum və hakimiyyət həvəskarı olan rəhbər tipidir. Despotik lider işini əsas aşağıdakı xüsusiyyətləri və təsirləri üzərində qurur. Bu cür liderin idarəetmə mexanizmi sevgi və ya hörmətdən çox, cəzalandırılma qorxusu üzərində qurulur. Tənqidə qapalı olmaqla fərqli düşüncələr və ya tənqidi yanaşmalar "xəyanət" və ya "təhlükə" kimi qəbul edilir. Despot liderin obrazı onun tərəfdaşları, ona loyal münasibət göstərən şəxslər tərəfindən çox vaxt "yanılmaz", "xilaskar" və

ya "müstəsna qabiliyyətli" biri kimi təqdim olunur. Onlar məlumat axınını ciddi nəzarətdə saxlayırlar. Maddi resursları öz maraqları üçün istifadə edə bilirlər. Ləyaqətə deyil, sədaqətə üstünlük verirlər. Despotik idarəçilik uzunmüddətli perspektivdə ağır nəticələrə yol açır. İnsanlar səhv etməkdən və ya cəzalanmaqdan qorxduqları üçün yeni ideyalar irəli sürmürlər.

Bu gün iş və ya xidmət yerlərinin idarəçiliyində "despot lider" modeli öz effektivliyini itirib. Ancaq əfsuslar olsun ki, bu gün despot liderlər hələdə var. Müasir lider daha çox empatiya, əməkdaşlıq və şəffaflıq prinsiplərinə söykənir. Əks hallarda qorxu ilə idarə olunan idarə və təşkilatlardan istedadlı insanların getməsi prosesi başlayır (Tjosvold, 2008).

Liderlər barədə əldə etdiyimiz məlumatlara nəzərdən keçirdikdən, bütün mənfi cəhətləri qeyd etdikdən sonra söz verdiyimiz kimi David Barberin siyasi psixologiyada ABŞ prezidentlərinin 4 liderlik üslubunu və davranış modelini hazırladığı nəzəriyyəni qeyd etmək istəyirik. Bu tipologiya amerikalı politoloq James David Barber tərəfindən irəli sürülmüşdür. Barber prezidentlərin şəxsiyyətini iki əsas meyar üzrə təhlil edir: Aktivlik səviyyəsi – aktiv və ya passiv Emosional münasibət – müsbət və ya mənfi. Biz isə David Barberin yaratdığı bu tipologiya nəzəriyyəsinə söykənərək, ondan daha geniş istifadə edərək, rəislərin, rəhbər şəxslərin, liderlərin xüsusiyyətlərini təhlil edə bilərik (Rahim, 2011, s. 123).

Bu tipologiya modeli (Barberə görə siyasi liderlərin), bizə görə isə həm də digər lider şəxslərin qərarvermə tərzini, böhran vəziyyətində davranışını və idarəetmə üslubunu anlamaqda geniş istifadə edilə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, Barber prezidentlərin tipologiyasını iki əsas meyar üzrə təhlil edir. Biz isə lider şəxslərin tipologiyasını iki əsas meyar üzrə təhlil edək:
Aktivlik səviyyəsi – aktiv və ya passiv Emosional münasibət (işə və liderlik etdiyi kollektivə baxış) – müsbət və ya mənfi (Robbins və Judge, 2017).
1. Aktiv–Müsbət
Enerjili və təşəbbüskar
Liderlikdən zövq alır
İş və ictimai fəaliyyətini şəxsi inkişaf vasitəsi kimi görür
Optimist və konstruktivdir
Xüsusiyyətləri: yaradıcı, çevik, kompromisə açıq.
2. Aktiv–Mənfi
Çox işləyən, lakin daxili gərgin
Hakimiyyətə güclü ehtiyac hiss edir
Tənqidə həssasdır
Aqressiv və ya sərt ola bilər
Xüsusiyyətləri: intizamlı, lakin emosional baxımdan gərgin.
3. Passiv–Müsbət
Siyasətdə daha çox münasibətləri qorumağa çalışır
Başqalarının razılığını qazanmağa meyllidir
Konfliktdən qaçır
Xüsusiyyətləri: uyğunlaşan, lakin təşəbbüskarlığı zəif.
4. Passiv–Mənfi
Vəzifəni daha çox borc və məsuliyyət kimi qəbul edir
Ənənəvi və konservativ yanaşma
Az emosional ifadə
Xüsusiyyətləri: sabit, prinsipial, lakin dəyişikliklərə qapalı ola bilər.

Məqaləyə yekun vurmamışdan öncə lider şəxslərin tipologiyasını analiz edib belə qənaətə gəlirəm ki, və əlbəttə ki, bu mənim subyektiv fikrimdir, tipologiya meyarına uyğun olaraq ən yaxşı lider tipi əlbəttə ki, 1-ci lider tipidir. Yəni ki, Aktiv–Müsbət lider tipi. Bu cür lider tipi enerjili və

təşəbbüskardır, liderlikdən zövq alır, iş və ictimai fəaliyyətini şəxsi inkişaf vasitəsi kimi görür, optimistdir (zənnimcə bu çox gözəl bir xüsusiyyətdir). Konstruktivdir, yəni ki, liderliyi dövründə həm işin gedişatı üçün çalışır, həm rəhbərlik etdiyi kollektivdə münasibətlərin, kommunikasiyaların düzgün qurulması üçün çalışır, şəxsi enerjisi ilə komandasına müsbət təsir göstərir, təşəbbüskarlığı ilə müsbət nümunə olur. Əlbəttə ki, yaradıcıdır, çevikdir, kompromisə açıqdır (Robbins və Judge, 2019).

Nəticə

Nəticə belədir ki, rəhbərlik sadəcə qərarlar qəbul etmək deyil, həm də komandada gələcəyə inam yaratmaq və komandanı ortaq bir məqsəd ətrafında birləşdirmək bacarığıdır. Bu məqalədə qeyd etdiklərimizi biz "yumşaq bacarıq" qabiliyyətinə aid etdik. Lakin fikrimcə "yumşaq bacarıq" qabiliyyəti və bu cür davranış həmişə və ya hər bir halda qəbul edilən olmur. "Yumşaq bacarıqlar" adətən müsbət keyfiyyətlər kimi qəbul edilsə də, onların həddindən artıq olması və ya yanlış tətbiqi müəyyən mənfi tərəflərə və çətinliklərə yol aça bilər. Növbəti məqaləmizdə yumşaq bacarıqların effektiv olması üçün nə etmək lazım olduğu barədə ətraflı danışacağıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. (2025). *Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi*. Hüquq Yayınları.
2. Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict: Constructive and destructive processes*. Yale University Press.
3. Fisher, R., Ury, W., & Patton, B. (2011). *Getting to yes: Negotiating agreement without giving in* (3rd ed.). Penguin Books.
4. Kissinger, H. (2017). *Diplomatiya*. Qanun Nəşriyyatı.
5. Metlyakova, L. A. (2016). *Konfliktologiya*. Akademiya.
6. Morozov, A. V. (2018). *Sosial konfliktologiya*. Yuniti.
7. Northouse, P. G. (2021). *Leadership: Theory and practice* (9th ed.). Sage Publications.
8. Petukhov, V. V., & Stolin, V. A. (2019). Comparison of everyday and scientific psychology. *Psikhologicheskiy Zhurnal, 40*(2), 45–58.
9. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*. (2025). *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 7*(12), 92–98.
10. Rahim, M. A. (2011). *Managing conflict in organizations* (4th ed.). Transaction Publishers.
11. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). *Organizational behavior* (17th ed.). Pearson Education.
12. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2019). *Organizational behavior* (18th ed.). Pearson Education.
13. Thomas, K. W. (1992). Conflict and conflict management: Reflections and update. *Journal of Organizational Behavior, 13*(3), 265–274. https://doi.org/10.1002/job.4030130307
14. Tjosvold, D. (2008). The conflict-positive organization: It depends upon us. *Journal of Organizational Behavior, 29*(1), 19–28. https://doi.org/10.1002/job.473

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 187–197
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 187–197
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/187-197

ESAA: Navigating Between Complex Institutional Issues and Communication Strategies in the Algerian University Field

Karim Kiared, Mehdi Souiah

Abstract. *This article offers an in-depth reading of the managerial experience of the Algerian Higher School of Business (ESAA) from 2019 to 2024, a unique binational institution in the Algerian university landscape. Based on participant objectification and the theoretical framework of Pierre Bourdieu's fields, the authors explore how the ESAA navigates between a hybrid governance model, commercial imperatives (paid training) and complex institutional issues, particularly related to Algerian-French relations and positioning in a predominantly public higher education system. The study details the school's institutional and commercial communication strategy, highlighting its proactive adaptation to the digital shift, its differentiation through educational innovation and its strong identity anchoring through Algerian cultural symbols. The analysis highlights the quest for capital (economic, symbolic, social, cultural) of the ESAA to establish its legitimacy and its influence. She also explores the challenges of this approach, in particular the tensions linked to the reproduction of academic inequalities and the need for a balance between international standards and local specificities. The article concludes on the position of the ESAA as a strategic actor, a soft power tool, in search of a sustainable balance in a crucial African context.*

Keywords: *ESAA, institutional communication, Algerian university field, Hybrid governance, differentiation strategy*

[1] Higher School of Business, Algeria
[2] Oran University 2 - Mohammed Ben Ahmed, Algerian Higher School of Business, Algeria
[*]Corresponding author. E-mail: karim.kiared@gmail.com
Received: 29 April 2025; Accepted: 7 August 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

ESAA: Əlcəzair universitet sahəsində mürəkkəb institusional problemlər və kommunikasiya strategiyaları arasında idarəetmə

Karim Kiared[1*], Mehdi Souiah[2]

Xülasə. *Bu məqalə 2019–2024-cü illər ərzində Əlcəzair Ali Biznes Məktəbinin (ESAA) idarəetmə təcrübəsini dərin şəkildə təhlil edir. ESAA Əlcəzair universitet sistemində unikal binasional bir institutdur. Pierre Bourdieu-nun "sahələr" nəzəri çərçivəsi və iştirakçı obyektivləşdirmə yanaşmasına əsaslanaraq, müəlliflər ESAA-nın hibrid idarəetmə modeli, kommersiya imperativləri (ödənişli təlimlər) və xüsusilə Əlcəzair–Fransa münasibətləri və əsasən dövlət ali təhsil sistemi daxilində yerləşmə ilə bağlı mürəkkəb institusional məsələlər arasında necə fəaliyyət göstərdiyini araşdırırlar.*

Tədqiqat məktəbin institusional və kommersiya kommunikasiya strategiyasını təhlil edir, onun rəqəmsal transformasiyaya aktiv uyğunlaşmasını, təhsil innovasiyası vasitəsilə fərqlənmə strategiyasını və Əlcəzair mədəni simvolları ilə güclü kimlik formalaşdırmasını vurğulayır. Analiz ESAA-nın iqtisadi, simvolik, sosial və mədəni kapital qazanaraq legitimlik və təsir əldə etmə cəhdlərini ortaya qoyur.

Eyni zamanda bu yanaşmanın yaratdığı problemlər — akademik bərabərsizliklərin təkrar istehsalı və beynəlxalq standartlarla yerli spesifikliklər arasında balans ehtiyacı — müzakirə olunur. Məqalə ESAA-nı strateji aktor və "soft power" (yumşaq güc) vasitəsi kimi qiymətləndirərək, onun Afrika kontekstində davamlı balans axtarışında olduğunu qeyd edir.

Açar sözlər: *ESAA, institusional kommunikasiya, Əlcəzair universitet sahəsi, hibrid idarəetmə, fərqləndirmə strategiyası*

---

[1] Ali Biznes Məktəbi, Əlcəzair
[2] Oran Universiteti 2 - Məhəmməd Ben Əhməd, Əlcəzair Ali Biznes Məktəbi, Əlcəzair
[*]Məsul müəllif. E-poçt: karim.kiared@gmail.com
Daxil oldu: 29 Aprel 2026; Qəbul edildi: 7 Avqust 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The article that we propose is intended to be a somewhat critical reading (in the sociological sense of the term) of a complex managerial experience, extending over more than five years. Since April 2019 and until July 2024, Karim Kiared, main author of this article (useful clarification for methodological reasons), was at the head of the Algerian Higher School of Business (ESAA). This business school stands out as one of the most important university structures in Algeria. It is useful to note the specific character that distinguishes it. Since its creation in 2004, the ESAA has always asserted itself as a reference institution in Algeria, positioning itself at the crossroads of local expectations and a clear international openness. This creation is the result of an intergovernmental agreement between Algeria and France, formalized by the JORADP of September 14, 2005.

Benefiting from a unique governance model, the ESAA generates dynamics that profoundly influence the management of its institutional communication. It must adapt to the expectations of the various stakeholders while consolidating the reputation of the school. It is precisely this last point that proves to be a major challenge, requiring the conceptualization of an effective communication strategy in a

complex context. This strategy must take into account both the governance model mentioned and the Algerian reality in its social, cultural and, to a certain extent, political dimensions.

Another notable particularity, on a commercial level, the ESAA, a public school animated by a public service mission, nevertheless offers a diversified training offer, for a fee. This includes bachelor's, master's, MBA and continuing education à la carte programs. These programs target a variety of audiences – from young students to experienced professionals - requiring a rigorous segmentation of communication strategies. The school must thus reflect an Algerian identity rooted in its socio-economic reality, while preserving its DNA focused on the internationalization of business.

Research

It is clear that the task of managing a school like this requires, first of all, awareness of the complexity of the context in which it is located, but also of its own mode of operation. The whole question is how the ESAA can ensure effective and coherent communication that meets the varied expectations of its different targets, while consolidating its unique identity. More specifically, how to articulate an integrated communication strategy, which takes into account the political, commercial and cultural imperatives of the institution?

To answer these questions, we opted for participant objectification, an approach theorized by Pierre Bourdieu in the study of university structures. This approach consists in transforming the analyst – in this case, a former director of the school – into an object of analysis. This is a systemic self-analysis carried out here in collaboration with another researcher, Mehdi Souiah, sociologist and guest teacher at ESAA, in order to better understand and objectify the author's practices and perceptions. The approach thus thought out, "gives itself the object of exploring, not the "lived experience" of the knowing subject, but the social conditions of possibility (therefore the effects and the limits) of this experience and, more precisely, of the act of objectification" (Bourdieu, 2023). We will first proceed to the description, based on the elements that we have, of the establishment, its mode of operation and the communication strategy imagined and implemented by the school management.

2. Institutional and commercial communication: concepts and application to the ESAA

Since it is a paid educational institution (insofar as training is a product that must be sold), communication in its institutional and commercial form must be defined precisely.

2.1. Definition of concepts and issues for the ESAA

Let's start with institutional communication. Quite often, the latter is assimilated, with good reason, moreover, to public communication, and for a very specific reason. Dominique Bessières (2019), quoting Miège, explains that the latter differs from political communication, even if similarities exist, in that it promotes missions of general interest carried out by public institutions. As for commercial communication, its purpose is to simplify, as Zémor (2018) would say, the complexity of public issues, by adopting a simple and effective communication method, adapted to the requirements of the public and the market.

One of the major challenges of the ESAA is to maintain effective communication with its institutional and academic stakeholders, which include Algerian ministries, partner companies and the Algerian and French components of the board of directors. The management of these relationships implies a fine adaptation of the speeches according to the interlocutors, taking into account their expectations and profiles. During international events, priority is given to academic excellence and international collaborations and partnerships. In addition, communication with the Algerian authorities, the emphasis is on the impact of the school on local social and economic development and on its alignment with public policies; and respect for governance and all the rules of the Algerian republic.

This flexibility in communication makes it possible to establish the credibility of the ESAA and to ensure the continuity of its institutional positioning.

In terms of commercial communication, Lasswell (1948) emphasizes the importance of segmenting messages according to the classical scheme: "Who says what, to whom, through what channel and with what effect? ». As part of a business school like ESAA, it is essential to adapt the strategy to the various segments. These varied targets can be potential and current students, parents, professionals, companies, experts and teachers, alumni or institutional partners.

2.2. The political and institutional context: challenges and adaptation strategies

The communication of the ESAA is intrinsically influenced by the political context between Algeria and France. Diplomatic tensions, although fluctuating, can complicate certain institutional messages, especially when it comes to positioning the school on topics related to bilateral relations.

Faced with these challenges, the ESAA adopts a formal and positive discourse that highlights academic excellence and its pedagogical innovation. This positioning makes it possible to strengthen its legitimacy as an educational actor, while remaining on the missions of the school described in the decree of creation.

We still treated the memorial aspects fairly, we invited the late Pierre Audin to talk about the fight of his father, Maurice, we even named one of the outgoing promotions after the same Moujahed of the national cause, Maurice Audin; the name of the anti-colonialist Frantz Fanon to name the teachers' room of the school; and for the first time in Algeria, the historian Christophe Lafaye had mentioned the chemical experiments carried out during the colonial period, in the auditorium of the school itself ; baptized “the smala of the Emir Abdelkader”. Several screenings of films about the colonial period took place at the school, such as the film Heliopolis; in the presence of mujahideen, who came to exchange with our students.

Note that an HSE approach has been introduced at the school level with all the signage and information on several channels. And a surveillance camera system, as well as a data protection approach, in accordance with Algerian regulations.

2.3. Digital communication in higher education: a strategic necessity

The digital advent has completely transformed the way academic institutions interact with their audiences. According to Kaplan and Haenlein (2010), social networks allow not only to promote the academic offer, but also to engage in a direct and authentic dialogue with stakeholders. Institutions that integrate an effective digital communication strategy are better able to maintain a close relationship with their students, parents and partners. In addition, the use of analytical tools makes it possible to precisely measure the impact of communication campaigns, thus facilitating real-time adjustments and continuous optimization (Hemsley-Brown & Oplatka, 2016).

For its part, the ESAA has tried to proactively adapt to these new trends by significantly strengthening its digital presence and adopting an engagement-centered approach. Analyzing the impact of messages, interactions and feedback via digital platforms has become a central element in understanding the expectations of each audience segment. As part of the continuous improvement approach adopted by the school and its ISO 9001 certification, obtained two years in a row (in 2023 and in 2024), the ESAA relied on various sources to detect anomalies and collect feedback. This includes an idea box installed in the cafeteria (guaranteeing anonymity), periodic meetings with students, companies, teachers and parents, as well as forms for continuous evaluation of teachers and companies. The establishment of a psychological consultation provided by a professional has been very useful to feed the continuous improvement system as a whole. Particular attention has been paid to the processing of information from social networks. For example, an interactive campaign launched

in 2023 on Instagram allowed students to ask live questions about programs and opportunities, generating a high engagement rate.

Due to the particularity of the school and the diversity of the training offers it offers, a segmentation of social networks was done naturally:
A. LinkedIn: Essentially brings together the "business" population – corporate clients and future clients, experts and teachers - to whom the school wishes to make people want to collaborate, as well as the parents of students and future students. 100% growth in relationships in 4 years, growing to 54K.
B. Instagram: Has been targeted for students and future students, with the objective of making them want to join the school, by sending back an image of dynamism and modernity, by promoting the campus, the environment and the inspiring projects of the students. Creation of the instagram account in 2019 (number of subscribers 22K).
C. Facebook: Served as a more generalist platform, bringing together a mixture of the different targeted populations. 100% growth in relationships in 4 years, increasing to 80K.
D. YouTube: Mainly hosts promotional videos, but especially qualitative content from the "Excellence Conferences" organized by the school. Growth in the number of subscribers by more than 200% at 4K.

Thus, the ESAA has managed to strengthen its digital presence, recognizing the importance of social networks and digital marketing. A new graphic charter has been designed, based on the school's ambition which stems from its strategy.

The website constitutes the basis of the institutional and commercial information. For the purposes of creating an attractive and attractive website, a virtual tour of the School was carried out, which, supported by figures, boosted national and international external communication. This virtual visit, which can be consulted in 2022 from the school's website and Google maps, has counted more than 160K visitors worldwide in less than 6 months.

The digitalization of the admission process, through a dematerialized admission portal and the introduction of e-payment, has allowed us to process up to 2000 applications for admission per year for all training courses.

Facebook Instagram statistics attest to an increase in digital engagement: in 2023, Facebook and Instagram campaigns reached more than 50,000 users with a conversion rate of 12%, an encouraging figure in the education sector. In addition, 70% of the communication budget is now devoted to digital media, reflecting a major strategic evolution towards digital. In a constantly changing context, the ESAA must continue to adapt its communication by relying on advanced analytical tools and by strengthening its international cooperation. By integrating new technologies and remaining faithful to its founding values, the school will be able to consolidate its positioning as a reference in higher education in Algeria.

3. The ESAA in the field of Algerian higher education: issues of power and differentiation strategies

If it were necessary to identify a distinctive feature of the Algerian university, it would undoubtedly be the persistent inability to take the step towards educational structures that could be described as truly "private". Since 1962, the choice has been made of a higher education fully supported by the state. This model has certainly produced the expected effects in terms of democratization, allowing generations of young Algerians to massively obtain university degrees. We have gone from barely 3,000 high school students in 1962 to more than 2 million students today (Ministry of Higher Education, 2025).

However, it would be naive to believe that Algerian higher education escapes the power dynamics that are peculiar to it. These are articulated around two pillars: institutional regulation and the quest for academic legitimacy. The ESAA offers us precisely an illuminating example of this complexity.

3.1. A hybrid governance model and its legitimization challenges

With its Algerian-French binational governance model, the School evolves in a particularly complex political and institutional ecosystem. On the one hand, this configuration opens up access to international networks and a diversified expertise, considerably strengthening its credibility on the global scene. On the other hand, it imposes a subtle management of the sometimes divergent expectations between local and international stakeholders. As shown by several comparative studies (Knight, 2012; Van der Wende, 2016), a mixed governance can effectively increase the attractiveness of an institution, provided careful coordination and institutional communication perfectly aligned with shared values.

The challenges facing the ESAA are as follows:

A. Legitimization of a hybrid model: How to justify a paid model in a predominantly free university landscape? How to establish the credibility of an establishment that is both Algerian by its territorial anchoring and international by its DNA?

B. Attractiveness to a customer target with special expectations: The target audience - historically from upper-middle classes - expects tangible guarantees of quality (insertion rate, recognition of diplomas, international faculty). This requires a communication strategy based on: the organization of prestigious academic events (symposia, seminars, conferences); the systematic dissemination of a culture of excellence; the promotion of educational innovations, the assurance of quality supervision and links with the company for employability.

Note that a work of social inclusivity has been done, while maintaining the conditions of access and excellence, through excellence scholarships for example.

C. Positioning in the national ecosystem: It is both a question of distinguishing itself from private institutions that are sometimes perceived as less demanding, and of collaborating with public universities while preserving its singularity. It is useful in this regard to mention the "ESAA caravan", which has crisscrossed all regions of the country, through about fifteen schools and university centers, for example: The universities of Adrar, Tlemcen, Constantine, Blida, Oran 2, Tizi Ouzou. This initiative aimed to highlight the nature of the school, its activity and its promotion, including through its inclusivity, through “excellence scholarships”. These scholarships, financed by companies, allow a population of students from all walks of life to apply, with the requirement of excellent results at the baccalaureate, in addition to the usual access conditions to school. It is also a question of satisfying regulatory requirements while preserving a margin for innovation. Still in this quest for legitimacy, the school's management has launched an in-depth study about the future of its alumni: 70% of ESAA alumni stay in Algeria against 30% who leave abroad. This reinforces the idea of a school anchored in its reality.

This triple challenge explains why ESAA's institutional communication cannot be satisfied with traditional channels. It must invent an original narrative – halfway between national heritage and international standards – while demonstrating its concrete added value. As Stromquist (2018) notes in his analysis of university hybridizations, "frontier institutions must master the art of double legitimation: local by results, global by affiliations".

3.2. A Hybrid Position and Differentiation Strategy

ESAA stands out in the Algerian higher education landscape for its hybrid model. Unlike public universities, which are strongly supervised by the state, and private institutions with a strictly commercial vocation, it articulates economic pragmatism and a mission of general interest. This

specificity allows it to offer training courses adapted to the requirements of the market while guaranteeing a high level of academic excellence.

To strengthen its positioning, the ESAA has deployed a differentiation strategy around several axes:
A. Pedagogical innovation, with programs constantly aligned with the expectations of the professional world.
B. Flexible management, inspired by international standards, favoring constant reactivity to market developments.
The specific status of the school implies financial autonomy, this autonomy in a context of absence of subsidies between 2019 and 2024, implies from its management a strict budgetary management, validated by a hybrid governance. Despite this, notable results and growth have been recorded
C. A strong local anchoring, which allows it to enhance its Algerian identity while cultivating an openness to the international.

In a logic of internationalization and continuous improvement, ESAA has strengthened its historical partnerships with renowned institutions such as the University of Lille and Audencia BS, while developing new agreements with institutions in Africa and Asia. This dynamic has made it possible to enrich the academic offer and to attract high-level teachers and speakers. The development of the programs is based on a pragmatic approach, in line with the needs of the market. For example, the creation of the ”MBA Cybersecurity Management“, the ”MBA Digital & Governance“ and the ”MBA Energy and Strategy" meets the expectations of companies in terms of digital transformation, risk management and energy strategy. This positioning allows the ESAA to stand out and strengthen its attractiveness.

In a logic of positioning our students on international standards, the ESAA became TOEIC center in 2022. The ESAA enrolls its students in a thorough understanding of economic and social realities by confronting them directly with the requirements of the world of work. The health crisis has revealed this ability to adapt: from the very beginning, the school adopted strict protocols. In this same dynamic, the ESAA pursues the objective of international accreditation, by implementing structural actions such as the creation of a scientific journal, the recruitment of international professors and the alignment with the best pedagogical practices; and this is following the DG's participation in the EFMD conference in 2020 in Milan, as well as an international partnership plan with universities on several continents, in particular African, for example: South Africa, South Korea. All this has resulted in a first African rank in the EDUNIVERSAL ranking for MBA and Master's degrees.

3.3. Communication and Institutional Symbolism: Forging a radiant identity
Based on the principle that "Institutional communication is all communication actions aimed at promoting the identity, values and mission of an organization, in coherence with its internal and external audiences" (Dagenais, 2019), the whole effort consisted in making the ESAA a center of influence. To do this, the very image of this establishment had to be redone.

As a result, the ESAA's communication, which faltered until 2019, has regained a new lease of life, which has resulted in a delicate balance between its ambition to obtain international accreditation and the expectations of the Algerian public authorities.

In a logic of capitalization, exchanges with all the former directors of the school since 2005 took place, to build the new narrative of the school's communication, in this same logic, the 15 years of the ESAA were organized in 2019, in the presence of the big family of the school.

The strategy adopted by the school's management, although appearing simple, even naive at first glance, has proven to be of certain effectiveness over time: to make strong cultural and historical

references, during the graduation ceremony (key moment of the year), mobilizing emblematic figures such as Emir Abdelkader, Malek Haddad, Maurice Audin or Miriam Makeba, the foundation of its communication approach. This ceremony lent itself perfectly to the dissemination of messages in the colors of the heritage and the history of the country. The message was clear and resounding: the school is Algerian, and this must be known and perceived.

The library has been relaunched by naming it "El Khizana", in reference to the ancestral libraries of the great Algerian south. The school's SDG approach has been named "Fuggera" in reference to the sustainable, ingenious and ancestral Algerian irrigation system. A labeled incubator was created in 2023 and which hosted challenges and hackathons co-organized with several ministerial departments and companies. The promotion of the entrepreneurial spirit is part of the school's DNA. A new strategy has been developed under the title of the "African ambition" to promote the school at the African level, contacts, visits and projects have been carried out.

4. Reading the position of the ESAA through the field theories of Pierre Bourdieu

At this stage of our reflection, hindsight does not yet allow us to fully evaluate the communication strategy of the ESAA, or even to attempt an exhaustive systematic analysis in the light of the field theory imagined by Pierre Bourdieu. However, it is this theoretical framework that seems most able to illuminate this approach, as evidenced by this definition taken from Homo Academicus: "A social field is a structured space of positions where agents and institutions struggle for the accumulation and monopolization of specific capital" (Bourdieu).

The key notions of this theory – field, capital and habitus - allow, it is our opinion at least, to understand this complex reality. Like any social field, higher education is structured around permanent power relations where different agents – public universities, private schools, state institutions – each seek to impose their legitimate vision of academic excellence and to capture resources.

Due to its hybrid nature, the task of the ESAA turns out to be more delicate than for an ordinary institution. The challenge lies in its ability to position itself as an actor in its own right, skilfully navigating between public and private logics, while accumulating different types of capital (symbolic, cultural, social, economic) to establish its legitimacy in this competitive field.

4.1. Higher Education as a Field of Struggle: The ESAA and the quest for capital

According to Bourdieu, a field is a relatively autonomous social space. In the case of the ESAA, the field of Algerian higher education is structured around several forms of capital, which the school must mobilize and value:

A. Economic capital: It is essential to ensure the autonomy of the school in the face of traditional public financing and the budgetary constraints of state universities. The ESAA, unlike public institutions, operates on a specific financial model, with financial autonomy, which requires it to adopt attractiveness and differentiation strategies to generate its own income. In the end, it accumulates the constraints of the public and the private. It should also be emphasized that the ESAA operates according to a project-based approach: each training, module or event is conceived as an autonomous project, requiring precise planning of objectives, deadlines, resources and stakeholders. This method of organization, associated with the marketing of training offers, places the establishment in a real entrepreneurial dynamic based on its financial autonomy (Cf. in this regard Mansouri & Kiared, 2024).

B. Symbolic capital: The school must assert its legitimacy by building an image of academic excellence, in particular by highlighting its accreditations (national and international targeted), its

prestigious international partnerships and the quality of the professional integration of its graduates on the job market. This capital is nourished by recognition and prestige.
C. Social capital: Strategic alliances with renowned foreign universities and partner companies strengthen its integration into academic and professional power networks, opening doors and consolidating its influence.
D. Cultural capital: The ESAA must position itself as an institution producing and disseminating recognized and valued knowledge, through scientific research, the publication of articles, such as the creation of a journal (The Responsible Manager's Journal; created in 2023), and the certification of its programs by recognized organizations.

4.2. ESAA Strategies and Logics of Distinction

In this permanent struggle for legitimacy, the ESAA adopts strategies that recall the mechanisms of distinction analyzed by Bourdieu. Differentiation through pedagogical innovation (cutting-edge programs), international openness (international partnerships) and academic requirements (certification, targeted accreditation) aim to give it a specific and enviable place in the field. Its positioning is thus built both in opposition and in complementarity: against public universities, sometimes perceived as rigid, but also against certain private schools, sometimes considered less academically demanding.

The ESAA also mobilizes strong symbols to legitimize its role and enrich its symbolic capital. The reference to Algerian historical and cultural figures (Emir Abdelkader, Malek Haddad, Maurice Audin, Miriam Makeba, Franz Fanon) is a powerful way to reaffirm its national roots and its Algerian identity, while projecting an image of modernity, openness and historical depth. These communication strategies make it possible to build a complex and nuanced institutional identity, actively participating in the accumulation of its symbolic capital.

4.3. Limits and challenges of the strategy

The communication strategy stems from the overall strategy of the school, it is distinguished by a real desire for consistency and formalization. The actions are thought out, written, declined on all the channels, in a logic of alignment between institutional discourse and daily practices. This concern for clarity and method is an undeniable strength.

This formal rigor comes with a risk: that of a communication that is too framed, sometimes disconnected from certain social realities. The challenges related to inclusivity, accessibility, and the right to be heard remain sensitive points. There is still a gap between the discourse on the sociology of man and practice in real society, a gap that only active listening to the public could bridge.

If the management model adopted meets international standards, the question of its local appropriation remains open. Standardization, necessary for certification, can sometimes hinder the consideration of the cultural, linguistic and social specificities of the Algerian context.

The real challenge is therefore to maintain this formal excellence while strengthening human openness, inclusivity, and the ability to adapt. It is a question of articulating rigor and sensitivity, international standards and local anchoring, written strategy and lived listening.

Therefore, the school's communication must now be thought of not only as an instrument of visibility and reputation, but also as a space for shared experience, where each actor (institution, company, student, neighborhood) can recognize and be heard. Note only in passing, that the management was aware of this issue, it tried to adapt its internal HR strategy by highlighting all the profiles, from the gardener to the teacher researcher, through profiles published on networks or supervising in the corridors of the school, the students through the associative projects were involved in a school support

operation for all the children of the neighborhood in which the school is located, these actions made it possible to establish a peaceful, responsible and committed atmosphere with the internal and external ecosystem.

4.3. Tensions and the Reproduction of Inequalities in the academic field

The Bourdieu analysis also highlights the contradictions inherent in this positioning of the ESAA. By adopting the codes and standards of the international academic field (accreditations, partnerships with foreign business schools, alignment with world standards), the ESAA participates, despite itself or consciously, in a form of reproduction of inequalities. It contributes to consolidating an elitist higher education model, accessible mainly to students who already have a certain economic and cultural capital, able to finance these training courses or meet particular criteria of excellence. Even if this is not always the case for professional training, such as MBA and continuing education, supported by companies, and sometimes for initial training, family solidarity plays a big role.

However, the reputation of the school through the customer experience, has allowed it to be systematically recommended according to field surveys (100% yes to the question: would you recommend your school?), word of mouth works.

Moreover, its relative autonomy from public universities allows it to stand out, but also exposes it to political and institutional tensions. The Algerian regulatory framework, still changing and often centralized, imposes constraints that can limit its room for maneuver and force it to constantly negotiate its delicate positioning between bold innovation and compliance with state expectations.

Conclusion

The ESAA, a strategic actor in search of recognition and balance

The ESAA perfectly illustrates the complex power dynamics and the distinction strategies described by Bourdieu in an Algerian academic field in full mutation. The school actively seeks to accumulate different types of capital (economic, symbolic, social, cultural) to establish and strengthen its legitimacy, while constantly adapting to the constraints and opportunities of the Algerian university field. Its major challenge is to manage to maintain this delicate balance, by asserting its own and hybrid identity, without being marginalized by the dominant institutions or diluted in a conformism. In the long term, its lasting success will depend on its ability to stabilize its symbolic capital, to deepen its local anchoring, and to strengthen its registration in international academic and economic networks, while navigating with agility the political and cultural imperatives that are specific to it.
The ESAA being an obvious soft power tool, created to train Algerian managers of today and tomorrow, would benefit from being oriented, more and more, in the direction of the interest of the country in this crucial African context.

References

1. Aïm, O., & Billiet, S. (2020). Institutional communication. In *Communication* (2nd ed., 224–245). Dunod.
2. Bessières, D. (2019). The definition of public communication: From disciplinary issues to changes in organizational paradigms. *Communication et Organisation, 35*, 1–12. https://doi.org/10.4000/communicationorganisation.686
3. Bourdieu, P. (2013). The participating objectification. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 150*(5), 43–58. https://doi.org/10.3917/arss.150.0043
4. Bourdieu, P. (n.d.). *Homo academicus*. Éditions de Minuit.
5. Dagenais, B. (2019). *Public and political communication*. Presses de l'Université Laval.
6. Habermas, J. (n.d.). *The theory of communicative action*. Beacon Press.

7. Hemsley-Brown, J., & Oplatka, I. (2016). Universities in a competitive global marketplace: A systematic review of the literature on higher education marketing. *International Journal of Public Sector Management, 19*(4), 316–338.
8. JORA. (2004, February 14). *Mentioning the creation of the ESAA (intergovernmental agreement)*. https://www.m-culture.gov.dz/images/pdf/textes/F2005063.pdf
9. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons, 53*(1), 59–68.
10. Knight, J. (2018). Concepts, rationales, and interpretive frameworks in the internationalization of higher education. In *The SAGE handbook of international higher education*, 27–42.
11. Lasswell, H. D. (n.d.). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas* (pp. 37–51). Harper and Brothers.
12. Mansouri, S., & Kiared, K. (2024, August 4). Entrepreneurship in higher education in Algeria: Case of the Algerian Higher School of Business. *Abaad, 11*(1), 643–658. https://asjp.cerist.dz/en/article/252831
13. Ministry of Higher Education. (2023). *Key figures of Algerian higher education*.
14. Stromquist, N. P. (2018). *The globalization of higher education*. Routledge.
15. Zémor, P. (2018). *Public communication*. Presses Universitaires de France. ("Que sais-je?" collection).

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 198–208
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 198–208
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/198-208

Issues Related to Shrouding the Deceased Infected With the (Coronavirus) Epidemic

Taloum Hamana[1*], Tahar Abdouali[2]

Abstract. *The topic of issues of shrouding the deceased afflicted with epidemic (Corona) is considered from the most important matters as it is from the divine wisdom intended by the creation of humans and jinn, rather from the basic goals is the worship of the Lord of the worlds in the legitimate manner which He loves and is pleased with morning and evening in every time and place.*
The study aims to know the issues that have relation with shrouding of the dead in time of Corona epidemic because it is from the most important chapters of worships, and from the contemporary issues that should be known and cared for to illuminate the path in front of people and clarify the ruling of this worship so that they worship Allah with insight and guidance and light in Islamic methodology, clear, so if people of authority and contract -and they are the mujtahids- leave confronting this worship without clarification of its rulings, people will be in confusion and perplexity and chaos, or they ask fatwa from who does not reach the rank of ijtihad and gives fatwa without knowledge and proof so he goes astray and misguides.
The study talks about the role of Islamic Sharia in considering the worships in time of epidemic and about the issues which it leads to in such necessities, and opinions of jurists and their arguments and supports for what they see from jurisprudential rulings in these situations.
The study discusses the role of Islamic Sharia, in treating this topic, and despite the efforts expended in fiqh for treating the topics related to shrouding the deceased, however these efforts treated the issues according to its era therefore it was necessary on jurists and they are people of solution and binding in sciences of Sharia to look into such contemporary issues that need from them efforts so that the issue descends correctly according to the circumstances and time and place and person, so there is who hits right and there is who errs, and this is expected matter and not strange for the nature of humans and its disposition which Allah created him upon and it is the defect and deficiency in everything so perfection is for Allah alone.

Keywords: *shrouding the Deceased, Corona epidemic, Islamic jurisprudence, montemporary issues*

[1] Institute of Arabic Language and Literature, Ali Kafi University of Tindouf, Tindouf, Algeria
[2] Center University Illizi, Algeria
[*]Corresponding author. E-mail: hamana.taloum@cuniv-tindouf.dz
Received: 13 May 2025; Accepted: 27 September 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Koronavirus epidemiyasina yoluxmuş ölənlərin kəfənlənməsi ilə bağlı məsələlər

Taloum Hamana[1*], Tahar Abdouali[2]

Xülasə. *Vəba (Korona) xəstəliyinə tutulmuş vəfat edənlərin kəfənlənməsi ilə bağlı məsələlər ən vacib məsələlərdən hesab olunur, çünki bu, insanların və cinlərin yaradılmasında nəzərdə tutulan ilahi hikmətə daxildir. Hətta əsas məqsədlərdən biri də aləmlərin Rəbbinin sevdiyi və razı olduğu qanuni şəkildə, hər zaman və hər məkanda, səhər-axşam Ona ibadət etməkdir.*

Bu tədqiqat Korona epidemiyası dövründə vəfat edənlərin kəfənlənməsi ilə əlaqədar məsələləri bilməyi qarşıya məqsəd qoyur, çünki bu, ibadətlərin ən mühüm fəsillərindən və müasir dövrün elə məsələlərindəndir ki, onları bilmək və onlara diqqət yetirmək lazımdır ki, insanların qarşısındakı yol işıqlandırılsın və bu ibadətin hökmü aydınlaşdırılsın. Beləliklə, insanlar Allaha dərrakə, doğru yol və aydın İslam metodologiyası işığında ibadət edərlər. Əgər əhl-i həll və əqd (müctəhidlər) bu ibadətlə üzləşməyi və onun hökmlərini izah etməyi tərk etsələr, insanlar çaşqınlıq, sərgərdanlıq və anarxiya içində qalacaq və yaxud müctəhidlik dərəcəsinə çatmayan, elmsiz və dəlilsiz fətva verən, beləliklə özü azıb başqalarını da azdıran şəxslərdən fətva istəyəcəklər.

Bu tədqiqat İslam şəriətinin epidemiya dövründə ibadətlərə baxışda rolundan, belə ehtiyaclar zamanı yaranan məsələlərdən, həmçinin fəqihlərin fikirlərindən və onların qəbul etdikləri fiqhi hökmlərə dair dəlil və əsaslarından bəhs edir.

Vəfat edənlərin kəfənlənməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün fiqh elmində göstərilən səylərə baxmayaraq, bu səylər məsələləri öz dövrünə uyğun olaraq həll etmişdir. Buna görə də, fəqihlər – yəni şəriət elmlərində əhl-i həll və əqd olanlar – müasir dövrün bu cür məsələlərini tədqiq etməli idilər ki, məsələ şəraitə, zamana, məkana və şəxsə uyğun olaraq düzgün anlaşılsın. Kimi haqqa uyğun hökm verər, kimi səhv edər; bu gözlənilən bir haldır və insanın Allah tərəfindən yaradıldığı fitrətə, onda olan nöqsan və qüsur təbiətinə yaddır. Hər şeydə nöqsan vardır, çünki kamil olan yalnız Allahdır.

Açar sözlər: *vəfat edənin kəfənlənməsi, Korona epidemiyası, İslam fiqhi, müasir məsələlər*

---

[1] Ərəb Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, Tindouf Ali Kafi Universiteti, Tindouf, Əlcəzair
[2] Mərkəz Universiteti İllizi, Əlcəzair
[*]Məsul müəllif. E-poçt: hamana.taloum@cuniv-tindouf.dz
Daxil oldu: 13 May 2025; Qəbul edildi: 27 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Praise be to Allah the worshipped with right, and prayers and peace upon the sent one mercy for the worlds, and upon his family and companions and whoever follows his way until Day of Religion.
And after: For indeed from the disposition of Allah Almighty the standing in His creation is change of states and alteration of circumstances, so every era has its tools and means, and every time has its habits and customs particular, and from blessing of Allah Almighty in this era that it distinguished from previous eras by developments and events and renewed needs, which did not exist in era of our previous jurists, and perhaps did not cross their minds, and as confirmation for universality of Islam, and comprehensiveness of its call, and eternity of its Sharia, and its commitment to find solutions for all what is new. And incidents are renewed with renewal of time and place and do not cease except with ceasing of the world, and from emergent incidents which afflicted the Muhammadan nation like other nations in this era Corona epidemic, and it is from dangerous viral diseases fast in spreading as

Corona epidemic disease appeared year 2019 CE and still its effect present - we ask Allah Almighty safety and well-being - and since it from contemporary jurisprudential issues, needs deep jurisprudential study; for issuing shar`i rulings related to it from worships, due to its importance in place, so I saw to do research around rulings related to this epidemic from emergent incidents so entitled it (Issues of Shrouding the Deceased Afflictd with Corona epidemic) descriptive analytical study.

- **Reasons for Choosing the Topic:**

The student was pushed to choose this topic incentives confined in the coming ideas:

1. Fewness of deep research studies in this subject, and unavailability of comprehensive studies according to my knowledge in the way I want to tackle it.

2. Highlighting jurisprudential matters of how to deal . with . this epidemic.

- **Research Problematiques:**

1. What concept of Corona epidemic?

2. What obstacles of Corona in issues shrouding the deceased?

- **Objectives of the Study:**

1. Knowing concept of Corona epidemic.

2. Obstacles of Corona in issues shrouding the deceased, in changing styles of performing some branches of it under Corona pandemic.

- **Importance of the Research:**

Importance of this topic manifests in tackling bitter situations which human life passes in contemporary world, since appearance of this deadly epidemic end year 2019 CE and summarized in following points:

1. Searching for issues shrouding the deceased related to this epidemic.

2. Standing on reality of Corona epidemic and on jurisprudential rulings related to it.

- **Research Methodology:**

This research proceeds according to descriptive analytical method which aims to analyze Corona epidemic and know fiqh of shrouding the deceased i.e. issues related to it represented in presenting opinions of scholars, and narrating their evidences by transmission and reason, and mentioning causes of their difference if found, then discussing evidences scientifically, with preferring what appears preponderance to researcher according his scientific capacity.

- **Research Structure:**

Researcher treated this topic by study in five sections which as follows:
First Section: Definition of Terms.
Second Section: Second Section: Shrouding the Deceased afflicted with Corona in garment or bag.
Third Section: Burying more than one of afflicted with Corona in one grave or their incineration.
Fourth Section: Jurists differed in manner of putting deceased in grave.
Fifth Section: Arrangement of dead in case burying them in grave.
Conclusion (Results and Recommendations)
List of Sources

The First Section: Definition of Terms.

First: Introduction to Corona Epidemic.

Samih Abu Zaynah said human societies throughout multiple historical phases have been exposed to terrible disasters which was caused by deadly diseases such as plague, cholera, leprosy, smallpox and tuberculosis, epidemics that led to grave losses in human lives in order to enforce control over these diseases after their causes are discovered and factors of their formation and methods of elimination and prevention (Abu Zaynah, 2000, p. 192).

And today humanity is afflicted with severe danger that caused anticipation mingled with anxiety, from coronavirus which is named and known as (COVID nineteen -19-COVID) and the World Health Organization sounds alarm from this new epidemic which was discovered "its appearance in Wuhan Chinese, and terror reached all countries of world from speed of spread of this virus" (Muluhhi, 2020, p. 79).

Its definition: at the Islamic Fiqh Academy it is: "inflammation in respiratory system because of new coronary virus" (International Islamic Fiqh Academy, 1443).

And with precise observation to the two previous definitions it appears that Corona epidemic disease very dangerous to degree that it affects respiratory system first in human body, besides that - it causes other diseases that lead finally to death when not controlling it in early time, and it is standing issue needing quick solution in order to rescue the afflicted from certain death.

Second: Definition of Issues in Language and Terminology:

Definition of issues in language: their origin is one and it is (s (al) and it is said: he asked him about such thing and with such thing asking and asking and issue questioned him about it (Arabic Language Academy, n.d., p. 411), and in noble revelation O you who have believed, do not ask about matters which, if revealed to you, will grieve you (Holy Quran, Al-Ma'idah: 101) ,and in it also: (so ask about it one who has knowledge) (Holy Quran, Al-Furqan: 59), and the needy person asked people requested from them charity and he asked thing from him requested it from him and it is said: I asked Zayd a dirham.

And in Lisan al-Arab (and plural of issue issues with hamza) and in noble revelation: Said, "You have been granted your request, O Moses (Holy Quran, Taha: 36) Said, You have been granted your request, O Moses; that is: you have been given your wish that you asked for, and I granted him his request and his issue i.e. I fulfilled his need (Ibn Manzur, 1414, pp. 1318–319).

As for the technical definition of questions and issue: they are "the demands" which are proven upon in science and the purpose of that science is knowing them" (Al-Barkati, 2003, p. 203). Issues or questions are about set of questions which questioners pose to mufti for standing on evidence about what is asked about it and its ruling.

Third: Definition of Kafan in Language and Terminology.

Takfeen in language: source of kafan, and like it kafan and their meaning is covering and concealing, and "from it was named: kafan of the dead; because it conceals him" (Ibn Manzur, 1414, p. 358), and takfeen of the dead i.e. "wrapped" him with kafan" (Damad Afandi, 1328, p. 1811), and it does not go beyond technical meaning.

Takfeen in terminology: it is: "what is clothed the dead before burial from wrapper and shirt and winding sheet, and if she was female there is added to it veil and cloth this in Sunna but in sufficiency what is eased" (Al-Barkati, 2003, p. 183).

Its ruling: obligation and there is no disagreement between scholars in it, and in it great virtue and great reward (Jawahir Fiqh Dictionary, 1997, p. 97), and "the obligation in kafan is one garment for man and woman covering all body, not showing skin, and this is what suffices, but better is that its number be for man three wrappings, and for woman five, and increase beyond that without necessity is disliked" (Al-Ghalifi, 1432, p. 132).

The Second Section: Shrouding the Deceased Afflicted with Corona in Garment or Bag.
The First Issue Shrouding him in Garment: The principle in kafan is that it be garment (Ibn Al-Humam, 1970, p. 1162), white from hadith of Said ibn Jubayr, from Ibn Abbas may Allah be pleased with them both - he said: The Messenger of Allah said: "Wear from your clothes whiteness, for it is from best of your clothes, and shroud your dead in it (Al-Tirmidhi, n.d., p. 310).

And in Sahih Muslim Abu al-Zubayr informed that he heard Jabir ibn Abdullah – may Allah be pleased with them both- narrating, that the Prophet - gave khutbah one day, and mentioned a man from his companions who passed away so was shrouded in kafan not substantial, and was buried at night, so the Prophet - forbade that a man be buried at night until prayer is performed on him, except that person is forced to that, and the Prophet said-: "If one of you shrouds his brother, let him make his shrouding good (Muslim, n.d., p. 651).

He said: do not extravagance for me in kafan, and Abu Dawud narrated in his Sunan, from Ali ibn Abi Talib - may Allah be pleased with him, for indeed I heard the Messenger of Allah - saying: "Do not extravagance in kafan for it is taken away quickly" (Abu Dawud, n.d., p. 685).

Research

Ibn Abidin said and combined between the two hadiths that the meaning by its goodness is its whiteness and cleanliness not being it precious decoration (Ibn Abidin, 1966, p. 202), and that it be from linen or cotton and that is preferable (Ibn Tahir, 2007, p. 355).

And it is obligatory to shroud the deceased afflicted with corona as his washing was obligatory and it is not permissible to conduct shrouding and burial except under supervision of specialized experts taking care for non-transmission of infection with commitment to any procedures they decide, such as placing bodies of dead in tightly closed plastic bags" (International Islamic Fiqh Academy, 2020). And from matters clear which no one doubts is that whoever his washing is difficult, his shrouding also is difficult like the follower follows (Al-Suyuti, 1983, p. 117), and for their inseparability in custom, so whoever his washing is difficult because of contagious disease feared its transmission from the corpse to the washer or washerwoman then his shrouding also becomes difficult; because it is not possible to shroud him except by touching the corpse and handling it and contact with it.

So if specialists from medical people decided danger of shrouding the deceased afflicted with contagious disease and fear of transmission of infection to the one who shrouds and did not exist there alternative method for shrouding nor preventive measures to avoid the expected harm, then obligation of shrouding falls away, and he is buried in his ordinary clothes which he died in; because consideration of the living is more worthy than consideration of the dead, and the purpose of shrouding is covering the nakedness and it is the obligation, and its minimum garment that covers the body as said by Shafii jurists" (Al-Khatib Al-Shirbini, 1994, p. 15).

The Second Issue: Shrouding the Deceased Afflicted with Corona in Bag.
There are cases necessitating or requiring placing plastic over kafan or sufficing with bag without kafan, or combining between kafan and plastic and bag according to circumstances and reality, for

example in some cases there exists corpse sealed and passed on its death days and be putrefied or some cases fragmented perhaps because of incidents may be car accidents or demolition of building or building there is severe bleeding or burning and other incidents, so corpse is placed in plastic after kafan which follows corpse of dead then remaining kafans come after it, and that to prevent harm which may happen to people from coming out blood or bad smell harming from funeral and this from chapter of averting harm from people and concealing funeral, and harm is forbidden and its removal is obligatory for his saying -- "There is no harm and no reciprocal harm" (Ibn Majah, n.d., p. 430). And this hadith is considered prophetic legal principle upon which was built averting harm in its various types and appearances; to achieve security and spread peace among people.

The Third Section: Burying More Than One of the Afflicted with Corona in One Grave or Their Incineration.

The First Issue: Definition of Burial in Language and Terminology.

Burial in language: the concealment, and the hiding, and the covering under layers of earth, and I buried the speech I concealed it and (buried) camels buried they traveled on their faces and the she-camel was buried and the thing he concealed and hid it so it is buried and entombed it is said: he buried the dead i.e. he concealed it and hid it (Arabic Language Academy, n.d., p. 290), and by meaning concealment and covering, it is said: "and he buried the dead he concealed it, this is the principle, then they said: he buried his secret i.e. he concealed it" (Ibn Manzur, 1414, "Kafan" entry). And in terminology: concealment of the dead in earth (Al-Dasuqi, n.d., p. 407), meaning: an action in which a deceased person or animal or things are placed in ground, and that is done by digging a hole or trench and placing the dead or things in it and concealing them.

The Second Issue: Burial.

Burial is indeed ritual from rituals of Islamic religion and precedes it digging, and digging may be grave or cleft or niche and niche is best and most excellent by evidence from Ibn Abbas -may Allah be pleased with them both-, he said: The Messenger of Allah said-: "The niche is for us and the cleft is for others" (Abu Dawud, n.d., p. 117).

And the niche is: "that one digs in bottom of grave toward direction of qibla from west to east by measure of what dead is placed in it; and that if land was hard does not crumble, so if it was not hard then the cleft, that one digs middle of grave by measure of dead and it is closed with brick" (Ibn Tahir, n.d., pp. 367–368).

And funeral of Muslim afflicted with corona deserves the niche if land which it is buried in was hard otherwise the cleft, and "necessity is measured by its measure (Al-Zarqa, 1989, p. 163).

The Third Issue: Its Ruling.

Its ruling is obligation, as for evidence on its obligation it is "inheritance of people from Adam - prayers of Allah be upon him - to our this day with objection to its abandoner, and this is evidence of obligation except that its obligation is on way of sufficiency so if some perform it falls away from remaining; for achieving the purpose" (Al-Kasani, n.d., p. 318).

The Fourth Issue: Method of Burial.

Method of burial, from Ibn Abbas and Ibn Umar - may Allah be pleased with them both- that they said: "the dead is entered his grave from direction of qibla; and because side of qibla is honored so entering him from this side is more worthy" (Al-Kasani, n.d., p. 319), and saying of Shafi'i this is known matter" (Al-Imam Al-Shafi'i, 1983, p. 311).

And Abu Hanifah - may Allah have mercy on him- said: "the dead is entered from direction of qibla and is not pulled pulling from direction of feet, and people of Hijaz said: pull the dead pulling from direction of his head, and Muhammad ibn al-Hasan said: "how they said that? And there came in what Abu Hanifah said many traces (Al-Shaybani, 1403, p. 370), and it appears in the two sayings contradiction or conflict, and it is possible to remove contradiction or conflict by combining between saying of Abu Hanifah and people of Hijaz, with what was narrated from Abu Hanifah, from Ibrahim al-Nakhai that he said: narrated to me who saw people of Medina in early time that they were entering the dead from direction of qibla, then they introduced pulling (Al-Kasani, n.d., p. 318), due to weakness of their lands at Baqi' so it was salty land and Allah knows best" (Al-Kasani, n.d., p. 319) , and pulling from direction of head is known among people of Hijaz" (Al-Bayhaqi, 2003, p. 90).

The Fourth Section: Jurists Differed in Method of Entering the Dead into the Grave.
The First Issue: Sayings of Jurists in Method of Entering the Dead into Grave.
The Malikis said: "There is no harm that dead is entered in his grave from any side it was and qibla is more worthy" (Ibn Juzayy, n.d., p. 66), and the Shafi'is and Hanbalis see: recommendation of pulling, and it is placing dead at end of grave then it is pulled from direction of his head descending, and they adduced by what was narrated from Imran ibn Musa "that Messenger of Allah - - was pulled from direction of his head pulling" (Al-Bayhaqi, 2003, p. 90).

And disagreement between jurists here is disagreement in what is more worthy, and on this so if was easiest for them taking him from qibla or from head of grave no harm; because recommendation of taking him from bottom of grave was only seeking ease for them and kindness to them, so if was easiest other than it was recommended, Ahmad said may Allah have mercy on him- : "every no harm in it" (Ibn Qudamah, n.d., p. 426).

And Abu Hanifah said: the funeral is placed on side of grave, from that toward qibla, then dead is entered grave crossed; because it is narrated from Ali, -may Allah be pleased with him-, because al-Nakhai said: "narrated to me who saw people of Medina in early time they entering their dead from direction of qibla, and that pulling is something introduced by people of Medina" (Ibn Qudamah, n.d., p. 426).

And for us what Abu Dawud narrated by chain from Abu Ishaq, he said: "al-Harith bequeathed that prayer be performed on him by Abdullah ibn Yazid, so he performed prayer on him, then entered him grave from direction of feet of grave, and said: this is from Sunnah" (Abu Dawud, n.d., p. 119), and this requires Sunnah of the Prophet.

The Second Issue: Burying the Dead in One Grave.
The honor of Muslim deceased is like its honor living, and principle in it the clear book and pure Sunnah, as for evidence from book Allah honored human alive, and dead and especially Muslim in His saying: And We have certainly honored the children of Adam (Holy Quran, Al-Isra': 70), and this text is absolute includes living and dead equally, and in His saying may His mention be exalted: Have We not made the earth a container of the living and the dead (Holy Quran, Al-Mursalat: 25–26) , al-Qurtubi said - may Allah have mercy on him - : that Allah - exalted is He- made earth "container that contains living on its surface and dead in its belly" (Al-Qurtubi, n.d., p. 161).

As for pure Sunnah it came in noble hadith from Amrah, from Aisha -may Allah be pleased with her, she said: The Messenger of Allah said-: "Breaking bone of dead like breaking it alive" (Abu Dawud, n.d., p. 116), and it is understood from this hadith that honor of believer after his death remains as it was in his life (Ibn Hajar, 1390, p. 113).

And speech about burial in glorious Islamic Sharia is very clear clarity of sun and principle in it that not more than one dead is buried in one grave, because Prophet - - was burying every dead in grave special for him, and on this continued companions -may Allah be pleased with them- and those after them except for necessity. And evidence on permissibility of that in case of necessity hadith of Jabir ibn Abdullah Allah be pleased with them both-: that Messenger of Allah - was combining between two men from killed of Uhud in one garment, then he says: "Which of them is more memorizing of Quran?", so if pointed to him one of them he advanced him in niche, and said: "I am witness on these, and commanded with their burial in their blood, and did not pray on them, and did not wash them" (Al-Bukhari, n.d., p. 92).

The Third Issue: Disagreement of Jurists in Burying the Dead in One Grave.
It is not permissible to bury two or more in one grave except for legal necessity and this by agreement of the four jurisprudential schools Hanafi, they said: it is disliked except when in need, or necessity (Ibn Maza, n.d., p. 193), and it is saying of Malikis (Al-Muwaq, 1994, p. 493), and Shafi'is (Al-Baghawi, 1997, p. 447), and Hanbalis (Al-Hajawi, n.d., p. 234).

Its causes: there are causes that make necessity permissibility what is contrary to principle and customary, and no one has ability to exit from circle of legal principle in burial of dead, and it is specialization for each dead with his grave alone, and no one else shares with him in it because it is endowed for him except that jurists excepted from this principle case of narrowness of cemetery (Al-Jaziri, 2003, p. 489) with fullness of graves or difficulty of burial in them, or abundance of dead and fear of their corruption, and raising difficulty from living, and with these important matters jurists permitted burial of more than one dead in one cemetery on condition of making barriers at least with screen of simple earth so that each one is as if he is in grave alone.

Its ruling: jurists studied causes of burial of dead more than one in one grave with succession of evidences mentioned in it and discussing it until they reached its permissibility for need or necessity; for what al-Nasa'i narrated, from Hisham ibn Amir, he said: we complained to Messenger of Allah - on day of Uhud, we said: O Messenger of Allah, digging is difficult for us for every person? So Messenger of Allah said -: "dig and deepen and improve, and bury the two and three in one grave, they said: so whom do we advance O Messenger of Allah? He said: "advance most memorizing Quran of them, he said: so my father was third of three in one grave" (Al-Nasa'i, n.d., p. 80).

And after precision in meaning of hadith and deep consideration in it researcher understood that it is not permissible to bury more than one in one grave whether burial was in one time or in different times before corruption of body, except in case of necessity, and necessity is estimated by people of knowledge not common people and Allah knows best.

Like what happened to Ansar in battle of Uhud, and came Ansar to Messenger of Allah - - day and said to him we were afflicted with wound and hardship, so permitted them Messenger of Allah - - saying: "dig and widen and put two and three men in grave", and as taken from this also: permissibility of burying two women in grave, and as for burying man with woman Abd al-Razzaq narrated by good chain from Wailah ibn al-Asqa' that he was burying man and woman in one grave so he advanced man and put woman behind him and as if he was putting between them barrier from earth and especially if they were strangers and Allah knows best (Ibn Hajar, n.d., p. 113).

The Fifth Section: Arrangement of Dead in Case of Their Burial in Grave.
And from what is established that Islam did not leave anything of matters related to worships and human life except and addressed it with explanation and detail, even arrangement of dead in case of their burial all together "if that happened placed best one toward qibla and followed by inferior, and

observed advancing big over small, and male over female and similar; and recommended to separate between every two with earth, and is not sufficient separation by kafan" (Al-Jaziri, n.d., p. 489).

And this arrangement by agreement of four jurisprudential schools, as for Hanafis: al-Hasan narrated from Abu Hanifah -may Allah have mercy on them- is placed best and oldest of them from that toward imam and it is saying of Abu Yusuf: "and free is advanced over slave" and in narration of al-Hasan if slave was better advanced even if they buried in one grave for necessity placed in it contrary to this arrangement, and is advanced best then best toward qibla and most memorizing Quran and knowledge as did in martyrs of Uhud" (Al-Sharnblali, n.d., p. 221).

And with Malikis: is "manner of their arrangement on their ranks, advanced imam highest ranks beginning from free men adults so if they exceled in virtue and knowledge and age advanced toward imam most knowledgeable then best then oldest, and advanced most knowledgeable because knowledge is distinction cut by it and increase of virtue distinction not cut on it, then free children if also matched in memorizing Quran and preservation of obediences and age, advanced one with knowledge on who known with preservation of obedience, if one of them did not have advantage over companion advanced oldest then male slaves, if they equaled then on what preceded in free then male slaves small same, then intersex problematic free big then intersex free small then intersex slaves big then intersex slaves small, then free women big, then free women small, then female slaves big then female slaves small (Al-Muwaq, n.d., p. 503).

And with Shafi'is: if gathered funerals not buried in one grave two dead except for need then advanced best toward wall of niche toward qibla, and when severity of need buried between men and women, and placed between them barrier from earth (Al-Rafi'i, n.d., pp. 243–245).

And with Hanbalis: not built on grave and not buried in it two except for necessity and advanced best toward qibla" (Al-Kluzani, 2004, p. 123).

The four jurisprudential schools agreed on advancing best of them toward qibla whenever more than one is buried in one grave when necessary legally, based on narration of hadith of Jabir ibn Abdullah - may Allah be pleased with them both, he said: the Prophet - was combining between two men from killed of Uhud in one garment, then he says: "which of them is more taking for Quran, so if pointed to him one of them he advanced him in niche, and said: "I am witness on these on Day of Resurrection", and commanded with their burial in their blood, and were not washed, and prayer was not performed on them" (Al-Bukhari, n.d., p. 91).

Face of evidence from hadith is that it indicated on advancing reader of Quran and joined with him people of jurisprudence and asceticism and remaining faces of virtue (Ibn Hajar, n.d., p. 213), and by this is completed arrangement of burial of dead afflicted with corona in one grave when crowded, and Allah knows best.

Conclusion

Praise be to Allah, and prayers and peace be upon Messenger of Allah Muhammad ibn Abdullah – may He be exalted -, and upon his family and companions, and whoever followed his way until day of meeting Allah and after:
This enjoyable research journey has ended, which I spent with topic of issues of shrouding deceased afflicted with Corona epidemic descriptive analytical study.

And it is possible to extract results which contained conclusion of this research in following points.

1. That attention to issues of reality is from methods of addressing issues of hour, and propositions of era.
2. This virus obstructed performance of some worships from them shrouding dead, and made difficult dealing with afflicted by it, and treating those exposed to this epidemic in exceptional case.
3. Islamic Sharia is suitable for every time and place, and finder of solution for social crises, and searcher for appropriate legal rulings for issues of worships in every era.

Recommendations:

Some recommendations for researchers, and they revolve in following:

1. Necessity of great grasp and attention to jurisprudential aspect when choosing topics; as jurisprudence is from best sciences and most important and most noble.
2. Placing issues of worships in front of eyes of researchers, as important foundations that should not be underestimated in eliminating contemporary problems.
3. And I advise brothers after me and especially researchers in field of Sharia, it is possible that researcher writes in legal rulings related to Corona epidemic in chapters of transactions and personal status.

And these from most important recommendations of research, researcher asks the Ever-Living Self-Sustaining, that He makes this work sincere for His noble Face, and that He accepts it from him good acceptance, He is Guardian of that and Capable of it, and there is no power nor might except with Allah the Most High the Most Great.
And last of our call is praise be to Allah Lord of worlds.

References

1. Abu Dawud. (2009). *Sunan Abi Dawud* (S. Al-Arnaut & M. Kamil Qarah Billi, Eds.). Dar al-Risalah al-‘Alamiyyah. (Original work compiled c. 9th century CE).
2. Abu Zaynah, S. (2000). *Ahkam al-jana’iz fi al-fiqh al-Islami* [Rules of funerals in Islamic jurisprudence]. Dar al-Fikr al-‘Arabi.
3. Al-Baghawi. (1997). *Al-tahdhib fi fiqh al-Imam al-Shafi‘i* [Refinement in the jurisprudence of Imam al-Shafi‘i]. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
4. Al-Barkati, M. ‘A. (2003). *Al-ta‘rifat al-fiqhiyyah* [Jurisprudential definitions]. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
5. Al-Bayhaqi. (2003). *Al-sunan al-kubra* [The grand sunan]. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
6. Al-Bukhari. (2002). *Sahih al-Bukhari* (M. Z. Al-Nasir, Ed.). Dar Tawq al-Najah. (Original work compiled c. 9th century CE).
7. Al-Dasuki. (n.d.). *Hashiyat al-Dasuqi ‘ala al-sharh al-kabir* [Al-Dasuqi’s glosses on the great commentary]. Dar al-Fikr.
8. Al-Ghalifi, A. B. M. (2011). *Ahkam al-shari‘ah al-gharra’ fi kayfiyyat al-ghusl wa-al-takfin wa-al-dafn wa-al-‘aza’* [Rulings of glorious Sharia on the method of washing, shrouding, burial and condolences]. Dar al-Rida for Publishing Islamic Books.
9. Al-Hajawi, A. N. S. (1997). *Al-iqna‘ fi fiqh al-Imam Ahmad ibn Hanbal* [Persuasion in the jurisprudence of Imam Ahmad ibn Hanbal]. Dar al-Ma‘rifah.
10. Al-Imam al-Shafi‘i. (1983). *Al-umm* [The mother]. Dar al-Fikr.
11. Al-Jaziri, ‘A. R. (2003). *Al-fiqh ‘ala al-madhahib al-arba‘ah* [Islamic jurisprudence according to the four schools]. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
12. Al-Kasani. (1986). *Bada’i‘ al-sana’i‘ fi tartib al-shara’i‘* [Innovative schemes in arranging the laws]. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

13. Al-Khatib al-Shirbini. (1994). *Mughni al-muhtaj ila ma'rifat ma'ani alfaz al-minhaj* [The enricher regarding knowledge of the meanings of the words of the method]. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
14. Al-Kluzani. (2004). *Al-hidayah 'ala madhab al-Imam Ahmad* [Guidance according to the school of Imam Ahmad]. Mu'assasat Ghiraz lil-Nashr wa-al-Tawzi'.
15. Al-Muwaq. (1994). *Al-taj wa-al-iklil li-mukhtasar Khalil* [The crown and the diadem for the abridgement of Khalil]. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
16. Al-Nasa'i. (2001). *Sunan al-Nasa'i* (A. H. Shalabi, Ed.). Mu'assasat al-Risalah. (Original work compiled c. 9th century CE).
17. Al-Qurtubi. (2006). *Tafsir al-Qurtubi* [Al-Qurtubi's Quranic exegesis]. Mu'assasat al-Risalah.
18. Al-Rafi'i. (1997). *Fath al-'aziz bi-sharh al-wajiz* [Opening the mighty one with commentary on the concise]. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
19. Al-Sharnblali. (2005). *Mujallah al-anhur fi sharh Multaqa al-abhur* [Compendium of rivers in commentary on the confluence of seas]. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
20. Al-Shaybani, M. B. (1983). *Al-hujjah 'ala ahl al-Madinah* [The proof against the people of Medina]. 'Alam al-Kutub.
21. Al-Suyuti. (1983). *Al-ashbah wa-al-naza'ir* [The like and the counterparts]. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
22. Al-Zarqa, A. (1989). *Sharh al-qawa'id al-fiqhiyyah* [Explanation of jurisprudential principles]. Dar al-Qalam.
23. Arabic Language Academy. (2004). *Al-mu'jam al-wasit* [The intermediate dictionary]. Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah bi-al-Qahirah.
24. Damad Afandi. (1910). *Majma' al-anhur fi sharh Multaqa al-abhur* [Compendium of rivers in commentary on the confluence of seas]. Matba'at al-'Amirah.
25. Ibn Abidin. (1966). *Hashiyat radd al-muhtar 'ala al-durr al-mukhtar* [Ibn Abidin's glosses on the selected pearl]. Sharikat Maktabah wa-Matba'at Mustafa al-Babi al-Halabi wa-Awladihi.
26. Ibn al-Humam. (1970). *Fath al-qadir 'ala al-hidayah* [Opening the mighty one on guidance]. Sharikat Maktabah wa-Matba'at Mustafa al-Babi al-Halabi wa-Awladihi.
27. Ibn Hajar. (1970). *Fath al-bari bi-sharh Sahih al-Bukhari* [Opening the creator with commentary on Sahih al-Bukhari]. Al-Maktabah al-Salafiyyah.
28. Ibn Juzayy. (1998). *Al-qawanin al-fiqhiyyah* [Jurisprudential principles]. Dar Ibn Hazm.
29. Ibn Majah. (2009). *Sunan Ibn Majah* (S. Al-Arnaut et al., Eds.). Dar al-Risalah al-'Alamiyyah. (Original work compiled c. 9th century CE).
30. Ibn Manzur. (1993). *Lisan al-'Arab* [The language of the Arabs]. Dar Sadir.
31. Ibn Qudamah. (1997). *Al-mughni* [The enricher]. Dar 'Alam al-Kutub.
32. Ibn Tahir. (2007). *Al-fiqh al-Maliki wa-adillatuhu* [Maliki jurisprudence and its evidence]. Mu'assasat al-Ma'arif.
33. International Islamic Fiqh Academy. (2022). *Tawasieat al-nadwah al-tibbiyyah al-fiqhiyyah al-thani* [Recommendations of the second medical jurisprudential conference]. Organization of Islamic Cooperation.
34. International Islamic Fiqh Academy. (2020, April 16). *Coronavirus recommendations* [Videoconference]. Organization of Islamic Cooperation.
35. Muluhhi, A. (2020). *Ahkam al-jana'iz fi zill jaihah Kuruna* [Funeral rulings during the Corona pandemic]. Dar al-Nawadir.
36. Muslim. (2006). *Sahih Muslim* (N. Al-Faryabi, Ed.). Dar Tayyibah. (Original work compiled c. 9th century CE).
37. *The Qur'an*. (2004). Translated by M. A. S. Abdel Haleem. Oxford University Press.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 209–218
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 209–218
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/209-218

Sufi Heritage in the Poetry of "Othman Loussif"

Mammeri Hamid

Abstract. *The Algerian poetic text is considered an interactive text, rich in cognitive accumulation. It has deep extensions toward its external contexts surrounding it. It attempts to scrutinize its structures and the formation of its various meanings, and its artistic and aesthetic dimensions. And it relies on an approach to texts in its formation, being drawn toward the spirit of Arab heritage. Inspiring all its contents, and exploring modern horizons. This placed the Algerian poet before the necessity of benefitting from his cultural lexicon and his traditional heritage. The experience of the poet Othman Loussif was a fertile field to undergo the phenomenon of intertextuality. It appeared this phenomenon abundant in his poetic texts. Which enriched his creative experience, and deepend his artistic vision. Through weaving his poems and their representation by invoking the features and sources of intertextuality. This research paper comes as an attempt to elucidate the themes of sufist intertextuality in the poet's corpus, and to study the aesthetics of employing sufist heritage.*

Keywords: *poetic text, sufi heritage, intertextuality, Othman Loussif, aesthetics of heritage*

University of M'sila Algeria, Algeria
E-mail: hamidmam@hotmail.com
Received: 6 May 2025; Accepted: 2 October 2025; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

"Osman Lusif" poeziyasında sufi irsi

Mammeri Hamid

Xülasə. *Əlcəzair poetik mətni idrak yığımı ilə zəngin olan interaktiv bir mətn hesab olunur. Ətrafındakı xarici kontekstlərə dərin uzantıları var. Strukturlarını və müxtəlif mənalarının formalaşmasını, bədii və estetik ölçülərini araşdırmağa çalışır. Və formalaşmasında mətnlərə yanaşmaya əsaslanır, ərəb irsinin ruhuna yönəlir. Bütün məzmununa ilham verir və müasir üfüqləri araşdırır. Bu, Əlcəzair şairini mədəni leksikonundan və ənənəvi irsindən faydalanmaq zərurətindən əvvələ qoyur. Şair Osman Lusifin təcrübəsi intertekstuallıq fenomenini yaşamaq üçün münbit bir sahə idi. Bu fenomen onun poetik mətnlərində bol şəkildə görünürdü. Bu, onun yaradıcılıq təcrübəsini zənginləşdirdi və bədii vizyonunu dərinləşdirdi. Şeirlərini və onların təsvirini intertekstuallığın xüsusiyyətlərinə və mənbələrinə istinad etməklə toxuyaraq.*

Bu tədqiqat işi şairin korpusundakı sufi intertekstuallıq mövzularını aydınlaşdırmaq və sufi irsindən istifadənin estetikasını öyrənmək cəhdi kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: *poetik mətn, sufi irsi, intertekstuallıq, Osman Lusif, irsin estetikası*

M'sila Universiteti, Əlcəzair
E-poçt: hamidmam@hotmail.com
Daxil oldu: 6 May 2025; Qəbul edildi: 2 Oktyabr 2025; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The contemporary poetic experience has attempted to root its themes through linking them to its heritage roots and the diversity of its sources, in form and in content, and with what it contains of a varied cultural stock, inherited, which is manifested in the total of values and civilizational and popular habits that are acquired.

The poet cannot separate from his past, rich with poetic inspiration, and what has settled in his memory and formed for him a cultural reference to which he flees, rather he seeks to fertilize it and to extend it with a contemporary human vision that responds to his ambition and expresses him, thus the poets are bound by their language and their heritage, from which they draw inspiration in order to grant the poem the element of belonging in a creative manner, and thus "the poet has established his relation with heritage through a dialectical vision which he controls, and subjects it to what he wants, and he does not surrender to the vision of heritage, but rather he employs it, and benefits from this heritage in forming the structure so that heritage may speak with what the poet wants to say, not that the poet says what the heritage wants in any aspect of it" (Al-Jiyyar, n.d., p. 227).

Research

Also, the desire of the contemporary Algerian poet to confer a kind of objectivity, and dramacity upon his emotionality, through employing the tributaries of heritage and its sources, is considered an outlet through which he expresses "the concerns of the purely individual self, in its solitude and its absurdity, in its madness and its depression, poetry expands with it to encompass neglected subjects from the reality of life, or it draws from the spring of the sufis, or from the ancient myths, or it expresses the closed horizon which has been shut before his ambitions" (Dagher, 1981, p. 8).

And the Algerian poet began to realize little by little that civilizational estrangment which he lives in his homeland, so his ordeal was the rejection of himself and the rejection of his reality, therefore we always find in this corpus an insistence upon the idea of separation from the self, "and we also sense in it the lack of conviction and satisfaction with the present reality and the striving to change it in order to foresee the future, and from that resulted the explosion that occured in the contemporary poetic text because of the urgent desire to depart from many of the traditions that used to govern it in order to write a modern text" (Hima, 1998, p. 6).

And with this acceleration in the present of human behavior and the growth of the concept of values, heritage no longer remained as merely a set of customs and norms, but rather it went beyond that in being a bearer of luminous aspects in the life of the human and an active element in the creative process, and the heritage tributary through which the poems of the contemporary Algerian poet are formed and distinguished, who perceives his present through his past which "is considered a visionary and formative legacy that cannot be relinquished, because it is the semantic and suggestive source for

creativity, and the supporter for shaping visions and positions, and all that takes place within the framework of the spiritual and psychological communication between two positions that intertextualize within the frame of the absent that resides in the present, and this communication becomes a duty imposed by the civilizational path which makes the poet an active element in time" (Bougaroura, 1994, p. 402).

Thus, the contemporary Algerian poem has achieved a qualitative leap at the level of the artistic construction and the dealing with reality, and in the dealing with the Arab and foreign cultural heritage givens, represented in digesting these givens and assimilating the modern artistic trends and schools without the disavowal of heritage, at least with some poets, in an attempt from them to explode a poetic experince Algerian that elevates them toward wider spaces of depiction and artistic formation. Heritage, as it is defined by (Jubour Abd al-Nour), is that: "what has accumulated through ages of traditions, customs, experinces, expertises, and sciences, within a people among peoples, and it is an essential part of its social, human, political, historical, and moral constitution, and it documents its relations with past generations which have worked on forming this heritage and enriching it" (Abd al-Nour, 1984, p. 63).

The Intersection between Poetic Language and Sufi Language:

The Sufi language is an experince characterized by singularity and the departure from the familiar of lexical declarative expressions, toward the symbolism of interpretation and the multiplicity of significations and the density of symbolism, an experince that elevates the soul toward reaching the expanses of the divine presence and attaining the loci of the Absolute, and it penetrates into the infinite latent essence, a language whose title is the surpassing of the surface of the apparent, deeply entering into the inner, based on a special experince and a distinctive vision, in which every signified forms a symbol and an indication to another signified.

> *I wrote to him with the understanding of the sign,*
> *and in intimacy I searched the utterance of the expression,*
> *a book to him from it about him to him,*
> *it translates from the unseen knowledge of the veil* (Abbas, 2002, p. 308).

Sufi writing is the act of linguistic expression which the sufis follow, and through it they rise toward the stations of creativity, thus poetry was their habit for revealing their divine love, and an expression of the states of ecstasy which they live, and this is what is confirmed by (Adonis) "that the Sufi language is precisely a poetic language, and that the poetics of this language is manifested in that everything in it appears as a symbol, everything is itself and another thing, the beloved for example is herself, and she is the rose, or the wine, or God, it is the images of the universe and its manifestations" (Adonis, 1992, p. 23).

Indeed, the Sufi language has the ability to contain the depth and the abstraction of the significations of the meanings of the sufis, by which the ordinary language has become incapable of understanding it, as it transcends the consciousness and the familiar toward searching for the concealed recesses and exceeds the typicality of the signifier and the signified, and it has made the recipent in confrontation with an ambiguous experince difficult to be understood except by the one who has examined and studied its terminologies.

For this, the sufis turned toward finding threads of intersection between the poetic and the Sufi discourses, realizing that poetry is that which can reveal the dense semantic loads of the terms from which the Sufi lexical discourse is formed, and that it is that which is characterized by the language of emotion and the creative feeling, and that their stations and their states cannot be expressed by a

language that addresses the mind, so its meaning becomes hidden and its signification fades outside it, and this means the possibility of the multiplicity of reading in this language, such that each person reads in it himself, it is a horizon open upon the Absolute and the infinity, and a mi'raj that rises toward the visions and the upper unveilings (Hima, 1998, p. 95).

Therefore, the contemporary poet found in this experince a fertile space for enriching his poetic experinces and enriching it with a Sufi touch, and a refuge to which he resorts from the bitterness of the material reality which hurts his being, and a salvation from an alienation that dwells his exhausted delicate self.

The Sufi poet has become aware of discovering threads of intersection with the poetic discourse, and he saw that there is no harm in employing the potentials of poetry to express his experince — especially the chaste poetry —, "so it became for them a cognitive reservoir and a tool for producing knowledge, because it builds the imagination, and generates an affective knowldge" (Hima, 2008, p. 120), and this is what led the Sufi poets to "practice the re-coding of language in poetry in the past through removing the first sensory and worldly significations of words that are connected with the domains of sex, wine, and the states of the self, in order to insert them into new symbolic systems" (Fadl, 1995, p. 192).

And the contemporary poet has expressed his impetuous desire to search for the metaphysical, and to liberate himself from the fetters of the body and the release of his soul toward the sacred, and about his rejection of reality, and rebellion against all the social rules, and his attempt to find an equivalent for it, so he finds in the expanses of the horizons of Sufism shades that extend to the soul security and serenity, and in the terminologies of the sufis and their vocabularies a flowing resource and a new title that establishes for a contemporary language through which he reveals his ecstasies and his sufferings, aspiring toward a sincere sensory experince by which he transcends toward the Absolute with its transparent spiritual dimensions, and merging with the truth, using a Sufi lexicon for his themes, thus annihilation, union, incarnation, divine love, and the unity of existence are terms through which the poet expressed his Sufi illuminations and his spiritual experince, so that an intermingling arises between them, and he resembles the experince of the sufi who rebels against material life, as both of them are longing for freedom in order to extend their imagination and to re-produce the process of artistic imagination contemplated in a poetic texture that attracts the feelings, and the similarity occurs between them in terms of the vision of life and the universe and the human self.

And perhaps the poet (Adonis) is among those who pointed to the great similarity between the two discourses, and that the Sufi discourse is rich with creative possibilities that benefit the Arab poetry, citing the experince of the Arab poet (al-Niffari) which is considered a purely Sufi experince, he says: "...thus the text of (al-Niffari) appears as a complete rupture with the heritage in its various forms and manifestations, and through this rupture he renews the poetic language at the same time, he writes history with the vision of the heart and the ecstasy of the language, and he elevates the poetic writing to a level that was not known before him, in the most splendid and strangest of what the language produces" (Adonis, 1989a, p. 86).

Also, among the aspects of similarity is the multiplicity of significations between the two discourses, as their poetry has revolted against the prevailing concept about it, with the emergence of a special lexical lexicon that erodes the singularity of the apparent meaning and its stability, and awakens the latent inner meaning and the interpretive capacity to solve the obscurities of expressions filled with semantic loads, due to the reliance of each of them on metaphor, since "metaphor takes the word out of its real limits, and the relations that it establishes between the word and the reality are probabilistic relations by which the meaning becomes multiple, which generates a difference in understanding that

leads to a difference in opinion, and from here metaphor does not allow giving a final answer" (Adonis, 1989b, p. 75).

Thus, through this Sufi poetic experince, indicative dimensions emerge that symbolize what they suggest to, as "the term or the word no longer has the same meaning that we know, rather it takes on other significations behind the words, which almost becomes an emptying of the meaning of the word and pouring another meaning into it, where the signification becomes doubled in a way that exceeds its conventional limit" (Eid, 2003, p. 279).

And proceeding from these linguistic and thematic intersections in the theme of the two discourses, the two experinces have united in the mode of expression which is based on suggestion and ambiguity, and the contemporary poets have sought to transcend the communicative language by creating a second language within the language, which is based on symbol and indication. And if the sufis have turned toward this language out of the incapacity of the traditional language to represent the significations of the meanings carried by the Sufi discourse, due to what it contains of depth of depiction and precision of image, then the contemporary poets have proceeded from the reality of modernity which seeks the continuous surpassing of the old, and the breaking of the monotony of the familiar styles, thus poetry, like Sufism, is but an intuitive contemplative tendency that rebels against the laws of reason and logic in its seeking for the essence of life and its truth, and the search for a world more perfect and more transcendent than the world of reality.

For this, the Algerian poet has turned, following the steps of other contemporary Arab poets, toward forming his modernist language and toward adopting the Sufi discourse with what it carries of significations by which he elevates his poetic text to the ascents of Sufi poetics, so some of them inclined toward representing this discourse as a theme and a language, and as a reference by which he resists his defeated present at times, and as a pleasure by which he journeys toward the worlds of depths in search of his mirage-like self deeply rooted in history and myth and beauty, and as he adopts this Sufi tendency he thereby deepens his symbolic indications and enriches the semantic structure in his discourses and widens the spaces of his suggestions and his interpretations.

Sufi Intertextuality in the Poetry of Othman Lousif:

Othman Lousif is considered among the Algerian poets in whose poetry the Sufi tendency has manifested, as he has relied on inner contemplations through unveiling and transcendence and diving into its dark layers with a poetic language that shatters the referential significations of words, "for what produces language is the taking out of words from their established nature to a new nature, this departure is the creation of what is called the gap or the space of tension, and the creation of a distance between the sedimented language and the innovative language" (Abu Deeb, 1991, p. 38).
The poet Othman Lousif says in the Diwan *The Rose Said*:

I grope in you the truth, white,
the radiance of the soul and the flowing tremor,
I grope the pulse of nothingness,
and I read in the dawn of your eyes
the icon of God, exhaling with murmurings,
and overflowing with love,
and the fierce ecstasy,
Ah… O woman, the universe blossoms
in her ladunni overflow,
and the color greens
in her pure fire (Loussif, 2000, p. 55).

Thus, this union in love between the poet and the woman realizes his gnostic awareness, as his verses translate what he endures of the burning pangs of longing toward the soul, and when he departs from his world which he rejects and turns away from, he transcends toward spaces more noble in purity, embracing the orbits and the mirrors, searching for his true self, and for his ultimate end, which he did not find except in a woman in whose overflow the universe blossoms, and in whose eyes he perceives the truth of God, for love is "everything in the Sufi path, the universe was created by love, and is perceived by love, and God, Glorified be His Majesty, is not perceived by sights nor encompassed by minds, but the Sufi kindles the torches of love in his heart and his inner being and his soul, thus he mounts the greatest ascent which connects him to his Lord" (Ibn Arabi, 1980, p. 224), and as the poet describes his woman in a material manner (the dawn of your eyes, the icon of God, overflowing with love), then it symbolizes significations other than those commonly known among humans in the sensory world.

And just as the attachment of the Sufi to the divine essence carries him toward the Absolute and the elevation from materiality to the pure spiritual world, likewise we find in the union of the poet with the woman and his celebration of her a separation from the earthly world and an attachment to the paradise of femininity, and to the unseen world, thus the poet Othman Lousif embraces the hidden world through divine love, employing the material and the sensible in depicting the abstract spiritual, because "divine love does not invade the hearts except after they have been imprinted with the traces of the sensory language" (Al-Khatib, n.d., p. 67), and through it he surpasses the painful material reality, seeking the stations of the divine light radiating from his depths, which grants him comfort and psychological security.

The Sufi experince is an active element in the poetics of Othman Lousif, which he has employed in a striking and dense way, due to what the two experinces carry of positions of rejection and sacrifice, and what melts within them of conflicts and emotional charges, and what his Sufi language has carried of deep significations that express a particular vision that calls for contemplation in order to grasp its essence, because "poetry is the language of perceiving what cannot be perceived, and this language is what has founded this contemporary Arab Sufi experince and practiced it in a unique manner" (Adonis, 1989b, p. 198).
The poet says in the verses of the following passage from the poem (*The Deified Woman*):

My Lady… my Lady!
Ah! how wondrous is love
when lightning brings us together
in a flash of the soul… to the soul
or the heartbeat… to the heart
how wondrous is the light
when meanings overflow upon two lovers
and the impossible unveils! (Loussif, n.d., p. 30)

The poet resorts to re-working some of the meanings of the sufis, in a glowing passage with vocabularies toward which his soul longs, as he implores God for indwelling in his female, and his path to that begins with love which makes his heart beat and liberates him from the slumber of the sinful reality and the deep concerns of the self, and elevating with his soul toward moments of unveiling, where he calls in his previous poetic passage the saying of al-Hallaj:

Your spirit has been molded into my spirit just as
amber is blended with fragrant musk,
so if something touches you, it touches me,
thus you are me, we do not part (Abbas, 2002, p. 316).

The text of the poet, dissolved in the two verses, its signification almost settles in the mind of the recipient, as our poet has drawn upon expressions and meanings in order to employ them in a new linguistic deviation within an indicative intertextuality, which enables him to intensify his significations, through structures and a clear style in which images inspired from heritage are manifested, and filled with Sufi expressions open to reading and interpretation by the recipient.

And in another passage the poet affirms through it that this woman is nothing but a connection toward a more exalted and higher aim to which the spirits of humans do not ascend. Othman Lousif says:

I remember you
in every prayer
so I bow… in reverence
I close my eyes from awe
I glorify with your praise
and I supplicate
to your two infinite eyes
O image of God
Ah! O woman of rituals
and supererogations
O a spiritual idol
and a worshipped one
who forgives none except the one who is maddened
into fainting in its sanctuary (Loussif, 1999, pp. 35–36).

The poet does not stop at the limits of a single signification of the woman, rather he reproduces from her multiple gnostic conceptions, forming a symbol of multiple visions that slips from between the hands of the reader, so at one time she is the blond houri, and at another the slender princess, and the saint, and the woman of rituals, thus transcending her conventional image in his imagination, for the woman in the view of the sufis is not that body that arouses temptation and awakens sensory desire, "rather it is the search for the infinite beauty that exists beyond the multiple sense… so that she becomes a pure, clear beauty that indicates the source of absolute beauty, and the giver of beauty and its creator" (Basyuni, 1969, p. 177).

As for the Diwan (*Ghardaia*), the term of wine is manifested within the frame of the Sufi breath that transforms the self of the poet and his soul from a state of boredom to a state of joy, and it forms an important artistic feature that recurs not in its material sensory form, but rather it transforms into a symbol that carries various significations. The poet says:

Sufficient for you that sobriety has produced my sadness,
so how then of the state of intoxication, and intoxication is more worthy,
I would deny passion if you were not, since passion made
your eyes for me an eye that lowers and sees (Loussif, 1995, p. 23).

The presence of this term in the Diwan (*Ghardaia*) refers to the signification of the homeland, where he embodied something non-perceived into something perceived to facilitate the process of communication, thus after the hardship of sobriety heavy with sadness he falls into an intoxication that awakens his buried passion in order to find his comfort with a female who is not a woman, for this symbolic woman was from his world, he lived with her and the union between the lover and the beloved was realized, and this refers to the union with Ghardaia, and then the union with the homeland, and through this linking between the Sufi spirit and the state of intoxication the poet moves toward wider worlds and more spacious horizons.

And in another passage the poet expresses that ecstasy which overwhelms him under the effect of the beauty of Oran and its captivating charm. He says in the poem (*Oran*):

I was in the surge of intoxication searching for myself,
I became intoxicated by the scent of peach and anise,
I became intoxicated… I, the living dead,
I called from outside the universe: Oran… Oran! (Loussif, n.d., p. 59).

The poet wanders at times and sips from the draught of his beloved which overflows upon him with purity and clarity, thus it makes him feel an ecstacy that transports him from death to life and to the summit of the heights, making from wine a means for elevation and swimming within the realms of the Absolute dominion, for he did not manage to resist his love for her, so he got lost in the depths of intoxication to limits he did not know their ends, searching for his self which dissolved in Oran, in its enchantment and its beauty, thus it melted within his being, where he found himself in it, and by that the annihilation and the total dissolution were realized in Oran which turned into a symbol filled with significations of love and ardent longing.

And the poet seeks to ascend to where the souls become purified from their impurities, toward a world filled with the unseen where truths are explored. He says:

Ascending, ascending to where fades away
in its passion the innermost of the souls,
where the souls are stripped from every impurity,
drinking wine without cups,
immersed in a spring of pure purity,
gathering from the delights of apples (Loussif, n.d., p. 69).

It is a wine without cups, pure, surrounded with spiritual purity, reaching him to the stage of arrival in which he delights with every beauty, placing him in a state of ecstacy, distancing him from the perceptible toward the non-rational, and by it the ray of reason withdraws from the self, thus it is in all that the secret of life and the inner of truth, and it is "thereby an activation of the unconscious which makes the self rise above the fixed material realities and penetrate the world of ideals and the Absolute" (Heema, 1998, p. 99). This Absolute which the poet always longs to embrace and to ascend to its degrees, and to unite with it resembles the state of intoxication because of what it contains from separation from the sensory world, and in it he finds the refuge to which he flees and by which he becomes purified from every impurity that stains him.
The poet says in the poem (The Flood):

And I rolled in the blazing fire for ages,
Ah! who will extinguish my burning thirst and my wandering,
O ray of the breeze, rather my echoes,
and give me to drink from the wine of the souls,
and wipe away the fire and the sorrow from my forehead,
and narrate to me from the secrets of the spirits (Loussif, n.d., p. 72).

Thus, the poet depicts his intense suffering in a desire for love and knowledge and rest, as his journey was long, and his longing increased as a fire of passion, and his thirst has prolonged until his throat rusted from dryness (who extinguishes my burning thirst), so his thirst is a continuous and eternal sensation (in the blazing fire for ages), it is a thirst produced by (the fire and the sorrow), and nothing extinguishes his burning thirst except the wine of the souls, and by drinking it he attains his aim and

the secrets of reality become unveiled before him, and the poet here finds in wine the only refuge to escape from reality and from the deprivation which he lives, and to probe the depths of the self.

And wine has a distinguished position in the literary heritage of the sufis, as it was for them "a symbol among the symbols of the Sufi ecstasy" (Heema, 1998, p. 98), thus it is in all that the secret of life and the inner of truth, and this is what we find in the saying of our poet:

You filled my cup with wine
that reveals clarity
I learned to sing for the glory of life
and to triumph (Loussif, 2000, p. 27).

And we also find that wine has come to express other things: escaping from reality, surrender without any resistance, and thus wine transforms into "a means among the means of overcoming the psychological concerns which the individual suffers in this afflicted age" (Heema, 1998, p. 100), so the numbing of the mind became the only refuge for salvation from a frightening obsession, and we find it acquiring new significations in such as his saying:

Let the cup sparkle and rejoice
you are from the essence of the Truth
from my essence
a sign that God shaped from a glow (Loussif, 2000, p. 82).

Thus, after we have seen wine carrying the signification of escaping from reality, we find it carrying the signification of compensating the spiritual emptiness. As for the Diwan "Ghardaia", the symbol of wine is manifested within the frame of the Sufi breath which transforms the self of the poet and his soul from a state of boredom to a state of joy, "for wine, its mention dispels worries and sorrows and prepares for its drinker the causes of joy and delight, its seal intoxicates the companions and its ripeness revives the dead… and by that it is an activation of the unconscious which makes the self rise above the fixed material realities and penetrate the world of ideals and the Absolute" (Heema, 1998, p. 99). This Absolute which the sufis always long to embrace and to ascend to its degrees, and union among the sufis resembles the state of intoxication because of what it contains of separation from the sensory world, and in it the person finds the refuge to which he escapes seeking relief from the burdens of reality.

References

1. Abbas, Q. M. (2002). *Al-Ḥallāj: al-aʿmāl al-kāmilah* [Al-Hallaj: The complete works]. Riyad El-Rayyes Books.
2. Abu Deeb, K. (1991). *Al-shiʿriyyah* [Poetics]. Arab Research Foundation.
3. Adonis. (1989a). *Al-shiʿriyyah al-ʿArabiyyah* [Arabic poetics]. Dar Al-Adab.
4. Adonis. (1989b). *Kalām al-bidāyāt* [The beginnings' discourse]. Dar Al-Adab.
5. Adonis (Ali Ahmad Said). (1992). *Al-ṣūfiyyah wa al-suryāliyya* [Sufism and surrealism]. Dar Al-Saqi.
6. Al-Jayar, M. (n.d.). *Al-shāʿir wa al-turāth: dirāsah fī ʿalāqat al-shāʿir al-ʿArabī bi al-turāth* [The poet and heritage: A study of the Arab poet's relationship with heritage]. Dar Al-Wafa.
7. Al-Khatib, A. (n.d.). *Ittijāhāt al-adab al-ṣūfī bayna al-Ḥallāj wa Ibn ʿArabī* [Trends in Sufi literature between Al-Hallaj and Ibn Arabi]. Dar Al-Ma'arif.
8. Basyouni, I. (1969). *Nashʾat al-taṣawwuf al-Islāmī* [The emergence of Islamic Sufism]. Dar Al-Ma'arif.

9. Bougaroura, O. (1994). *Al-ightirāb fī al-shiʿr al-Islāmī al-Maghribī al-muʿāṣir (1960–1990)* [Alienation in contemporary Maghrebi Islamic poetry (1960–1990)] (Doctoral dissertation, University of Constantine). Unpublished manuscript.
10. Eid, R. (2003). *Lughat al-shiʿr: qirāʾah fī al-shiʿr al-ʿArabī al-muʿāṣir* [The language of poetry: A reading of contemporary Arabic poetry]. Mansha'at Al-Ma'arif.
11. Fadl, S. (1995). *Asālīb al-shiʿriyyah al-muʿāṣirah* [Styles of contemporary poetics] (1st ed.). Dar Al-Adab.
12. Hima, A. (1998). *Al-bunyāt al-uslūbiyyah fī al-shiʿr al-Jazāʾirī al-muʿāṣir: shiʿr al-shabāb namūdhajan* [Stylistic structures in contemporary Algerian poetry: Youth poetry as a model] (1st ed.). Dar Houma.
13. Ibn ʿArabi. (1980). *Fuṣūṣ al-ḥikam* [The Bezels of Wisdom] (A. A. Afifi, Ed.) (2nd ed.). Dar Al-Kitab Al-Arabi.
14. Jabbour, A. N. (1984). *Al-muʿjam al-adabī* [Literary dictionary] (2nd ed.). Dar Al-Ilm Lil-Malayeen.
15. Loussif, O. (1982). *Al-kitābah bi al-nār* [Writing with fire] (1st ed.). Dar Al-Baath.
16. Loussif, O. (1995). *Ghardaia* [Ghardaia]. Dar Houma.
17. Loussif, O. (1997a). *Namash wa hadīl* [Freckles and cooing]. Dar Houma.
18. Loussif, O. (1997b). *Barāʾah* [Innocence]. Dar Houma.
19. Loussif, O. (1999). *Wa li-ʿaynayka hādhā al-fayḍ* [For your eyes, this abundance]. Dar Houma.
20. Loussif, O. (2000). *Qālat al-wardah* [The rose said]. Dar Houma.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 219–225
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 219–225
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/219-225

Beynəlxalq audit standartlarında (ISA, IFAC, ACFE) forensik yanaşmalar

Həsənəli Əliyev

Xülasə. *Müasir iqtisadi mühitdə maliyyə əməliyyatlarının mürəkkəbləşməsi, korporativ risklərin artması və hesabat manipulyasiyalarının müxtəlif formalarda təzahür etməsi audit fəaliyyətində daha dərin və analitik yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu baxımdan forensik audit beynəlxalq audit praktikasında maliyyə fırıldaqlarının aşkarlanması, sübutların toplanması və hüquqi baxımdan əsaslandırılmış nəticələrin formalaşdırılması üçün mühüm mexanizm kimi çıxış edir. Beynəlxalq Audit Standartlarında forensik audit ayrıca standart kimi müəyyən edilməsə də, ISA 240 başda olmaqla bir sıra standartlarda peşəkar skeptisizm, risk əsaslı qiymətləndirmə və qeyri-adi əməliyyatların araşdırılması forensik yanaşmanın əsas elementləri kimi önə çıxır. IFAC tərəfindən irəli sürülən etik və metodoloji prinsiplər auditorun müstəqilliyi, obyektivliyi və peşəkar mühakiməsinin gücləndirilməsinə xidmət edir. ACFE modeli isə fırıldaqçılığın qarşısının alınması, aşkar edilməsi və araşdırılması istiqamətində daha praktik alətlər təqdim edir. Bu yanaşma audit prosesində sübut əsaslı qərarverməni gücləndirməklə yanaşı, maliyyə hesabatlarının etibarlılığına olan ictimai və institusional etimadı da artırır. Məqalədə ISA, IFAC və ACFE yanaşmaları müqayisəli şəkildə təhlil olunur və forensik yanaşmaların maliyyə şəffaflığının artırılması, korporativ fırıldaqların azaldılması və audit keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyəti əsaslandırılır.*

Açar sözlər: *forensik audit, beynəlxalq audit standartları, ISA, IFAC, ACFE, maliyyə fırıldaqları, skeptisizm*

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: magistr.hasanalimusavi001@gmail.com
Daxil oldu: 20 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 8 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

International Auditing Standards (ISA, IFAC, ACFE) Forensic Approaches

Hasanali Aliyev

Abstract. *In the modern economic environment, the increasing complexity of financial transactions, the growth of corporate risks, and the emergence of various forms of financial statement manipulation have made it necessary to apply deeper and more analytical approaches in auditing. In this regard, forensic auditing acts as an important mechanism in international audit practice for detecting financial fraud, collecting evidence, and forming legally grounded conclusions. Although forensic auditing is not defined as a separate standard within the International Standards on Auditing, several standards, particularly ISA 240, emphasize professional skepticism, risk-based assessment, and the*

investigation of unusual transactions as key elements of the forensic approach. The ethical and methodological principles promoted by IFAC serve to strengthen auditors' independence, objectivity, and professional judgment. The ACFE model, in turn, provides more practical tools for the prevention, detection, and investigation of fraud. This approach not only strengthens evidence-based decision-making in the audit process, but also enhances public and institutional confidence in the reliability of financial statements. This article comparatively analyzes the ISA, IFAC, and ACFE approaches and substantiates the importance of forensic approaches in enhancing financial transparency, reducing corporate fraud, and improving audit quality.

Keywords: *forensic auditing, international auditing standards, ISA, IFAC, ACFE, financial fraud, skepticism*

Khazar University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: magistr.hasanalimusavi001@gmail.com
Received: 20 Yanvar 2026; Accepted: 8 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi mühitdə maliyyə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi və korporativ fəaliyyət miqyasının artması maliyyə hesabatlarının şəffaflığına və etibarlılığına olan tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Xüsusilə son onilliklərdə beynəlxalq səviyyədə baş verən maliyyə qalmaqalları, korporativ fırıldaqçılıq halları və hesabat manipulyasiyaları ənənəvi audit mexanizmlərinin bu risklərin qarşısının alınmasında hər zaman yetərli olmadığını ortaya qoymuşdur. Bu şəraitdə audit fəaliyyətinin yeni yanaşmalarla zənginləşdirilməsi zərurəti meydana çıxmış və forensik audit anlayışı beynəlxalq praktikada ön plana çıxmışdır.

Forensik audit klassik auditdən fərqli olaraq yalnız maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fırıldaqçılıq əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, sübutların sistemli şəkildə toplanması, analiz edilməsi və hüquqi müstəvidə istifadə oluna bilən nəticələrin formalaşdırılmasını əhatə edir. Bu yanaşma audit prosesinə analitik təhlil, davranış araşdırmaları, rəqəmsal məlumatların ekspertizası və hüquqi biliklərin inteqrasiyasını təmin etməklə auditin funksional imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir.

Beynəlxalq audit standartları sistemində forensik yanaşmalar xüsusi yer tutur. Beynəlxalq Audit Standartları (ISA) çərçivəsində auditorların peşəkar skeptisizm nümayiş etdirməsi, fırıldaq risklərini qiymətləndirməsi və qeyri-adi əməliyyatlara xüsusi diqqət yetirməsi əsas prinsiplər kimi müəyyən edilmişdir. IFAC tərəfindən formalaşdırılan etik kodeks və metodoloji çərçivələr auditorların müstəqilliyini, obyektivliyini və peşəkar mühakiməsini gücləndirməklə forensik fəaliyyətin institusional əsaslarını möhkəmləndirir. ACFE isə fırıldaqçılıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq səviyyədə tanınmış model təqdim edərək forensik auditin praktiki mexanizmlərini sistemləşdirir.

Hazırkı mərhələdə forensik yanaşmaların aktuallığı yalnız maliyyə pozuntularının aşkarlanması ilə məhdudlaşmır, həm də risklərin qabaqlayıcı idarə olunması, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və investor etimadının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə bank sektoru, dövlət qurumları və iri kommersiya təşkilatlarında forensik audit mexanizmlərinin tətbiqi maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji alətə çevrilmişdir.

Bu baxımdan, beynəlxalq audit standartlarında forensik yanaşmaların nəzəri əsaslarının və tətbiq mexanizmlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, ISA, IFAC və ACFE modellərinin müqayisəli təhlili və onların audit təcrübəsində rolu aktual elmi-tədqiqat istiqaməti kimi çıxış edir. Sözügedən mövzu maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaf iqtisadi mühitin formalaşdırılması və audit peşəsinin inkişafı baxımından xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat

Müasir audit mühitində forensik yanaşmaların tətbiqi maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Qlobal iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, transmilli şirkətlərin fəaliyyət miqyasının genişlənməsi və rəqəmsal əməliyyatların sürətlə artması maliyyə pozuntularının daha gizli və sistemli xarakter almasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə ənənəvi audit prosedurları çox zaman yalnız maliyyə hesabatlarının uyğunluğunu qiymətləndirməklə kifayətləndiyindən, saxtakarlıq risklərinin tam aşkarlanmasında məhdud imkanlara malik olur. Forensik yanaşmalar isə auditin məqsədini genişləndirərək həm risklərin müəyyənləşdirilməsi, həm də onların səbəblərinin dərin analizi istiqamətində yeni imkanlar yaradır (Kranacher və b., 2011).

Beynəlxalq Audit Standartlarında forensik düşüncə tərzi əsasən risk əsaslı audit modeli üzərində formalaşır. ISA çərçivəsində auditorlardan yalnız sübutların mövcudluğunu yoxlamaq deyil, həm də bu sübutların etibarlılığını və arxasında dayanan iqtisadi məntiqi qiymətləndirmək tələb olunur. Xüsusilə maliyyə hesabatlarında rəhbərlik tərəfindən məqsədli şəkildə həyata keçirilə bilən manipulyasiyalar, gəlirlərin şişirdilməsi və xərclərin gizlədilməsi kimi hallar forensik yanaşmanın tətbiqini zəruri edir. Bu yanaşma auditorun peşəkar mühakiməsini gücləndirməklə yanaşı, audit riskinin strukturunun daha obyektiv formalaşdırılmasına imkan verir (International Auditing and Assurance Standards Board, 2019; International Auditing and Assurance Standards Board, 2023).

IFAC tərəfindən təqdim olunan konseptual çərçivə forensik yanaşmanı etik davranış və institusional məsuliyyət müstəvisində dəyərləndirir. Burada əsas diqqət auditorun müstəqilliyinin qorunmasına, maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasına və peşəkar skeptisizmin davamlı saxlanılmasına yönəldilir. Forensik auditin effektivliyi təkcə texniki bacarıqlardan deyil, eyni zamanda etik prinsiplərə ciddi riayət olunmasından asılıdır. IFAC yanaşması göstərir ki, etik zəifliklərin mövcudluğu fırıldaq risklərini artıran əsas amillərdən biri hesab olunur və bu risklərin azaldılması üçün institusional nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir (International Ethics Standards Board for Accountants, 2024).

ACFE modelində forensik yanaşmalar daha çox praktiki və tətbiq yönümlü xarakter daşıyır. Bu modeldə maliyyə fırıldaqlarının yalnız nəticələri deyil, onların yaranma səbəbləri və davranış motivləri də araşdırılır. “Fraud triangle” konsepsiyası – təzyiq, imkan və əsaslandırma amilləri – fırıldaqçılığın struktur mahiyyətini izah etməklə auditorlara risklərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsi üçün analitik baza yaradır. ACFE yanaşması audit prosesinə müsahibə texnikaları, məlumat analitikası, rəqəmsal izlərin araşdırılması və əməliyyat modellərinin müqayisəli təhlili kimi metodların inteqrasiyasını təşviq edir (Cressey, 1953; Association of Certified Fraud Examiners, 2024).

Forensik auditin beynəlxalq standartlar çərçivəsində inkişafı rəqəmsal transformasiya ilə birbaşa bağlıdır. Böyük həcmli məlumatların emalı, süni intellekt əsaslı audit alətləri və davamlı audit modelləri fırıldaq risklərinin daha operativ şəkildə müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bu proses auditorun rolunu passiv yoxlayıcıdan aktiv analitik və risk menecerinə çevirir. Nəticədə audit fəaliyyəti yalnız keçmiş məlumatların qiymətləndirilməsi deyil, gələcək risklərin proqnozlaşdırılması

funksiyasını da yerinə yetirməyə başlayır (Arens et al., 2023; Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission & Association of Certified Fraud Examiners, 2023).

Aparılan təhlil göstərir ki, ISA, IFAC və ACFE yanaşmaları bir-birini tamamlayan funksional mexanizmlər kimi çıxış edir. ISA normativ və metodoloji əsasları formalaşdırır, IFAC etik və institusional çərçivəni təmin edir, ACFE isə praktik forensik alətləri təqdim edir. Bu inteqrasiya olunmuş sistem audit fəaliyyətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, maliyyə fırıldaqlarının qarşısının alınmasında kompleks müdafiə mexanizmi yaradır. Beləliklə, beynəlxalq audit standartlarında forensik yanaşmalar müasir maliyyə nəzarətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilərək şəffaflıq, hesabatlılıq və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Cədvəl 1-də beynəlxalq audit sistemində forensik yanaşmaların əsas xüsusiyyətləri ISA, IFAC və ACFE modelləri üzrə müqayisəli şəkildə əks etdirilmişdir. Təhlil göstərir ki, bu üç yanaşma eyni məqsədə — maliyyə fırıldaqlarının qarşısının alınmasına və audit keyfiyyətinin artırılmasına xidmət etsə də, funksional baxımdan fərqli istiqamətləri əhatə edir və bir-birini tamamlayan mexanizmlər kimi çıxış edir (International Auditing and Assurance Standards Board, 2025; International Ethics Standards Board for Accountants, 2024; Association of Certified Fraud Examiners, 2024).

Cədvəl 1
Beynəlxalq audit standartlarında forensik yanaşmaların müqayisəli təhlili

Meyarlar	**ISA**	**IFAC**	**ACFE**
Əsas məqsəd	Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və fırıldaq risklərinin qiymətləndirilməsi	Audit keyfiyyəti, etik davranış və peşəkar məsuliyyətin gücləndirilməsi	Fırıldaqçılığın qarşısının alınması, aşkarlanması və araşdırılması
Forensik yanaşmanın rolu	Peşəkar skeptisizm və risk əsaslı audit yanaşması	Etik və institusional baza	Praktik araşdırma mexanizmləri
Əsas sənədlər	ISA 240, ISA 315, ISA 330, ISA 500	IFAC Code of Ethics, International Education Standards	Fraud Examiners Manual, ACFE Standards
Fırıldaq anlayışı	Hesabatlarda məqsədli təhrif və aktivlərin mənimsənilməsi	Etik pozuntu və idarəetmə zəifliklərindən yaranan risklər	Qəsdən törədilən iqtisadi və maliyyə cinayətləri
İstifadə olunan metodlar	Analitik prosedurlar, risk əsaslı audit, daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi	Etik risk analizi, peşəkar mühakimə, nəzarət mühiti təhlili	Məlumat analitikası, müsahibələr, rəqəmsal forensika
Audit sübutları	Kifayət və uyğun audit sübutları	Etik uyğunluq və peşəkar sənədləşmə	Hüquqi proseslərdə istifadə oluna bilən sübutlar
Auditorun rolu	Riskləri qiymətləndirən auditor	Müstəqil və obyektiv peşəkar	Fırıldaq araşdırıcısı və ekspert şahid
Peşəkar skeptisizm	Əsas prinsip kimi tələb olunur	Etik davranışın tərkib hissəsidir	Davranış və motiv analizində istifadə olunur
Rəqəmsal yanaşma	Kompüter əsaslı audit prosedurları	Rəqəmsal etik risklərin idarə edilməsi	Elektron sübutların və rəqəmsal izlərin təhlili
Nəticə yönümlülük	Audit rəyinin formalaşdırılması	Audit keyfiyyəti və etibarın artırılması	Fırıldaq faktının sübut olunması

Meyarlar	ISA	IFAC	ACFE
Tətbiq sahələri	Maliyyə auditləri, daxili audit, dövlət və özəl sektor	Audit təşkilatları və tənzimləyici qurumlar	Banklar, korporasiyalar, hüquq-mühafizə orqanları
Üstün cəhətləri	Standartlaşdırılmış beynəlxalq sistem	Etibarlı etik və institusional çərçivə	Dərin analitik və praktik imkanlar
Məhdudiyyətləri	Forensik audit ayrıca standart kimi verilməyib	Praktik araşdırma mexanizmləri məhduddur	Hüquqi və maddi resurs tələbi yüksəkdir

Mənbə: Müəllif tərəfindən IAASB (2025), IESBA (2024) və ACFE (2024) məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

ISA standartlarında forensik yanaşma daha çox risk əsaslı audit modeli üzərində qurulmuşdur. Burada auditorun əsas vəzifəsi maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhrif risklərini müəyyənləşdirmək, xüsusilə saxtakarlıq ehtimalı olan sahələri qiymətləndirmək və peşəkar skeptisizm tətbiq etməkdən ibarətdir. ISA çərçivəsində forensik audit ayrıca standart kimi təqdim olunmasa da, ISA 240, ISA 315 və ISA 330 kimi sənədlər vasitəsilə fırıldaq risklərinin aşkarlanmasına yönəlmiş prosedurlar auditor fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir (International Auditing and Assurance Standards Board, 2019; International Auditing and Assurance Standards Board, 2025).

IFAC yanaşması forensik auditin etik və institusional əsaslarını ön plana çıxarır. Bu modeldə maliyyə pozuntularının əsas səbəblərindən biri kimi etik zəifliklər və idarəetmə boşluqları qiymətləndirilir. Auditorun müstəqilliyi, obyektivliyi və peşəkar davranışı forensik fəaliyyətin effektivliyini müəyyən edən əsas amillər hesab olunur. IFAC çərçivəsi forensik yanaşmanı yalnız texniki audit prosesi kimi deyil, eyni zamanda korporativ idarəetmənin keyfiyyətini yüksəldən nəzarət mexanizmi kimi formalaşdırır (International Ethics Standards Board for Accountants, 2024; International Accounting Education Standards Board, 2019).

ACFE modeli isə forensik auditin ən praktik və tətbiq yönümlü formasını təqdim edir. Bu yanaşmada əsas diqqət fırıldaqçılığın aşkar edilməsi ilə yanaşı, onun yaranma səbəblərinin, davranış motivlərinin və təşkilati zəifliklərin araşdırılmasına yönəlir. Məlumat analitikası, rəqəmsal forensika, müsahibə texnikaları və hüquqi sübutların hazırlanması ACFE yanaşmasının əsas alətləri hesab olunur. Bu model audit prosesini hüquqi araşdırma səviyyəsinə qədər genişləndirir (Association of Certified Fraud Examiners, 2024; Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission & Association of Certified Fraud Examiners, 2023).

Cədvəl 1-də əks olunan müqayisə onu göstərir ki, ISA normativ-metodoloji baza rolunu oynayır, IFAC etik və peşəkar çərçivəni təmin edir, ACFE isə praktiki forensik alətləri sistemləşdirir. Bu yanaşmaların inteqrasiyası auditorun rolunu yalnız maliyyə hesabatlarını yoxlayan mütəxəssisdən riskləri proqnozlaşdıran, fırıldaq ehtimallarını analiz edən və sübut əsaslı nəticələr təqdim edən peşəkara çevirir. Nəticə etibarilə, beynəlxalq audit standartlarında forensik yanaşmalar kompleks nəzarət mexanizmi formalaşdıraraq maliyyə şəffaflığının artırılmasına və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfə verir (International Auditing and Assurance Standards Board, 2025; International Ethics Standards Board for Accountants, 2024; Association of Certified Fraud Examiners, 2024).

Nəticə

Aparılan təhlilin nəticələri göstərir ki, beynəlxalq audit standartlarında forensik yanaşmaların tətbiqi müasir maliyyə nəzarət sisteminin effektivliyinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qloballaşma, rəqəmsallaşma və maliyyə əməliyyatlarının mürəkkəbləşməsi şəraitində ənənəvi audit mexanizmləri fırıldaq risklərinin tam şəkildə aşkarlanması üçün kifayət etmir və bu boşluq məhz forensik audit yanaşmaları vasitəsilə aradan qaldırılır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ISA standartları auditorların peşəkar skeptisizmini və risk əsaslı yanaşmasını gücləndirməklə forensik düşüncə tərzinin normativ əsaslarını formalaşdırır. IFAC çərçivəsi etik davranış, müstəqillik və peşəkar mühakimə prinsiplərini ön plana çıxararaq forensik auditin institusional dayanıqlığını təmin edir. ACFE modeli isə fırıldaqçılığın qarşısının alınması və aşkar edilməsi sahəsində praktik metodlar təqdim etməklə bu yanaşmaların real audit mühitində tətbiqini mümkün edir. Bu üç istiqamətin qarşılıqlı inteqrasiyası audit fəaliyyətinin həm nəzəri, həm də praktik səmərəliliyini artırır.

Nəticə etibarilə forensik yanaşmalar auditin yalnız nəzarət funksiyasını deyil, eyni zamanda risklərin qabaqlayıcı idarə olunması, korporativ idarəetmənin gücləndirilməsi və maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi funksiyalarını da əhatə etdiyini sübut edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, forensik audit mexanizmlərinin tətbiqi maliyyə fırıldaqlarının miqyasını azaltmaqla yanaşı, investor etimadının möhkəmlənməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, ISA, IFAC və ACFE standartları əsasında forensik yanaşmaların sistemli şəkildə tətbiqi müasir audit fəaliyyətinin strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullahi, R., & Mansor, N. (2015). Fraud triangle theory and fraud diamond theory: Understanding the convergent and divergent for future research. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences, 5*(4), 38–45. https://doi.org/10.6007/IJARAFMS/v5-i4/1823
2. Arens, A. A., Elder, R. J., Beasley, M. S., & Hogan, C. E. (2023). *Auditing and assurance services* (18th ed.). Pearson.
3. Association of Certified Fraud Examiners. (2024). *Occupational fraud 2024: A report to the nations*. Association of Certified Fraud Examiners. https://www.acfe.com/-/media/files/acfe/pdfs/rttn/2024/2024-report-to-the-nations.pdf
4. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, & Association of Certified Fraud Examiners. (2023). *Fraud risk management guide* (2nd ed.). COSO/ACFE. https://downloads.ctfassets.net/rb9cdnjh59cm/38niR1KQg3knFZBp7rMmwb/1458f67994b694bccca63d1e5bbbf9f1/COSO-Fraud-Risk-Management-Guide-2023.pdf
5. Cressey, D. R. (1953). *Other people's money: A study in the social psychology of embezzlement*. Free Press.
6. Dechow, P. M., Ge, W., Larson, C. R., & Sloan, R. G. (2011). Predicting material accounting misstatements. *Contemporary Accounting Research, 28*(1), 17–82. https://doi.org/10.1111/j.1911-3846.2010.01041.x
7. Hogan, C. E., Rezaee, Z., Riley, R. A., & Velury, U. K. (2008). Financial statement fraud: Insights from the academic literature. *Auditing: A Journal of Practice & Theory, 27*(2), 231–252. https://doi.org/10.2308/aud.2008.27.2.231
8. International Accounting Education Standards Board. (2019). *2019 handbook of international education standards*. International Federation of Accountants. https://www.ifac.org/education/publications/2019-handbook-international-education-standards
9. International Auditing and Assurance Standards Board. (2019). *International Standard on Auditing 315 (Revised 2019): Identifying and assessing the risks of material misstatement*. International Federation of Accountants. https://www.iaasb.org/publications/isa-315-revised-2019-identifying-and-assessing-risks-material-misstatement

10. International Auditing and Assurance Standards Board. (2023). *International Standard on Auditing 500: Audit evidence*. International Federation of Accountants. https://www.ifac.org/system/files/publications/files/ISA-500-Audit-Evidence.pdf
11. International Auditing and Assurance Standards Board. (2025). *International Standard on Auditing 240 (Revised): The auditor's responsibilities relating to fraud in an audit of financial statements*. International Federation of Accountants. https://www.iaasb.org/publications/isa-240-revised-auditor-s-responsibilities-relating-fraud-audit-financial-statements
12. International Ethics Standards Board for Accountants. (2024). *Handbook of the International Code of Ethics for Professional Accountants: Including International Independence Standards*. International Federation of Accountants. https://www.ethicsboard.org/publications/2024-handbook-international-code-ethics-professional-accountants
13. Kranacher, M. J., Riley, R. A., & Wells, J. T. (2011). *Forensic accounting and fraud examination*. John Wiley & Sons.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 226–230
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 226–230
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/226-230

Şomutəpə mədəniyyətinin Gəncə-Qazax bölgəsində yayılması və xüsusiyyətləri

Aişə İsmayılzadə

Xülasə. *Məqalədə Gəncə-Qazax bölgəsində yayılmış Şomutəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri, yayılma arealı və tarixi əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Araşdırmada Şomutəpə, Göytəpə, Hacıələmxanlı, Töyrətəpə və digər neolit yaşayış yerlərindən əldə olunmuş arxeoloji materiallar əsasında bölgənin erkən əkinçi tayfalarının təsərrüfat həyatı, memarlıq ənənələri və maddi mədəniyyəti təhlil olunmuşdur. Həmçinin, radiokarbon analizləri, arxeobotanik və osteoloji materiallar əsasında Gəncə-Qazax bölgəsində əkinçilik və maldarlığın formalaşma mərhələləri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Şomutəpə mədəniyyəti Cənubi Qafqazın ən qədim istehsal təsərrüfatlı mədəniyyətlərindən biri olmuş və regionda oturaq həyat tərzinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat zamanı həmçinin Şomutəpə mədəniyyətinin Ön Asiyanın erkən əkinçi mədəniyyətləri ilə əlaqələri və yerli inkişaf xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Eyni zamanda Göytəpə və Hacıələmxanlı abidələrinin Cənubi Qafqaz Neolitinin xronologiyasının müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmışdır.*

Açar sözlər: *Şomutəpə mədəniyyəti, Gəncə-Qazax bölgəsi, Neolit dövrü, erkən əkinçilik, Göytəpə yaşayış yeri*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: aisha.ismayilzada.vuqar@bsu.edu.az
Daxil oldu: 30 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 19 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Spread and Characteristics of the Shomutepe Culture in the Ganja-Gazakh Region

Aisha Ismayilzade

Abstract. *The article studies the main characteristics, distribution area and historical significance of the Shomutapa culture spread in the Ganja-Gazakh region. The study analyzes the economic life, architectural traditions and material culture of the early agricultural tribes of the region based on archaeological materials obtained from Shomutapa, Goytepa, Hajialamkhanli, Toyratepa and other Neolithic settlements. The article studies the stages of the formation of agriculture and cattle breeding in the Ganja-Gazakh region based on radiocarbon analyses, archaeobotanical and osteological materials. It was determined that the Shomutapa culture was one of the oldest agricultural cultures of the South Caucasus and played an important role in the emergence of a sedentary lifestyle in the region.*

During the study, the relations of the Shomutapa culture with the early agricultural cultures of the Near East and the local development characteristics were also studied in a comparative manner. The article emphasizes that the Goytepa and Hajialamkhanli monuments are of particular importance in determining the chronology of the South Caucasus Neolithic.

Keywords: *Shomutape culture, Ganja-Gazakh region, Neolithic period, Early agriculture, Goytepe settlement*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: aisha.ismayilzada.vuqar@bsu.edu.az
Received: 30 Yanvar 2026; Accepted: 19 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycanın qədim tarixində Neolit dövrü mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu dövrdə ibtidai icma cəmiyyətində mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid baş vermiş, əkinçilik və maldarlıq əsas təsərrüfat sahələrinə çevrilmişdir. Neolit dövrü həmçinin oturaq həyat tərzinin formalaşması, ilk kənd tipli yaşayış məskənlərinin yaranması və maddi mədəniyyətin inkişafı ilə səciyyələnir. Azərbaycanın bu proseslərin daha erkən müşahidə olunduğu bölgələrindən biri Gəncə-Qazax regionudur.

Gəncə-Qazax bölgəsində yerləşən Şomutəpə, Göytəpə, Hacıələmxanlı, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi və digər yaşayış yerləri Cənubi Qafqazın ən qədim əkinçi-maldar tayfalarının həyatını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu abidələr əsasında formalaşdırılmış Şomutəpə mədəniyyəti e.ə. VI minilliyin sonu – V minilliyin əvvəllərinə aid edilir və Azərbaycanın ən qədim neolit mədəniyyətlərindən biri hesab olunur (Narimanov, 1987, s. 45).

Tədqiqat

Şomutəpə mədəniyyətinin tədqiqi yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın neolitləşmə prosesinin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə aparılan beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyalar, radiokarbon analizləri və arxeobotanik tədqiqatlar bölgədə erkən əkinçilik ənənələrinin daha qədim və inkişaf etmiş xarakter daşıdığını göstərmişdir (Lyonnetvə b., 2012, s. 87).

Şomutəpə mədəniyyətinin öyrənilmə tarixi. Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmiş Şomutəpə abidələri "Şomutəpə arxeoloji mədəniyyəti" adı ilə tanınır. Bu mədəniyyət ilk dəfə İ.H.Nərimanov tərəfindən ədəbiyyata gətirilmişdir. Şomutəpə mədəniyyətinin öyrənilməsi XX əsrin ikinci yarısından etibarən başlamışdır. İlk sistemli arxeoloji qazıntılar Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən Şomutəpə yaşayış yerində İdeal Nərimanov tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı burada dairəvi planlı tikililər, əmək alətləri, keramika nümunələri və təsərrüfat tikililəri aşkar edilmişdir. Şomutəpə ilə yanaşı bir çox həmdövr abidələrdən tapılmış eyni divar qalıqları o dövr üçün dairəvi binaların səciyyəvi olduğuna işarə edir (Narimanov, 1987, s. 52).

İdeal Nərimanov Şomutəpə yaşayış yerində aşkar edilmiş materialları təhlil edərək burada formalaşmış mədəniyyətin Yaxın Şərqin erkən əkinçi mədəniyyətləri ilə müəyyən əlaqələrə malik olduğunu qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı bölgənin yerli xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini də vurğulamışdır.

1970–1980-ci illərdə Gəncə-Qazax bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi və Baba Dərviş kimi yaşayış yerləri də öyrənilmişdir. Bu abidələrdə aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri Şomutəpə mədəniyyətinin geniş coğrafiyada yayıldığını sübut etmişdir.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Göytəpə yaşayış yerində beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyalar fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan, Fransa və Yaponiya alimlərinin birgə apardıqları qazıntılar nəticəsində regionun neolit dövrü tarixinin öyrənilməsində mühüm yeniliklər əldə edilmişdir. Göytəpədə mədəni təbəqənin qalınlığının 11 metrə çatması burada uzunmüddətli və fasiləsiz yaşayışın mövcud olduğunu göstərmişdir (Müseyibli, 2014, s. 118).

Hacıələmxanlı yaşayış yerində aparılmış radiokarbon analizləri isə regionda erkən neolit mərhələsinin daha qədim olduğunu sübut etmişdir. Tədqiqatçılar bu abidənin e.ə. VI minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu qeyd etmişlər (Lyonnet və b., 2012, s. 89).

Şomutəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası. Şomutəpə mədəniyyəti əsasən Kür çayının orta hövzəsində yayılmışdır. Bu mədəniyyətin izlərinə Ağstafa, Qazax, Tovuz, Şəmkir və Gəncə ərazilərində rast gəlinmişdir. Yaşayış yerlərinin çaylara yaxın ərazilərdə yerləşməsi əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli təbii şəraitlə bağlı olmuşdur.

Şomutəpə dairəvi formaya malik, diametri 100 m olan kiçik təpədir. Mədəni təbəqənin qalınlığı orta hesabla 1 m-dir. Dairəvi planlı evlər (diametri 3 m və daha artıq) və təsərrüfat tikililəri (dərinliyi 2 m) əsasən çiy kərpicdən inşa edilmişdir.

Şomutəpədən 3 km şərqdə Töyrətəpə yerləşir. Ağstafa rayonunun Aşağı Göycəli kəndinin qərb kənarında yerləşən Töyrətəpə ərazisində 1961-ci ildən 1965-ci ilə qədər aparılan daimi qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqənin ümumi qalınlığı təxminən 5,5 metr olan beş struktur üfüqi aşkar edilmişdir. Dairəvi konstruksiyaları ehtiva edən dörd ardıcıl alt təbəqə eramızdan əvvəl II-I minilliyin sonlarına aid nazik bir təbəqə ilə örtülmüşdür.

Qarğalartəpəsi təpəsi Şomutəpə mədəniyyətinin ən böyük yaşayış məskənlərindən biridir və sonuncudan 8 km şərqdə yerləşir. Mədəni təbəqənin aşağı qalınlığında dörd tikinti üfüqi tədqiq edilmiş, divarlarının yaxınlığında ocaqlar olan dairəvi planlı yaşayış yerlərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Tikililərin döşəmələri və divarları gil ilə örtülmüş, bəzi döşəmələr qırmızı-bənövşəyi rəngə boyanmışdır.

Göytəpə yaşayış yeri regionun ən iri neolit məskənlərindən biri hesab olunur. Abidənin ümumi sahəsi 2 hektardan artıqdır. Burada çoxsaylı yaşayış tikililəri, təsərrüfat quyuları, ocaq yerləri və əmək alətləri aşkar edilmişdir (Quliyev, 2013, s. 74).

Radiokarbon analizləri Şomutəpə mədəniyyətinin xronoloji çərçivəsini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan vermişdir. Göytəpə və Hacıələmxanlıdan əldə olunan analiz nəticələri bu mədəniyyətin e.ə. 6000–5600-cü illər arasında mövcud olduğunu göstərir (Helwing, 2010, s. 81).

Tədqiqatçılar Şomutəpə mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi keçdiyini qeyd edirlər:
- Erkən mərhələ,
- İnkişaf mərhələsi,
- Son mərhələ.

Bu mərhələlər əsasən keramika, memarlıq və əmək alətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Memarlıq xüsusiyyətləri. Şomutəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri dairəvi planlı yaşayış tikilileridir. Tikililər əsasən çiy kərpic və gil materialından inşa edilmişdir. Evlərin diametri adətən 3–5 metr arasında dəyişmişdir. Göytəpə yaşayış yerində bəzi tikililər bir-birinə bitişik formada salınmışdır ki, bu da kollektiv icma həyatının mövcud olduğunu göstərir. Evlərin içərisində ocaq yerləri, taxıl saxlama qabları və təsərrüfat hissələri müəyyən edilmişdir (Baxşəliyev, 2007, s. 96).

Arxeoloqlar yaşayış yerlərində çoxsaylı təsərrüfat quyuları və anbar tipli tikililər də aşkar etmişlər. Bu tapıntılar bölgədə artıq inkişaf etmiş oturaq kənd həyatının mövcud olduğunu göstərir. Göytəpədə mədəni təbəqənin bəzi hissələrdə 11 metr qalınlığa malik olması yaşayışın uzun müddət fasiləsiz davam etdiyini sübut edir. Bu xüsusiyyət Göytəpəni Cənubi Qafqazın ən mühüm neolit yaşayış yerlərindən birinə çevirmişdir (Müseyibli, 2014, s. 121).

Təsərrüfat həyatı və erkən əkinçilik. Şomutəpə mədəniyyətinin iqtisadi əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil etmişdir. Arxeobotanik analizlər zamanı buğda, arpa və paxlalı bitkilərin qalıqları aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar bölgədə artıq sistemli əkinçiliyin formalaşdığını göstərir. Göytəpədə aşkar olunmuş daş oraq dişləri üzərində istifadə izlərinin öyrənilməsi onların taxıl biçinində istifadə olunduğunu sübut etmişdir. Bundan əlavə, yaşayış yerlərində çoxsaylı dən daşları, həvənglər və üyüdücü alətlər aşkar olunmuşdur (Quliyev, 2013, s. 81).

Maldarlıq da mühüm təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Osteoloji materiallar qoyun, keçi, iribuynuzlu mal-qara və donuz saxlanıldığını göstərir (Narimanov, 1987, s. 61). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, heyvandarlığın inkişafı oturaq həyatın daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Əkinçilik və maldarlığın paralel inkişafı bölgədə istehsal təsərrüfatının tam formalaşdığını göstərir. Bu isə ibtidai icma cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur.

Maddi mədəniyyət nümunələri. Şomutəpə mədəniyyətinin maddi mədəniyyəti zənginliyi ilə seçilir. Keramika nümunələri əsasən əl ilə hazırlanmışdır. Gil qabların hazırlanmasında saman qarışıqlı gildən istifadə edilmişdir. Qablar aşağı temperaturda bişirilmiş və bəzi nümunələr cilalanmışdır. Göytəpə keramikası texnoloji baxımdan bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Erkən mərhələdə sadə formalı qablar üstünlük təşkil etdiyi halda, sonrakı mərhələlərdə daha keyfiyyətli və simmetrik qablar meydana çıxmışdır (Ələkbərov, 2018, s. 24). Bəzi qabların üzərində həndəsi ornamentlər və dekorativ elementlər müşahidə olunur. Bu ornamentlər ibtidai insanların estetik dünyagörüşünü əks etdirir. Daş alətlər arasında obsidian xüsusi yer tutur. Obsidian əsasən Kiçik Qafqaz və Şərqi Anadolu yataqlarından əldə edilmişdir. Bu fakt regionlararası əlaqələrin və ilkin mübadilə münasibətlərinin mövcud olduğunu göstərir. Sümükdən hazırlanmış bizlər, iynələr və digər əmək alətləri sənətkarlığın müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatdığını sübut edir (Lyonnet və b., 2012, s. 93).

Mənəvi mədəniyyət və dini təsəvvürlər. Şomutəpə mədəniyyətinin daşıyıcılarının mənəvi dünyası haqqında məlumatlar əsasən arxeoloji materiallar əsasında müəyyən edilir. Yaşayış yerlərində aşkar olunmuş ocaq yerləri, xüsusi təyinatlı tikililər və bəzi ritual xarakterli tapıntılar qədim insanların dini təsəvvürlərə malik olduğunu göstərir. Bəzi tədqiqatçılar dairəvi formalı tikililərin müəyyən kult xarakteri daşıdığını qeyd edirlər. Ocaq kultu Neolit dövrü tayfalarının mənəvi həyatında mühüm yer tutmuşdur. Ocaq ailə və icma birliyinin simvolu hesab edilmişdir. Keramika üzərindəki bəzi ornamentlər və simvolik işarələr də ilkin dini təsəvvürlərlə əlaqələndirilir (Baxşəliyev, 2011, s. 143).

Şomutəpə mədəniyyətinin Ön Asiya ilə əlaqələri. Tədqiqatçılar Şomutəpə mədəniyyətinin Ön Asiyanın erkən əkinçi mədəniyyətləri ilə müəyyən bağlılıqlarını qeyd edirlər. Çatalhöyük, Hassuna və Hacılar mədəniyyətləri ilə oxşar memarlıq və keramika xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Obsidianın geniş yayılması bölgələrarası iqtisadi və mədəni əlaqələrin mövcud olduğunu göstərir. Bu

əlaqələr yalnız iqtisadi deyil, həm də mədəni təsirlərin yayılmasına şərait yaratmışdır. Gəncə-Qazax bölgəsində aşkar olunmuş arxeoloji materiallar bu mədəniyyətin yerli xüsusiyyətlərə malik müstəqil inkişaf yolu keçdiyini sübut edir. Bölgənin təbii-coğrafi şəraiti və yerli ənənələri burada fərqli inkişaf modelinin formalaşmasına səbəb olmuşdur (Helwing, 2010, p. 84).

Şomutəpə mədəniyyətinin Cənubi Qafqaz tarixində yeri. Şomutəpə mədəniyyəti Cənubi Qafqazın ən qədim istehsal təsərrüfatlı mədəniyyətlərindən biri hesab olunur. Bu mədəniyyət regionda oturaq həyatın, ilkin memarlığın, əkinçiliyin və sənətkarlığın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Göytəpə və Hacıələmxanlı yaşayış yerlərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Gəncə-Qazax bölgəsi Neolit dövründə Cənubi Qafqazın mühüm mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bölgədə formalaşmış erkən əkinçi ənənələri sonrakı Eneolit və Tunc dövrü mədəniyyətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Şomutəpə mədəniyyəti Azərbaycan ərazisində erkən dövlətçilik və sosial münasibətlərin ilkin formalarının meydana gəlməsi üçün mühüm zəmin yaratmışdır.

Nəticə

Şomutəpə mədəniyyəti Azərbaycanın qədim tarixində mühüm yer tutur. Gəncə-Qazax bölgəsində yerləşən neolit yaşayış yerləri regionda erkən oturaq həyatın, istehsal təsərrüfatının və ilkin memarlıq ənənələrinin formalaşmasını əks etdirir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu mədəniyyətin daşıyıcıları inkişaf etmiş əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatına malik olmuş, zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət yaratmışlar. Göytəpə, Şomutəpə və Hacıələmxanlı kimi yaşayış yerləri yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın Neolit tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, V. B. (2007). *Azərbaycan arxeologiyası*. Elm.
2. Baxşəliyev, V. B. (2011). *Azərbaycanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.
3. Quliyev, F. Ə. (2013). *Neolit dövrü Azərbaycanı*. Elm və Təhsil.
4. Müseyibli, N. Ə. (2014). *Azərbaycanın qədim yaşayış məskənləri*. Elm və Təhsil.
5. Müseyibli, N. Ə. (2017). *Qafqazın Neolit mədəniyyətləri*.
6. Nərimanov, İ. Q. (1987). *Şomutəpə mədəniyyəti*. Elm.
7. Nərimanov, İ. Q. (1992). *Azərbaycanın qədim əkinçi-maldar tayfaları*.
8. Axundov, T. İ. (2008). *Neolit i eneolit Yujnogo Kavkaza*. Elm.
9. Lyonnet, B., Guliyev, F., Helwing, B., & Aliyev, T. (2012). Ancient Kura 2010–2011 excavations at Göytepe. *Paléorient, 38*(2), 85–103.
10. Helwing, B. (2010). *The Neolithic of the South Caucasus*.
11. Narimanov, İ. Q. (1987). *Drevneyşaya zemledelçeskaya kultura Azerbaydjana*.
12. Munchaev, R. M. (1975). *Kavkaz na zare bronzovogo veka*. Nauka.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 231–236
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 231–236
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/231-236

Tikinti materialları istehlakçılarının davranış xüsusiyyətləri və satış strategiyalarına təsiri

Leyla Quluzadə

Xülasə. *Tikinti materialları bazarında istehlakçı davranışı məhsul seçimi, qiymətə münasibət, keyfiyyət gözləntisi, marka imici və satıcıya etibar kimi amillərin təsiri altında formalaşır. Bu bazarda alıcıların qərarvermə prosesi adi istehlak məhsullarından fərqli olaraq daha diqqətli və məsuliyyətli xarakter daşıyır. Çünki tikinti materialları uzunmüddətli istifadə üçün alınır və onların keyfiyyəti tikilinin davamlılığına, təhlükəsizliyinə və gələcək istismar xərclərinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də alıcılar məhsul seçərkən yalnız qiymət amilini əsas götürmür, eyni zamanda materialın texniki göstəricilərini, standartlara uyğunluğunu, zəmanət müddətini, istifadə rahatlığını və əvvəlki istifadəçilərin rəylərini də nəzərə alırlar.*

Tikinti materialları bazarında istehlakçı qərarlarına əvvəlki şəxsi təcrübə, ustaların və mütəxəssislərin tövsiyələri, tanınmış markalara olan inam, satış məntəqəsində verilən məsləhətlər və məhsulun təqdimat forması ciddi təsir göstərir. Xüsusilə sement, beton, armatur, izolyasiya materialları, boya, keramika və digər tikinti məhsullarının seçimində keyfiyyət və etibarlılıq əsas meyarlardan biri hesab olunur. Bəzi alıcılar daha münasib qiymətə üstünlük versə də, uzunmüddətli istifadə və təmir xərclərinin azalması baxımından keyfiyyətli məhsula daha çox vəsait ayırmağa hazır olurlar.

Bu baxımdan tikinti materialları satan müəssisələrin satış strategiyaları istehlakçı davranışlarına uyğun qurulmalıdır. Məhsul çeşidinin düzgün formalaşdırılması, qiymət siyasətinin bazar tələbinə uyğun müəyyən edilməsi, endirim və kampaniya mexanizmlərinin tətbiqi, peşəkar məsləhət xidmətinin göstərilməsi və satış sonrası dəstəyin təmin edilməsi müştəri məmnuniyyətini artıran əsas amillərdəndir. Rəqabətli bazar şəraitində müəssisələr yalnız məhsul satışı ilə kifayətlənməməli, alıcı ilə etibarlı münasibət yaratmağa çalışmalıdırlar. İstehlakçı ehtiyaclarının düzgün öyrənilməsi satış həcminin artmasına, müştəri loyallığının güclənməsinə və müəssisənin bazarda sabit mövqe tutmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *tikinti materialları, istehlakçı davranışı, satış strategiyası, müştəri məmnuniyyəti, rəqabət mühiti*

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: lquluzade776@icloud.com
Daxil oldu: 29 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

Behavioral Characteristics of Building Materials Consumers and Their Impact on Sales Strategies

Leyla Guluzade

Abstract. *Consumer behavior in the building materials market is shaped by factors such as product choice, price attitude, quality expectations, brand image, and trust in the seller. In this market, the decision-making process of buyers is more careful and responsible than in ordinary consumer products. Because building materials are purchased for long-term use, and their quality directly affects the durability, safety, and future operating costs of the building. Therefore, when choosing a product, buyers do not only base their decisions on the price factor, but also take into account the technical characteristics of the material, compliance with standards, warranty period, ease of use, and reviews of previous users.*

In the building materials market, consumer decisions are seriously influenced by previous personal experience, recommendations from craftsmen and specialists, trust in well-known brands, advice given at the point of sale, and the form of product presentation. In particular, quality and reliability are considered one of the main criteria when choosing cement, concrete, reinforcement, insulation materials, paint, ceramics, and other construction products. Although some buyers prefer a more affordable price, they are willing to spend more on a quality product in terms of long-term use and reduced repair costs.

In this regard, the sales strategies of enterprises selling building materials should be built in accordance with consumer behavior. The correct formation of the product range, the determination of the pricing policy in accordance with market demand, the application of discount and campaign mechanisms, the provision of professional consulting services and the provision of after-sales support are among the main factors that increase customer satisfaction. In a competitive market environment, enterprises should not be satisfied with just selling products, but should strive to create a trusting relationship with the buyer. Proper study of consumer needs creates conditions for increasing sales volumes, strengthening customer loyalty and ensuring a stable position of the enterprise in the market.

Keywords: *building materials, consumer behavior, sales strategy, customer satisfaction, competitive environment*

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: lquluzade776@icloud.com
Received: 29 Dekabr 2025; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Tikinti materialları bazarı inşaat sektorunun genişlənməsi, təmir və yenidənqurma işlərinə tələbatın artması ilə sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Bu bazarda rəqabətin güclənməsi müəssisələri yalnız məhsul satmağa deyil, həm də istehlakçı davranışlarını öyrənməyə məcbur edir. Tikinti materialları alan müştərilər qərar verərkən əsasən qiymət, keyfiyyət, davamlılıq, marka etibarlılığı, texniki xüsusiyyətlər və zəmanət şərtlərinə diqqət yetirirlər. Sement, armatur, boya, keramika və izolyasiya materialları kimi məhsullarda keyfiyyət və uzunmüddətli istifadə imkanı xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Anupam və b., 2022).

Tədqiqat

İstehlakçı seçiminə ustaların tövsiyələri, əvvəlki istifadə təcrübəsi, satıcının məsləhəti və məhsul haqqında dolğun məlumat da təsir göstərir. Buna görə müəssisələr çevik qiymət siyasəti, geniş məhsul çeşidi, endirimlər və keyfiyyətli xidmət vasitəsilə müştəri məmnuniyyətini artırmalı və bazarda rəqabət üstünlüyü qazanmalıdırlar (Backes və b., 2023).

Tikinti materialları istehlakçılarının seçim davranışına təsir edən əsas amillər

Tikinti materialları bazarında istehlakçıların seçim davranışı qiymət, keyfiyyət, marka etibarlılığı, texniki göstəricilər və satış sonrası xidmət kimi müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşır. Bu sahədə alış qərarı gündəlik istehlak mallarından fərqli olaraq daha düşünülmüş xarakter daşıyır. Çünki tikinti materialları uzunmüddətli istifadə olunur, tikilinin möhkəmliyinə və təmirin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Buna görə alıcı məhsul seçərkən yalnız qiymətə deyil, həm də davamlılığa, zəmanətə və istifadədə verəcəyi nəticəyə diqqət yetirir (Hossein, 2016).

Qiymət mühüm amil olsa da, tikinti materialları bazarında istehlakçı adətən ən ucuz məhsulu deyil, qiymətinə uyğun keyfiyyətli məhsulu seçməyə çalışır. Keyfiyyət və davamlılıq xüsusilə sement, boya, keramika, izolyasiya materialları və dam örtükləri kimi məhsullarda əsas seçim meyarı hesab olunur. Alıcı gələcəkdə əlavə təmir xərclərinin yaranmaması üçün sertifikatlı, standartlara uyğun və etibarlı məhsullara üstünlük verir.

Marka etibarlılığı və ustaların tövsiyələri də seçim prosesində mühüm rol oynayır. Tanınmış və əvvəl istifadə olunmuş markalar istehlakçıda güvən yaradır. Eyni zamanda satıcının peşəkar məsləhəti alıcının düzgün qərar verməsini asanlaşdırır (Suer və b., 2022). Geniş məhsul çeşidi, zəmanət, geri qaytarma imkanı, texniki məsləhət və servis xidmətləri də müştəri məmnuniyyətini artırır. Müasir dövrdə sosial media, reklam, istifadəçi rəyləri və onlayn qiymət müqayisələri də tikinti materialları seçiminə ciddi təsir göstərir (Wu və b., 2013).

Cədvəl 1
Tikinti materialları istehlakçılarının seçim davranışına təsir edən əsas amillər

Əsas amil	İstehlakçı davranışına təsiri	Satış strategiyası baxımından əhəmiyyəti
Qiymət	Alıcı büdcəsinə uyğun məhsul seçməyə çalışır	Müxtəlif qiymət seqmentləri üzrə məhsul təklifi formalaşdırılmalıdır
Keyfiyyət və davamlılıq	Uzunömürlü və etibarlı materiallara üstünlük verilir	Məhsulun texniki üstünlükləri aydın izah edilməlidir
Marka etibarlılığı	Tanınmış və sınanmış markalara maraq artır	Brend imici və müştəri etibarı gücləndirilməlidir
Satıcı məsləhəti	Texniki seçimdə alıcıya istiqamət verir	Satış heyətinin peşəkarlığı artırılmalıdır
Məhsul çeşidi	Müqayisə və seçim imkanını genişləndirir	Geniş və tamamlayıcı məhsul portfeli yaradılmalıdır
Zəmanət və xidmət	Alıcıda təhlükəsizlik və etibar hissi yaradır	Satış sonrası xidmət sistemi gücləndirilməlidir
Rəqəmsal məlumat və reklam	Alışdan əvvəl araşdırma və müqayisəyə təsir edir	Sosial media, sayt və onlayn kampaniyalar aktiv aparılmalıdır

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, tikinti materialları istehlakçılarının seçim davranışı tək bir amillə izah olunmur. Qiymət mühüm rol oynasa da, keyfiyyət, marka etibarı, satıcı məsləhəti və satış sonrası xidmət alıcının yekun qərarına daha dərin təsir göstərir. Bu səbəbdən müəssisələr satış strategiyalarını yalnız məhsulun ucuzlaşdırılması üzərində deyil, müştəriyə dəyər təqdim edən kompleks yanaşma üzərində qurmalıdırlar.

Son olaraq, alıcının şəxsi təcrübəsi və sosial mühitin təsiri də nəzərə alınmalıdır. Əgər istehlakçı əvvəl aldığı məhsuldan razı qalıbsa, yenidən həmin məhsula və ya həmin mağazaya müraciət edir. Ailə üzvlərinin, tanışların, ustaların və qonşuların tövsiyələri də tikinti materialları seçimində mühüm rol oynayır.

İstehlakçı davranışına əsaslanan satış strategiyalarının formalaşdırılması və tətbiqi

Tikinti materialları bazarında satış strategiyaları istehlakçı davranışının xüsusiyyətlərinə uyğun qurulmalıdır. Alıcılar məhsul seçərkən qiymətlə yanaşı keyfiyyət, davamlılıq, texniki göstəricilər, marka etibarlılığı və satış sonrası xidmət imkanlarını da nəzərə alırlar. Bu səbəbdən müəssisə yalnız məhsul satmağa deyil, müştərinin real ehtiyacını müəyyənləşdirməyə və ona uyğun seçim təklif etməyə çalışmalıdır (Yusifova, 2025).

Satış strategiyasının əsas mərhələlərindən biri alıcıların seqmentləşdirilməsidir. Fərdi ev tikənlər, mənzil təmiri aparanlar, ustalar və tikinti şirkətləri fərqli tələbatlara malikdirlər. Fərdi alıcı üçün qiymət-keyfiyyət uyğunluğu, usta üçün texniki göstəricilər, tikinti şirkətləri üçün isə toplu alış, çatdırılma və stabil təchizat daha vacibdir. Buna görə bütün müştərilərə eyni yanaşma tətbiq etmək düzgün deyil.

Qiymət strategiyası da "ucuz məhsul" deyil, "dəyərinə uyğun məhsul" prinsipi əsasında qurulmalıdır. Ekonom, orta və premium məhsul qruplarının təqdim olunması müxtəlif alıcı seqmentlərini cəlb etməyə imkan verir (Yang və b., 2019). Məhsul strategiyasında isə çeşid genişliyi, texniki məlumatların aydın verilməsi və məhsulların təyinatına görə düzgün izahı əsas rol oynayır.

Satış strategiyalarının formalaşdırılmasında kommunikasiya mühüm yer tutur. Tikinti materialları texniki xarakterli məhsullar olduğundan, alıcıların hamısı məhsullar arasındakı fərqləri dərindən bilmir. Buna görə də satış məntəqəsində çalışan əməkdaşların peşəkar hazırlığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Satıcı müştərinin hansı məqsədlə məhsul aldığını öyrənməli, tikinti və ya təmir şəraitini nəzərə almalı və uyğun məhsul təklif etməlidir (Məmmədov, 2018).

İstehlakçı davranışına əsaslanan satış strategiyalarında müştəri loyallığının yaradılması da vacibdir. Tikinti materialları bazarında bir dəfə alış edən müştəri gələcəkdə yenidən həmin mağazaya müraciət edə bilər. Bunun üçün müəssisə yalnız ilk satışa deyil, uzunmüddətli müştəri münasibətlərinə diqqət yetirməlidir. Müştəri kartları, bonus sistemi, təkrar alışlara endirim, daimi ustalar üçün xüsusi qiymət təklifləri və çatdırılma xidmətləri loyallığın artırılmasına kömək edir. Müştəri özünü dəyərli hiss etdikdə və əvvəlki alışdan razı qaldıqda, o, növbəti dəfə də eyni satış məntəqəsini seçir (Dünyamalıyeva, 2020).

Satış strategiyalarının tətbiqi zamanı mağazadaxili təqdimat da mühüm rol oynayır. Məhsulların düzgün yerləşdirilməsi, qiymət etiketlərinin aydın olması, oxşar məhsulların müqayisə üçün yanaşı təqdim edilməsi və nümunə stendlərinin qurulması alıcının seçim prosesini asanlaşdırır. Məsələn, kafel, laminat, boya və dekorativ materiallar yalnız qutuda deyil, real tətbiq nümunəsi formasında göstərildikdə müştəri məhsulun nəticəsini daha yaxşı təsəvvür edir. Bu isə qərarvermə prosesini sürətləndirir.

Cədvəl 2
Satış strategiyalarının tətbiqi üzrə praktik tədbirlər və gözlənilən nəticələr

Tətbiq edilən tədbir	Praktik tətbiq forması	Gözlənilən nəticə
Müştəri seqmentləşdirilməsi	Fərdi alıcı, usta və tikinti şirkətləri üçün ayrı təkliflərin hazırlanması	Müştəri ehtiyaclarına daha uyğun satış modeli formalaşır
Məhsul çeşidinin düzgün qurulması	Ekonom, orta və premium məhsulların eyni sistemdə təqdim edilməsi	Müxtəlif büdcəli alıcıların cəlb edilməsi mümkün olur
Peşəkar satış məsləhəti	Satıcıların məhsul xüsusiyyətləri üzrə təlimləndirilməsi	Alıcı qərarverməsi asanlaşır və satış ehtimalı artır
Rəqəmsal təqdimat	Sosial media, onlayn kataloq və məhsul videolarından istifadə	Müştərinin ilkin marağı artır və mağazaya müraciət çoxalır
Kampaniya və endirim sistemi	Mövsümi endirimlər, komplekt məhsul təklifləri və bonuslar	Satış həcmi və təkrar alış ehtimalı yüksəlir
Satış sonrası xidmət	Çatdırılma, dəyişdirmə, zəmanət və texniki məsləhət	Müştəri məmnuniyyəti və etibar güclənir
Mağazadaxili təqdimat	Nümunə stendləri, aydın qiymət etiketləri və məhsul qruplaşdırılması	Seçim prosesi rahatlaşır və əlavə satış imkanı yaranır

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldə göstərilən tədbirlər tikinti materialları bazarında satış strategiyalarının yalnız nəzəri deyil, praktik tətbiq istiqamətlərini də əks etdirir. Bu tədbirlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirildikdə müəssisənin bazar mövqeyi güclənir. Məsələn, məhsul çeşidi geniş olsa da, satıcı həmin məhsullar haqqında düzgün məlumat vermirsə, müştəri seçim etməkdə çətinlik çəkə bilər. Eyni şəkildə, onlayn reklam güclü olsa da, mağazada xidmət zəifdirsə, müştəri məmnuniyyəti aşağı düşür. Buna görə də satış strategiyası kompleks yanaşma əsasında qurulmalıdır.

İstehlakçı davranışına əsaslanan satış strategiyalarının formalaşdırılması tikinti materialları bazarında rəqabət üstünlüyü əldə etməyin əsas yollarından biridir. Müştərinin nə istədiyini, hansı amillərə görə qərar verdiyini və hansı xidmətləri gözlədiyini bilən müəssisə satış prosesini daha səmərəli idarə edə bilir.

Nəticə

Tikinti materialları istehlakçılarının davranış xüsusiyyətləri satış strategiyalarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Aparılan təhlil göstərir ki, bu bazarda alıcıların seçim qərarları yalnız qiymət amili ilə məhdudlaşmır. Məhsulun keyfiyyəti, davamlılığı, marka etibarlılığı, texniki göstəriciləri, zəmanət şərtləri, satış sonrası xidmət və satıcının peşəkar məsləhəti istehlakçı davranışında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, müəssisələr satış fəaliyyətini yalnız məhsul təqdimatı üzərində deyil, müştəri ehtiyaclarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və onlara uyğun xidmət modelinin qurulması üzərində formalaşdırmalıdır. Eyni zamanda satış sonrası xidmətin gücləndirilməsi müştəri məmnuniyyətini yüksəldir və təkrar alış ehtimalını artırır. Beləliklə, istehlakçı davranışlarının nəzərə alınması tikinti materialları bazarında müəssisələrin rəqabət üstünlüyü qazanmasına və bazarda sabit mövqe tutmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Anupam, B. R., Chandrappa, A. K., & Sahoo, U. C. (2022). Sustainable pavements for low-impact developments in urban localities. In K. R. Reddy, R. Panchanrathi, N. G. R. Arukala, & S. R. Reddy (Eds.), *Advances in sustainable materials and resilient infrastructure* (pp. 159–184). Springer.
2. Backes, J. G., Traverso, M., & Horvath, A. (2023). Environmental assessment of a disruptive innovation: Comparative cradle-to-gate life cycle assessments of carbon-reinforced concrete building component. *The International Journal of Life Cycle Assessment, 28*, 16–37.
3. Dünyamalıyeva, E. R. qızı. (2020). *İnşaat materiallarının təhlükəsizliyini təmin edən əsas xassələrin tədqiqi və ekspertizası* [Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti].
4. Əhmədov, M. M. (2017). *Azərbaycanın mənzil bazarının inkişafı: Reallıqları və perspektivləri* [Monoqrafiya]. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
5. Əliyeva, N. (2011). *İnşaatda tamamlama işləri texnologiyası*.
6. Hossein, P. A. oğlu. (2016). *Tikinti sferasının idarə edilməsinin inteqrasiya sistemi* [İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu].
7. Məmmədov, V. Ə. oğlu. (2018). *Tikinti məhsulları bazarında qiymətəmələgəlmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri* [Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti].
8. Suer, J., Traverso, M., & Jäger, N. (2022). Review of life cycle assessments for steel and environmental analysis of future steel production scenarios. *Sustainability, 14*, 14131.
9. Wu, D. W. L., DiGiacomo, A., & Kingstone, A. (2013). A sustainable building promotes pro-environmental behavior: An observational study on food disposal. *PLOS ONE, 8*(1), e53856.
10. Yang, S., Su, Y., Wang, W., & Hua, K. (2019). Research on developers' green procurement behavior based on the theory of planned behavior. *Sustainability, 11*(10), 2949.
11. Yusifova, K. X. qızı. (2025). Tikinti sənayesində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin müasir yolları. *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində keçirilmiş konfrans materialları*. Bakı.
12. Zhao, H., Wang, Y., Qiu, W., Qu, W., & Zhang, X. (2018). Research on the application of green building materials in China. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 186*, 012043.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 237–244
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 237–244
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/237-244

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişaf dinamikası və ənənəvi təhsildən institusional pedaqoji təhsilə keçid

Xanım Səfərli

Xülasə. *Məqalədə Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişaf dinamikası ənənəvi təhsil formalarından institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçid kontekstində araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi XIX və XX əsrlərdə bölgədə müəllim hazırlığı prosesinin hansı sosial, siyasi və mədəni şəraitdə formalaşdığını, bu prosesdə mollaxana və mədrəsə ənənələrinin, dövlət məktəblərinin, müəllimlər seminariyasının, pedaqoji texnikumların və ali pedaqoji şöbələrin rolunu müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə göstərilir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı əvvəlcə dini və ənənəvi təhsil mühitində meydana gəlmiş, sonradan dünyəvi məktəb sisteminin inkişafı ilə daha sistemli və peşəkar xarakter almışdır. İrəvan Müəllimlər Seminariyası, İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu və İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi milli məktəblər üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə həmçinin qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması və Azərbaycan məktəblərinin kadr təminatı məsələləri də təhlil edilir. Nəticə etibarilə, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı yalnız təhsil tarixi baxımından deyil, həm də milli kimliyin, ana dilinin və maarifçilik ənənələrinin qorunması baxımından əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilir.*

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, pedaqoji kadr hazırlığı, müəllimlər seminariyası, ənənəvi təhsil, institusional təhsil, milli maarifçilik, qadın təhsili, Azərbaycan məktəbləri*

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: safarlikhanim85@gmail.com
Daxil oldu:16 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 21 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Historical Development Dynamics of Pedagogical Staff Training in Western Azerbaijan and the Transition From Traditional Education to Institutional Pedagogical Education

Khanim Safarli

Abstract. *The article examines the historical development dynamics of pedagogical staff training in Western Azerbaijan in the context of the transition from traditional forms of education to institutional pedagogical education. The study focuses on the role of mollakhanas, madrasas, state schools, teacher seminaries, pedagogical technical schools and higher pedagogical departments in the formation of national teacher training.*

It is shown that pedagogical staff training in Western Azerbaijan first developed within the traditional religious and educational environment, but later acquired a more systematic and professional character through the expansion of secular schools and specialized teacher-training institutions. The activity of the Yerevan Teachers' Seminary, the Yerevan Turkish Pedagogical Technical School and the Azerbaijani department of the Yerevan State Correspondence Pedagogical Institute played an important role in preparing teachers for Azerbaijani schools. The article also emphasizes that the involvement of women in pedagogical education expanded the social base of teacher training and strengthened the enlightenment movement in the region. The study concludes that the development of pedagogical staff training in Western Azerbaijan was not only an educational process, but also an important factor in preserving national identity, mother-tongue education and Azerbaijani enlightenment traditions.

Keywords: *Western Azerbaijan, pedagogical staff training, teacher seminary, traditional education, institutional education, national enlightenment, women's education, Azerbaijani schools*

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: safarlikhanim85@gmail.com
Received: 16 Dekabr 2025; Accepted: 21 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qərbi Azərbaycan tarixən azərbaycanlıların yaşadığı, zəngin maarifçilik və pedaqoji ənənələrə malik olan bölgələrdən biri olmuşdur. Bu ərazidə formalaşmış təhsil mühiti yalnız savadlanma prosesi ilə məhdudlaşmamış, həm də milli kimliyin, ana dilinin, dini-mənəvi dəyərlərin və mədəni yaddaşın qorunmasında mühüm rol oynamışdır. XIX və XX əsrlərdə bölgədə baş verən sosial və siyasi proseslər təhsil sisteminin inkişafına, məktəb şəbəkəsinin genişlənməsinə və müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının ilkin əsasları ənənəvi təhsil formaları ilə bağlı olmuşdur. Mollaxana və mədrəsələr uzun müddət ərzində uşaqların ilkin savad almasına, dini biliklərə yiyələnməsinə və mənəvi tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Bu təhsil ocaqları müasir mənada peşəkar müəllim hazırlığı müəssisələri olmasa da, bölgədə savadlı şəxslərin, din xadimlərinin və maarifçi mühitin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Sonrakı dövrdə dünyəvi məktəblərin yaranması bu ənənəvi təhsil mühitini daha sistemli və təşkilatlanmış mərhələyə keçirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dövlət məktəblərinin, gimnaziyaların və müəllim hazırlığı müəssisələrinin fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Bu mərhələdə müəllim hazırlığı artıq təsadüfi və fərdi xarakter daşımır, xüsusi proqramlar, tədris planları və pedaqoji təcrübə əsasında həyata keçirilirdi. İrəvan Müəllimlər Seminariyası, pedaqoji kurslar, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr bu prosesin əsas dayaq nöqtələri kimi çıxış etmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində müəllim, maarifçi və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişlər (Azərbaycan tarixi, s. 213–220). Bu fakt seminariyanın yalnız bir təhsil müəssisəsi olmadığını, həm də bölgədə milli ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir. Seminariya məzunlarının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji fikrin yayılmasına və ana dilində təhsilin qorunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının ənənəvi təhsil mühitindən institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçidini tarixi inkişaf dinamikası baxımından araşdırmaqdır. Bu məqsədlə məqalədə mollaxana və mədrəsə ənənələrinin rolu, dünyəvi məktəblərin yaranması, müəllimlər seminariyasının fəaliyyəti, pedaqoji texnikumların və ali pedaqoji şöbələrin milli məktəblər üçün kadr hazırlığındakı əhəmiyyəti təhlil edilir. Məqalədə həmçinin qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması və Azərbaycan məktəblərinin müəllim təminatı məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tədqiqat

Ənənəvi təhsil mühitindən dünyəvi məktəb sisteminə keçid

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi kökləri ənənəvi təhsil müəssisələri ilə bağlıdır. Mollaxana və mədrəsələr bölgədə ilkin savadlanmanın, dini biliklərin və əxlaqi tərbiyənin əsas mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu müəssisələrdə təhsil alan şəxslərin bir qismi sonralar kənd və şəhər mühitində müəllim, din xadimi, katib və maarifçi funksiyalarını yerinə yetirirdi. Buna görə də ənənəvi təhsil ocaqları peşəkar pedaqoji təhsil müəssisələri olmasa da, bölgədə müəllimlik fəaliyyəti üçün ilkin sosial və intellektual baza yaratmışdır.

Mədrəsə təhsili mollaxana təhsilindən daha geniş məzmuna malik idi. Burada Quran oxusu və dini qaydalarla yanaşı, ərəb və fars dili, məntiq, tarix, riyaziyyat və bəzən coğrafiya kimi fənlər də tədris olunurdu (Əliyev, 2005, s. 78). Bu fakt göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda ənənəvi təhsil yalnız dini çərçivə ilə məhdudlaşmırdı. Mədrəsələr müəyyən mənada dünyəvi biliklərin də ötürüldüyü mərkəzlər kimi çıxış edirdi. Məhz bu səbəbdən sonrakı dövrdə yeni tipli məktəblərin formalaşması üçün bölgədə müəyyən savadlı mühit mövcud idi.

Ənənəvi təhsil mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yerli sosial münasibətlərlə sıx bağlı olması idi. Mollaxana və mədrəsələr yalnız tədris məkanı kimi deyil, həm də mənəvi tərbiyə, dini bilik və icma daxilində sosial nüfuzun formalaşdığı mühit kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu baxımdan həmin təhsil formaları müəllimlik fəaliyyətinin ilkin ictimai əsaslarını yaratmışdır. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, idarəçilik sisteminin yenilənməsi və dünyəvi biliklərə ehtiyacın artması ənənəvi təhsilin imkanlarını məhdudlaşdırmağa başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qərbi Azərbaycanda dünyəvi təhsilə keçid daha aydın şəkildə müşahidə olunmağa başladı. Dövlət məktəblərinin, qəza məktəblərinin, progimnaziyaların və gimnaziyaların fəaliyyəti tədrisin məzmununu dəyişdirdi. Bu məktəblərdə dil, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və təbiətşünaslıq kimi fənlərin tədrisi müəllim hazırlığına olan ehtiyacı artırdı. Beləliklə, pedaqoji kadr hazırlığı artıq yalnız şəxsi savad və dini bilik əsasında deyil, xüsusi tədris proqramları və məktəb ehtiyacları əsasında formalaşmağa başladı.

İrəvan şəhərində dövlət məktəblərinin yaranması Qərbi Azərbaycanda pedaqoji mühitin dəyişməsində mühüm mərhələ olmuşdur. İrəvan qəza məktəbi və sonrakı progimnaziya təhsil sistemində dünyəvi fənlərin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır (Rüstəmov, 2022, s. 12–39). Bu təhsil müəssisələri yeni tipli müəllimlərə ehtiyac doğururdu. Müəllim artıq yalnız dini bilik ötürən şəxs kimi deyil, həm də dünyəvi fənləri tədris edən peşəkar pedaqoq kimi qəbul olunmağa başlayırdı. Bu dəyişiklik Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusional mərhələyə keçidini sürətləndirdi.

Dünyəvi məktəb sisteminin inkişafı ana dilində təhsil məsələsini də aktuallaşdırdı. Azərbaycanlı uşaqların təhsil aldığı məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, yerli mədəni mühitin qorunması və milli özünüdərk prosesinin davam etdirilməsi üçün milli müəllimlərə ehtiyac artırdı. Bu ehtiyac

bölgədə pedaqoji təhsilin təşkilinə yeni məzmun verdi. Azərbaycanlı ziyalılar məktəblərin açılması, dərsliklərin hazırlanması və müəllimlərin yetişdirilməsi istiqamətində xüsusi fəallıq göstərirdilər. Bu keçid yalnız təhsil sisteminin daxili inkişafı ilə bağlı deyildi. Qərbi Azərbaycanda təhsilin inkişafına dövrün sosial və siyasi şəraiti də ciddi təsir göstərmişdir (Qərbi Azərbaycan, 2025, s. 9–11). Bu şəraitdə ana dilində təhsil və milli müəllim kadrlarının hazırlanması daha böyük əhəmiyyət qazanırdı. Azərbaycanlı ziyalıların məktəb açmaq, dərslik hazırlamaq və tədrisi təşkil etmək istiqamətindəki fəaliyyəti pedaqoji kadr hazırlığını milli maarifçilik hərəkatının əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Ənənəvi təhsildən dünyəvi məktəb sisteminə keçid birdən-birə baş verməmişdir. Bu proses uzun müddət ərzində mollaxana, mədrəsə, dövlət məktəbi və müəllim hazırlığı müəssisələri arasında əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Ənənəvi təhsil savadlılıq və mənəvi tərbiyə bazası yaratmış, dünyəvi məktəblər isə bu bazanı daha sistemli və peşəkar təhsil modelinə çevirmişdir. Nəticədə Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı tədricən milli maarifçilik prosesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır.

Cədvəl 1.
Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişaf mərhələləri

Mərhələ	**Əsas təhsil forması**	**Pedaqoji kadr hazırlığına təsiri**
XIX əsrin əvvəlləri	Mollaxana və mədrəsələr	İlkin savadlı şəxslərin, dini müəllimlərin və yerli maarifçi mühitin formalaşmasına şərait yaratdı
XIX əsrin ikinci yarısı	Qəza məktəbləri, progimnaziyalar və gimnaziyalar	Dünyəvi fənlərin tədrisi müəllim hazırlığına yeni tələblər formalaşdırdı
1881-ci ildən sonra	İrəvan Müəllimlər Seminariyası	Müəllim hazırlığını sistemli və institusional mərhələyə keçirdi
1920-ci illər	Pedaqoji kurslar və İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu	Azərbaycan məktəbləri üçün milli pedaqoji kadrların hazırlanmasını genişləndirdi
1930–1940-cı illər	Ali pedaqoji şöbələr və qiyabi pedaqoji institutlar	Ali təhsilli müəllim kadrlarının hazırlanmasına imkan yaratdı
1950–1980-ci illər	Azərbaycan bölmələri və orta məktəb şəbəkəsi	Kadr təminatını qorumağa çalışdı, lakin siyasi və demoqrafik təzyiqlər prosesi zəiflətdi

Mənbə: İ. Əliyev, C. Allahverdiyev və F. Rüstəmovun tədqiqatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk mərhələdə ənənəvi dini təhsil əsas rol oynasa da, sonrakı mərhələlərdə dünyəvi məktəblər və xüsusi müəllim hazırlığı müəssisələri ön plana çıxmışdır. Bu keçid bölgədə təhsilin məzmununu dəyişdirmiş, müəllimlik peşəsini daha sistemli və ictimai baxımdan əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsinə çevirmişdir.

Pedaqoji kadr hazırlığının mərhələlər üzrə inkişafı göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığı yalnız təhsil müəssisələrinin yaranması ilə bağlı proses deyildi. Bu proses həm də bölgədə milli maarifçilik düşüncəsinin güclənməsi, ana dilində təhsilin qorunması və azərbaycanlı əhalinin mədəni özünüdərk səviyyəsinin yüksəlməsi ilə sıx əlaqəli idi. Buna görə də pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı Qərbi Azərbaycan təhsil tarixində sosial-mədəni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması ilk növbədə müəllim hazırlığının xüsusi təhsil müəssisələri vasitəsilə aparılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Seminariya müəllim hazırlığını təsadüfi və fərdi savad səviyyəsindən çıxararaq planlı, proqramlı və pedaqoji əsaslara söykənən sistemə çevirmişdir. Bu proses Qərbi Azərbaycanda milli məktəblərin kadr təminatı üçün real baza yaratmışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1881-ci ildə fəaliyyətə başlamış və uzun müddət bölgədə müəllim hazırlığının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur (Rüstəmov, 2022, s. 79). Seminariyanın yaranması Qərbi Azərbaycanda pedaqoji təhsilin rəsmi və təşkilatlanmış mərhələyə keçdiyini göstərir. Burada təhsil alan tələbələr yalnız nəzəri biliklər almır, həm də məktəb mühiti üçün vacib olan pedaqoji bacarıqlara yiyələnirdilər. Bu səbəbdən seminariya Qərbi Azərbaycanda müəllim peşəsinin ictimai nüfuzunun artmasına da təsir göstərmişdir.

Seminariyanın tədris məzmunu dövrün pedaqoji tələblərinə uyğun şəkildə qurulmuşdu. Tədris planında Azərbaycan dili, rus dili, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, pedaqogika, nəğmə, hüsnxət və digər fənlər yer alırdı (Rüstəmov, 2022, s. 98). Bu fənlər gələcək müəllimlərin yalnız bilik daşıyıcısı kimi deyil, həm də metodik hazırlığa malik pedaqoji kadr kimi formalaşmasına xidmət edirdi. Tədris prosesində pedaqoji təcrübəyə yer verilməsi müəllim hazırlığının praktik istiqamətini gücləndirirdi. Beləliklə, seminariya ənənəvi savadlılıq modelindən peşəkar müəllim hazırlığı modelinə keçidin əsas mexanizmlərindən biri olmuşdur.

Seminariyanın fəaliyyəti təkcə tədris prosesinin təşkili ilə məhdudlaşmırdı. Burada yetişən müəllimlər sonradan İrəvan quberniyasının müxtəlif məktəblərində çalışır, azərbaycanlı uşaqların ana dilində təhsil almasına və dünyəvi biliklərə yiyələnməsinə xidmət edirdilər. Seminariyanın məzunları arasında sonradan maarifçilik, pedaqoji fəaliyyət və ictimai həyat sahələrində seçilən şəxslərin olması bu təhsil müəssisəsinin regional əhəmiyyətini daha da artırırdı.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində müəllim, maarifçi və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişlər (Balayeva, 2022, s. 213–220). Bu fakt seminariyanın yalnız bir təhsil müəssisəsi olmadığını, həm də bölgədə milli ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir. Seminariya məzunlarının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji fikrin yayılmasına və ana dilində təhsilin qorunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələr və sonrakı sovetləşmə prosesi Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsini yaratdı. Azərbaycan məktəblərinin müəllimə olan ehtiyacı artdığı üçün qısamüddətli kurslar, pedaqoji texnikumlar və qiyabi pedaqoji institutlar daha vacib əhəmiyyət qazandı. Bu mərhələdə müəllim hazırlığı daha geniş sosial bazaya yayılmağa başladı. Xüsusilə kənd və rayon məktəblərinin kadr təminatı məsələsi pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini zəruri edirdi.

İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1920-ci illərdə milli məktəblərin müəllim kadrları ilə təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımışdır (Allahverdiyev və Cəfərov, 2017, s. 117). Texnikum azərbaycanlı gənclərin pedaqoji təhsil almasına imkan yaratmış və bölgədə müəllim çatışmazlığının aradan qaldırılmasına kömək etmişdir. Onun fəaliyyəti göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji təhsil artıq yalnız seminariya modeli ilə məhdudlaşmırdı. Pedaqoji texnikumlar daha geniş təbəqələr üçün müəllimlik peşəsinə çıxış imkanı yaradırdı.

Bu mərhələdə qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması da müəllim hazırlığının sosial bazasını genişləndirən mühüm amillərdən biri idi. İrəvan təhsil mühitində qız məktəblərinin fəaliyyəti

qadınların müəllimlik peşəsinə yönəlməsi üçün əhəmiyyətli zəmin yaratmışdır (Mollayeva, 2022, s. 104–108). Bu proses qadınların yalnız təhsil alan deyil, həm də maarifçilik fəaliyyətində iştirak edən ictimai subyekt kimi formalaşmasına imkan vermişdir. Qadınların təhsilə cəlb olunması ailə və cəmiyyət daxilində savadlanma mədəniyyətinin genişlənməsinə, xüsusilə qız uşaqlarının təhsil imkanlarının artmasına təsir göstərmişdir.

İrəvanın ictimai həyatında maarifçi qadınların fəallığı milli təhsil mühitinin sosial dayaqlarını genişləndirmişdir (Axundova, 2024, s. 36–38). Bu fəallıq pedaqoji kadr hazırlığının yalnız kişi müəllimlərlə məhdudlaşmadığını göstərir. Qadın müəllimlərin yetişməsi Azərbaycan məktəblərində tədrisin sosial təsirini artırmış, ailə-məktəb əlaqələrinin güclənməsinə və təhsilin cəmiyyət daxilində daha geniş qəbul edilməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, qadınların pedaqoji təhsilə cəlbi ayrıca bir sosial hadisə olmaqla yanaşı, müəllim hazırlığı sisteminin daha geniş ictimai məzmun qazanmasına xidmət etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində savadsızlığın aradan qaldırılması və ana dilində təhsilin genişləndirilməsi müəllim hazırlığını daha da aktuallaşdırdı. Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən məktəblərin sayı artdıqca, həmin məktəblərdə dərs deyə biləcək ixtisaslı müəllimlərə ehtiyac da artırdı. Bu ehtiyac yalnız bir müəssisənin fəaliyyəti ilə təmin edilə bilməzdi. Buna görə də pedaqoji kurslar, texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr bir-birini tamamlayan kadr hazırlığı sistemi kimi formalaşdı.

1930-cu illərdə ali pedaqoji şöbələrin və qiyabi pedaqoji institutların fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığını daha yüksək mərhələyə keçirdi. İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi milli məktəblər üçün ali təhsilli müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır (Əliyev, 2005, s. 77). Bu şöbə çətin siyasi və təşkilati şəraitdə fəaliyyət göstərsə də, Azərbaycan məktəblərinin kadr ehtiyacını müəyyən qədər qarşılaya bilmişdir. Burada təhsil alan müəllimlər həm pedaqoji biliklərini artırır, həm də məktəb təcrübəsini elmi əsaslarla zənginləşdirirdilər.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı sisteminin inkişafı məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ilə sıx bağlı idi. Məktəblərin sayı artdıqca müəllim hazırlığına ehtiyac da çoxalırdı. Bu əlaqəni daha aydın görmək üçün Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin dinamikasına nəzər salmaq vacibdir. Aşağıdakı cədvəldə 1922–1980-ci illər üzrə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin sayı ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2
1922–1980-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəbləri və şagirdlərinin sayı

Təhsil ili	**Təhsil ocaqlarının sayı**	**Şagird sayı**
1922–1923	36	1521
1929–1930	112	5987
1930–1931	162	9536
1932–1933	221	18362
1969–1970	218	42541
1976–1977	201	51599
1979–1980	197	48681

Mənbə: Cədvəl F. Qasımovun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 1920-ci illərdən 1930-cu illərin əvvəllərinə qədər Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin sayı sürətlə artmışdır. Bu artım müəllim kadrlarına olan tələbatı da gücləndirmişdir. Sonrakı mərhələdə şagird sayının yüksək səviyyəyə çatması Azərbaycan məktəblərinin bölgədə ciddi sosial və pedaqoji funksiya daşıdığını göstərir. Lakin məktəblərin sayında sonrakı azalma siyasi, demoqrafik və inzibati təzyiqlərin təhsil mühitinə təsirini də ortaya qoyur.

Bu statistik göstəricilər pedaqoji kadr hazırlığının niyə strateji məsələ olduğunu aydın göstərir. Minlərlə şagirdin ana dilində təhsil alması üçün yalnız məktəb binası kifayət deyildi. Bu məktəblərin fəaliyyət göstərməsi üçün ana dilində dərs deyə bilən, pedaqoji metodlara yiyələnmiş və milli maarifçilik ruhunu daşıyan müəllimlər lazım idi. Buna görə də Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığı təhsil sisteminin texniki elementi deyil, bütöv milli-mədəni varlığın qorunması üçün əsas dayaqlardan biri olmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması həm də tədrisin məzmununda baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli idi. Əgər ənənəvi təhsil mühitində əsas diqqət dini biliklərə, əxlaqi tərbiyəyə və ilkin savadlanmaya yönəlirdisə, institusional pedaqoji təhsildə metodika, pedaqogika, psixologiya, fənn hazırlığı və pedaqoji təcrübə daha mühüm yer tutmağa başladı. Bu dəyişiklik müəllimin cəmiyyətdəki rolunu da yenilədi. Müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də milli şüurun, mədəni yaddaşın və dünyəvi təfəkkürün formalaşmasında iştirak edən maarifçi kimi çıxış edirdi.

Bu baxımdan İrəvan Müəllimlər Seminariyası, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin davamlı fəaliyyətini təmin edən əsas institutlar kimi qiymətləndirilə bilər. Onların fəaliyyəti müəllim kadrlarının hazırlanması ilə yanaşı, bölgədə ana dilində təhsilin qorunmasına, məktəb mədəniyyətinin inkişafına və azərbaycanlı ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etmişdir. Nəticədə pedaqoji kadr hazırlığı Qərbi Azərbaycan maarifçilik tarixində yalnız təhsil sahəsinə aid proses deyil, həm də milli-mədəni mövcudluğun mühüm şərti kimi meydana çıxmışdır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişafı ənənəvi təhsil formalarından institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçid kimi xarakterizə oluna bilər. Bu proses birdən-birə baş verməmiş, uzun tarixi mərhələ ərzində mollaxana və mədrəsə ənənələri, dünyəvi dövlət məktəbləri, müəllimlər seminariyası, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələrin fəaliyyəti əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi təhsil mühiti bölgədə ilkin savadlı şəxslərin və maarifçi çevrələrin yetişməsinə şərait yaratmış, dünyəvi məktəblər isə müəllimlik peşəsinin daha sistemli və peşəkar əsaslarla inkişafına zəmin hazırlamışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşmasında əsas dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Seminariya müəllim hazırlığını planlı tədris proqramları, pedaqoji biliklər, metodik hazırlıq və praktik təcrübə ilə əlaqələndirmişdir. Bu baxımdan onun fəaliyyəti yalnız bir təhsil müəssisəsinin tarixi kimi deyil, həm də Qərbi Azərbaycanda milli maarifçilik düşüncəsinin inkişafı və Azərbaycan məktəbləri üçün kadr bazasının formalaşması baxımından qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin əvvəllərində və sovet hakimiyyətinin ilk illərində pedaqoji kursların, İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun və ali pedaqoji şöbələrin fəaliyyəti Azərbaycan məktəblərinin müəllim kadrları ilə təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu müəssisələr müxtəlif siyasi, sosial və təşkilati çətinliklərə baxmayaraq, ana dilində təhsilin davam etdirilməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması və

milli məktəb şəbəkəsinin qorunması üçün vacib funksiyanı yerinə yetirmişdir. Məktəblərin və şagirdlərin sayında müşahidə olunan artım müəllim hazırlığının bölgə üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığının sosial bazasını genişləndirən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Qız məktəblərinin fəaliyyəti və maarifçi qadınların ictimai fəallığı qadınların müəllimlik peşəsinə daxil olmasına, ailə və cəmiyyət daxilində savadlanma mədəniyyətinin yayılmasına şərait yaratmışdır. Bu proses pedaqoji kadr hazırlığının yalnız institusional deyil, həm də sosial və mədəni inkişaf istiqaməti olduğunu göstərir.

Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı Azərbaycan maarifçilik tarixinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu proses milli məktəblərin inkişafına, ana dilində təhsilin qorunmasına, ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına və milli-mədəni yaddaşın davamlılığına mühüm təsir göstərmişdir. Mövzunun araşdırılması Qərbi Azərbaycanın təhsil tarixində tutduğu yeri daha aydın müəyyənləşdirməyə və Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin regional inkişaf xüsusiyyətlərini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, C. (2022). *İrəvan müəllimlər seminariyası*. Elm və Təhsil. https://www.preslib.az/az/elibrary/ebook/iyvefkd
2. Axundova, S. (2024). XIX əsrin sonu XX əsrin birinci yarısında İrəvanın ictimai həyatında qadınların rolu. *Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: Tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmiləlləşmə*, 36–38. https://www.scribd.com/document/915527289/Konfrans-Azerbaycansunasliq-2024-1
3. *Azərbaycan tarixi 1900–1920-ci illər* (Vol. 5). (2008). Elm. https://anl.az/el/Kitab/254489.pdf
4. Balayeva, P. (2022). İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyət istiqamətləri. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları*, 213–220.
5. Cəfərov, C., & Allahverdiyev, C. (2017). *Təhsil tariximizdən: İrəvan Pedaqoji Məktəbi*. Orxan NPM.https://qerbiazerbaycan.com/wpcontent/uploads/2023/08/Tehsil_tariximizden_Irevan_Pedaqoji_mektebi.pdf
6. Ələkbərov, N. (2003). *Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi*. Adiloğlu.
7. Əliyev, İ. (2005). *Qərbi Azərbaycanda təhsil və mədəniyyət tarixindən*. Elm.
8. Həbibbəyli, İ. (2017). *Azərbaycan maarifçiliyi və yeni tipli məktəblər*. Elm və Təhsil.
9. Hüseynov, Ə. (2010). *Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların maarif və mədəni həyatı XIX–XX əsr əvvəli*. Şərq-Qərb.
10. İsmixanov, M., & İmamverdiyeva, N. (2022). Təhsil tariximizin önəmli mərhələsi. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları* (pp. 44–50). https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/irevan%20konfrans.pdf
11. Məmmədova, R. (1999). *XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı və pedaqoji fikir*. Maarif.
12. Mollayeva, E. (2022). XX əsrin əvvəllərində İrəvan təhsil mühitində qız məktəblərinin vəziyyəti. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş "İrəvan Müəllimlər Seminariyası: Tarixilik və müasirlik" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları*, 104–108 https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/irevan%20konfrans.pdf
13. Qasımov, F. (2014). *Qərbi Azərbaycan: Tarix, mədəniyyət, təhsil*. Qərbi Azərbaycan İcması Nəşriyyatı.
14. *Qərbi Azərbaycan: Tarixi yaddaşımız*. (2025). Elm və Təhsil. https://westaz.org/storage/postFile/Qerbi_Azerbaycan_Tarixi_Yaddashimiz_31-01-2025_09-20-05.pdf
15. Rüstəmov, F. (2022). *İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları*. Elm və Təhsil. https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=22809

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 245–250
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 245–250
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/245-250

Komanda idarəetməsi və liderlik strategiyalarının layihə uğuruna təsiri

Toğrul Muradzadə

Xülasə. *Qlobal biznes mühitində baş verən sürətli dəyişikliklər layihə idarəetməsində komanda idarəçiliyi və liderlik yanaşmalarının əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müasir layihələrin çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıması rəhbərlik bacarıqlarının, effektiv kommunikasiya mexanizmlərinin və komanda daxilində koordinasiyanın strateji rolunu ön plana çıxarır. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların və çevik idarəetmə metodlarının geniş tətbiqi layihə komandalarının daha operativ, uyğunlaşa bilən və nəticəyönümlü fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.*
Effektiv liderlik strategiyaları komanda üzvlərinin motivasiyasının artırılmasına, əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılmasına və qərarvermə proseslərinin optimallaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Bununla yanaşı, liderlərin emosional intellekti, dəyişikliklərin idarə olunması bacarıqları və innovativ yanaşmaları layihələrin uğurlu nəticələr əldə etməsində vacib amillərdən biri hesab olunur. Güclü komanda idarəetməsi resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə, risklərin minimuma endirilməsinə və layihə məqsədlərinə vaxtında nail olunmasına imkan yaradır.
Tədqiqat nəticələri göstərir ki, layihə uğurunun artırılması üçün adaptiv liderlik modellərinin tətbiqi, komanda daxilində qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi və rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin effektiv istifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir idarəetmə yanaşmaları təşkilatların dəyişən biznes mühitinə daha çevik uyğunlaşmasına və rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *komanda idarəetməsi, liderlik, layihə uğuru, çevik idarəetmə, kommunikasiya, motivasiya, transformasional liderlik, komanda performansı, təşkilati inkişaf, rəqəmsal idarəetmə*

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: mr.togrul98@gmail.com
Daxil oldu: 6 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 23 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of Team Management and Leadership Strategies on Project Success

Togrul Muradzadeh

Abstract. *Rapid changes in the global business environment have significantly increased the importance of team management and leadership approaches in project management. The multidimensional and dynamic nature of modern projects highlights the strategic role of leadership skills, effective communication mechanisms, and coordination within project teams. In particular, the widespread implementation of digital technologies and agile management methods has enabled project teams to operate in a more flexible, adaptive, and result-oriented manner.*

Effective leadership strategies play a crucial role in increasing team motivation, creating a collaborative working environment, and optimizing decision-making processes. In addition, leaders' emotional intelligence, change management capabilities, and innovative approaches are considered essential factors in achieving successful project outcomes. Strong team management contributes to more efficient use of resources, minimization of risks, and timely achievement of project objectives. The findings of the study demonstrate that the application of adaptive leadership models, strengthening mutual trust within teams, and the effective use of digital communication tools are critical factors in enhancing project success. Modern management approaches also support organizations in adapting more effectively to changing business environments and gaining sustainable competitive advantages.

Keywords: *team management, leadership, project success, agile management, communication, motivation, transformational leadership, team performance, organizational development, digital management*

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: mr.togrul98@gmail.com
Received: 6 Yanvar 2026; Accepted: 23 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir rəqabət mühitində layihələrin uğurlu şəkildə idarə olunması təşkilatların davamlı inkişafı və bazarda mövqelərinin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (Turner və Müller, 2005). Qlobal iqtisadi mühitdə artan rəqabət təşkilatları layihələrin effektiv planlaşdırılmasına, resursların düzgün idarə olunmasına və nəticəyönümlü idarəetmə yanaşmalarının tətbiqinə yönləndirir. Bu baxımdan layihə uğuruna təsir edən əsas amillərin araşdırılması idarəetmə elminin prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Tədqiqat çərçivəsində layihə uğurunun formalaşmasına təsir edən liderlik yanaşmaları, komanda işi və idarəetmə strategiyaları sistemli şəkildə təhlil edilir.

Liderlik nəzəriyyələri layihə idarəetməsində mühüm yer tutur və müxtəlif yanaşmalar layihə uğurunun effektiv rəhbərlik modeli ilə birbaşa əlaqəli olduğunu göstərir (Higgs və Dulewicz, 2003). Emosional intellekt, adaptiv liderlik, strateji idarəetmə və davranış əsaslı liderlik modelləri layihə komandalarının fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən əsas amillər kimi qiymətləndirilir. Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, layihə rəhbərinin idarəetmə bacarıqları, qərarvermə qabiliyyəti və kommunikasiya strategiyası layihənin nəticələrinə birbaşa təsir edir (Yang, 2011). Bununla yanaşı, komanda üzvləri arasında qarşılıqlı etimadın formalaşdırılması və əməkdaşlıq mühitinin gücləndirilməsi layihələrin uğurla tamamlanmasını sürətləndirən mühüm faktorlardan hesab olunur. Bir çox tədqiqatlarda layihə menecerinin liderlik xüsusiyyətlərinin layihənin ümumi performansına təsiri xüsusi vurğulanır (Turner və Müller, 2005). Müasir yanaşmalara əsasən layihə rəhbərliyi yalnız idarəetmə funksiyası deyil, həm də komandanın motivasiya olunması, dəyişikliklərə uyğunlaşması və innovativ düşüncə mühitinin formalaşdırılması prosesidir. Effektiv liderlik və güclü komanda işi layihə risklərinin azaldılmasına, resurslardan daha səmərəli istifadəyə və layihə məqsədlərinə vaxtında nail olunmasına imkan yaradır. Bu baxımdan layihə idarəetməsində liderlik və komanda idarəçiliyinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik aspektdən mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqat

Tədqiqatın əsas məqsədi layihə rəhbərliyinin və komanda əməkdaşlığının layihələrin ümumi uğur göstəricilərinə təsir səviyyəsini müəyyənləşdirməkdir (Brainin və b., 2000). Bu istiqamətdə araşdırma bir neçə mərhələ əsasında həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə layihə uğuru, liderlik yanaşmaları və komanda idarəçiliyi ilə bağlı elmi mənbələr təhlil olunmuş, daha sonra praktik məlumatların əldə edilməsi üçün sorğu və analitik qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Toplanmış məlumatlar statistik metodlarla emal olunaraq nəticələr sistemli şəkildə müqayisə edilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, effektiv liderlik və düzgün qurulmuş komanda münasibətləri layihələrin uğurla tamamlanmasına birbaşa təsir göstərən əsas amillər sırasındadır.

Layihə idarəetməsi sahəsində formalaşmış elmi yanaşmalar layihə uğurunun yalnız texniki göstəricilərlə deyil, eyni zamanda idarəetmə keyfiyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir (Pinto və Slevin, 1988; Sounder və Young, 1979). Müxtəlif tədqiqatçılar layihə nəticələrinin liderlik üslubu, komanda motivasiyası və təşkilati əməkdaşlıq səviyyəsindən ciddi şəkildə asılı olduğunu vurğulamışlar (Rubinstein və b., 1985). Bu baxımdan layihə rəhbərinin qərarvermə bacarıqları, strateji düşüncə qabiliyyəti və insan resurslarını düzgün istiqamətləndirməsi uğurlu idarəetmənin əsas komponentləri hesab olunur. Araşdırmalar həmçinin göstərir ki, hər bir layihənin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur və buna görə də vahid idarəetmə modelinin bütün layihələr üçün eyni nəticə verməsi mümkün deyil (Shenhar və b., 1996; Shenhar və b., 1998).

Müasir yanaşmalarda layihə uğuru çoxölçülü anlayış kimi qiymətləndirilir. Bu anlayış yalnız layihənin vaxtında və müəyyən edilmiş büdcə çərçivəsində tamamlanması ilə məhdudlaşmır, həm də təşkilati məqsədlərə nail olunması, maraqlı tərəflərin məmnunluğu və uzunmüddətli strateji nəticələrin əldə olunması ilə əlaqələndirilir (De Wit, 1988). Bu səbəbdən layihə idarəetməsində liderlik və komanda idarəçiliyi təşkilati effektivliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, kommunikasiya, əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad layihə komandalarının fəaliyyətinə birbaşa təsir edən əsas faktorlar hesab edilir (Verma, 1996). Effektiv informasiya mübadiləsi və düzgün koordinasiya layihə risklərinin azaldılmasına, resurslardan daha səmərəli istifadəyə və problemlərin operativ həllinə imkan yaradır. Müasir layihə idarəetmə sistemlərində liderlik və komanda işi təşkilatların rəqabət üstünlüyü qazanmasına, innovasiya potensialının güclənməsinə və layihələrin daha dayanıqlı nəticələr verməsinə mühüm töhfə verir (Rockart, 1979; Dickel və b., 1982). Layihə idarəetməsi sahəsində komanda quruculuğu layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə təsir göstərən əsas idarəetmə faktorlarından biri hesab olunur (Thamhain və Wilemon, 1983). Müasir idarəetmə yanaşmalarında komanda əməkdaşlığı yalnız iş bölgüsü deyil, həm də bilik paylaşımı, koordinasiya və qarşılıqlı etimada əsaslanan strateji proses kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə mürəkkəb və çoxşaxəli layihələrdə komanda üzvləri arasında effektiv əməkdaşlığın qurulması layihələrin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən layihə uğurunun təmin olunmasında komanda anlayışının mahiyyəti və onun idarəetmə mexanizmlərinin düzgün formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qlobal biznes mühitində beynəlxalq layihələrin və transmilli əməkdaşlıq modellərinin genişlənməsi komanda idarəetməsində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Müxtəlif ixtisas sahələrindən olan əməkdaşların vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsi layihə rəhbərlərinin əsas idarəetmə funksiyalarından biri hesab edilir. Layihə lideri komanda üzvlərinin potensialını düzgün istiqamətləndirməli, onların fəaliyyətini əlaqələndirməli və təşkilati məqsədlərə uyğun koordinasiya sistemi yaratmalıdır. Bu yanaşma layihə komandalarının çevikliyini artırmaqla yanaşı, innovativ qərarvermə imkanlarını da gücləndirir.

Layihə yönümlü təşkilatlarda komanda strukturu layihənin mərhələlərinə uyğun şəkildə dəyişə bilir. Müxtəlif mərhələlərdə mühəndislər, texniki mütəxəssislər, hüquq məsləhətçiləri və digər peşə sahibləri layihə prosesinə cəlb olunur. Bəzi hallarda podratçı və subpodratçı təşkilatlar da layihənin müəyyən hissələrinin icrasında iştirak edir. Layihə tamamlandıqdan sonra komandaların yenidən formalaşdırılması isə komanda üzvlərinin uzunmüddətli bağlılığına və motivasiyasına müəyyən təsir göstərə bilir (Maylor, 1996).

Elmi araşdırmalar göstərir ki, layihə komandasının effektiv fəaliyyəti layihənin vaxtında, büdcə çərçivəsində və müəyyən edilmiş keyfiyyət standartlarına uyğun şəkildə tamamlanmasına mühüm təsir edir. Layihə məqsədlərinin əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilməsi, düzgün planlaşdırma və komanda üzvləri arasında koordinasiyanın təmin edilməsi layihə performansını yüksəldən əsas amillər sırasındadır. Əks halda vaxt itkisi, maliyyə riskləri və texniki problemlər layihənin ümumi nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Effektiv komanda idarəetməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda əməkdaşlıq, kommunikasiya və təşkilati mühitin xüsusi rolu vurğulanır. Dumaine, Drucker, Peters, Boatman, Kanter və Thamhain kimi tədqiqatçılar komanda işinin yalnız texniki fəaliyyət deyil, eyni zamanda sosial və psixoloji münasibətlər sistemi olduğunu qeyd etmişlər. Bu baxımdan layihə komandalarında qarşılıqlı etimadın formalaşdırılması, açıq kommunikasiya və koordinasiyanın təmin olunması layihə uğurunun əsas strateji elementlərindən biri hesab edilir.

Liderlik anlayışı tarix boyu idarəetmə və sosial münasibətlər sisteminin əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə filosoflar və idarəetmə nəzəriyyəçiləri uğurlu liderin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Qərb fəlsəfəsində Platon, Hobbs və Locke kimi mütəfəkkirlər liderliyin idarəetmə və cəmiyyətlə əlaqəsini araşdırmışlar (Collinson, 1998). Şərq fəlsəfəsində isə Konfutsi liderliyin etik prinsiplər, sosial harmoniya və mənəvi dəyərlər əsasında qurulmasını ön plana çıxarmışdır (Collinson, Plan və Wilkinson, 2000). Konfutsi təlimində sevgi, düzgün davranış, hörmət və balans anlayışları liderliyin əsas dayaqları kimi təqdim olunmuşdur. Bu yanaşma uzun illər ərzində Şərq idarəetmə sistemlərinin formalaşmasına təsir göstərmişdir.
XX əsrdə liderlik nəzəriyyələri daha geniş şəkildə inkişaf etməyə başlamış və idarəetmə elminin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə liderlik yalnız şəxsi keyfiyyətlər toplusu kimi deyil, həm də təşkilati davranış və idarəetmə proseslərinin vacib elementi kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, liderin qərarvermə bacarıqları, kommunikasiya üsulları və komanda ilə münasibətləri təşkilati fəaliyyətin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda təşkilati mədəniyyət və komanda davranışlarının liderlik üslubuna uyğunlaşdırılması idarəetmənin effektivliyini artıran əsas faktorlar sırasında yer alır.

Barnard (1938) liderliyin əsas funksiyalarını koordinasiya, istiqamətləndirmə və təşkilati qərarların idarə olunması ilə əlaqələndirmişdir. Onun yanaşmasına əsasən lider yalnız inzibati idarəedici deyil, həm də kollektiv daxilində sosial münasibətləri tənzimləyən və motivasiya yaradan əsas şəxs hesab olunur. Liderin etik davranışı, əməkdaşlarla qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibət qurması və komandanı ümumi məqsədlərə yönləndirməsi təşkilati uğurun formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müasir liderlik nəzəriyyələri müxtəlif idarəetmə modelləri əsasında formalaşdırılmışdır. Handy (1982), Dulewicz və Higgs (2003), həmçinin Tritington (2003) liderlik yanaşmalarını xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi, davranış modeli, situasiya yanaşması, vizioner liderlik və emosional intellekt kimi istiqamətlər üzrə təsnif etmişlər. Bu yanaşmalar göstərir ki, müasir lider yalnız idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda dəyişikliklərə uyğunlaşma, innovativ düşüncə və insan resurslarının effektiv idarə olunması kimi bacarıqlara da malik olmalıdır.

Cədvəl 1
Liderlik üslubları, layihə komandalarının növləri və layihənin həyat dövrü

Liderlik üslubu	**Mərhələ**	**Komanda növü**	**Komandanın xarakteri**
Liberal (Laissez-faire)	Texniki-iqtisadi əsaslandırma	Eqosuz komanda	Məsuliyyəti paylaşan ekspertlər
Demokratik	Layihələndirmə	Matris komanda	Müxtəlif ixtisas sahələrinin bir neçə tapşırıq üzrə birgə fəaliyyəti
Avtoritar	İcra mərhələsi	Tapşırıq yönümlü komanda	Ayrı-ayrı tapşırıqlar üzərində çalışan tək ixtisaslı əməkdaşlar
Bürokratik	Bağlanış mərhələsi	Cərrahi tipli komanda	Bir tapşırıq üzərində çalışan qarışıq ixtisaslı qrup

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, layihə idarəetməsində liderlik və komanda işi layihələrin effektiv həyata keçirilməsini müəyyən edən əsas faktorlar sırasında yer alır. Müasir biznes və idarəetmə mühitində layihələrin daha mürəkkəb xarakter alması rəhbərlik bacarıqlarının, çevik idarəetmə yanaşmalarının və komanda koordinasiyasının əhəmiyyətini artırmışdır. Layihə rəhbərinin strateji düşüncə qabiliyyəti, düzgün qərarvermə mexanizmi və əməkdaşları ümumi məqsədlər ətrafında birləşdirməsi layihələrin nəticələrinə birbaşa təsir göstərən vacib elementlərdən hesab olunur.

Araşdırma çərçivəsində müəyyən edilmişdir ki, komanda daxilində sağlam kommunikasiya mühitinin formalaşdırılması, qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi və vəzifə bölgüsünün düzgün təşkili layihələrin daha səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır. Xüsusilə çevik idarəetmə metodlarının tətbiqi layihə komandalarının dəyişən şərtlərə daha tez uyğunlaşmasını və yaranan problemlərin operativ şəkildə həll edilməsini təmin edir. Eyni zamanda emosional intellektə və motivasiya bacarıqlarına malik liderlərin komanda performansına müsbət təsir göstərdiyi müşahidə olunur.

Tədqiqat nəticələri onu da göstərir ki, layihə uğuru yalnız texniki və maliyyə göstəriciləri ilə qiymətləndirilməməlidir. Müasir yanaşmalarda layihənin uğurlu hesab olunması maraqlı tərəflərin məmnunluğu, təşkilati məqsədlərin reallaşdırılması, innovativ imkanların genişləndirilməsi və davamlı inkişaf prinsiplərinin təmin olunması ilə də əlaqələndirilir. Bu səbəbdən liderlik və komanda idarəçiliyi təşkilatların strateji inkişafında mühüm rol oynayan idarəetmə mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, effektiv liderlik yanaşmalarının tətbiqi, rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin düzgün istifadəsi və komanda əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi layihələrin uğur səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir təşkilatlar üçün güclü komanda idarəçiliyi və peşəkar liderlik yalnız layihələrin icrası baxımından deyil, həm də rəqabət üstünlüyünün qorunması və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Barnard, C. I. (1938). *The functions of the executive*. Harvard University Press.
2. Brainin, E., et al. (2000). Leadership and teamwork in project success. *International Journal of Project Management*.
3. Collinson, D. (1998). *Fifty major thinkers on organizations*. Routledge.
4. Collinson, D., Plan, J., & Wilkinson, A. (2000). *Understanding leadership*. Sage Publications.

5. De Wit, A. (1988). Measurement of project success. *International Journal of Project Management, 6*(3), 164–170.
6. Dickel, K. E., Rowe, A. J., & Mason, R. O. (1982). Management of project success factors. *Project Management Quarterly, 13*(2), 49–54.
7. Drucker, P. F. (1954). *The practice of management*. Harper & Row.
8. Dulewicz, V., & Higgs, M. (2003). *Leadership dimensions questionnaire*. NFER-Nelson Publishing.
9. Dumaine, B. (1990). How managers can succeed through teamwork. *Fortune*.
10. Handy, C. (1982). *Understanding organizations*. Penguin Books.
11. Higgs, M., & Dulewicz, V. (2003). Leadership at the top: The need for emotional intelligence in organizations. *International Journal of Organizational Behaviour, 5*(3), 193–210.
12. Kanter, R. M. (1983). *The change masters*. Simon & Schuster.
13. Maylor, H. (1996). *Project management*. Pitman Publishing.
14. Peters, T. J., & Waterman, R. H. (1982). *In search of excellence*. Harper & Row.
15. Pinto, J. K., & Slevin, D. P. (1988). Critical success factors across the project life cycle. *Project Management Journal, 19*(3), 67–75.
16. Rockart, J. F. (1979). Chief executives define their own data needs. *Harvard Business Review, 57*(2), 81–93.
17. Rubinstein, A. H., Chakrabarti, A. K., O'Keefe, R. D., Might, R. J., & Fischer, W. A. (1985). Factors influencing innovation success at the project level. *Research Management, 28*(3), 15–20.
18. Shenhar, A. J., & Dvir, D. (1998). Project success: A multidimensional strategic concept. *Long Range Planning, 31*(6), 913–919.
19. Shenhar, A. J., Tishler, A., Lipovetsky, S., & Dvir, D. (1996). Refining the search for project success factors: A multivariate, typological approach. *R&D Management, 27*(2), 111–126.
20. Souder, W. E., & Young, R. K. (1979). Project management effectiveness and project success. *IEEE Transactions on Engineering Management, EM-26*(2), 65–72.
21. Thamhain, H. J., & Wilemon, D. L. (1983). Team building in project management. *Project Management Journal, 14*(1), 73–81.
22. Tritington, D. (2003). *Leadership theories and practice*. Oxford University Press.
23. Turner, J. R., & Müller, R. (2005). The project manager's leadership style as a success factor on projects: A literature review. *Project Management Journal, 36*(1), 49–61.
24. Verma, V. K. (1996). *Human resource skills for the project manager*. Project Management Institute.
25. Yang, L. R. (2011). Project leadership and team performance: The role of team communication and trust. *International Journal of Project Management, 29*(7), 889–899.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 251–258
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 251–258
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/251-258

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində institusional mexanizmlərin rolu və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: Azərbaycan təcrübəsi

Fizuli Kərimov

Xülasə. *Milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı yalnız iqtisadi artımın göstəriciləri ilə deyil, həm də makroiqtisadi sabitlik və sosial rifahı qoruyan institusional mexanizmlərlə ölçülür. İqtisadi təhlükəsizlik konsepti daxili və xarici təhdidlərə qarşı iqtisadi sistemin davamlılığını, milli maraqlara uyğun iqtisadi inkişafın təmin olunmasını və milli istehsal potensialının qorunmasını əhatə edir. Azərbaycan müstəqillik dövründə iqtisadi təhlükəsizlik siyasətini formalaşdırarkən enerji resurslarına əsaslanan iqtisadiyyatın risklərini dərk etmiş, buna görə də uzunmüddətli inkişafı üçün qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə, fiskal və monetar siyasətin koordinasiyasına, strateji ehtiyatların yaradılmasına və xarici ticarət əlaqələrinin diversifikasiyasına yönəlib. Müasir qlobal qeyri-sabitlik şəraitində rəqəmsal transformasiya, innovasiya potensialının artırılması, kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi kimi yeni çağırışlar ön plana çıxır. Məqalə iqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri əsaslarını və Azərbaycan təcrübəsində institusional mexanizmlərin tərkibini araşdırır, mövcud mexanizmlərin səmərəliliyini dəyərləndirir və təkmilləşdirmə istiqamətlərinə dair təkliflər irəli sürür. Təhlillər göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin inkişafı sosial rifahın yüksəldilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın dəstəklənməsi, regional bərabərsizliyin azaldılması və hüquqi-institusional strukturun gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.*

Açar sözlər: *iqtisadi təhlükəsizlik, institusional mexanizmlər, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal transformasiya, fiskal siyasət, innovasiya, xarici ticarət*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: kerimov99fizuli@gmail.com
Daxil oldu: 20 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 19 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

The Role of Institutional Mechanisms in Ensuring Economic Security and Directions for Their Improvement: The Case of Azerbaijan

Fizuli Kerimov

Abstract. *The resilience of a national economy is measured not only by growth rates but also by institutional mechanisms that safeguard macroeconomic stability and social welfare. The concept of economic security encompasses the ability of the economic system to withstand internal and external threats, to maintain development in line with national interests and to protect domestic productive capacity. Since gaining independence Azerbaijan has recognised the risks of an energy-dependent economy and has therefore oriented its long-term policy toward expanding non-oil sectors, coordinating fiscal and monetary policy, building strategic reserves and diversifying foreign trade. Under conditions of global volatility new challenges such as digital transformation, boosting innovation, ensuring cybersecurity and deepening international economic integration have become central. This paper examines the theoretical foundations of economic security and analyses the composition of institutional mechanisms in Azerbaijan's practice, evaluates their efficiency and proposes directions for improvement. The analysis shows that the development of the economic security system is closely linked to raising social welfare, safeguarding macroeconomic stability, supporting innovation and the digital economy, reducing regional disparities and strengthening the legal and institutional framework.*

Keywords: *economic security, institutional mechanisms, sustainable development, digital transformation, fiscal policy, innovation, foreign trade*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: kerimov99fizuli@gmail.com
Received: 20 Yanvar 2026; Accepted: 19 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycanın milli inkişaf modelində iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı siyasi, sosial və iqtisadi proseslərin mərkəzində dayanır. İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin iqtisadi sisteminin sabitliyini, daxili və xarici təhdidlərə qarşı davamlılığını və milli maraqlara uyğun inkişafın təmin olunmasını ehtiva edən kompleks anlayışdır. Bu kateqoriya təkcə iqtisadi artım göstəricilərinin qorunması deyil, eyni zamanda makroiqtisadi balansın saxlanılması, əhalinin sosial rifahı və istehsal resurslarının qorunması ilə bağlıdır. Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi, iqtisadiyyatların bir-birinə daha çox bağlı olduğu müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Dünyada geopolitik gərginliklərin, maliyyə bazarlarında dalğalanmaların, enerji və ərzaq qiymətlərində kəskin dəyişikliklərin artması ölkələrin iqtisadi dayanıqlığını sınağa çəkir və iqtisadi siyasətin çevik, çevrildikdə dayanıqlı olmasını tələb edir.

Azərbaycan üçün iqtisadi təhlükəsizlik həm enerji ehtiyatlarının həddindən artıq dominantasının yaratdığı riskləri idarə etmək, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə iqtisadiyyatı şaxələndirmək zərurəti kimi təzahür edir. Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi sistemdə baş verən turbulentlik, inflyasiya və məzənnə dalğalanmaları, habelə regionda gedən münaqişələr milli təhlükəsizliyin iqtisadi aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini gündəmə gətirdi. Sonrakı dövrlərdə həyata keçirilən

neft strategiyası ölkəyə mühüm maliyyə ehtiyatları toplamağa imkan verdi. Bununla belə, dünya enerji bazarlarındakı qeyri-sabitlik və yaşıl keçid kimi qlobal tendensiyalar iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının yenilənməsini şərtləndirir. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədi uzunmüddətli dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi, innovasiya və insan kapitalının gücləndirilməsini prioritet kimi müəyyən etmişdir (World Bank, 2023).

Tədqiqat

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində institusional mexanizmlərin rolu həlledicidir. Bu mexanizmlər hüquqi çərçivə, iqtisadi siyasət və idarəetmə strukturları kimi müxtəlif komponentlərdən ibarətdir. Dövlətin tənzimləmə funksiyası, müstəqil monetar siyasət, fiskal sabitlik, strateji ehtiyatların formalaşdırılması, sosial müdafiə sistemi, innovasiya və rəqəmsal transformasiya siyasətləri iqtisadi təhlükəsizlik üçün əsas sütunlardır. Qloballaşmanın dərinləşməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, iqlim dəyişiklikləri və sosial bərabərsizlik kimi çağırışlar institusional mexanizmlərin daima təkmilləşdirilməsini tələb edir. İqtisadi təhlükəsizlik yalnız iqtisadiyyatın öz göstəriciləri ilə deyil, həm də milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının səviyyəsi, xarici ticarət əlaqələrinin balansı və regional əməkdaşlıqla ölçülür (United Nations Development Programme, 2021). Bu girişdən sonra məqalədə əvvəlcə iqtisadi təhlükəsizliyin konseptual əsasları nəzərdən keçiriləcək, sonra Azərbaycan təcrübəsində institusional mexanizmlərin rolu təhlil ediləcək və sonda bu mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üzrə istiqamətlərə dair təkliflər təqdim ediləcək.

İqtisadi təhlükəsizlik və konseptual əsaslar

İqtisadi təhlükəsizlik geniş məzmunlu anlayış olmaqla dövlətin iqtisadi sisteminin sabit və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsini, sosial rifahı təmin etməsini və milli maraqlara uyğun inkişaf kursunu qorumasını tələb edir. Bu konseptual çərçivədə təhlükəsizlik daxili və xarici təhdidlərə qarşı adaptiv mexanizmləri, mənbələrin mühafizəsini və iqtisadi potensialın səmərəli istifadəsini ehtiva edir. Müasir tədqiqatlar iqtisadi təhlükəsizliyi yalnız iqtisadi göstəricilərin sabitliyi kimi deyil, həm də siyasi, sosial və ekoloji amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Davamlı inkişaf, rəqabətqabiliyyətlilik, resursların səmərəli idarə olunması və beynəlxalq inteqrasiya bu anlayışın əsas elementləridir (İbrahimov, 2021).

Nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik dinamik xarakter daşıyır. Burada statik tərəf makroiqtisadi sabitliyin, istehsal və maliyyə resurslarının qorunmasının və sosial təminatın davamlılığının saxlanılmasına yönəlir, dinamik tərəf isə iqtisadi sistemin qlobal dəyişikliklərə, texnoloji yeniliklərə və qeyri-ənənəvi təhdidlərə uyğunlaşmaq qabiliyyətini əhatə edir [8]. Bu yanaşma iqtisadi təhlükəsizliyi yalnız mövcud vəziyyətin qorunması kimi deyil, həm də gələcək dəyişikliklərə hazır olmaq kimi qiymətləndirir. Pandemiya, enerji qiymətlərinin dəyişməsi və logistik böhranlar kimi hadisələr son illərdə bu dinamik elementin əhəmiyyətini artırmışdır (Macrotrends, 2026).

İqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissələri arasında makroiqtisadi sabitlik, maliyyə sabitliyi, ərzaq və enerji təhlükəsizliyi, sosial rifah, informasiya və texnoloji müstəqillik kimi istiqamətlər önə çıxır. Bu komponentlərin hər biri spesifik siyasət alətləri və göstəricilər ilə qiymətləndirilir. Məsələn, inflyasiya dərəcəsinin kontrol altında saxlanması, büdcə kəsirinin optimallaşdırılması və valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi makroiqtisadi sabitliyin təminatıdır. Sosial rifahın qorunması əhalinin minimum yaşayış standartlarının təmin edilməsi, işlək əmək bazarı və səmərəli sosial müdafiə mexanizmlərinin tətbiqi ilə həyata keçirilir (Vəliyeva, 2026).

Tədqiqatlarda iqtisadi təhlükəsizliyin subyektiv və obyektiv ölçüləri fərqləndirilir. Subyektiv ölçülər dövlətin strategiyaları və siyasətlərindən, ictimaiyyətin iqtisadi təhlükəsizlik hissindən asılıdır. Obyektiv ölçülər isə konkret makroiqtisadi göstəricilərə (ÜDM artımı, inflyasiya, xarici borc yükü, işsizlik və s.) əsaslanır. Bu göstəricilərin müəyyən həddlər daxilində qalması iqtisadi təhlükəsizliyin minimal səviyyəsini təmin edir. Həddlərin aşılması isə milli maraqlara zidd proseslərin başlandığını və müdaxilə ehtiyacını göstərir (Qurbanova, 2024).

Qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya milli iqtisadiyyatların xarici amillərə həssaslığını artırır. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik yalnız daxili faktorların idarə olunmasına deyil, həm də xarici təhdid və imkanların analizinə əsaslanır. Azərbaycanın iqtisadi maraqları regional və qlobal enerji bazarları, tranzit kommunikasiya şəbəkələri və xarici ticarət tərəfdaşları ilə sıx bağlıdır. Məhz bu səbəbdən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət, regional əməkdaşlıq və beynəlxalq razılaşmaların düzgün balansı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasında insan kapitalı və innovasiya potensialı xüsusi yer tutur. İqtisadi təhlükəsizlik həm də təhsil, sağlamlıq və elmi tədqiqatların inkişafı ilə bağlıdır; çünki yüksək ixtisaslı kadrlar və innovativ texnologiyalar milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini artırır və yeni təhdidlərə qarşı çevik cavab verir. Rəqəmsal transformasiya və dördüncü sənaye inqilabının sürətlənməsi bu istiqamətin vacibliyini daha da artırır (Qasımlı və b., 2023).

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin institusional mexanizmləri

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin müxtəlif istiqamətlərini bir araya gətirən kompleks institusional strukturu tələb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatında bu struktura hökumət orqanları, tənzimləyici qurumlar, maliyyə institutları, strateji ehtiyatlar və regional idarəetmə mexanizmləri daxildir. Hər bir mexanizm öz vəzifələri ilə iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən komponentlərini qoruyur.

Fiskal və monetar siyasət. İqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas dayağı fiskal və monetar siyasətin koordinasiyasıdır. Dövlət büdcəsinin dayanıqlığı, vergi bazasının genişləndirilməsi və sərmayə xərclərinin optimallaşdırılması iqtisadi sabitliyin qorunmasına yönəlir. Monetar siyasət isə qiymət sabitliyi və maliyyə sektorunun dayanıqlığı üçün mühüm alətdir. Son illər Azərbaycan Mərkəzi Bankının siyasəti inflyasiyanı tənzimləmək və manatın məzənnə sabitliyini qorumaq məqsədi daşıyır. Qlobal maliyyə bazarlarında dalğalanmaların artması fonda məzənnə ehtiyatlarının artırılması, valyuta likvidliyinin yüksək saxlanması və faiz dərəcələrinin çevik idarə olunması mühüm məsələdir (Vəliyeva, 2026).

Strateji ehtiyatların formalaşdırılması. Enerji gəlirlərinin böyük hissəsi Dövlət Neft Fonduna yönəldilir və bu fondun aktivləri gələcək nəsillər üçün strateji ehtiyat rolunu oynayır. Paralel olaraq qızıl-valyuta ehtiyatları makroiqtisadi şoklara qarşı "təhlükəsizlik yastığı" funksiyasını yerinə yetirir. Dünya bazarlarında neft qiymətlərinin dəyişkənliyi Azərbaycan iqtisadiyyatını həssas edir və bu səbəbdən ehtiyatların diversifikasiya olunması və qeyri-neft gəlirlərinin artırılması prioritetdir. Strateji ehtiyatların idarə edilməsində şəffaflıq və hesabatlılıq iqtisadi təhlükəsizliyin əsas şərtidir (Qurbanova, 2024).

Qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası və regional inkişaf. İqtisadi təhlükəsizlik sisteminin uğuru üçün mənbələrin şaxələndirilməsi zəruridir. Aqrar sektorun, turizmin, nəqliyyat-logistika xidmətlərinin və yüksək texnologiya sahələrinin inkişafı üçün dövlət proqramları icra edilir. Regionlarda yaradılan sənaye parkları, aqroparklar və logistika mərkəzləri yerli istehsal və məşğulluğu artırır və iqtisadiyyatın bütövlükdə dayanıqlığını gücləndirir. Regionlararası bərabərsizlik azaldıqca sosial sabitlik də möhkəmlənir (Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası, 2026).

Xarici ticarət və gömrük siyasəti. Azərbaycan dünya bazarlarına inteqrasiya olunarkən xarici ticarət əlaqələrində risklərin minimallaşdırılması və ixracın diversifikasiyası ön plana çıxır. Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması üçün gömrük-tarif tənzimlənməsi, anti-dumpinq tədbirləri və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi həyata keçirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, xarici ticarətin təşkilinə dair klassik və müasir nəzəriyyələrin yaradıcısı olan müəlliflər xarici ticarətin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından həlledici rolunu vurğulayırlar (Talibova, 2023). Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, məhsuldarlığın artmasına və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafına imkan yaradır.

İnvestisiya və innovasiya siyasəti. İqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün investisiya iqliminin yaxşılaşdırılması, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və rəqəmsal innovasiyaların stimullaşdırılması əhəmiyyətlidir. Dövlət innovasiya mərkəzlərinin və startap ekosisteminin inkişafını dəstəkləyir, elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı gücləndirir. Rəqəmsal iqtisadiyyat dərsliyi rəqəmsal meqatrendlərin, rəqəmsal təhlükəsizliyin və elektron ticarətin milli iqtisadi inkişafa təsirlərini geniş təhlil edir (Qasımlı və b., 2023). Bu yanaşma ölkənin informasiya-kommunikasiya infrastrukturu, kibertəhlükəsizlik standartları və data analitikası üzrə institusional mexanizmlərinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Sosial müdafiə və insan kapitalının inkişafı. İqtisadi təhlükəsizlik dayanıqlı sosial rifah olmadan mümkün deyil. Əhalinin gəlir bölüşdürülməsi, məşğulluq imkanları, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlıq sosial sabitlik üçün vacibdir. Dövlət minimum əməkhaqqının tənzimlənməsi, əmək bazarına daxil olma imkanlarının genişləndirilməsi və sosial sığorta sisteminin gücləndirilməsi kimi mexanizmlərlə sosial riskləri azaldır. İnsan kapitalına yatırımlar iqtisadi sistemin innovativ potensialını artırır və modern texnologiyalara uyğunlaşmasını asanlaşdırır (İbrahimov, 2021).

Rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik. Müasir iqtisadi təhlükəsizlik rəqəmsal platformaların və data mühitinin təhlükəsizliyinə də bağlıdır. Elektron hökumət və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi idarəetmənin effektivliyini artırsa da, eyni zamanda kibertəhlükələrə məruz qalma riskini yüksəldir. Rəqəmsal iqtisadiyyat kitabında rəqəmsal təhlükəsizliyin və kibertəhlükəsizlik infrastrukturunun gücləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır (Qasımlı və b., 2023). Bu kontekstdə dövlətin kibertəhlükəsizlik strategiyası, rəqəmsal savadlılığın artırılması və fərdi məlumatların qorunması iqtisadi təhlükəsizlik mexanizmlərinin ayrılmaz hissəsidir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin davamlılığı üçün institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə dair bir sıra istiqamətlər müəyyənləşdirilə bilər. Birinci istiqamət iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşdirilməsidir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə dövlət proqramları daha məqsədyönlü şəkildə icra olunmalı, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat-logistika və yaradıcı sənaye kimi sahələrdə əlavə stimul paketləri hazırlanmalıdır. Regionların iqtisadi potensialının reallaşdırılması məqsədilə infrastruktur, logistika və insan kapitalına yönəlik sərmayələr artırılmalıdır. Bu yolla iqtisadi fəaliyyətin ərazi üzrə balanslı paylanması, sosial rifahın yüksəldilməsi və məşğulluğun artırılması təmin edilə bilər (Vəliyeva, 2026).

İkinci istiqamət fiskal və monetar siyasətin qabaqlayıcı və riskyönümlü xarakter almasıdır. Büdcə gəlirlərinin qeyri-neft mənbələri hesabına genişləndirilməsi, kölgə iqtisadiyyatının azaldılması və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi dövlətin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Mərkəzi Bank inflyasiya hədəflənməsi sistemini daha da inkişaf etdirməli, faiz dərəcələrinin bazar siqnallarına əsasən çevik tənzimlənməsini təmin etməlidir. Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası və istiqraz bazarının genişləndirilməsi xarici şokların təsirini azaldar (Macrotrends, 2026).

Üçüncü istiqamət investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və innovasiyanın təşviqidir. Əlverişli biznes mühiti, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və güvənli məhkəmə sistemi yerli və xarici sərmayədarların marağını artırır. Startapların maliyyələşdirilməsi üçün risk kapitalı fondları və biznes inkubatorları yaradılmalıdır. Elm, təhsil və biznes arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, universitet və elmi mərkəzlərin innovativ layihələrə cəlb edilməsi innovasiya ekosisteminin inkişafına təkan verər. Rəqəmsal transformasiya prosesini sürətləndirmək üçün dövlət və özəl sektor arasında strateji tərəfdaşlıqlar qurulmalıdır (Qasımlı və b., 2023).

Dördüncü istiqamət xarici ticarət və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan öz tranzit potensialını artırmaq üçün beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə və logistika layihələrinə aktiv şəkildə qoşulmalıdır. Gömrük prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması, sərhəd keçidlərinin sürətləndirilməsi və ixracatçılar üçün stimulların artırılması xarici ticarətin səmərəliliyini yüksəldir. Xarici ticarət əlaqələrinin risklərini diversifikasiyalı bazar strukturu və yeni ixrac məhsullarının yaradılması vasitəsilə azaltmaq mümkündür. Klassik və müasir xarici ticarət nəzəriyyələrinin təhlili göstərir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündən düzgün istifadə edən ölkələr iqtisadi təhlükəsizliklərini daha yaxşı qoruyurlar (Talibova, 2023).

Beşinci istiqamət rəqəmsal təhlükəsizlik və kibermüdafiənin gücləndirilməsidir. Dövlət orqanlarının və biznes strukturlarının rəqəmsal təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğunun artırılması, milli CERT-in fəaliyyətinin gücləndirilməsi və kibertəhlükəsizlik üzrə milli strategiyanın icrası vacibdir. İnformasiya sistemlərinin dayanıqlığı və şəxsi məlumatların qorunması vətəndaşların güvənini artırır və rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsinə töhfə verir. Rəqəmsal iqtisadiyyat dərsliyində göstərildiyi kimi, kibertəhlükəsizlik infrastrukturu rəqəmsal transformasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsidir (Qasımlı və b., 2023).

Altıncı istiqamət hüquqi və institusional islahatların davam etdirilməsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təminində hüquqi çərçivə vacibdir; iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin modernləşdirilməsi, şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi korrupsiyanın qarşısını alır və investisiya mühitini yaxşılaşdırır. Dövlət orqanlarının səlahiyyət bölgüsü, hesabatlılıq və nəzarət mexanizmlərinin optimallaşdırılması institusional sistemin çevikliyini artırır.

Nəhayət, sosial müdafiə siyasətinin gücləndirilməsi və insan kapitalına yatırımlar davam etdirilməlidir. Əhalinin gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, tibbi və təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması sosial sabitliyi təmin edir və insan resurslarının effektivliyini yüksəldir. Gənclərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və peşə təhsili proqramlarının genişləndirilməsi yeni iqtisadi çağırışlara uyğun kadr potensialı yaradır (İbrahimov, 2021). Bu tədbirlər iqtisadi təhlükəsizliyin uzunmüddətli əsasını təşkil edir.

Cədvəl 1
Azerbaycanda ÜDM artımı və inflyasiya göstəriciləri (2020–2025)

İl	ÜDM artımı (%)	İnflyasiya (%)
2020	–4.30	2.76
2021	5.62	6.65
2022	4.71	13.85
2023	1.12	8.79
2024	4.07	2.21
2025	4.30	5.60

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu cədvəl göstərir ki, 2020-ci ildə pandemiya və beynəlxalq şoklar səbəbilə iqtisadiyyat kəskin daralmış, inflyasiya isə aşağı səviyyədə qalmışdır. 2021–2022-ci illərdə ÜDM artımının sürətlənməsi müşahidə olunsa da, inflyasiyanın yüksəlməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə təzyiq göstərmişdir. 2023-cü ildə artım tempi xeyli yavaşlamış, 2024-cü ildə isə yenidən orta səviyyədə bərpa olunmuşdur. 2025-ci ildə iqtisadi artımın 4 faizdən yuxarı səviyyədə qalması iqtisadi aktivliyin sabitləşdiyini göstərir. Eyni zamanda inflyasiyanın yenidən müəyyən qədər artaraq 5.6 faizə çatması daxili tələbin canlanması və qiymət tənzimlənməsi ilə bağlı amillərlə izah oluna bilər. Bu dinamika göstərir ki, makroiqtisadi sabitlik qorunsa da, qiymət sabitliyinin saxlanılması üçün monetar siyasətin davamlı şəkildə optimallaşdırılması vacib olaraq qalır (International Monetary Fund, 2022).

Cədvəl 2
İqtisadi təhlükəsizliyin təminatında institusional mexanizmlər

Mexanizm	**Təsviri və funksiyası**
Fiskal və monetar siyasət	Büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, inflyasiyanın tənzimlənməsi və faiz dərəcələrinin çevik idarə olunması.
Strateji ehtiyatlar	Dövlət Neft Fondu və qızıl-valyuta ehtiyatları kimi vəsaitlər vasitəsilə iqtisadi şoklara qarşı "təhlükəsizlik yastığı" yaratmaq, gələcək nəsillər üçün resurs toplamaq.
Qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası	Aqrar sektor, turizm, nəqliyyat-logistika, yüksək texnologiyalar və yaradıcılıq sənayelərinin inkişafı üçün dövlət proqramları və regional layihələr.
Xarici ticarət və gömrük siyasəti	Gömrük tarifləri, qeyri-tarif tənzimlənməsi, sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi, ixracın və idxalın diversifikasiyası.
İnvestisiya və innovasiya siyasəti	Yerli və xarici sərmayədarların cəlb olunması, startap ekosisteminin dəstəklənməsi, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması və rəqəmsal innovasiyaların təşviqi.
Sosial müdafiə	Əhalinin gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, məşğulluğun artırılması, minimum əməkhaqqının tənzimlənməsi, sosial sığorta sisteminin gücləndirilməsi və insan kapitalına sərmayələr.
Rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik	Elektron hökumət və rəqəmsal xidmətlərin inkişafı, kibertəhlükəsizlik standartlarının tətbiqi, məlumatların mühafizəsi və rəqəmsal savadlılıq proqramları.
Hüquqi və institusional islahatlar	Qanunvericiliyin müasirləşdirilməsi, şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizə, dövlət idarəetməsində hesabatlılıq və vətəndaş iştirakının genişləndirilməsi.

Bu mexanizmlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə işləyərək milli iqtisadi təhlükəsizlik sistemini formalaşdırır. Onların hər birinin səmərəli fəaliyyəti üçün koordinasiya, şəffaflıq və mütərəqqi islahatlar vacibdir.

Qrafik 1.
ÜDM artımı və inflyasiya göstəricilərinin dinamikası (2020–2024)

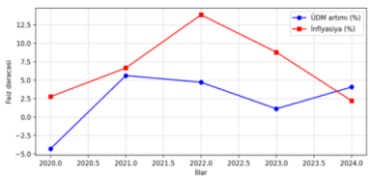

Mənbə: Dünya Bankının statistik məlumatları və Macrotrends məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 1: 2020–2024-cü illər üzrə ÜDM artımı və inflyasiya dərəcələrinin dəyişməsi təsvir edilmişdir. Mavi xətt iqtisadi artımın, qırmızı xətt isə inflyasiyanın illər üzrə dinamikasını göstərir. 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə ÜDM artımı mənfi olmuş, 2021–2022-ci illərdə bərpa mərhələsi müşahidə edilmişdir. 2023-cü ildə artım zəifləsə də, 2024-də yenidən yüksəlmişdir. İnflyasiya isə 2022-ci ildə pik həddə çatmış, sonra tədricən azalmışdır.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik çoxsahəli və dinamik bir anlayışdır və onun təmin olunması müxtəlif institusional mexanizmlərin birgə fəaliyyətini tələb edir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, enerji gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi təhlükəsizliyin əsas dayağıdır. Buna paralel olaraq, fiskal və monetar siyasətin koordinasiyası, strateji ehtiyatların yaradılması və rəqəmsal transformasiyanın təşviqi makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə töhfə verir. Xarici ticarət əlaqələrinin diversifikasiyası və regional əməkdaşlıq ölkənin qlobal iqtisadi sistemdə mövqeyini möhkəmləndirir. İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası yalnız mövcud təhdidlərə qarşı müdafiə mexanizmləri deyil, həm də gələcək inkişaf üçün imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan iqtisadi artım və inflyasiya kimi göstəricilərin analiz edilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, innovasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, insan kapitalına yatırımlar və sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi prioritet olaraq qalır. Hüquqi və institusional islahatlar, şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizə və vətəndaşların iqtisadi qərarların qəbulunda iştirakının genişləndirilməsi iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin davamlılığını təmin edir. Gələcək dövrdə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin daha da möhkəmləndirilməsi üçün iqtisadi diversifikasiyanın sürətləndirilməsi, yaşıl və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, regional bərabərsizliyin azaldılması və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi vacibdir. Bu istiqamətlər üzrə ardıcıl və koordinasiyalı siyasət həyata keçirildikdə Azərbaycan öz milli maraqlarını qoruyan və qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dayanıqlı qalmağı bacaran bir iqtisadi sistem qurmuş olacaq.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov, E. (2021). Qloballaşma dövründə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli mənafelərin koordinasiyası. İpək Yolu, (3), 48–56.
2. International Monetary Fund. (2022). *Regional economic outlook: Middle East and Central Asia*. IMF.
3. Macrotrends. (2026). *Azerbaijan GDP growth rate: Historical data 1991–2023*. Macrotrends məlumat bazası.
4. Macrotrends. (2026). *Azerbaijan inflation rate: Historical data 1992–2024*. Macrotrends məlumat bazası.
5. Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. (2021). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. İqtisadiyyat Nazirliyi.
6. *Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası*. (2026). *Elmi Tədqiqat, 6*(3).
7. Qasımlı, V., Talıbova, M., Quliyeva, G., və b. (2023). *Rəqəmsal iqtisadiyyat*. Azprint.
8. Qurbanova, A. V. (2024). Ensuring economic security in the context of modern economic relations. *TIM Jurnalı*, 1–15.
9. Talibova, N. E. (2023). İqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri aspektləri. *Elmi Xəbərlər (İctimai və Texniki Elmlər Seriyası), (4), 141–152.
10. United Nations Development Programme. (2021). *Human development report 2021/2022*. UNDP.
11. Vəliyeva, L. M. (2026). Qlobal iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində milli iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə mexanizmləri. *Audit Jurnalı, 1*(51), 146–158.
12. World Bank. (2023). *Global economic prospects*. World Bank Publishing.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 259–264
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 259–264
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/259-264

Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi siyasətinin qeyri-neft ixracına təsiri

Sübhan Rüstəmov

Xülasə. *Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən valyuta tənzimlənməsi siyasətinin qeyri-neft ixracına təsiri kompleks və sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində valyuta siyasətinin əsas alətləri, o cümlədən məzənnə rejimi, valyuta bazarına dövlət müdaxiləsi, valyuta ehtiyatlarının idarə olunması və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, milli valyutanın sabitliyinin qorunması, inflyasiya səviyyəsinin nəzarətdə saxlanılması və valyuta bazarında balansın təmin edilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafına və ixrac potensialının genişlənməsinə birbaşa təsir göstərir.*

Məqalədə həmçinin 2020–2025-ci illər üzrə statistik göstəricilər əsasında aparılan müqayisəli təhlil nəticəsində qeyri-neft ixracının dinamikası araşdırılmış, bu dövrdə müşahidə olunan artım meyilləri ilə valyuta siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyən edilmişdir. Aparılan analiz göstərir ki, həyata keçirilən məqsədyönlü valyuta tənzimlənməsi siyasəti ixracın strukturunun diversifikasiyasına, qeyri-neft məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artmasına və ixrac gəlirlərinin sabitliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Eyni zamanda tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilmişdir ki, valyuta siyasəti təkcə makroiqtisadi sabitlik aləti kimi deyil, həm də ixrac yönümlü iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, məqalədə sübut olunur ki, Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi siyasəti ilə qeyri-neft ixracının artımı arasında müsbət və qarşılıqlı şərtlənmiş əlaqə mövcuddur və bu siyasətin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *valyuta siyasəti, qeyri-neft ixracı, məzənnə, iqtisadi diversifikasiya, Azərbaycan*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: subhanrustemov044@gmail.com
Daxil oldu: 1 Noyabr 2025; Qəbul edildi: 18 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

The Impact of Currency Regulation Policy in the Republic of Azerbaijan on Non-Oil Exports

Subhan Rustamov

Abstract. *This article analyzes the impact of the currency regulation policy implemented in the Republic of Azerbaijan on non-oil exports in a comprehensive and systematic manner. The study examines the main instruments of currency policy, including the exchange rate regime, state intervention in the foreign exchange market, foreign exchange reserve management, and mechanisms for ensuring macroeconomic stability. During the study, it was determined that maintaining the stability of the national currency, keeping the inflation rate under control, and ensuring balance in the foreign exchange market directly affect the development of the non-oil sector and the expansion of export potential.*

The article also examines the dynamics of non-oil exports as a result of a comparative analysis conducted on the basis of statistical indicators for 2020–2025, and identifies the relationship between the growth trends observed during this period and currency policy. The analysis shows that the targeted currency regulation policy implemented has made a significant contribution to the diversification of the export structure, increasing the competitiveness of non-oil products in international markets, and ensuring the stability of export revenues.

At the same time, the study determined that currency policy acts not only as an instrument of macroeconomic stability, but also as one of the main components of the export-oriented economic development strategy. As a result, the article proves that there is a positive and mutually conditioned relationship between the currency regulation policy and the growth of non-oil exports in the Republic of Azerbaijan, and further improvement of this policy in the future is of great importance in terms of deepening economic diversification.

Keywords: *currency policy, non-oil exports, exchange rate, economic diversification, Azerbaijan*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: kerimov99fizuli@gmail.com
Received: 1 November 2025; Accepted: 18 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi və dünya bazarlarında rəqabətin güclənməsi ixracın inkişafını ölkələrin iqtisadi sabitliyinin və dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindən birinə çevirmişdir. Müasir iqtisadi sistemdə ixrac yalnız xarici ticarət fəaliyyəti deyil, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasına, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və valyuta gəlirlərinin təmin olunmasına xidmət edən mühüm mexanizm kimi çıxış edir (Porter, 2017). Bu baxımdan, ixrac potensialının genişləndirilməsi və onun diversifikasiyası hər bir ölkə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə enerji resurslarından asılı olan ölkələr üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracın şaxələndirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında və xarici şoklara qarşı dayanıqlığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ölkələrdə xammal ixracından asılılığın yüksək olması qiymət dalğalanmalarına qarşı həssaslığı artırır və makroiqtisadi sabitliyi risk altına alır. Bu səbəbdən qeyri-

neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ixracın genişləndirilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət neft və qaz sektorundan əldə olunan gəlirlər hesabına inkişaf etmişdir. Bu model qısa müddətdə yüksək iqtisadi artımı təmin etsə də, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın dayanıqlığı baxımından müəyyən risklər yaratmışdır. Son illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı, ixracın diversifikasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsas strateji məqsədlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə qəbul olunan dövlət proqramları, institusional islahatlar və ixracın təşviqi mexanizmləri qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmişdir (International Monetary Fund, 2023).

Bu prosesdə valyuta tənzimlənməsi siyasəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta məzənnəsi ixrac və idxal balansına birbaşa təsir göstərməklə yanaşı, yerli istehsalçıların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Məzənnə səviyyəsinin optimal müəyyən olunması ixracın stimullaşdırılması, xarici ticarət balansının yaxşılaşdırılması və makroiqtisadi sabitliyin qorunması baxımından mühüm rol oynayır.

Amerikalı iqtisadçı Pol Krugman qeyd edir ki, *"valyuta məzənnəsi beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından biridir"* (Krugman, 2018, s. 421). Bu fikir valyuta siyasətinin ixrac yönümlü iqtisadi inkişafda nə qədər mühüm rol oynadığını bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda azərbaycanlı iqtisadçı Ş. Əliyev vurğulayır ki, *"Azərbaycan iqtisadiyyatında valyuta siyasəti ixrac yönümlü inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm alət kimi çıxış edir"* (Əliyev, 2020, s. 198). Bu yanaşma göstərir ki, milli səviyyədə valyuta siyasəti yalnız makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına deyil, həm də ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edir.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində valyuta tənzimlənməsi siyasətinin qeyri-neft ixracına təsirinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar iqtisadi siyasətin daha effektiv formalaşdırılmasına imkan verir.

Valyuta tənzimlənməsi siyasətinin nəzəri əsasları və onun Azərbaycanda qeyri-neft ixracına təsiri

Valyuta tənzimlənməsi siyasəti dövlətin makroiqtisadi sabitliyi qorumaq, inflyasiyanı nəzarətdə saxlamaq və xarici ticarət əlaqələrini tənzimləmək məqsədilə həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər sistemidir. Bu siyasət milli valyutanın məzənnəsinin müəyyən edilməsi, valyuta bazarına müdaxilə, valyuta ehtiyatlarının idarə olunması və kapital axınlarının tənzimlənməsi kimi mühüm alətləri özündə birləşdirir.

İqtisadi nəzəriyyəyə görə, valyuta kursunun dəyişməsi ixrac və idxal proseslərinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, C. Sachs və F. Larrain qeyd edir ki, *"valyuta kursunun dəyişməsi ixrac və idxal axınlarına birbaşa təsir edir"* (Sachs və b., 2019, s. 312). Bu baxımdan, valyuta siyasəti beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında əsas amillərdən biri hesab olunur.

Valyuta siyasətinin əsas alətləri sırasında məzənnə rejimi, valyuta ehtiyatlarının idarə olunması, monetar müdaxilələr və kapital axınlarının tənzimlənməsi xüsusi yer tutur. Azərbaycanlı alim M. Məmmədovun fikrincə, *"sabit və idarə olunan məzənnə siyasəti ixracatçılar üçün riskləri azaldır və investisiya mühitini yaxşılaşdırır"* (Məmmədov, 2021, s. 254). Bu yanaşma valyuta sabitliyinin iqtisadi inkişaf və ixrac potensialı baxımından əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasında valyuta siyasəti əsasən Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Dövlət Neft Fondu tərəfindən həyata keçirilir. 2015-ci il devalvasiyasından sonra ölkədə idarə olunan sabit məzənnə siyasəti formalaşmış və manatın ABŞ dollarına nisbətdə təxminən 1.7 AZN səviyyəsində sabit saxlanılması təmin edilmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədləri inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılması, valyuta bazarında sabitliyin qorunması və ixracın stimullaşdırılması olmuşdur.

Son illərdə həyata keçirilən bu siyasətin nəticələri qeyri-neft ixracının dinamikasında da öz əksini tapmışdır. 2020–2025-ci illər ərzində qeyri-neft ixracında davamlı artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə 1.7 milyard ABŞ dolları olan qeyri-neft ixracı 2025-ci ildə 3.6 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Bu artım ixracın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aparılan siyasətin effektivliyini göstərir. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, 2020–2025.)

Cədvəl 1
Azərbaycanın qeyri-neft ixracı (2020–2025-ci illər üzrə)

İl	Qeyri-neft ixracı (mlrd ABŞ dolları)	Artım tempi (%)
2020	1.7	—
2021	2.2	+29
2022	2.9	+31
2023	3.3	+14
2024	3.5	+6
2025	3.6	+7–10

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Diaqram 1
Qeyri-neft ixracının artım dinamikası (2020–2025)

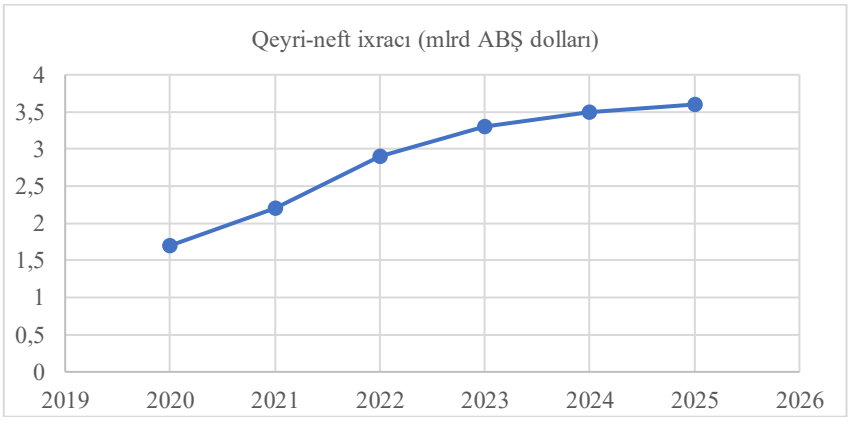

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qeyri-neft ixracının artım trendi onun davamlı və yüksələn xətt üzrə inkişaf etdiyini nümayiş etdirir. Bu isə valyuta siyasəti ilə ixrac arasında müəyyən müsbət əlaqənin mövcud olduğunu göstərir.
Valyuta siyasətinin qeyri-neft ixracına təsiri bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə, milli valyutanın sabitliyi ixrac məhsullarının qiymət sabitliyini təmin edərək onların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Pol Krugman qeyd edir ki, *"devalvasiya ixracı artırsa da, sabitlik uzunmüddətli üstünlük yaradır"* (Krugman, 2018, s. 430).

İkinci olaraq, valyuta siyasəti ixrac strukturunun genişlənməsinə təsir göstərir. 2025-ci ildə qeyri-neft ixracında kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə meyvə-tərəvəz məhsullarının payının artması bunu sübut edir. Aqrar sektorun ixracında müşahidə olunan artım qeyri-neft sektorunun inkişafının mühüm göstəricisidir.

Üçüncü mühüm istiqamət investisiya mühitinə təsirlə bağlıdır. Valyuta sabitliyi investorlar üçün riskləri azaldır və qeyri-neft sektoruna investisiya axınını stimullaşdırır. M. Porter qeyd edir ki, *"rəqabət üstünlüyü makroiqtisadi sabitliklə sıx bağlıdır"* (Porter, 2017, s. 112).

Bununla yanaşı, valyuta siyasəti dövlətin ixracın təşviqi siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə daha effektiv nəticə verir. Azərbaycanda tətbiq olunan subsidiyalar, "Made in Azerbaijan" proqramı və ixrac missiyaları qeyri-neft ixracının artımına əlavə stimul yaradır və valyuta sabitliyi ilə birlikdə sinerji effekti formalaşdırır. (Azərbaycan İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AZPROMO), 2024–2025).

Bununla belə, qeyri-neft ixracının inkişafında müəyyən problemlər də mövcuddur. Bunlara ixracın hələ də yüksək dərəcədə neft sektorundan asılı olması, məhsul çeşidinin məhdudluğu və kiçik və orta biznes subyektlərinin ixrac imkanlarının zəifliyi daxildir. Bu amillər valyuta siyasətinin təsir imkanlarını müəyyən qədər məhdudlaşdırır və əlavə islahatların aparılmasını zəruri edir.

Nəticə

Aparılan nəzəri və empirik təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən valyuta tənzimlənməsi siyasəti qeyri-neft ixracının inkişafında və onun davamlı artımının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Valyuta siyasətinin əsas komponentləri olan məzənnə sabitliyi, valyuta bazarına effektiv müdaxilə və ehtiyatların düzgün idarə olunması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və ixrac yönümlü iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına şərait yaratmışdır. 2020–2025-ci illər üzrə statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, bu dövrdə qeyri-neft ixracı davamlı artım dinamikası nümayiş etdirmişdir. Bu artım bir tərəfdən qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən struktur islahatların, digər tərəfdən isə valyuta siyasətinin sabit və proqnozlaşdırıla bilən xarakter daşımasının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər (Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi – *Qeyri-neft ixracının təşviqi üzrə hesabatlar*, 2020–2025). Xüsusilə milli valyutanın uzun müddət sabit saxlanılması ixracatçılar üçün qiymət risklərini minimuma endirmiş, xarici bazarlarda fəaliyyətin planlaşdırılmasını asanlaşdırmış və məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmışdır.

Aparılan təhlil əsasında müəyyən edilmişdir ki, valyuta sabitliyi qeyri-neft ixracının davamlı artımını təmin edən əsas amillərdən biridir. Sabit məzənnə siyasəti ixracatçı subyektlərə uzunmüddətli müqavilələr bağlamaq, maliyyə risklərini azaltmaq və istehsal həcmini artırmaq imkanı vermişdir. Eyni zamanda, valyuta siyasətinin dövlətin ümumi iqtisadi və ixracın təşviqi siyasəti ilə uzlaşdırılması onun effektivliyini daha da artırmışdır. Subsidiyalar, ixrac təşviqi proqramları və institusional dəstək mexanizmləri valyuta sabitliyi ilə birlikdə tətbiq olunduqda daha güclü nəticələr vermişdir. Bununla yanaşı, aparılan araşdırma göstərir ki, valyuta siyasətinin təsiri təkbaşına kifayət etmir və onun effektivliyi digər iqtisadi amillərlə sıx bağlıdır. Qeyri-neft ixracının daha da artırılması üçün istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi, məhsul çeşidinin genişləndirilməsi və yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması zəruridir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi siyasəti qeyri-neft ixracının inkişafına müsbət təsir göstərən əsas makroiqtisadi alətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu siyasətin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi və ixrac yönümlü iqtisadi strategiya ilə daha sıx inteqrasiyası ölkənin iqtisadi diversifikasiyasının dərinləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafının təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi. (2020–2025). *Qeyri-neft ixracının təşviqi üzrə hesabatlar*.
2. Azərbaycan İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AZPROMO). (2024–2025). *İxrac hesabatları*.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. (2020–2025). *İllik hesabatlar*.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2020–2025). *Pul siyasəti icmalları və illik hesabatlar*.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycanın xarici ticarət göstəriciləri (2020–2025)*.
6. Əliyev, Ş. (2020). *Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
7. International Monetary Fund. (2023). *Republic of Azerbaijan: Staff report*.
8. Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2018). *International economics: Theory and policy*. Pearson Education.
9. Məmmədov, M. (2021). *Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər*. Elm Nəşriyyatı.
10. Porter, M. (2017). *The competitive advantage of nations*. Free Press.
11. Sachs, J., & Larrain, F. (2019). *Macroeconomics in the global economy*. Pearson.
12. World Bank. (2025). *Azerbaijan economic update*. World Bank Group.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 265–269
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 265–269
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/265-269

The Concept, History and Causesof International Terrorism

Samad Islamov

Abstract. *The term "terrorism" originates from the Latin word terror, signifying fear or a sense of dread. A fundamental strategy employed by terrorist actors is the deliberate creation of an atmosphere of fear and insecurity, where individuals feel uncertain about the safety of both themselves and their close ones. In contemporary discourse, terrorism is interpreted in multiple ways, leading to the existence of various definitions.*
For instance, the Federal Bureau of Investigation characterizes terrorism as the illegal application of force or violence directed at individuals or property, with the intent to intimidate or pressure governments, societies, or specific groups for diverse objectives. Similarly, the United States Department of Defense describes terrorism as the intentional use of violence or coercive methods aimed at influencing or frightening governments or populations in order to accomplish political, religious, or ideological aims.
International terrorism is one of the most dangerous global threats of our time, characterized by the use of violence to achieve political, ideological, or religious goals that extend beyond the borders of a single state.

Keywords: *terrorism, safety, government, religious, ideological goals*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: sdw210346@gmail.com
Received: 17 December 2025; Accepted: 12 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Beynəlxalq terrorizmin anlayışı, tarixi və səbəbləri

Səməd İslamov

Xülasə. *"Terrorizm" termini latınca "terror" sözündən yaranıb və qorxu və ya qorxu hissi deməkdir. Terrorçular tərəfindən istifadə edilən əsas strategiya, fərdlərin həm özlərinin, həm də yaxınlarının təhlükəsizliyi barədə qeyri-müəyyənlik hiss etdikləri bir qorxu və qeyri-müəyyənlik atmosferinin qəsdən yaradılmasıdır. Müasir diskursda terrorizm bir neçə şəkildə şərh olunur və bu da müxtəlif tərifl ərin mövcudluğuna gətirib çıxarır.*
Məsələn, Federal Təhqiqatlar Bürosu terrorizmi müxtəlif məqsədlər üçün hökumətləri, cəmiyyətləri və ya müəyyən qrupları qorxutmaq və ya təzyiq göstərmək məqsədi ilə fərdlərə və ya əmlaka qarşı qanunsuz güc və ya zorakılıq tətbiqi kimi xarakterizə edir. Eynilə, Amerika Birləşmiş Ştatları Müdafiə Nazirliyi terrorizmi siyasi, dini və ya ideoloji məqsədlərə çatmaq üçün hökumətlərə və ya əhaliyə təsir göstərmək və ya onları qorxutmaq məqsədi ilə qəsdən zorakılıq və ya məcburetmə metodlarından istifadə kimi təsvir edir.

Beynəlxalq terrorizm, tək bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan siyasi, ideoloji və ya dini məqsədlərə çatmaq üçün zorakılıqdan istifadə ilə xarakterizə olunan dövrümüzün ən təhlükəli qlobal təhdidlərindən biridir.

Açar sözlər: *terrorizm, təhlükəsizlik, hökumət, dini, ideoloji məqsədlər*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: sdw210346@gmail.com
Daxil oldu: 17 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 12 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Terrorism disrupts public life and damages people's lives, health, property, rights, and legitimate interests. The majority of the violence is physical, and it frequently results in fatalities or severe physical harm. Additionally, it is characterized by psychological effects and the usurpation of several advantages. This typically occurs when terrorists make ransom demands. The destruction of anything, including airplanes, administrative buildings, residential areas, battleships, life-support facilities, etc., can also be a sign of terrorism. Terrorist acts can include property damage caused by terrorist organizations even in the absence of human casualties (Mearsheimer, 2014).

Generally speaking, terrorism is usually a premeditated crime, and a terrorist's mindset is always distinct from that of a robber or killer. In a murder or robbery, for instance, there are two parties—the perpetrator and the victim—but in a terrorist act, there is also a third party—the public or the government. Terrorists have little interest in the victim since the victim is merely a means to an end, not the end. Attracting public attention, intimidating the populace, and communicating their political, religious, and other beliefs are the primary objectives. Mass fatalities and exceptional violence are frequent because the victims are not valued.

Research

These days, terrorism is linked to many aspects of both the global society and the societies of particular states, including politics, national relations, religion, the economy, and more. Political, economic, nationalist, religious, criminal, and ecological terrorism are some of the new forms of terrorism that have resulted from this (Pillar, 2001).

1. Achieving political, social, and economic changes within this or that state as well as interstate relations is the aim of the group members who engage in political terrorism.
2. The resolution of the national problem is the foundation of nationalist terrorism.
3. The conflict between military organizations that practice a particular religion and a state that practices a different faith is known as religious terrorism.
4. The purpose of criminal terrorism is to create disorder and tension in order to increase revenue through illicit arms sales, drug sales, smuggling, and other criminal activities.
5. Groups who employ violent tactics to oppose scientific and technological advancements, environmental contamination, the destruction of living things, and the development of nuclear plants are engaging in ecological terrorism.

State terrorism is another form of terrorism that exists today. Its primary objectives are to overturn foreign governments, remove heads of state, intimidate the populace of foreign states, etc.

In general, terrorism, regardless of its form, is characterized by four key features that distinguish it from other types of violence (Oscar Schachter, 1989). First, it generates a widespread sense of threat within society. Second, its execution is inherently social, targeting not only individuals but broader communities. Third, it involves the intentional creation of an atmosphere marked by fear and tension. Finally, although a terrorist act may be directed at a specific group, the fear it produces extends its psychological impact to wider segments of the population.

As a distinct phenomenon within socio-political life, terrorism has evolved over time and possesses its own historical trajectory. A proper understanding of contemporary terrorism is not possible without considering its historical background. The notions of terror and terrorism have been present since ancient times. Acts resembling terrorism were observed in the Ancient East as well as in Greek and Roman republics. Historical accounts indicate that around 2,500 years ago, a series of violent events occurred in Egypt over a short period, later becoming known as the Egyptian plagues. These events reportedly involved various forms of destructive methods, including biological, chemical, and environmental means. They were carried out with the intention of intimidating the Egyptian Pharaoh, who held the Jewish population in bondage. While these actions, associated with Moses and Aaron, are often interpreted as efforts to secure the liberation of the "Children of Israel," they also resulted in significant harm and suffering for other inhabitants of Egypt (Arıboğan, 1995).

There are several instances of the employment of terror throughout ancient history, particularly during the Roman era. Terror was typically employed by the ruling class to counter both internal and external adversaries. During this time, the well-known prohibitions went into effect. Every Roman was able to kill without being put on trial thanks to these prohibitions. Throughout ancient history, there are several examples of the use of terror, especially in the Roman era. The ruling elite usually used terror to combat both internal and external enemies. The well-known bans came into force during this period. These restrictions made it possible for any Roman to kill without being tried (Çağin, 2008).
In its earliest forms, terrorism rarely displayed a large-scale or organized character. Its goals were typically not openly declared, and the element of intimidation was secondary, mainly accompanying the primary aim of physically eliminating political adversaries. It is also important to note that, in antiquity, both ruling authorities and opposing groups were involved in acts that can be characterized as terrorism. Over time, however, such practices developed rapidly, assuming diverse forms—at times manifesting as sectarian religious movements, and at other times emerging as rebellions or splinter groups breaking away from dominant belief systems.

Historical evidence, for example, points to the existence of the Sicarii, a radical Jewish sect active in Palestine during the 1st century BC. This group attempted to resist Roman domination by attacking Roman officials as well as local Jews seen as sympathizers, and by destroying property. Their actions were aimed at freeing their land from the control of the Roman Empire. In response, the empire reacted with considerable severity: Emperor Titus decisively suppressed the uprising. Despite this, the Sicarii maintained resistance; even after the fall of Jerusalem, they continued to hold the fortress of Masada for approximately three more years. When defeat became unavoidable, many members chose suicide rather than capture (Arend, 2002). The Sicarii, however, rationalized both their own deaths and the deaths of those who perished in God's path. According to Badey (1998), they rejected the state as an institution. Today, terrorist organizations in the Middle East use similar strategies. Nonetheless, suicide bombers' acts of terrorism are still viewed as jihadism and self-sacrifice for the advancement of Islamic principles. The rise of terrorism with religious motivations is linked to the first century AD. As a result, when the Romans were worshiping in 259, the Christian bishop Sixtus II and six of his adherents were slain. The episcopal office was empty for a year following this occurrence.

State repression then intensified and grew increasingly widespread. Those who practiced Christianity were barred from military service throughout the first ten years of the fourth century. Later, churches were demolished, religious texts were set on fire, and civil rights for Christians were eliminated. The emperor ordered the arrest and imprisonment of all believers when unrest against all of this started in Syria and Cappadocia. Fearing torture and death threats, an edict was issued in 304 for all of the city's Christians (Bensahel, 2006). Terror and terrorism are not new phenomena. However, during the first millennium, there were various types of it, and new types are also emerging. In recent years, the world community has also encountered cyber and biological terrorism, and there is no doubt that space terrorism will also occur. Of these types of terrorism, cyberterrorism is considered the most likely to occur in the future. This is because cybercrimes have become more widespread in recent years as a result of the rapid development of technology and internet networks.

In modern times, the development of the information society and the spread of globalization to wider areas, including the information environment, have had a significant impact on transnational crimes in this area and the formation of new categories of crimes in the national law of the countries of the world, the fight against these crimes and the punishment system. Activities related to the development of ICT in the international system and effective management have necessitated the legal regulation of this system. In this sense, it is impossible to imagine international unity without the legal regulation of the global information environment, especially the protection of this space from criminal intent, and this serves to regulate public relations by acting as an important means of social regulation and ensuring the realization of the legitimate interests of the subjects operating there. The selection and application of such mechanisms is of great importance for the effective regulation of public relations arising from the activities of computer systems, networks and programs, ICT, as well as the Internet. The development of virtual space, the widespread use of computer networks require detailed legal regulation. As a result of the weakness of legal regulation, computer crimes have become the most dangerous type of criminal acts today.

Conclusion

Historical records point to the presence of a radical Jewish group known as the Sicarii in Palestine, active around the 1st century BC. This faction sought to resist Roman domination by targeting both Roman authorities and local Jews perceived as collaborators, often resorting to killings and destruction of property. Their ultimate objective was to liberate their territory from the control of the Roman Empire. In response, the empire acted decisively and with considerable severity: Emperor Titus suppressed the uprising. When defeat became inevitable, many chose to end their own lives rather than surrender (Lozinskiy, 1986). From their perspective, both their own deaths and the suffering inflicted in pursuit of their cause were framed as acts carried out in devotion to God. They also rejected the legitimacy of state authority as an institution (Nechiporenko, 2001). Comparable patterns can be observed in certain contemporary groups in the Middle East. In particular, acts involving self-sacrifice are often interpreted within ideological frameworks such as jihadism, where they are portrayed as devotion to religious ideals. The emergence of terrorism motivated by religious beliefs is frequently associated with the early centuries of the Common Era. For example, in 259 AD, the Christian bishop Sixtus II and several of his followers were executed during Roman religious observances. Following this event, the episcopal position remained vacant for a period. Subsequently, state repression intensified: in the early 4th century, adherents of Christianity were excluded from military service, places of worship were destroyed, sacred texts were burned, and civil rights linked to Christian identity were revoked. As dissatisfaction grew in regions such as Syria and Cappadocia, imperial authorities responded by ordering the arrest and imprisonment of believers. By 304 AD, a decree was issued targeting the broader Christian population, accompanied by threats of torture and execution, reflecting the escalation of systematic persecution (Nesmelov, n.d.)

References

1. Altuğ, Y. (1995). *Terörün anatomisi*. Altın Kitaplar Yayınevi.
2. Arend, A. C. (2002). Responding to rogue regimes: From smart bombs to smart sanctions; International law and rogue states: The failure of the charter framework. *New England Law Review, 36*, 735–753.
3. Arıboğan, D. Ü. (2003). *Tarihin sonundan barışın sonuna terörizmi anlamak ve anlamlandırmak*. Timaş Yayınları.
4. Badey, T. J. (1998). Defining international terrorism: A pragmatic approach. *Terrorism and Political Violence, 10*(1).
5. Bensahel, N. (2006). A coalition of coalitions: International cooperation against terrorism. *Studies in Conflict & Terrorism*. Rand.
6. Çağın, M. H. (2008). *Uluslararası terörizm*. Nobel Yayınları.
7. Lozinskiy, S. G. (1986). *Istoriya papstva* (3-e izd.).
8. Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine crisis is the West's fault? The liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Affairs, 93*(5).
9. Nechiporenko, O. M. (2001). Terrorizm – drevniy i smertelno opasnyy sputnik chelovechestva. In *Mirovoe obshchestvo protiv globalizatsii prestupnosti i terrorizma* (Mezhdunarodnaya konferentsiya). http://www.waaf.ru
10. Nesmelov, A. (n.d.). *Proiskhozhdenie i priroda terrorizma*. http://infokotlas.ru/2013/02/13/proiskhozhdenie-i-priroda-terrorizma/
11. Pillar, P. R. (2001). *Terrorism and U.S. foreign policy*. Brookings Institution Press.
12. Schachter, O. (1989). The extraterritorial use of force against terrorist bases. *Houston Journal of International Law, 11*(2).

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 270–275
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 270–275
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/270-275

Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu və inkişaf istiqamətləri

Salatın Dəmirova

Xülasə. *Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşması ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan əsas amillərdən biridir. Biznes infrastrukturu nəqliyyat, logistika, enerji, maliyyə-bank xidmətləri, sənaye parkları, texnoparklar, informasiya-kommunikasiya sistemləri və sahibkarlığa dəstək mexanizmlərini əhatə edir. Bu sahələrin inkişafı investisiyaların cəlb olunması ilə birbaşa bağlıdır. İnvestisiyalar yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsinə, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasına şərait yaradır. Tədqiqatda biznes infrastrukturunun inkişafında dövlət və özəl investisiyaların əhəmiyyəti, qeyri-neft sektoruna yönələn sərmayələrin rolu və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması məsələləri araşdırılır. Müasir dövrdə investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi, logistika imkanlarının artırılması, sənaye zonalarının inkişafı və innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, investisiyaların səmərəli yönəldilməsi biznes mühitinin rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edir və davamlı iqtisadi inkişaf üçün möhkəm əsas yaradır.*

Açar sözlər: *biznes infrastrukturu, investisiya, investisiya mühiti, sahibkarlıq, iqtisadi inkişaf, qeyri-neft sektoru*

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: salatin.demirova@gmail.com
Daxil oldu: 3 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 24 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Role of Investments in the Formation of Business Infrastructure at the Modern Stage and Development Directions

Salatin Demirova

Abstract. *The formation of business infrastructure at the modern stage is one of the main factors playing an important role in the economic development of the country. Business infrastructure includes transport, logistics, energy, financial and banking services, industrial parks, technoparks, information and communication systems and entrepreneurship support mechanisms. The development of these areas is directly related to attracting investments.*

Investments create conditions for the creation of new production areas, modernization of existing enterprises, introduction of technological innovations and increase of economic activity in the regions. The study examines the importance of public and private investments in the development of business infrastructure, the role of investments directed to the non-oil sector and the improvement of the entrepreneurial environment. The main directions of investment policy in the modern era are related to the expansion of digital infrastructure, increasing logistics capabilities, development of industrial zones and support of innovative entrepreneurship. As a result, the efficient direction of investments increases the competitiveness of the business environment, helps create new jobs, and creates a solid foundation for sustainable economic development.

Keywords: *business infrastructure, investment, investment climate, entrepreneurship, economic development, non-oil sector*

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: salatin.demirova@gmail.com
Received: 3 January 2026; Accepted: 24 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir mərhələdə iqtisadi inkişafın təmin olunmasında biznes infrastrukturunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biznes infrastrukturu sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün zəruri olan nəqliyyat, logistika, enerji, maliyyə-bank, informasiya-kommunikasiya, sənaye parkları, texnoparklar və digər xidmət sahələrini əhatə edir. Bu infrastruktur elementlərinin inkişafı müəssisələrin fəaliyyət imkanlarını genişləndirir, istehsal və xidmət proseslərinin daha çevik qurulmasına şərait yaradır (Mankiw, 2021).

İnvestisiyalar biznes infrastrukturunun inkişafında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi çıxış edir. Dövlət və özəl investisiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönəldilməsi yeni müəssisələrin yaradılmasına, mövcud istehsal sahələrinin modernləşdirilməsinə, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasına imkan verir. Xüsusilə qeyri-neft sektoruna yönələn investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, qlobal rəqabətin gücləndiyi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndiyi və bazar münasibətlərinin dəyişdiyi müasir şəraitdə biznes infrastrukturunun inkişafı investisiya mühitinin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. İnvestisiya qoyuluşlarının səmərəli idarə olunması sahibkarlığın inkişafına, məşğulluğun artmasına, ixrac potensialının genişlənməsinə və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir.

Bu baxımdan "Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu və inkişaf istiqamətləri" mövzusunun araşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın əsas məqsədi biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolunu müəyyənləşdirmək, mövcud inkişaf meyillərini təhlil etmək və gələcəkdə bu sahənin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərməkdən ibarətdir (Schwab, 2019).

Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşması və inkişafı iqtisadiyyatın dayanıqlı artımı üçün mühüm şərtlərdən biridir. Aparılan araşdırma göstərir ki, investisiyalar biznes infrastrukturunun genişlənməsində əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə şərait yaradır. Nəqliyyat, logistika, enerji, maliyyə-bank xidmətləri, sənaye parkları, texnoparklar və

rəqəmsal infrastruktur sahələrinə yönəldilən investisiyalar istehsal və xidmət proseslərinin modernləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, biznes infrastrukturunun inkişafı investisiya mühitinin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Dövlət dəstəyi, əlverişli hüquqi baza, maliyyə resurslarına çıxış imkanları və innovativ layihələrin təşviqi sahibkarlığın inkişafını sürətləndirən əsas amillərdir. Xüsusilə qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyalar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, regionlarda məşğulluğun artırılması və rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

İnvestisiyaların səmərəli idarə olunması biznes infrastrukturunun inkişafını sürətləndirir, ölkənin iqtisadi potensialını gücləndirir və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün möhkəm əsas yaradır. Bu səbəbdən gələcək dövrdə investisiya siyasətinin innovasiya, rəqəmsallaşma, logistika imkanlarının genişləndirilməsi və regional sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətlərinə yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab olunur (Todaro və b., 2020). Biznes infrastrukturunun inkişafında dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Dövlət investisiyaları əsas infrastrukturun yaradılmasına, özəl investisiyalar isə istehsal, xidmət və innovasiya sahələrinin genişləndirilməsinə yönəldildikdə daha səmərəli nəticələr əldə olunur. Bu baxımdan dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin geniş tətbiqi biznes mühitinin daha çevik və rəqabətqabiliyyətli olmasına kömək edə bilər.

Araşdırma göstərir ki, regionlarda biznes infrastrukturunun inkişafı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Regionlarda sənaye zonalarının, logistika mərkəzlərinin, nəqliyyat şəbəkəsinin və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi yerli sahibkarların bazara çıxış imkanlarını artırır. Bu isə həm regional iqtisadi fərqlərin azalmasına, həm də yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu yalnız maliyyə təminatı ilə məhdudlaşmır. İnvestisiyalar eyni zamanda texnoloji yenilənməni, idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsini, innovativ fəaliyyətin genişlənməsini və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin edir. Buna görə də biznes infrastrukturunun inkişafı üzrə uzunmüddətli və məqsədyönlü investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı üçün mühüm şərt hesab olunur.

Cədvəl 1
Biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu və inkişaf istiqamətləri

Biznes infrastrukturu elementi	**İnvestisiyaların rolu**	**İnkişaf istiqamətləri**
Nəqliyyat infrastrukturu	Məhsul və xidmətlərin bazara daha sürətli çatdırılmasına şərait yaradır	Yol, dəmir yolu və hava nəqliyyatı şəbəkəsinin modernləşdirilməsi
Logistika mərkəzləri	Daşınma və anbar xərclərinin azalmasına kömək edir	Müasir logistika terminallarının və regional paylama mərkəzlərinin yaradılması
Enerji infrastrukturu	Müəssisələrin fasiləsiz və dayanıqlı fəaliyyətini təmin edir	Alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi və enerji təchizatının gücləndirilməsi
Maliyyə-bank sistemi	Sahibkarların kredit və maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırır	Güzəştli kreditlər, investisiya fondları və maliyyə dəstək mexanizmlərinin artırılması

Sənaye parkları və zonaları	Yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına və xarici sərmayələrin cəlbinə imkan verir	Sənaye parklarının regionlar üzrə genişləndirilməsi
Rəqəmsal infrastruktur	Elektron xidmətlərin, onlayn biznesin və rəqəmsal idarəetmənin inkişafını sürətləndirir	İnternet, elektron ticarət, rəqəmsal platformalar və texnoparkların inkişafı
Sahibkarlığa dəstək mərkəzləri	Kiçik və orta biznesin bilik, məsləhət və təlim imkanlarını artırır	Biznes inkubatorları, təlim mərkəzləri və konsultasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən mövzu üzrə ümumiləşdirilərək tərtib edilmişdir.

Bu cədvəldə biznes infrastrukturunun əsas elementləri, həmin sahələrə investisiyaların təsiri və gələcək inkişaf istiqamətləri ümumiləşdirilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, biznes infrastrukturunun formalaşması yalnız bir sahənin deyil, nəqliyyat, logistika, enerji, maliyyə-bank sistemi, sənaye parkları, rəqəmsal texnologiyalar və sahibkarlığa dəstək mexanizmlərinin birlikdə inkişafı ilə mümkündür. Bu sahələrin hər birinə yönəldilən investisiyalar ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, istehsal imkanlarının artmasına və iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə şərait yaradır. Nəqliyyat infrastrukturu biznesin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir yol, dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatı şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi məhsulların daxili və xarici bazarlara daha tez çatdırılmasına imkan verir. Bu isə müəssisələrin daşınma xərclərini azaldır, ticarət əlaqələrini genişləndirir və regionların iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunmasına kömək edir. Nəqliyyat sahəsinə qoyulan investisiyalar həm yerli sahibkarlar, həm də xarici investorlar üçün əlverişli biznes mühiti yaradır.

Logistika mərkəzlərinin inkişafı da biznes infrastrukturunun mühüm istiqamətlərindən biridir. Müasir logistika sistemləri məhsulların saxlanılması, qablaşdırılması, daşınması və paylanması proseslərini daha səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Logistika mərkəzlərinə yönəldilən investisiyalar tədarük zəncirinin daha çevik idarə olunmasına, ixrac imkanlarının artırılmasına və sahibkarların bazarlara çıxışının asanlaşmasına səbəb olur. Xüsusilə regional logistika mərkəzlərinin yaradılması bölgələrdə iqtisadi canlanmanı gücləndirir. Enerji infrastrukturu müəssisələrin fasiləsiz fəaliyyətinin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İstehsal və xidmət sahələrinin normal işləməsi üçün etibarlı enerji təminatı vacibdir. Bu sahəyə qoyulan investisiyalar enerji şəbəkələrinin yenilənməsinə, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqinə, enerji səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Nəticədə müəssisələrin istehsal xərcləri azalır və onların rəqabət qabiliyyəti yüksəlir.

Maliyyə-bank sisteminin inkişafı sahibkarların investisiya imkanlarını genişləndirir. Kiçik və orta biznes subyektlərinin güzəştli kreditlərə, lizinq xidmətlərinə, investisiya fondlarına və digər maliyyə mənbələrinə çıxışı biznes fəaliyyətinin genişlənməsi üçün vacibdir. Maliyyə infrastrukturuna yönəldilən investisiyalar sahibkarların yeni layihələr həyata keçirməsinə, istehsalı artırmasına və innovativ fəaliyyətə qoşulmasına imkan verir. Sənaye parkları və sənaye zonaları biznes infrastrukturunun formalaşmasında xüsusi yer tutur. Bu ərazilərdə sahibkarlara hazır mühəndis-kommunikasiya xətləri, istehsal sahələri, vergi və gömrük güzəştləri, idarəetmə və xidmət imkanları təqdim olunur. Sənaye parklarına investisiyaların cəlb edilməsi yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişafına, ixrac potensialının artırılmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına müsbət təsir göstərir.

Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı müasir biznes mühitinin əsas tələblərindən biridir. Elektron ticarət, rəqəmsal ödəniş sistemləri, onlayn xidmətlər, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri sahibkarlıq fəaliyyətinin daha sürətli və şəffaf aparılmasına imkan yaradır. Bu sahəyə yönəldilən investisiyalar müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasını

sürətləndirir, bazarlara çıxış imkanlarını artırır və müştərilərlə əlaqələrin daha effektiv qurulmasına şərait yaradır. Sahibkarlığa dəstək mərkəzləri, biznes inkubatorları və təlim-konsultasiya xidmətləri isə xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu mərkəzlər sahibkarlara biznes planların hazırlanması, maliyyə mənbələrinin tapılması, bazar araşdırmalarının aparılması və idarəetmə bacarıqlarının artırılması istiqamətində dəstək göstərir. Bu sahəyə qoyulan investisiyalar sahibkarların bilik və bacarıqlarını artırır, yeni biznes ideyalarının reallaşmasına və innovativ layihələrin inkişafına kömək edir.

Ümumilikdə, cədvəlin təhlili göstərir ki, investisiyalar biznes infrastrukturunun bütün istiqamətlərində inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. İnvestisiyaların səmərəli və məqsədyönlü şəkildə yönəldilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına, regionların inkişafına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan biznes infrastrukturunun inkişafı davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasında mühüm strateji istiqamət hesab olunur.

Nəticə

Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu olduqca mühümdür. Aparılan təhlillər göstərir ki, nəqliyyat, logistika, enerji, maliyyə-bank sistemi, sənaye parkları, rəqəmsal texnologiyalar və sahibkarlığa dəstək mexanizmləri olmadan biznes mühitinin davamlı inkişafı mümkün deyildir. Bu sahələrin inkişafı isə birbaşa olaraq dövlət və özəl investisiyaların həcmi, səmərəli idarə olunması və düzgün istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır. İnvestisiyalar yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaranmasına, mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsinə, regionlarda sahibkarlığın inkişafına və qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə şərait yaradır. Xüsusilə sənaye parkları, logistika mərkəzləri, texnoparklar və rəqəmsal platformalara yönəldilən sərmayələr iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır və innovativ inkişafı sürətləndirir.
Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, biznes infrastrukturunun inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi tərəqqisinin əsas şərtlərindən biridir. İnvestisiyaların məqsədyönlü şəkildə cəlb edilməsi və səmərəli istifadəsi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, ixrac potensialının artmasına və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Buna görə də gələcəkdə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, regionlarda infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi və innovativ biznes sahələrinin dəstəklənməsi əsas inkişaf istiqamətləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2021). *Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*. Prezident.az.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2026). *Investment climate*. Economy.gov.az.
3. U.S. Department of State. (2024). *2024 investment climate statements: Azerbaijan*.
4. International Trade Administration. (2026). *Azerbaijan investment climate statement*. U.S. Department of Commerce.
5. World Bank. (2025). *Azerbaijan: Country overview*. World Bank Group.
6. World Bank Group. (2026). *Private participation in infrastructure: Azerbaijan snapshots*. Private Participation in Infrastructure Database.
7. World Bank Group. (2026). *Benchmarking infrastructure development: Azerbaijan economy data*.
8. OECD, European Commission, European Training Foundation, & European Bank for Reconstruction and Development. (2024). *SME policy index: Eastern Partner countries 2024: Building resilience in challenging times*. OECD Publishing.

9. European Union. (2024). *EU business climate report Azerbaijan 2024*. EU-Azerbaijan Business Forum.
10. Schwab, K. (2019). *The global competitiveness report 2019*. World Economic Forum.
11. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic development* (13th ed.). Pearson.
12. Mankiw, N. G. (2021). *Principles of economics* (9th ed.). Cengage Learning.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 276–280
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 276–280
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/276-280

Assessing Risks in the Bakery Industry: A Comprehensive Analysis of Hazards and Their Impact on Food Safety and Quality Management

Ruslan Sardarov

Abstract. *Bakery products hold a central position in the daily diet, making the systematic identification of production hazards essential for food safety. This study aims to identify the biological, chemical, and physical hazards in pan-baked wheat bread prepared in laboratory conditions from premium-grade wheat flour, examine their sources, and justify critical control points based on HACCP principles. Methods of analysis, comparison, and systematization were applied, along with gravimetric, titrimetric, and Zavyalov procedures for physicochemical assessment. The scientific novelty lies in the stage-wise classification of hazards for a specific bread sample and the development of an HACCP plan with seven critical control points. The practical results can be applied to food safety control systems in bread production enterprises and to educational processes.*

Keywords: *bread safety, HACCP, critical control points, hazard identification, food safety management, wheat bread production*

Azerbaijan State Economics University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: sardarov_r00@mail.ru
Received: 16 December 2025; Accepted: 12 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Çörəkbişirmə sənayesində risklərin qiymətləndirilməsi: təhlükələrin hərtərəfli təhlili və onların qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət idarəetməsinə təsiri

Ruslan Sərdarov

Xülasə. *Çörək-bulka məhsulları gündəlik qida rasionunda mərkəzi yer tutduğundan, onların istehsalı zamanı təhlükələrin sistemli identifikasiyası qida təhlükəsizliyi üçün vacibdir. Tədqiqatın məqsədi laboratoriya şəraitində əla sort buğda unundan hazırlanmış qəliblənmiş buğda çörəyi nümunəsində bioloji, kimyəvi və fiziki təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi, mənbələrinin araşdırılması və HACCP prinsipləri əsasında kritik nəzarət nöqtələrinin əsaslandırılmasıdır.*

Tədqiqatda təhlil, müqayisə və sistemləşdirmə metodları, fiziki-kimyəvi qiymətləndirmə üçün qravimetrik, titrimetrik və Zavyalov üsulları tətbiq edilmişdir. Elmi yenilik konkret çörək nümunəsi üzrə təhlükələrin mərhələlər üzrə təsnifatının verilməsi və 7 kritik nəzarət nöqtəsindən ibarət HACCP planının hazırlanmasıdır. Praktiki nəticələr çörək istehsalı müəssisələrində qida təhlükəsizliyi nəzarət sistemlərinin formalaşdırılmasında və tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *çörək təhlükəsizliyi, HACCP, kritik nəzarət nöqtələri, təhlükələrin identifikasiyası, qida təhlükəsizliyi idarəetməsi, qəliblənmiş buğda çörəyi*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: sardarov_r00@mail.ru
Daxil oldu: 16 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 12 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Food safety has emerged as one of the most consequential scientific-practical fields in the contemporary period, both in terms of protecting public health and ensuring the sustainability of food provision. For the normal functioning of the human organism, it is not sufficient for ingested food to merely possess nutritional value; the product must simultaneously be safe, of acceptable quality, and suitable for consumption. The presence of biological, chemical, or physical hazards in food products may produce serious risks for consumer health, ranging from acute foodborne illnesses to chronic conditions arising from prolonged exposure to low-level contaminants. Accordingly, the early identification, assessment, and management of hazards at every stage of production processes carry particular weight in the food industry. The systematic governance of safety has therefore become inseparable from the everyday operation of food manufacturing enterprises, regulatory authorities, and academic research programmes worldwide (FAO/WHO, 2020; WHO, 2024).

Because bakery products are characterized by daily consumption, the identification and analysis of hazards that may arise during their production hold particular relevance for safeguarding food safety. Bread is consumed regularly by all age categories, occupies a wide place in the dietary regime, and carries strategic significance in food provision. Its production from wheat flour, its role as a source of energy, and its contribution of carbohydrates, plant-derived proteins, mineral substances, and dietary fibre to nutrition reinforce both its social and biological importance. Wheat bread, in particular, has historically served as one of the staple foods of human civilization, and its accessibility and affordability mean that any safety failure carries broad social consequences. At the same time, the wide consumption of bread elevates the safety requirements that apply to it: the presence of hazards in a product consumed daily must be assessed not only as a risk for individual health but also for large consumer populations (Yusifova et al., 2022).

Hazards that may emerge during bread production are conventionally divided into biological (moulds, mycotoxins, pathogenic micro-organisms, spore-forming bacteria), chemical (pesticide residues, heavy metals, acrylamide, residues of cleaning and disinfecting agents), and physical (metal, stone, plastic, wood fragments, packaging residues) groups. Allergenic factors—particularly gluten and various ingredients used in enriched recipes—form an additional category that has gained increasing recognition in recent years. The management of these hazards must be pursued preventively across the entire technological chain, beginning at raw-material reception rather than only at the final stage of production. Reactive testing of finished products, while still relevant, cannot replace the structural integration of safety considerations into each step of manufacturing. Preventive approaches are

increasingly regarded as more efficient in modern food industry practice, both because they reduce waste and recall costs and because they provide stronger protection for the consumer (Kowalska, 2022; Wallace et al., 2018).

Research

The Hazard Analysis and Critical Control Points (HACCP) system emerged precisely from this preventive logic. Originally developed in the United States in the 1960s to ensure the safety of food supplied to space missions, the system has since evolved into a globally accepted framework for food safety management. Its essence lies in anticipating where hazards may form during the technological process and managing them at critical control points, instead of waiting to detect them in the finished product. In multi-stage bakery technologies, this approach allows the source, risk level, and control measures of hazards to be specified consistently across the production sequence. The seven principles of HACCP—conducting hazard analysis, identifying critical control points, establishing critical limits, defining monitoring procedures, prescribing corrective actions, verifying the system, and maintaining documentation—together provide a structured methodology that translates abstract safety concerns into operational practice (Mortimore & Wallace, 2015).

International frameworks reinforce and complement HACCP. The Codex Alimentarius Commission, jointly established by the Food and Agriculture Organization and the World Health Organization, provides general principles of food hygiene that form the regulatory backbone of national food safety systems worldwide. The ISO 22000:2018 standard further integrates HACCP principles with broader management system requirements, addressing communication, system management, and prerequisite programmes for any organization in the food chain. Region-specific bodies such as the European Food Safety Authority generates scientific opinions, monitor pesticide residues and contaminants, and issue recommendations on emerging hazards including acrylamide in thermally processed foods (ISO, 2018; EFSA, 2023; FAO/WHO, 2017).

Within this broader context, the bakery industry presents its own technological and microbiological specificity. Wheat flour, as the principal raw material, is exposed to potential contamination throughout agricultural production, harvesting, storage, and milling. Mycotoxins—secondary metabolites of certain Aspergillus, Penicillium, and Fusarium species—are particularly difficult to manage because several of them are heat-stable and may survive the baking process. Spore-forming bacteria such as Bacillus subtilis can give rise to the characteristic "ropy bread" defect when finished products are stored under inappropriate temperature and humidity conditions. Chemical hazards include not only residues from agricultural inputs but also acrylamide, which forms in the crust during high-temperature baking through the Maillard reaction. Physical hazards typically arise from inadequate sieving of flour, deteriorated equipment, or careless handling of packaging materials (Stoev, 2015; Leite et al., 2023; Gündüz, 2023).

In the Azerbaijani context, the relevance of this subject is reinforced by several converging factors. Bread occupies a significant place in the daily diet of the population, with per-capita consumption traditionally high. Grain and flour products play a central role in food security, and the bakery industry is closely linked to the broader development of the non-oil sector of the economy. Domestic policy emphasizes the formation of a quality raw-material base, the improvement of production technologies, the proper organization of storage and transport conditions, and the implementation of safety systems as fundamental requirements for enhancing the quality of bread products. Recent research conducted in Azerbaijan has highlighted ongoing challenges concerning the ecological and microbiological safety of food and raw materials, indicating that systematic, evidence-based hazard analysis remains both timely and necessary (Yusifova et al., 2022).

Despite the considerable international literature on bakery safety, several research gaps persist. Many studies focus on isolated hazards—mycotoxins, acrylamide, microbial contamination—without integrating these into a coherent stage-by-stage analysis of a specific product. Others discuss HACCP at the level of general principles without translating these into a fully specified plan for a particular bread variety. The present article seeks to address this gap by examining a clearly defined sample—pan-baked wheat bread prepared in laboratory conditions from premium-grade wheat flour—and by reporting hazard identification, risk assessment, and control measures in a structured, reproducible manner.

The aim of this study is to identify and systematically classify, at the level of the technological stages of a specific bread sample, the biological, chemical, and physical hazards that may emerge in pan-baked wheat bread, and to substantiate critical control points and an HACCP plan accordingly. The objectives derived from this aim are: first, to define the formulation and the technological sequence of preparation of the bread sample under controlled laboratory conditions; second, to specify the organoleptic and physicochemical indicators used for product evaluation, together with the methods for their determination; third, to systematize, across raw-material preparation, dough mixing, fermentation, shaping, proofing, baking, cooling, and storage, the potential sources of biological, chemical, and physical hazards; and fourth, to formulate, on the basis of HACCP principles, the corresponding critical control points and control measures. The scientific novelty of the work lies in the stage-by-stage systematization of hazards for a specific bread sample, the explicit linkage of identified hazards to the formulation and the technological regimes, and the elaboration of an HACCP plan that comprises seven critical control points with associated monitoring procedures and corrective actions.

Conclusion

The investigation conducted on a laboratory-prepared pan-baked wheat bread sample shows that the safety of bakery products is shaped by the entire technological sequence rather than by a single stage. The formulation composition (wheat flour, drinking water, baker's yeast, table salt) and the sequence of operations (raw-material preparation, dosing, mixing, fermentation, placement into pans, final proofing, baking, cooling, and storage) jointly determine the quality indicators of the bread. The selected technological regimes—dough initial temperature of approximately 32 °C, fermentation at 31 ± 1 °C for 170 minutes, and baking at 220–230 °C for approximately 30 minutes—play a decisive role in shaping the organoleptic and physicochemical characteristics of the product, including moisture, acidity, porosity, volume, and form stability.

Hazards in the prepared bread sample were systematized into biological (moulds, mycotoxins, pathogenic and conditionally pathogenic bacteria, spore-forming microorganisms), chemical (pesticide residues, heavy metals, residues of detergents and disinfectants, acrylamide), and physical (metal, stone, glass, plastic, and wood impurities) groups. These hazards are linked primarily to raw-material quality, fermentation conditions, baking regime, and cooling and storage stages, demonstrating the necessity of preventive control across the production chain. On the basis of HACCP principles, seven critical control points were determined—raw-material preparation, dosing, dough mixing and fermentation, placement into pans and final proofing, baking, cooling, and storage—and for each one, critical limits, monitoring methods, and corrective actions were defined, resulting in a unified HACCP plan for pan-baked wheat bread production.

The findings indicate that the formation of a safe and high-quality bakery product cannot be guaranteed by the baking stage alone but depends on integrated management of formulation, technological regimes, organoleptic and physicochemical indicators, sanitary-hygienic conditions, and critical control points. The practical results of the work may be applied to the design of food

safety control systems in bread production enterprises, the development of internal guidelines, and the educational process in food engineering and food safety. Future research may extend the present analysis by incorporating broader microbiological and instrumental chemical analyses, comparing different flour grades and dough formulations, and examining the influence of post-baking packaging and storage temperature on combined acrylamide and microbiological spoilage risks.

References

1. Bayramov, E., Akbarova, F., Mustafayeva, K., Gurbanova, S., Babayeva, U., Aslanova, M., & Nabiyev, A. (2022). Çörəyin bioloji dəyərinin və orqanoleptik göstəricilərinin artırılması üçün xurma şirəsinin tətbiqi. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 6*, 69–88.
2. FAO/WHO Codex Alimentarius Commission. (2017). *Code of practice for the reduction of acrylamide in foods (CXC 67-2009, Rev. 2017)*. FAO/WHO.
3. International Organization for Standardization. (2018). *ISO 22000:2018 — Food safety management systems — Requirements for any organization in the food chain*. ISO.
4. Kashi, G. (2024). İranın Abhar şəhərində çörəkbişirmə müəssisələrində kif və maya göbələklərinin tədqiqi. *Heliyon, 10*(18), e37956.
5. Kowalska, A. (2022). Implementation of Hazard Analysis and Critical Control Point (HACCP) on bread bakery production process. *E3S Web of Conferences, 364*, 04022. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202236404022
6. Leite, M., Freitas, A., Barbosa, J., & Ramos, F. (2023). Mycotoxins in cereal-based products and their impact on the health of consumers: A comprehensive review. *Foods, 12*(23), 4328. https://doi.org/10.3390/foods12234328
7. Mortimore, S. E., & Wallace, C. A. (2015). *HACCP: A food industry briefing* (2nd ed.). John Wiley & Sons.
8. Omarov, Y., Bayramov, E., Haciyeva, A., Gurbanova, S., Aslanova, M., İsmayılov, M., & Nabiyev, A. (2024). İtburnu şirəsi əlavə olunmuş çörəyin istehsalı zamanı qida maddələrində baş verən dəyişikliklərin xarakterinin və payının müəyyən edilməsi. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 1*, 6–19.
9. Sami, M., Abedi, R., Mohammadi, R., & Mirlohi, M. (2020). İranın İsfahan şəhərindən götürülmüş buğda unu, xəmir və çörək nümunələrində mikrobioloji və göbələk çirklənməsinin tədqiqi. *Egyptian Journal of Veterinary Sciences, 51*(2), 163–170.
10. Sattarov, K., Jankurazov, A., & Khazratkulov, J. (2024). Çörək-bulka məhsullarında qida əlavələrindən istifadə. *Scientific Horizons, 27*(11), 118–128.
11. Wallace, C. A., Sperber, W. H., & Mortimore, S. E. (2018). *Food safety for the 21st century: Managing HACCP and food safety throughout the global supply chain* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
12. Yusifova, M., Nasrullayeva, G., Omarova, E., Magerramova, M., & Kurbanova, A. (2022). Azərbaycanda qida və xammal materiallarının ekoloji və mikrobioloji təhlükəsizliyi üzrə aktual problemlər. *Nutrition & Food Science, 52*(3), 515–522.
13. Zhanbolat, A., Tungyshbayeva, U., Iskakova, Z., Mardar, M., Uazhanova, R., Iztileuov, M., et al. (2025). *Lactiplantibacillus plantarum* ilə buğda çörəyinin fermentasiyası: Müxtəlif qablaşdırma temperaturlarında akrilamid və mikrobioloji xarab olma dəyişikliklərinin tədqiqi. *Fermentation, 11*(12), 686.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 281–286
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 281–286
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/281-286

Standartlaşdırılmış testlərdə oxu bacarığının yoxlanılması (Kembric PET, FCE VƏ DİM test nümunələri əsasında)

Ruqəyya Təhməzli

Xülasə. *Bu məqalədə standartlaşdırılmış testlər çərçivəsində oxu bacarığının qiymətləndirilməsi Kembric imtahanları (PET, FCE) və DİM test nümunələri əsasında müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Araşdırmada vurğulanır ki, oxu bacarığı təkcə mətnin səthi anlaşılması ilə məhdudlaşmır; bu proses eyni zamanda informasiyanın seçilməsi, məntiqi təhlili və düzgün interpretasiyasını da əhatə edən çoxşaxəli bir fəaliyyət kimi çıxış edir. Məqalədə xüsusilə "skimming" (ümumi məzmunu sürətli anlama) və "scanning" (konkret məlumatın axtarılması) strategiyalarının test tapşırıqlarında oynadığı rol geniş şəkildə izah edilir və bu üsulların şagirdlərin həm ümumi ideyanı, həm də detalları mənimsəməsinə necə təsir göstərdiyi açıqlanır. Nəticələr göstərir ki, Kembric imtahanları daha çox analitik düşünmə, mətnin dərin qavranılması və nəticə çıxarma bacarıqlarını ölçməyə yönəlib. DİM testləri isə əsasən faktoloji məlumatların müəyyənləşdirilməsi və yadda saxlanmasına üstünlük verir. Ümumilikdə isə belə nəticəyə gəlinir ki, oxu bacarığının düzgün qiymətləndirilməsi həm nəzəri biliklərin, həm də analitik düşünmə qabiliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, müxtəlif tipli test tapşırıqlarının tətbiqi şagirdlərin oxu strategiyalarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Eyni zamanda, oxu bacarığının kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi təhsil sistemində daha balanslı və obyektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır.*

Açar sözlər: *standartlaşdırılmış testlər, oxu bacarığı, mətnin anlaşılması, qiymətləndirmə, oxu strategiyaları*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: thmzlir1214@gmail.com
Daxil oldu: 23 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 15 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Assessment of Reading Skills in Standardized Tests (Based on Kembric PET, FCE and DIM Test Samples)

Ruqayya Tahmazli

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the assessment of reading skills within standardized testing frameworks, based on Cambridge exams (PET, FCE) and DIM test samples. The study emphasizes that reading comprehension is not limited to surface-level understanding of a text; rather, it is a multifaceted process that also involves the selection of information, logical analysis, and accurate interpretation.*

Particular attention is given to the roles of "skimming" (rapidly grasping the general idea) and "scanning" (searching for specific information) strategies in test tasks, explaining how these techniques help students understand both the overall message and detailed elements of a text. The findings indicate that Cambridge exams are more focused on measuring analytical thinking, deep comprehension, and inferencing skills. In contrast, DIM tests mainly prioritize the identification and retention of factual information. Overall, it is concluded that the proper assessment of reading skills plays a crucial role in developing both theoretical knowledge and analytical thinking abilities. In this regard, the use of diverse types of test tasks enables students to develop their reading strategies more effectively. At the same time, a comprehensive evaluation of reading skills contributes to achieving more balanced and objective outcomes within the education system.

Keywords: *standardized tests, reading skills, text comprehension, assessment, reading strategies*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: thmzlir1214@gmail.com
Received: 23 December 2025; Accepted: 15 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və çoxdilli mühitin geniş yayılması xarici dillərin öyrənilməsini daha da vacib etmişdir. Dil artıq yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də fərdin cəmiyyətə inteqrasiyası, akademik nailiyyətləri və gələcək peşə fəaliyyətində uğur qazanması üçün əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan dil bacarıqları – dinləmə, danışıq, oxu və yazı – qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilməli və kompleks şəkildə qiymətləndirilməlidir. Xüsusilə oxu bacarığı təhsil sistemində mühüm yer tutur, çünki o, yalnız mətnin səthi qavranılmasını deyil, həm də informasiyanın təhlilini, mənalandırılmasını və praktik tətbiqini əhatə edir. Dil bacarıqları içərisində oxu, dinləmə ilə birlikdə reseptiv bacarıq kimi çıxış edir və digər – danışıq və yazı kimi məhsuldar bacarıqların inkişafına zəmin yaradır. Akademik mühitdə oxu bacarığı biliklərin mənimsənilməsinin əsas vasitəsi hesab olunur və əldə olunan informasiyanın sonradan yazılı və şifahi formada ifadəsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən oxunun səmərəli şəkildə öyrədilməsi və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Oxu fəaliyyəti müəllifin təqdim etdiyi ideyaların anlaşılması və yazılı mətnlərdəki məzmunun mənimsənilməsi kimi mürəkkəb idrak prosesidir. Bu proses zamanı oxucu sözləri tanıyır, cümlə strukturlarını dərk edir və əldə etdiyi məlumatları əvvəlki bilikləri ilə əlaqələndirir (Grabe, 2021, s. 110–150). Bu baxımdan oxu yalnız passiv qəbul prosesi deyil, aktiv düşünmə və analiz fəaliyyətidir. Oxu bacarığının formalaşdırılması şagirdlərin ümumi akademik uğurlarına birbaşa təsir göstərir, çünki müxtəlif mənbələrdən informasiya əldə etmək, əsas ideyanı müəyyənləşdirmək və mətn üzərində analitik düşünmək müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindəndir. Oxu bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq olunur ki, bunlar arasında skimming və scanning metodları xüsusi yer tutur. Ümumi baxış (skimming) mətnin ümumi məzmununu və əsas ideyasını qısa müddətdə müəyyənləşdirməyə imkan verən sürətli oxu texnikasıdır və geniş həcmli materiallarla işləyərkən effektiv hesab olunur. Məlumat axtarışı (scanning) isə mətn daxilində konkret məlumatların – adlar, tarixlər və ya faktların – sürətli şəkildə tapılmasına yönəlmiş oxu üsuludur və bu zaman oxucu yalnız axtardığı informasiya üzərində fokuslanır (Gulo, 2025). Bu strategiyalar oxu prosesini daha məqsədyönlü və səmərəli edir, eyni zamanda vaxtdan optimal istifadəni təmin edir.
Oxu bacarığının formalaşması və qiymətləndirilməsi zamanı mətnlə aktiv işləmək əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Bu yanaşmaya görə, oxu prosesi sadəcə məlumatı qəbul etmək deyil, həm də onu

anlamaq, təhlil etmək və mənalandırmaq kimi kompleks fəaliyyətləri əhatə edir (Nuttall, 2005). Oxu prosesinin daha effektiv olması üçün müxtəlif strategiyaların tətbiqi vacibdir; xüsusilə "skimming" və "scanning" üsulları oxuculara həm ümumi məzmunu tez qavramağa, həm də konkret məlumatları asanlıqla tapmağa şərait yaradır (Grellet, 1981). Bundan əlavə, dil tədrisində istifadə olunan metodlar oxu bacarığının inkişafına birbaşa təsir göstərir və bu bacarıq passiv qəbul prosesi kimi deyil, məna quruculuğuna əsaslanan aktiv fəaliyyət kimi qəbul edilir (Nunan, 1991). Müasir pedaqoji yanaşmalar oxu bacarığını analitik və tənqidi düşünmə ilə əlaqələndirir və bu istiqamətdə inkişafı əsas tədris məqsədlərindən biri kimi önə çəkir (Richards və Rodgers, 2001). Oxu fəaliyyətinin uğurlu icrası həm söz səviyyəsində tanıma kimi aşağı səviyyəli, həm də mətnin ümumi mənasını çıxarma və interpretasiya kimi yüksək səviyyəli bacarıqların birlikdə işləməsini tələb edir (Grabe, 2009). Bu səbəbdən qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan test tapşırıqları yalnız faktların yoxlanılması ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda şagirdlərin məntiqi nəticə çıxarma və mətn əsasında fikir formalaşdırma bacarıqlarını da ölçməlidir (Alderson, 2000).

Bu məqalənin əsas məqsədi standartlaşdırılmış testlərdə oxu bacarığının yoxlanılması məsələsini Kembric və DİM test nümunələri əsasında müqayisəli şəkildə təhlil etmək, istifadə olunan tapşırıq növlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların şagirdlərin oxu bacarıqlarının inkişafına təsirini araşdırmaqdır.

Tədqiqat

Müasir dövrdə dil bacarıqlarının inkişafı və qiymətləndirilməsi məsələsi xüsusilə standartlaşdırılmış test sistemləri çərçivəsində aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Oxu bacarığı bu sistemlərdə əsas komponentlərdən biri olmaqla, yalnız mətnin başa düşülməsi deyil, həm də informasiyanın seçilməsi, təhlili və tətbiqi kimi kompleks bacarıqları əhatə edir. Bu baxımdan oxu strategiyalarının tədris prosesində tətbiqi və onların test tapşırıqlarında necə əks olunduğunun araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Standartlaşdırılmış testlərdə oxu bacarığının yoxlanılması zamanı istifadə olunan əsas yanaşmalardan biri skimming və scanning strategiyalarına əsaslanır. Ümumi baxış strategiyası öyrənənlərin mətnin ümumi məzmununu və əsas ideyasını qısa zaman ərzində müəyyənləşdirməsinə imkan yaradır. Bu prosesdə başlıq, giriş və nəticə hissələrinin nəzərdən keçirilməsi, eləcə də açar sözlərin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu tip tapşırıqlar testlərdə daha çox "main idea", "heading matching" və ümumi məzmunun müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş suallar vasitəsilə təqdim olunur (Harmer, 2007, s. 201–220). Digər tərəfdən, məlumat axtarışı strategiyası konkret məlumatların sürətli şəkildə tapılmasına xidmət edir və standartlaşdırılmış testlərdə geniş istifadə olunur. Bu strategiya əsasında hazırlanan tapşırıqlarda öyrənənlərdən mətn daxilində spesifik faktları, tarixləri, adları və ya detalları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Belə tapşırıqlar oxucunun seçici diqqətini və informasiyanı sürətli şəkildə emal etmə bacarığını qiymətləndirir (Brown, 2004, s. 95–120). Vaxt məhdudiyyəti ilə müşayiət olunan bu tip tapşırıqlar testlərin obyektivliyini və ölçmə dəqiqliyini artıran mühüm elementlərdən biridir (Nation, 2009).

Bununla yanaşı, oxu bacarığının qiymətləndirilməsi prosesində müəyyən çətinliklər də nəzərə çarpır. Xüsusilə lüğət ehtiyatının məhdudluğu və mətnin dərin mənasının qavranılmasında yaranan problemlər bəzi hallarda öyrənənlərin nəticələrinə təsir göstərir. Eyni zamanda, bəzi öyrənənlərin yalnız səthi məlumatlara fokuslanması onların mətnin əsas ideyasını tam şəkildə formalaşdırmasına mane olur. Bu isə göstərir ki, test tapşırıqları yalnız nəticəni ölçməklə kifayətlənməməli, həm də bacarıqların inkişafını dəstəkləyən strukturda qurulmalıdır.

Kembric testləri nümunəsində

Kembric tərəfindən təşkil olunan PET (Preliminary English Test) və FCE (First Certificate in English) imtahanları ingilis dili biliklərinin qiymətləndirilməsi sahəsində geniş istifadə olunan beynəlxalq testlərdir. Bu imtahanlar öyrənənlərin dil bacarıqlarını – oxu, yazı, dinləmə və danışıq sahələrində – kompleks şəkildə yoxlamağa yönəlmişdir. PET əsasən orta səviyyəli (B1) dil biliklərini qiymətləndirərkən, FCE daha yüksək, yuxarı orta (B2) səviyyədə bacarıqları ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu imtahanlarda təqdim olunan tapşırıqlar real həyatda rast gəlinən situasiyalara uyğun hazırlanır və müxtəlif mətn növlərini əhatə edir. Xüsusilə oxu hissəsində şagirdlərdən həm mətnin ümumi məzmununu anlamaq, həm də konkret məlumatları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bununla yanaşı, bu testlər yalnız faktların qavranılmasını deyil, həm də mətn üzərində düşünmə, məna çıxarma və informasiyanı düzgün şərh etmə kimi bacarıqları da qiymətləndirir**.** PET (B1) imtahanının oxu bölməsi adətən 5 hissədən ibarət olur və müxtəlif tipli tapşırıqları özündə birləşdirir. Bu hissələrə qısa mətnlər üzrə çoxseçimli suallar, uyğunlaşdırma tapşırıqları, daha geniş mətnlər üzərində işləmə, boşluq doldurma və söz tapma kimi fəaliyyətlər daxildir. Bu cür quruluş şagirdlərin həm mətnin ümumi məzmununu qavrama, həm də konkret məlumatları seçmə və dil vahidlərini anlama bacarıqlarını yoxlamağa imkan yaradır.

FCE (B2) imtahanında isə oxu bölməsi daha geniş və mürəkkəb formada təşkil olunmuşdur və 7 hissədən ibarətdir. Bu hissələrdə çoxseçimli suallar, boşluq doldurma, söz düzəltmə, cümlə transformasiyası, paraqrafların uyğunlaşdırılması və müxtəlif matching tapşırıqları yer alır. Belə struktur vasitəsilə yalnız oxuyub-anlama deyil, eyni zamanda leksik və qrammatik biliklər, eləcə də mətn üzərində analiz aparmaq və nəticə çıxarma bacarıqları daha əhatəli şəkildə qiymətləndirilir.

Pet nümunəsi

Reading			
Part	**Task Type and Format**	**Task Focus**	**Number of Questions**
1	Three-option multiple choice. Five short discrete texts: signs and messages, postcards, notes, emails, labels, etc., plus one example.	Reading real-world notices and other short texts for the main message.	5
2	Matching. Five items in the form of descriptions of people to match to eight short adapted-authentic texts.	Reading multiple texts for specific information and detailed comprehension.	5
3	True/False. Ten items with an adapted-authentic long text.	Processing a factual text. Scanning for specific information while disregarding redundant material.	10
4	Four-option multiple choice. Five items with an adapted-authentic long text.	Reading for detailed comprehension: understanding attitude, opinion and writer purpose. Reading for gist, inference and global meaning.	5
5	Four-option multiple-choice cloze. Ten items, plus an integrated example, with an adapted-authentic text drawn from a variety of sources. The text is of a factual or narrative nature.	Understanding of vocabulary and grammar in a short text, and understanding the lexico-structural patterns in the text.	10

Cədvəl PET imtahanının oxu bölməsinin strukturunu sistemli şəkildə təqdim edir və hər hissənin konkret bacarıqları yoxlamağa yönəldiyini göstərir. Birinci hissədə gündəlik həyatla bağlı qısa mətnlər vasitəsilə əsas ideyanın anlaşılması yoxlanılır, ikinci hissədə isə uyğunlaşdırma tapşırıqları ilə detallı məlumat tapma bacarığı qiymətləndirilir. Üçüncü hissə faktoloji mətn üzərində doğru/yanlış müəyyən etməklə scanning və məlumatın seçilməsi bacarığını ölçür. Dördüncü hissə çoxseçimli suallar vasitəsilə daha dərin anlama, müəllifin mövqeyini və ümumi məzmunu qavramağı tələb edir. Beşinci hissə isə boşluq doldurma formatında leksik və qrammatik bilikləri yoxlayaraq mətnin strukturunu anlama qabiliyyətini qiymətləndirir. Ümumilikdə bu struktur oxu bacarığını mərhələli və kompleks şəkildə ölçməyə yönəlmişdir (Cambridge, 2010, s. 6).

DİM testləri nümunəsində

11-ci sinif buraxılış imtahanlarında (DİM) ingilis dili oxu mətni adətən standartlaşdırılmış qiymətləndirmə çərçivəsində təqdim olunur və şagirdlərin mətnin ümumi məzmununu anlama, əsas fikri müəyyən etmə və konkret məlumatları tapma bacarıqlarını yoxlamağa yönəlir. Mətnlər çox vaxt

orta həcmli olur və həm gündəlik, həm də akademik mövzuları əhatə edir. Onların strukturu aydın və məntiqi ardıcıllıqla qurulur ki, bu da şagirdin məlumatı sürətlə qavramasını və mətndəki əsas və köməkçi fikirləri fərqləndirməsini asanlaşdırır. DİM tərəfindən hazırlanmış metodik göstərişlərə əsasən, oxu tapşırıqları şagirdlərin mətn üzrə məlumatı anlama və fərqləndirmə bacarıqlarını yoxlamağa yönəlmişdir (DİM, 2013). Bu hissə əsasən oxuyub-anlama strategiyalarının (skimming və scanning) tətbiqini ölçən tapşırıqlarla müşayiət olunur.

DİM test nümunəsi
Read the passage and answer questions 23–30.
1. Tasmania, the smallest island state of Australia, is home to about half a million people. Most of the population lives in the southeast and the north. Hobart, the capital of the state, is the largest city and the main port. Tasmania was discovered by the Dutch explorer Abel Tasman in 1642. He called the island "Van Diemen's Land" in honour of a governor-general. At that time, several thousand people were living on the island.
2. The British founded the first colony on this island in 1803. Many of the Europeans living there were immigrants from Great Britain. Later, a number of conflicts between the Europeans and the native people began and led to the Black Wars. When those wars ended, there were no native people left on the island, and it was governed by the Europeans. As a result, the number of Europeans increased significantly on the island. In 1856, these Europeans formed their own government, renamed the island, and called it Tasmania after the explorer Tasman. A few years later, Tasmania became a state of Australia.
3. Today, Tasmanians work in service industries such as communications, IT, and tourism. Besides this, they are also skilled in producing a range of goods that play a key role in the economy of the state (DİM, 2025).

Verilən mətn üç hissəli struktur üzərində qurulmuş tarixi–informativ mətndir: birinci paraqrafda Tasmaniyanın coğrafi mövqeyi, əhalisi və kəşf olunması haqqında ümumi məlumat verilir, ikinci paraqrafda koloniyalaşma prosesi, yerli əhali ilə münaqişələr və siyasi dəyişikliklər xronoloji ardıcıllıqla izah olunur, üçüncü paraqrafda isə müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyət və əsas məşğulluq sahələri təqdim edilir. Mətnin çətinlik dərəcəsi orta səviyyəyə uyğundur, çünki burada tarixi terminlər, parafraz olunmuş ifadələr və çoxsaylı faktoloji məlumatlar istifadə olunmuşdur və bu da oxucudan həm ümumi mənanı, həm də detalları izləmə bacarığı tələb edir. Suallar isə iki əsas istiqamətdə qurulmuşdur: 23–26 nömrəli qapalı suallar mətnin əsas ideyasını anlama, konkret məlumatı tapma və verilən fikrin doğruluğunu qiymətləndirmə bacarıqlarını ölçür, 27–30 nömrəli açıq suallar isə sözün mənasını kontekstdən çıxarma, sinonim tapma, cümləni dəyişdirərək tamamlama və şəxsi fikir ifadə etmə kimi həm reseptiv, həm də produktiv dil bacarıqlarını yoxlayır. Ümumilikdə bu test oxucunun skimming, scanning, leksik bilik və analitik düşünmə bacarıqlarını kompleks şəkildə qiymətləndirməyə yönəlmişdir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, standartlaşdırılmış testlərdə oxu bacarığının qiymətləndirilməsi yalnız mətnin ümumi mənasının anlaşılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda informasiyanın seçilməsi, təhlili və interpretasiyası kimi daha kompleks bacarıqları da əhatə edir. Kembric (PET və FCE) və DİM imtahan nümunələrinin müqayisəsi onu göstərir ki, hər iki sistem oxu bacarığını müxtəlif yanaşmalarla ölçsə də, məqsəd şagirdlərin həm ümumi, həm də detallı anlama qabiliyyətini yoxlamaqdır. Kembric testlərində tapşırıqlar daha çox analitik düşünmə və dərin mətn interpretasiyasına yönəldiyi halda, DİM imtahanlarında əsasən faktoloji məlumatların tapılması və əsas məzmunun qavranılması ön plandadır.

Ümumilikdə, skimming və scanning kimi oxu strategiyaları bu prosesdə əsas rol oynayır və şagirdlərin mətnlə daha sürətli və məqsədyönlü işləməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan, oxu bacarığının effektiv qiymətləndirilməsi həm biliklərin yoxlanılması, həm də analitik düşünmə və mətnlə işləmə bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən bir yanaşma kimi qurulmalıdır. Bu nəticələrə əsasən, tədris prosesində oxu strategiyalarının sistemli şəkildə tətbiqi genişləndirilməli, test tapşırıqları yalnız faktların yoxlanılması ilə məhdudlaşdırılmamalı, həm də məntiqi nəticə çıxarma və dərin anlama bacarıqlarını ölçən formada hazırlanmalıdır. Eyni zamanda, tapşırıqların müxtəlifləşdirilməsi və səviyyəyə uyğun oxu materiallarının təqdim olunması oxu bacarığının daha effektiv inkişafına töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Alderson, J. C. (2000). *Assessing reading*. Cambridge University Press.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi. (2013). *Test tapşırıqlarının tərtibi və qiymətləndirilməsi üzrə metodik göstərişlər*. DİM.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi. (2025). *XI sinif buraxılış imtahanı: İngilis dili (oxu tapşırıqları)*. DİM.
4. Brown, H. D. (2004). *Language assessment: Principles and classroom practices*. Pearson Education, 95–120.
5. Cambridge University Press. (2010). *Cambridge preliminary English test 6: Reading test samples*, 6.
6. Grabe, W. (2009). *Reading in a second language: Moving from theory to practice*. Cambridge University Press.
7. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2021). *Teaching and researching reading*. Routledge, 110–150.
8. Grellet, F. (1981). *Developing reading skills*. Cambridge University Press.
9. Gulo, H. B., et al. (2025). An analysis of skimming and scanning strategies in teaching reading skill used by the English teacher at the eighth grade. *Jurnal Pendidikan dan Sastra Inggris, 5*(3).
10. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Pearson Longman, 201–220.
11. Nation, I. S. P. (2009). *Teaching ESL/EFL reading and writing*. Routledge.
12. Nunan, D. (1991). *Language teaching methodology*. Prentice Hall.
13. Nuttall, C. (2005). *Teaching reading skills in a foreign language*. Macmillan.
14. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 287–292
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 287–292
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/287-292

7-9 yaşlı qızların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına təsir göstərən üzgüçülük məşqləri metodikasının xüsusiyyətləri

Vəkil Vəkilov

Xülasə. *Məqalədə 7-9 yaşlı qızların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına təsir göstərən üzgüçülük məşqlərinin metodik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqatda məşqlərin əvvəlcə quruda, sonra isə suda icrası, nəfəs və bədən koordinasiyasının formalaşdırılması, fərdi yanaşma və təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməsinin önəmi vurğulanır. Məqalədə həmçinin oyunların üzmə bacarıqlarının inkişafında rolu, uşaqların su mühitinə adaptasiyası, koordinasiya, ritmik hərəkətlər və emosional motivasiyanın artırılması nəzərdən keçirilir. Müxtəlif oyun nümunələri – "Qurbağaların yarışı", "Kim daha hündür?", "Tora", "Çapaqlar və qızılbalıq", "Oxlar" – vasitəsilə uşaqların hərəkət bacarıqları və suda sərbəstliyi tədqiq olunur. Məqalə metodik göstərişlər və praktik tövsiyələr əsasında məktəb yaşlı qızların fiziki inkişafına töhfə verən məşq proqramının hazırlanmasına yönəlib.*

Açar sözlər: *üzgüçülük, məktəbyaşlı uşaqlar, suda oyunlar, adaptasiya, təhlükəsizlik, qızlar*

Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: vakil.vakilov.2024@sport.edu.az
Daxil oldu: 5 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Features of Swimming Training Methodology Affecting the Improvement of Physical Health Indicators in Girls Aged 7-9

Vakil Vakilov

Abstract. *The article analyzes the methodological features of swimming training that contribute to improving the physical health indicators of girls aged 7-9. The study emphasizes the importance of conducting exercises first on land and then in water, developing breathing and body coordination, applying an individual approach, and adhering to safety rules. The role of games in developing swimming skills, children's adaptation to the aquatic environment, coordination, rhythmic movements, and emotional motivation is also considered. Through various game examples – "Frog Race," "Who is Higher?," "Net," "Paddles and Goldfish," "Arrows" – children's motor skills and freedom of movement in water are studied.*

The article is aimed at designing a training program that contributes to the physical development of school-aged girls based on methodological guidelines and practical recommendations.

Keywords: *swimming, school-aged children, water games, adaptation, safety, girls*

Azerbaijan Sports Academy, Baku, Azerbaijan
E-mail: vakil.vakilov.2024@sport.edu.az
Received: 5 January 2026; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İlk tanışlıq məşğələsində iştirakçılar üzgüçülük kursunun proqramı, onun spesifik xüsusiyyətləri, hovuzda məşğələlərə dair tələblər, geyim forması, təhlükəsizlik qaydaları və məşğələlərin keçirilmə şərtləri ilə tanış edilməlidir. Məşqçi, məşğul olanların fərdi xüsusiyyətlərinə, eləcə də su mühitində yüklənmə və məşğələlərə icazə ilə bağlı xüsusi tibbi göstərişlərin olub-olmamasına diqqət yetirməlidir. Üzgüçülükdə yüksək nəticələrin əldə edilməsinin əsas şərtlərindən biri ritmik nəfəsalma bacarığının formalaşdırılmasıdır. Bu zaman suya nəfəsvermə düzgün həyata keçirilməli, baş yalnız yana – çənə çiyinə doğru istiqamətlə çevrilməli, nəfəsalma çox dərinə olmayıb, nəfəsvermə isə tam şəkildə olmalıdır. Tanışlıq mərhələsinin əsas məqsədi öyrənilən hərəkət, fəaliyyət və ya üzgüçülük üsulu (qolların və ya ayaqların hərəkətləri, döngələrin icrası və s.) haqqında düzgün təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir.

Hərəkətlərin və fəaliyyətlərin nümayişi əsas metodiki üsullardan biridir. Bu zaman məşqçi hərəkətlərin və nəfəsin icra keyfiyyətinə nəzarət edir və proses zamanı zəruri düzəlişlər edir. Suda uzanma bacarığının əsas vəzifəsi bədənin həm qarnı üstə, həm də belüstü vəziyyətdə üfüqi şəkildə saxlanılması vərdişinin formalaşdırılmasıdır (Barbosa və b., 2021, s. 15). Hərəkətlərin daha səmərəli mənimsənilməsi, sürətli və etibarlı yadda qalması üçün hərəkət dövrünün ayrı-ayrı hissələrinin icra üsulu və tempi xüsusi diqqət tələb edir. Həmçinin üzgüçülük üsullarını və hərəkətlərini necə mənimsəmələrindən asılı olaraq öyrənənlərin fərqləndirilməsi vacibdir (Platonov, 2021, s. 47).

Tədqiqat

Üzgüçülük məşğələlərinə başlamazdan əvvəl köməkçi inventar hazırlanmalıdır: üzmə lövhələri, rezin üzüklər və oyuncaqlar, üzmə üçün dəstək kəmərləri, rezin toplar. Yardım göstərmək məqsədilə 3-3,5 metr uzunluğunda yüngül çubuq da nəzərdə tutulmalıdır (World Aquatics, 2023, s. 37). Məşğələlərdən əvvəl uşaqlar tibbi müayinədən keçirlər. Əgər həkim sağlamlıq vəziyyətinə görə məşğələ sayını və suda qalma müddətini məhdudlaşdırırsa, bu göstərişlər mütləq icra edilməlidir. Təbii su hövzələrində üzmə təliminə yalnız suyun temperaturu 22-24°C olduqda və hava günəşli, küləksiz olduqda icazə verilir. Havanın soyuması zamanı uşaqların suda qalma müddəti azaldılmalıdır ki, bu da bəzən məşğələ planının tam icrasına imkan vermir. Daha əlverişli hava şəraitində uşaqların suda qalma müddətinin artırılması ilə bu çatışmazlıq kompensasiya edilə bilər. Su və hava kifayət qədər isti olduqda məşğələlərin gündəlik 20-25 dəqiqə olmaqla keçirilməsi, daha sonra isə müddətin artırılması tövsiyə olunur. Suda optimal əzələ yüklənməsi uşağın sağlamlıq vəziyyətindən, fiziki və üzmə hazırlığından, həmçinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Suda 10-12 dəqiqədən sonra üşütmə hiss edən uşaqlar ayrıca qrupa ayrılır və onların suda qalma vaxtı qısaldılır (Seifert və Chollet, 2020, s. 74).

Uşaqların suda daha uzun müddət qala bilməsi və soyuqlamaması üçün onların bərkidilməsi, temperatur dəyişikliyinə qarşı dözümlülüyünün artırılması zəruridir. Bunun üçün suda məşğələlərə başlamazdan 1,5-2 ay əvvəl hava vannaları qəbul edilməli, tədricən temperaturu aşağı salınan su ilə bədən silinməlidir. Üzgüçülük məşğələlərinə yeməkdən ən azı 1,5-2 saat sonra başlamaq olar. Bədəni tərli vəziyyətdə suya girmək olmaz. Əvvəlcə sərinləmək və kölgədə dincəlmək məsləhətdir. Təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etməmək, fiziki imkanları olduğundan artıq qiymətləndirmək düzgün deyil. Tanımadığınız yerlərdə suya tullanmaq yolverilməzdir və ağır nəticələrə səbəb ola bilər (International Life Saving Federation, 2022, s. 59).

Üşütmə, dodaqların göyərməsi, süstlük və başgicəllənməsi əlamətləri müşahidə olunduqda məşğələ dərhal dayandırılmalıdır, çünki suda daha uzun müddət qalmaq uşağın sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər. Üzmə məşğələsi bitdikdən sonra uşaq tam qurulanmalıdır, xüsusilə baş və qulaqların yaxşı qurulanması vacibdir. Hava sərin olduqda dərinin frotte dəsmal ilə qızarıncaya qədər sürtülməsi, sonra isə bədənin əllə masaj edilərək xoş istilik duyğusunun yaranması tövsiyə olunur. Əgər bu tədbirlər kömək etmirsə və uşaq üşüməyə davam edirsə, idman geyimi geydirilməli və quruda bərpaedici hərəkətlər yerinə yetirilməlidir (Costill və b., 2020, s. 66).

Uşaqların üzgüçülüyə öyrədilməsi zamanı pedaqogikanın didaktik prinsipləri (şüurluluq, əlçatanlıq, sistemlilik və ardıcıllıq, əyanilik) və fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin metodiki müddəaları (yükün tədricən artırılması, təkrarlılıq prinsipi) nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə fərdiləşdirmə prinsipi geniş tətbiq edilir: uşağın orqanizmi tam formalaşmadığından, onun qabiliyyətləri, meyilləri və ən əsası fiziki imkanları nəzərə alınmalıdır (Abdurahmanov, 2021, s. 93).

Üzgüçülüyə başlamazdan əvvəl uşaqların üzgüçülərin məşqlərini izləməsi, müxtəlif üzmə üslublarının texnikası ilə tanış olması məqsədəuyğundur. Onlar suda düzgün münasibət formalaşdırmalıdırlar: suya uyğunlaşan hər kəsin həm sürətli, həm də uzunmüddətli üzə biləcəyinə inanmalıdırlar. Uşaqların diqqəti bədənin, başın vəziyyətinə, qolların və ayaqların hərəkətinə və tənəffüsün xüsusiyyətlərinə yönəldilməlidir. Üzgüçülük texnikasına dair ədəbiyyat və illüstrasiyalarla tanışlıq da xeyirlidir. Hərəkətləri mənimsəmək üçün onların çoxsaylı təkrarı və tədrici artırılması zəruridir. Eyni tipli hərəkətlərin icrasında yorğunluğun qarşısını almaq üçün məşqlər müxtəlifləşdirilməlidir (Azevedo, 2022, s. 78).

Öyrənilən üzmə üsulu haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq üçün həmin üsul hər məşğələdə ardıcıl tətbiq edilməlidir. Bu zaman hərəkətlərin nümayişi dəqiq və düzgün olmalı, sadə və anlaşılan izahlarla müşayiət edilməlidir. Məktəbyaşlı uşaqlarda əyanilik və nümunəyə əsaslanan öyrənmə aparıcı rol oynadığından, nümayiş üzgüçülük öyrədilməsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Hərəkətlərin göstərilməsi onların su mühitində icra olunacağı şəraitə maksimum uyğun olmalıdır (Langendorfer, 2020, s. 47). Üzgüçülük təliminə əvvəlcə quruda, daha sonra isə suda başlamaq həm də onunla izah edilir ki, uşaqlar suda hərəkətsiz vəziyyətdə nümayişi izlədikdə artan istilik itkisinə görə tez soyuyurlar (Mcleod, 2021, s. 21).

Quruda yerinə yetirilən məşqlərə nəzər salaq:

1. Gediş – yarı əyilmiş ayaqlarla, əllər dizlərə dirənmiş vəziyyətdə; pəncələr üzərində, əllər yuxarı uzadılmış, barmaqlar birləşdirilmiş şəkildə.
2. Qaçış – adi qaçış; ombanın yüksək qaldırılması ilə (əllər beldə); iki ayaqla növbəli tullanma. Qaçış gedişlə tamamlanır.
3. Qollarla böyük yan dairəvi hərəkətlər – irəli, geri, eyni zamanda gediş və qaçışla birlikdə.
4. Önə əyilmə – sərbəst sallanan qollarla sağa-sola yelləməvari hərəkətlər (Pivaudran, 2021, s. 81).

Suda yerinə yetirilən məşqlərə nəzər salaq:

1. Ayaqlar çiyin enində (su belə qədər). Əllərin düz vəziyyətdə sağa, sola, irəli və geri hərəkətləri növbəli və eyni zamanda (ovuc xaricə və ya içəri yönəlmiş).
2. Eyni hərəkətlər, lakin əzələlər gərgin vəziyyətdə. Dərin nəfəs alıb nəfəsi saxlamaq, üzdə su çiləyərək nəfəsvermə.
3. 1-ci və 2-ci hərəkətlərin bədən önə əyilmiş vəziyyətdə təkrarı.
4. Ayaq yelləmələri: irəli, geri və yana – əllər beldə, əzələlərin növbəli gərginləşməsi və boşalması ilə.
5. Dib boyunca müxtəlif istiqamətlərdə gediş: önlə, arxayla, sağ və sol böyürlə.
6. Qollarla növbəli dairəvi hərəkətlər – suyu maksimum uzağa itələməyə çalışaraq.
7. Sahil boyunca dibdə gediş – əllər beldə, baş üstündə və yuxarıda.
8. Budun yüksək qaldırılması ilə gediş, qolların mövqeyini növbəli dəyişməklə.
9. Eyni hərəkətlər – iri addımlarla, güclü itələnməklə, qısamüddətli "çəkisizlik" effekti yaradaraq.
10. İrəliləməyə və tarazlığı qorumağa yardım edən eyni zamanda hər iki qolla ön tərəfdən geriyə su itələmələri, sonra qolların yuxarıdan yanlara keçirilməsi.
11. Düz, ayaqlarla qaçış (su dizə qədər).
12. Bədən önə əyilmiş vəziyyətdə qaçış – əvvəl əlsiz, sonra iki qolla eynizamanlı su itələmələri ilə.
13. Dizin bükülməsi (su belə qədər), dibdən güclü itələnərək sudan mümkün qədər yüksək sıçrama və başlanğıc vəziyyətə qayıtma.
14. Eyni hərəkət bədənin 90°, 180° və 360° döndərilməsi ilə (Born və b., 2022, s. 178).

Suda əlavə nəfəs və uyğunlaşma məşqləri uşaqları su mühitinə alışdırmaq və düzgün tənəffüs bacarığını formalaşdırmaq məqsədini daşıyır. Uşaqlar dibdə oturaraq su ilə üzlərini yuyur, çənəni suya salıb üfürür, suya tam batıb nəfəsvermə praktikasını yerinə yetirirlər. Qarnı üstə uzanaraq əlləri dibə dirəyir, ayaqlarla növbəli hərəkətlər (krol üslubu) edir və müəyyən ritmdə baş qaldıraraq nəfəs alıb verir. Quruda öyrənilən hərəkətlər suda təkrarlanır: əllərin irəli-geri hərəkəti, bədəni üfüqi vəziyyətə gətirmə, "qol çəkməsi" hərəkətləri ilə koordinasiya məşqləri. Əllərin növbə ilə çəkilməsi və bədən mövqeyinin qorunması uşaqların koordinasiyasını inkişaf etdirir. Suda isə əvvəlcə hər bir qol ayrı, sonra hər iki qol ilə hərəkətlər icra olunur; ayaqlarla itələnərək sürüşmə, nəfəs saxlama və koordinasiyalı tənəffüs öyrədilir. Üzü suya batırmadan üzmə, qol və ayaq ritmi ilə nəfəsin uyğunlaşdırılması əsas diqqət nöqtəsidir. Qol hərəkətləri yumşaq, barmaqlar yığılmış, ayaq vuruşları isə sürətli və ritmik olmalıdır (iki qol hərəkətinə altı ayaq vuruşu) (Gourgoulis və b., 2023, s. 64).

Arxası üstə üzmə zamanı bədənin təbii üfüqi mövqeyi və əllə-ayağın ritmik hərəkətləri təmin edilməlidir. Qol hərəkətləri dirsəklərin bükülməsi ilə başlayır, son hissədə açılır; ayaq hərəkətləri isə aşağı yumşaq, yuxarı enerjili olmalıdır. Quruda məşqlərdə bədəni sola-sağa döndərmək, çömbəlmə və oturub-qalxma hərəkətləri, ayaqları düz və geniş açaraq balansın qorunması təkrarlanır. Suda "bras" ayaq hərəkətləri, sinəüstü sürüşmə və lövhə/top/üzükdən istifadə ilə hərəkət və nəfəsin koordinasiyası öyrədilir. Hazırlıq hərəkətləri yavaş, əsas hərəkətlər enerjili və fasiləsiz olmalıdır. Oyunlardan istifadə pedaqoji məqsədlərə xidmət edir: emosional motivasiyanı artırır, yüklənməni tənzimləyir və kollektiv davranış keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Su oyunları uşaqları qorxu hissindən azad edir, suya alışdırır və öyrənilən bacarıqları möhkəmləndirir. Oyunlar uşaqların yaşına və fiziki hazırlığına uyğun seçilməlidir, hər bir oyun pedaqoji məqsədinə görə fərqlənir və öyrənilən bacarıqların inkişafına yönəlir (Light və Harvey, 2023, s. 175).

Açıq su oyunları seçərkən sahil, suyun dərinliyi, temperatur və avadanlıq nəzərə alınmalıdır. Aşağı temperaturda hərəkətlər enerjili, suda qalma müddəti qısa olmalıdır. Oyun bütün uşaqlarla eyni vaxtda və artıq mənimsənilmiş hərəkətlərlə aparılmalıdır. Oyunlar ya adi çimmə vaxtı, ya da dərs sonunda keçirilir; uşaqlara əvvəl sahildə izah olunur. Üzməyi bilməyənlər yalnız dayaz sularda iştirak edə bilər. Məktəb yaşlılar üçün sadə, qısa və nəticə verən oyunlar tövsiyə olunur. Oyunlar həm texnika öyrənməyə, həm də emosional motivasiyanı artırmağa xidmət edir. Qaydaların qısa izahı,

hərəkətlərin nümayişi və nəticələrin qısa təhlili vacibdir. "Qurbağaların yarışı" uşaqlara dibdən itələnmə bacarığını öyrədir; start xəttindən iki ayaqla tullananlar üç ardıcıl sınaqdan sonra ən uzağa gedən qalib olur. "Kim daha hündür?" oyunu suda dibdən itələnmə və vertikal hərəkətə alışdırır; uşaqlar dizi bükərək suya çöküb yüksək sıçrayışlar edirlər, hərəkətlər təhlükəsizlik və bədən pozasına diqqətlə yerinə yetirilir. "Tora" oyunu su müqaviməti ilə tanış edir; uşaqlar "balıqlar" və "tor" rolunda oynayır, yalnız dairənin altından suya girərək qurtula bilirlər. "Çapaqlar və qızılbalıq" oyunu başla suya dalma bacarığını inkişaf etdirir; dairədə hərəkət edən uşaqlar müəyyən qaydalara riayət edir. "Oxlar" oyunu sinəüstü sürüşmə texnikasını təkmilləşdirir; uşaqlar dibi itələyərək və qolları uzadaraq mümkün qədər uzağa sürüşürlər. Hərəkət zamanı əlavə ayaq hərəkətlərindən sürəti artırmaq qadağandır.

Nəticə

Açıq su hövzəsində oyunlar məktəb yaşlı uşaqların üzmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və su mühitinə adaptasiyasını sürətləndirmək üçün effektiv vasitədir. Oyunun seçimi zamanı sahilin quruluşu, suyun dərinliyi, temperatur və avadanlıq təminatı nəzərə alınmalıdır. Oyunlar uşaqların əvvəlcədən mənimsədiyi hərəkətlərə əsaslanmalı və təhlükəsiz şəraitdə aparılmalıdır. Qısa, qaydalı və enerjili oyunlar uşaqların hərəkət koordinasiyasını, dibdən itələnmə və suda vertikal vəziyyətdə hərəkət bacarıqlarını möhkəmləndirir. Metodik olaraq oyun qaydalarının izahı, hərəkətlərin nümayişi və nəticələrin təhlili vacibdir. Müxtəlif oyunlar – "Qurbağaların yarışı", "Kim daha hündür?", "Tora", "Çapaqlar və qızılbalıq", "Oxlar" hərəkət bacarıqlarının spesifik sahələrini inkişaf etdirir. Nəticədə, suda oyunlar həm fiziki bacarıqları, həm də uşaqların maraq və motivasiyasını artıraraq üzmə təliminin effektivliyini yüksəldir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, 7-9 yaşlı qızların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında üzgüçülük məşqləri effektiv vasitədir. Məşqlərin quruda və suda ardıcıl tətbiqi, nəfəs və bədən koordinasiyasının düzgün formalaşdırılması uşaqların suya adaptasiyasını sürətləndirir və hərəkət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Oyunlar və müxtəlif metodik tapşırıqlar uşaqlarda fiziki fəaliyyətə marağı artırır, motivasiyanı yüksəldir və kollektiv davranış keyfiyyətlərini formalaşdırır. Təhlükəsizlik qaydalarına riayət və fərdi yanaşma məşqlərin səmərəliliyini artırır. Beləliklə, üzgüçülük məşqləri uşaqların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yüksəlməsinə və ümumi hərəkət bacarıqlarının təkmilləşməsinə mühüm töhfə verir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi 7-9 yaşlı qızların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında üzgüçülük məşqlərinin metodik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlil edilməsindədir. İlk dəfə olaraq məşqlərin quruda və suda ardıcıl tətbiqi, nəfəs və bədən koordinasiyasının formalaşdırılması, fərdi yanaşma prinsiplərinin tətbiqi, həmçinin müxtəlif oyunlar vasitəsilə uşaqların su mühitinə adaptasiyasının sürətləndirilməsi bir metodik sistem daxilində göstərilmişdir. Tədqiqat həmçinin konkret hərəkət bacarıqları və üzgüçülük texnikasının elementləri üzrə metodik göstərişlər hazırlayaraq suda oyunların fiziki və psixoloji təsirlərini qiymətləndirmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri məktəbyaşlı qızlar üçün üzgüçülük məşqlərinin proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində birbaşa tətbiq oluna bilər. Məqalədə təqdim olunan metodik göstərişlər müəllimlərə və məşqçilərə məşqlərin planlaşdırılması, təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət, fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və uşaqların su mühitinə adaptasiyasını sürətləndirmək üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Üzgüçülük oyunları və tapşırıqları uşaqların hərəkət bacarıqlarının inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların emosional motivasiyasını yüksəldir, kollektiv davranış keyfiyyətlərini formalaşdırır və fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Abdurahmanov, Ş. H. (2021). *İdman pedaqogikasının müasir problemləri və gənc nəslin fiziki tərbiyəsi*. Elm və Təhsil.
2. Azevedo, A. M. (2022). *Teaching swimming to children: A playful and developmental approach*. Human Kinetics.
3. Barbosa, T. M., Marinho, D. A., & Costa, M. J. (2021). *The biomechanics of swimming: Methods and training principles*. Routledge.
4. Born, D. P., Loghomoni, M., & Romann, M. (2022). Long-term athlete development in swimming: A review of current practices. *Journal of Sports Sciences, 40*(12), 1345–1360.
5. Costill, D., Maglischo, E., & Richardson, A. (2020). *Swimming: Science and physiology of training* (Updated ed.). Wiley-Blackwell.
6. Gourgoulis, V., Lattanzio, G., & Mavridis, G. (2023). Technical analysis and coordination in youth swimming: Practical guidelines. *International Journal of Aquatic Research and Education, 15*(2), 44–68.
7. International Life Saving Federation. (2022). *World water safety guidelines: Education and prevention for school-age children*. International Life Saving Federation.
8. Langendorfer, S. J. (2020). Developmental aquatic readiness: A review of 40 years of research. *International Journal of Aquatic Research and Education, 12*(4), 1–15.
9. Light, R. L., & Harvey, S. (2023). *Game-based approaches to teaching and coaching swimming*. Routledge.
10. McLeod, I. (2021). *Swimming anatomy* (2nd ed.). Human Kinetics Publishers.
11. Pivaudran, M. (2021). *L'apprentissage de la natation par le jeu: Guide pratique pour les éducateurs*. Éditions Revue EPS.
12. Platonov, V. N. (2021). *Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte: Obshchaya teoriya i yeye prakticheskiye prilozheniya* (Kniga 1). KnoRus.
13. Seifert, L., & Chollet, D. (2020). Inter-limb coordination and fluidity in swimming: New perspectives. *Sports Biomechanics, 19*(5), 589–605.
14. World Aquatics. (2023). *Technical rules for swimming and training methodology 2023–2025*. World Aquatics Press.
15. Yakovlev, B. P. (2022). *Psikhologicheskiye aspekty fizicheskoy kultury i sporta: Motivatsiya i adaptatsiya detey 7–10 let*. Sovetskiy sport.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 293–297
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 293–297
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/293-297

Ş.Monteskye və C.Lokkun klassik hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi

Mətin Qarayev

Xülasə. *Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi müasir konstitusional dövlətçilik sisteminin əsas sütunlarından biri hesab olunur. Bu nəzəriyyə hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmlənməsinin qarşısını almaq, dövlət idarəçiliyində balans və nəzarət mexanizmləri yaratmaq məqsədi daşıyır. Hakimiyyət bölgüsünün klassik modelinin formalaşmasında əsas rol oynayan filosoflardan biri Con Lokk, digəri isə Şarl Lui Monteskye olmuşdur. Lokk hakimiyyət bölgüsü ideyasını liberal təbii hüquq fəlsəfəsi kontekstində irəli sürmüş və qanunverici, icraedici və federativ hakimiyyət anlayışlarını fərqləndirmişdir. Monteskye isə bu konsepsiyanı daha sistemli formada inkişaf etdirərək qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin ayrılığını əsaslandırmışdır. Məqalədə Lokkun hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin tarixi əsasları, Monteskye tərəfindən bu nəzəriyyənin klassik modelə çevrilməsi və hər iki yanaşmanın müqayisəli təhlili aparılır. Eyni zamanda, hakimiyyət bölgüsünün müasir demokratik sistemlərdə rolu, tətbiq mexanizmləri və bəzi praktik problemləri də araşdırılır. Göstərilmişdir ki, Lokkun ideyaları nəzəri başlanğıc rolunu oynasa da, Monteskye bu ideyaları hüquqi-siyasi modelə çevirərək klassik hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasının əsas müəllifi kimi çıxış etmişdir.*

Açar sözlər: *hakimiyyət bölgüsü, konstitusionalizm, qanunverici hakimiyyət, məhkəmə hakimiyyəti, klassik model*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: metinqarayev23@mail.ru
Daxil oldu: 21 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 25 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Classical Theory of the Separation of Powers By Montesquieu and Locke

Metin Garayev

Abstract. *The theory of separation of powers is considered one of the fundamental pillars of modern constitutional statehood. Its main objective is to prevent the concentration of power in a single authority and to establish a system of checks and balances in governance. Two key philosophers who significantly contributed to the development of the classical model of separation of powers were John Locke and Charles-Louis Montesquieu. Locke introduced the idea of separating governmental powers within the framework of liberal natural law philosophy, distinguishing between legislative, executive, and federative powers.*

Montesquieu further developed this concept in a more systematic and comprehensive manner by formulating the classical tripartite model: legislative, executive, and judicial powers. This article analyzes Locke's contribution as an early theoretical foundation and Montesquieu's role in shaping the classical doctrine of separation of powers. A comparative analysis of their views is provided, alongside an examination of how this doctrine functions in modern democratic systems, including its mechanisms and practical challenges. The study concludes that while Locke laid the conceptual groundwork, Montesquieu transformed these ideas into a coherent political-legal doctrine and is therefore recognized as the principal architect of the classical theory of separation of powers.

Keywords: *separation of powers, constitutionalism, legislative power, judicial power, classical model*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: metingarayev23@mail.ru
Received: 21 January 2026; Accepted: 25 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi siyasi elmin və hüquq nəzəriyyəsinin ən vacib anlayışlarından biridir. Dövlət hakimiyyətinin səmərəli idarə olunması, hüquqi sabitliyin təmin edilməsi, insan hüquqlarının qorunması və avtoritarizmin qarşısının alınması üçün hakimiyyət bölgüsü prinsipinin tətbiqi müasir dövrdə konstitusional dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Bu prinsip dövlət hakimiyyətinin müxtəlif orqanlar arasında bölünməsini və onların qarşılıqlı şəkildə bir-birini nəzarətdə saxlamasını nəzərdə tutur.

Tədqiqat

Tarixən hakimiyyətin bölünməsi ideyası antik dövr siyasi düşüncəsində də mövcud olmuşdur. Aristotel dövlət idarəçiliyində müəyyən funksiyaların ayrılmasını zəruri hesab etmiş, Polybius isə Roma dövlət sistemində balanslı idarəetmə mexanizmlərini qeyd etmişdir. Lakin hakimiyyət bölgüsü anlayışı müasir siyasi-fəlsəfi forma və məzmununu XVII-XVIII əsrlərdə Qərbi Avropada liberal düşüncənin inkişafı fonunda əldə etmişdir. Bu inkişafın əsas səbəblərindən biri Avropada monarxiya hakimiyyətinin həddindən artıq güclənməsi və bunun nəticəsində insan hüquqlarının pozulması, siyasi azadlıqların məhdudlaşdırılması olmuşdur. Xüsusilə, İngiltərədə monarxiya ilə parlament arasında gedən mübarizələr və Fransa kimi ölkələrdə mütləqiyyətin möhkəmlənməsi siyasi nəzəriyyədə yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin formalaşmasında iki mühüm fikir adamı – Con Lokk və Şarl Lui Monteskye xüsusi yer tutur. Lokk liberalizm və təbii hüquq fəlsəfəsinin aparıcı nümayəndələrindən biri kimi dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ideyasını irəli sürmüşdür. Monteskye isə hakimiyyət bölgüsü prinsipini daha sistemli şəkildə inkişaf etdirərək onu hüquqi və institusional modelə çevirmişdir.

Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin tarixi və müasir inkişafı

Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi dövlətin təşkili və siyasi hakimiyyətin legitim idarə olunması baxımından müasir konstitusionalizmin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu ideyanın formalaşması uzun tarixi-fəlsəfi prosesin nəticəsidir və xüsusilə XVII–XVIII əsrlərdə Avropada baş verən siyasi transformasiyalarla sıx bağlıdır. Dövlət hakimiyyətinin bir mərkəzdə cəmlənməsi ilə bağlı yaranan təhlükələr, xüsusilə mütləq monarxiyaların geniş yayılması siyasi nəzəriyyədə yeni yanaşmaların yaranmasına səbəb olmuşdur (Goldoni, 2023).

Bu ideya sistemli şəkildə ilk dəfə Con Lokk tərəfindən formalaşdırılmışdır. Lokk hakimiyyətin bölünməsini əsasən funksional yanaşma kimi təqdim edirdi. O, qanunverici hakimiyyəti ali orqan hesab edir, icraedici və federativ funksiyaları isə dövlətin davamlı fəaliyyətini təmin edən mexanizmlər kimi fərqləndirirdi. Bu model hələ tam inkişaf etməmiş olsa da, sonrakı klassik nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur (Tuckness, 2016).

Con Lokk dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini izah edərkən onu insanın təbii hüquqlarının qorunması üçün yaradılmış sosial institut kimi qiymətləndirir. Onun "Hökumət haqqında iki traktat" əsərində əsas ideya ondan ibarətdir ki, insanlar təbii vəziyyətdə azad, bərabər və müstəqil olsalar da, bu vəziyyət tam təhlükəsiz olmadığı üçün onlar öz hüquqlarını qorumaq məqsədilə dövlət yaradırlar. Bu baxımdan dövlətin mövcudluğu xalqın razılığına əsaslanır və onun əsas vəzifəsi həyat, azadlıq və mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsidir (Lacey, 2016). Lokk hakimiyyətin bölünməsini dövlət daxilində gücün balanslaşdırılması vasitəsi kimi təqdim edir. O, hakimiyyət funksiyalarını üç əsas hissəyə - qanunverici hakimiyyət, icraedici hakimiyyət və federativ hakimiyyətə ayırır. Qanunverici hakimiyyət cəmiyyət üçün ümumi qaydaların və qanunların qəbuluna cavabdehdir və Lokk bu hakimiyyəti dövlətin ən ali orqanı kimi qəbul edir. Onun fikrincə, qanunverici hakimiyyət xalqın iradəsini ifadə etdiyi üçün digər hakimiyyət formalarından üstün mövqedə dayanır (Schofield, 2021).

İcraedici hakimiyyət qəbul olunmuş qanunların həyata keçirilməsini təmin edir və dövlətin gündəlik idarəçiliyini həyata keçirir. Lokk bu hakimiyyəti qanunverici hakimiyyətə tabe hesab etsə də, onun operativ idarəetmədə mühüm rol oynadığını vurğulayır. Federativ hakimiyyət isə xarici siyasət, diplomatik münasibətlər, müharibə və sülh məsələlərini əhatə edir. Bu funksiyanın ayrıca göstərilməsi Lokkun beynəlxalq münasibətlərə verdiyi əhəmiyyəti göstərir. Lokk nəzəriyyəsində məhkəmə hakimiyyəti ayrıca orqan kimi nəzərdə tutulmur, o, məhkəmə funksiyalarını icraedici hakimiyyətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir. Bu, onun modelinin Monteskye ilə müqayisədə daha ilkin və funksional xarakter daşıdığını göstərir. Müasir tədqiqatçılar Lokkun bu yanaşmasını "hakimiyyət bölgüsünün embrional forması" kimi qiymətləndirirlər (Tuckness, 2016).

Lokkun hakimiyyət bölgüsü ideyasının əsas məqsədi dövlət gücünün məhdudlaşdırılması və fərdi azadlıqların qorunmasıdır. O hesab edir ki, əgər qanunverici hakimiyyət həddindən artıq güclənərsə və nəzarətsiz qalarsa, bu, təbii olaraq hüquq pozuntularına və siyasi özbaşınalığa gətirib çıxara bilər. Buna görə də dövlət hakimiyyəti xalqın iradəsinə tabe olmalı və hər zaman hesabatlılıq prinsipi ilə fəaliyyət göstərməlidir. Lokk xalqın müqavimət hüququnu da bu nəzəriyyənin tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Əgər hökumət öz vəzifəsini yerinə yetirmir və təbii hüquqları pozursa, xalqın bu hakimiyyəti dəyişdirmək hüququ vardır. Bu ideya sonradan demokratik inqilabların və konstitusional dövlətlərin ideoloji əsaslarından birinə çevrilmişdir (Graber, 2017).

Lokkun hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi dövlətin məhdudlaşdırılması, hüquqi legitimlik və fərdi azadlıqların qorunması ideyalarını birləşdirən ilkin liberal model kimi qiymətləndirilir və Monteskye tərəfindən daha sistemli institusional formaya salınaraq klassik konstitusional nəzəriyyənin əsasına çevrilmişdir. Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin klassik forması Şarl Lui Monteskye tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Onun "Qanunların ruhu haqqında" əsəri dövlətin hüquqi və təşkilati strukturunu geniş şəkildə təhlil edən fundamental elmi mənbə hesab olunur. Monteskye dövlət hakimiyyətini üç əsas funksional və təşkilati sahəyə ayıraraq onu müasir konstitusional dövlət nəzəriyyəsinin mərkəzinə yerləşdirmişdir. Bu bölgüyə görə, dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərindən ibarətdir (Goldoni, 2023). Qanunverici hakimiyyət cəmiyyətin ümumi qaydalarını müəyyən edən qanunların qəbulunu həyata keçirir və dövlətin hüquqi çərçivəsini formalaşdırır. İcraedici hakimiyyət bu qanunların gündəlik idarəetmədə tətbiq olunmasını təmin edir, dövlət siyasətini həyata keçirir və ictimai nizamın qorunmasına cavabdeh olur. Məhkəmə hakimiyyəti isə qanunların düzgün tətbiqinə nəzarət edir, hüquqi mübahisələri həll edir və fərdlərin hüquqlarının pozulmasının qarşısını alan ədalət mexanizmi rolunu oynayır. Monteskye bu bölgünü təkcə

funksional fərqləndirmə kimi deyil, həm də siyasi azadlığın qorunmasının əsas şərti kimi təqdim edir. Onun əsas arqumentinə görə, əgər bu üç hakimiyyət eyni şəxsin və ya eyni dövlət orqanının əlində cəmləşərsə, bu halda qanunların qəbulu, icrası və tətbiqi üzərində heç bir real nəzarət mexanizmi qalmır və nəticədə siyasi hakimiyyət özünü məhdudlaşdırmayan bir gücə çevrilir. Belə bir vəziyyət isə təbii olaraq despotizmə, yəni hakimiyyətin sui-istifadəsinə və fərdi azadlıqların sistemli şəkildə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır (Bustamante və Fernandes, 2019). Monteskyenin fikrində əsas ideya ondan ibarətdir ki, azadlıq yalnız hakimiyyətin mövcud olmaması ilə deyil, onun məhdudlaşdırılmış və balanslaşdırılmış şəkildə təşkil olunması ilə mümkün olur. Bu baxımdan o, siyasi azadlığı "qanunların icazə verdiyi hər şeyi etmək imkanı" kimi izah edir və bunun yalnız hakimiyyət orqanlarının bir-birini məhdudlaşdırdığı sistemdə mümkün olduğunu vurğulayır. Müasir konstitusional nəzəriyyədə bu yanaşma "hakimiyyət bölgüsü və qarşılıqlı nəzarət prinsipi" kimi formalaşmışdır (Waldron, 2016).

Monteskyenin üçlü hakimiyyət bölgüsü modeli təkcə nəzəri konstruksiya deyil, həm də praktiki dövlət idarəetmə mexanizminin əsası kimi çıxış edir. Bu model sonrakı dövrlərdə ABŞ Konstitusiyası və Avropa konstitusional sistemlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmiş və müasir demokratik dövlətlərin hüquqi arxitekturasının əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir (Bellamy, 2019). Müasir hüquq nəzəriyyəsində Monteskyenin ən mühüm töhfəsi "checks and balances", yəni nəzarət və tarazlıq sisteminin əsaslandırılmasıdır. Bu sistemə görə, hər bir hakimiyyət orqanı digərini məhdudlaşdırmaq və balanslaşdırmaq funksiyasına malikdir. Bu yanaşma, xüsusilə ABŞ konstitusional sistemində praktik şəkildə tətbiq olunmuşdur (Spector, 2015). Monteskyenin nəzəriyyəsi Lokkun fikirlərindən fərqli olaraq daha institusional xarakter daşıyır. Əgər Lokk hakimiyyəti funksiyalar üzrə bölürdüsə, Monteskye onu konkret dövlət orqanları arasında hüquqi şəkildə ayırırdı. Bu fərq onun nəzəriyyəsini klassik model səviyyəsinə qaldırmışdır (Anter, 2021).
XX–XXI əsrlərdə hakimiyyət bölgüsü prinsipi demokratik dövlətlərin konstitusional əsasına çevrilmişdir. Müasir hüquq sistemlərində bu prinsip yalnız nəzəri model deyil, həm də praktik idarəetmə mexanizmidir. Demokratik dövlətlərdə qanunverici orqanlar (parlamentlər), icraedici orqanlar (hökumətlər və prezidentlər) və məhkəmə sistemi bir-birindən hüquqi və institusional olaraq ayrılır.

Müasir konstitusiya hüququ ədəbiyyatında qeyd olunur ki, hakimiyyət bölgüsü yalnız formal ayrılıq deyil, həm də funksional balans tələb edir (Barber, 2018). Bu balans pozulduqda demokratik sistemlərdə "hakimiyyətin konsentrasiyası" problemi yaranır və bu da avtoritar tendensiyalara yol aça bilər. Məsələn, bəzi prezident idarəetmə sistemlərində icraedici hakimiyyətin parlament üzərində dominantlığı müşahidə olunur. Bu isə Monteskyenin nəzəri modelində nəzərdə tutulan tarazlıq prinsipinin zəifləməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, bəzi ölkələrdə məhkəmə hakimiyyətinin aktivləşməsi "judicial activism" adlanan fenomeni yaradır ki, bu da siyasi qərarların məhkəmələr tərəfindən formalaşdırılması riskini artırır (Graber, 2017). Buna rəğmən, müasir demokratik dövlətlərdə hakimiyyət bölgüsü hələ də siyasi sabitliyin əsas təminatçısı kimi qalır. Avropa İttifaqı ölkələrinin əksəriyyətində və ABŞ-da bu prinsip konstitusiyanın dəyişməz əsaslarından biri hesab olunur. Müasir siyasi nəzəriyyədə Lokk və Monteskye arasında fərq yalnız tarixi deyil, həm də metodoloji xarakter daşıyır. Lokk daha çox liberal fəlsəfi yanaşma nümayiş etdirərək fərdi hüquqları və dövlətin məhdudlaşdırılmasını əsas götürürdü. Monteskye isə hüquqi-institusional yanaşma ilə dövlətin strukturunu sistemləşdirmişdir.

Tədqiqatçılar bu iki yanaşmanı bir-birini tamamlayan mərhələlər kimi qiymətləndirirlər. Waldron (2016) qeyd edir ki, Lokk hakimiyyət bölgüsünün "normativ əsasını", Monteskye isə "institusional formasını" yaratmışdır. Bu baxımdan onların nəzəriyyələri rəqabət deyil, ardıcıl inkişaf mərhələləri kimi qəbul edilir. Digər mühüm fərq hüquq və siyasət anlayışlarına yanaşmadır. Lokk hüququ təbii hüquqlar kontekstində izah edir və dövlətin əsas vəzifəsini bu hüquqları qorumaqda görür. Monteskye isə hüququ daha çox dövlət strukturu və siyasi sistemin tarazlığı çərçivəsində təhlil edir. Müasir

akademik ədəbiyyatda bu iki yanaşmanın sintezi "konstitusional balans modeli" kimi nəzərdən keçirilir (Barber, 2018). Bu modeldə həm fərdi hüquqların qorunması, həm də dövlət institutlarının balanslı fəaliyyəti əsas prinsip kimi qəbul olunur.

Nəticə

Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi konstitusional dövlətin və demokratik idarəçiliyin əsas ideyalarından biri kimi tarixən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu nəzəriyyə dövlət hakimiyyətinin bir mərkəzdə cəmlənməsinin qarşısını alır və fərdi azadlıqların qorunmasına xidmət edir. Con Lokk və Şarl Lui Monteskye bu konsepsiyanın formalaşmasında əsas rol oynayan klassik siyasi nəzəriyyəçilər hesab olunur. Lokkun nəzəriyyəsi liberalizm və sosial müqavilə fəlsəfəsi əsasında inkişaf etmiş, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasını və fərdi hüquqların qorunmasını əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdir. Lokk qanunverici hakimiyyəti ən ali hakimiyyət hesab etmiş, icraedici və federativ hakimiyyətləri isə ayrı funksiyalar kimi fərqləndirmişdir. Onun nəzəriyyəsi hakimiyyət bölgüsü ideyasının ilkin və əsaslı forması kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Monteskye isə Lokkun ideyalarını daha sistemli şəkildə inkişaf etdirərək hakimiyyət bölgüsünün klassik üçlü modelini formalaşdırmışdır. Qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin ayrılığı və onların qarşılıqlı nəzarət mexanizmləri Monteskyenin əsas töhfəsi kimi qiymətləndirilir. Bu model müasir konstitusional dövlətlərin əksəriyyətində tətbiq olunan əsas nəzəri çərçivəyə çevrilmişdir. Lokkun nəzəriyyəsi hakimiyyət bölgüsünün ideoloji əsaslarını qoymuş, Monteskye isə onu tam hüquqi-siyasi doktrina səviyyəsinə yüksəltmişdir. Bu iki siyasi nəzəriyyəçinin ideyaları müasir demokratiyanın inkişafına və hüquqi dövlət anlayışının formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Anter, A. (2021). *Max Weber's theory of the modern state: Origins, structure and significance*. Palgrave Macmillan.
2. Barber, N. W. (2018). *The principles of constitutionalism*. Oxford University Press.
3. Bellamy, R. (2019). *Political constitutionalism: A republican defence of the constitutionality of democracy*. Cambridge University Press.
4. Bustamante, T., & Fernandes, B. (Eds.). (2019). *Democratizing constitutional law: Perspectives on legal theory and the rule of law*. Springer.
5. Casper, G. (2018). The "Great Writ" and the separation of powers. In *The Supreme Court Review*. University of Chicago Press.
6. Goldoni, M. (2023). *The applied forms of the separation of powers: A theory of constitutional function*. Oxford University Press.
7. Graber, M. A. (2017). *Judicial review and constitutional politics*. Princeton University Press.
8. Lacey, J. (2016). *Centripetal democracy: Democratic legitimacy and political structure*. Oxford University Press.
9. Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How democracies die*. Crown.
10. Malik, S. (2023). *Lockean liberalism and its contemporary critics*. Routledge.
11. Pincus, S. (2019). *The heart of the declaration: The founders' restless spirit and the true meaning of independence*. Yale University Press.
12. Schofield, P. (2021). *Laws of nature and the logic of consent in Locke's two treatises of government*. Cambridge University Press.
13. Spector, H. (2015). The principles of separation of powers and checks and balances. In *The Oxford handbook of the Argentine constitution*.
14. Tuckness, A. (2016). Locke and the legislative supremacy debate. *History of Political Thought, 37*(2), 250–275.
15. Waldron, J. (2016). *Political political theory: Essays on institutions*. Harvard University Press.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 298–302
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 298–302
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/298-302

Konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının aydınlığına təsir edən amillərin reqressiya analizi

Mirzaman Salayev

Xülasə. *Məqalədə konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının aydınlığına təsir edən metodoloji amillər araşdırılır. Tədqiqatın nəzəri bazası iqtisadi vahid yanaşması, nəzarət meyarı, qrupdaxili əməliyyatların silinməsi və vahid uçot siyasətinin tətbiqi ilə əlaqələndirilmişdir. Empirik hissə xidmət sferasında mühasibat uçotu, audit və maliyyə idarəetməsi üzrə çalışan 152 respondentin sorğu nəticələrinə əsaslanır. Likert tipli suallar bloku üzrə Cronbach alfa əmsalı 0,987 olmuşdur. Çoxdəyişənli xətti reqressiya modelində asılı dəyişən kimi konsolidə hesabatların maliyyə vəziyyətini ayrıca hesabatlardan daha aydın göstərməsi fikri götürülmüşdür. Müstəqil dəyişənlər qrupdaxili borc və alacaqların tutuşdurulması, daxili əməliyyatların silinməsi, uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması, ehtiyatların hesablanması və açıqlamaların keyfiyyətidir. Model yüksək izahat gücü göstərmişdir: R^2=0,944, F=489,509, p<0,001. Nəticələrə görə aydınlığı əsasən qrupdaxili borc və alacaqların düzgün uzlaşdırılması və ehtiyatların əsaslandırılmış hesablanması izah edir. Məqalədə rəqəmsal paketlər, vahid kodlaşdırma və audit izi üzrə praktik təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər: *konsolidə olunmuş, maliyyə hesabatları, qrupdaxili əməliyyatlar, ehtiyatların hesablanması, maliyyə vəziyyəti hesabatı, açıqlama keyfiyyəti*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: mirzamansalayev@gmail.com
Daxil oldu: 1 Noyabr 2025; Qəbul edildi: 31 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Regression Analysis of Factors Affecting the Clarity of Consolidated Financial Statements

Mirzaman Salayev

Abstract. *The article examines methodological factors affecting the clarity of consolidated financial statements. The theoretical framework is linked to the economic entity approach, the control criterion, elimination of intra-group transactions and application of uniform accounting policies. The empirical part is based on survey data collected from 152 respondents working in accounting, audit and financial management in the service sector. The Cronbach alpha coefficient for the Likert-scale items was 0.987. In the multiple linear regression model, the dependent variable was the perception that consolidated statements present the financial position more clearly than separate statements.*

The independent variables covered reconciliation of intra-group receivables and payables, elimination of intra-group transactions, harmonization of accounting policies, provision measurement and disclosure quality. The model demonstrated strong explanatory power: $R^2=0.944$, $F=489.509$, $p<0.001$. The findings indicate that reporting clarity is mainly explained by accurate reconciliation of intra-group balances and well-grounded provision calculations. Practical proposals are made on digital consolidation packages, unified coding mechanisms and stronger audit trails.

Keywords: *consolidated financial statements, regression analysis, intra-group transactions, provision calculation, statement of financial position, disclosure quality*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: mirzamansalayev@gmail.com
Received: 1 November 2025; Accepted: 31 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Konsolidə olunmuş maliyyə hesabatları qrup şəklində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətini ayrıca hüquqi şəxslərin sərhədlərindən kənarda təqdim edir. Ana müəssisə ilə törəmə müəssisələrin aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı, gəlirləri və xərcləri vahid iqtisadi məntiq altında birləşdirildikdə istifadəçi qrupun ümumi resurs bazasını, borclanma yükünü və risk strukturunu daha dolğun qiymətləndirir. Ayrı-ayrı maliyyə hesabatları hüquqi məsuliyyət və vergi məqsədləri üçün zəruri olsa da, qrupun real maliyyə mövqeyini təkbaşına göstərmir. Konsolidə yanaşmanın nəzəri əsası iqtisadi vahid konsepsiyası ilə izah edilir; həmin konsepsiya qrupu idarəetmə və nəzarət baxımından vahid hesabat subyekti kimi qəbul edir (Müller, 2011; Săcărin, 2008). Beynəlxalq maliyyə hesabatlılığı sistemində konsolidə hesabatların tətbiqi nəzarət meyarı ilə əlaqələndirilir. IFRS 10 standartı ana müəssisənin digər subyekt üzərində səlahiyyətə, dəyişkən gəlirlərə məruz qalma və həmin gəlirlərə təsir etmək imkanına malik olduğu hallarda konsolidasiya öhdəliyinin yarandığını göstərir (IASB, 2011). Qrupdaxili satışların, xidmətlərin, borc və alacaqların silinməsi konsolidə göstəricilərin süni şişirdilməsinin qarşısını alır. Uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması isə eyni iqtisadi hadisələrin qrup daxilində eyni qayda ilə tanınmasını təmin edir (IFRS Foundation, 2018).

Azərbaycan şəraitində xidmət sektorunda qrup strukturlarının genişlənməsi konsolidə hesabatların aydınlığı məsələsini daha görünən edir. Ticarət şəbəkələri, telekommunikasiya, logistika, maliyyə xidmətləri və rəqəmsal xidmətlər üzrə fəaliyyət göstərən qruplarda müxtəlif proqram mühitləri, fərqli uçot vərdişləri və daxili xidmət müqavilələri eyni hesabat dövründə bir neçə metodoloji risk yaradır. Belə vəziyyətdə hesabatın aydınlığı yalnız rəqəmlərin cəmlənməsi ilə təmin edilmir; məlumatın mənşəyi, silinmə mexanizmi, ehtiyatların hesablanma bazası və açıqlamaların izah gücü birlikdə qiymətləndirilməlidir. Məqalənin məqsədi konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının aydınlığına təsir edən amilləri nəzəri və empirik əsasda təhlil etməkdir.

Tədqiqat

Tədqiqatın nəzəri hissəsi konsolidasiya prosesinin məzmununu, hesabatın iqtisadi məqsədini və metodoloji tələblərini əhatə edir. Konsolidasiya zamanı ana və törəmə müəssisələrin müvafiq maddələri sətir üzrə birləşdirilir, qrupdaxili əməliyyatlar isə hesabatlardan çıxarılır. Burada əsas məsələ hesabatın hüquqi şəxslər üzrə deyil, qrupun xarici tərəflərlə münasibətləri üzrə oxunmasıdır.

Daxili borcun eyni zamanda bir tərəfdə aktiv, digər tərəfdə öhdəlik kimi qalması konsolidə maliyyə vəziyyətini təhrif edir. Eyni məntiq daxili satışlardan yaranan gəlir və mənfəətə də aiddir; qrup öz daxilində mənfəət yarada bilmədiyinə görə həmin məbləğlər yekun nəticələrdən çıxarılmalıdır (Davis və Largay, 2008).

Empirik hissə sorğu məlumatları əsasında qurulmuşdur. Sorğuda xidmət sferasında çalışan 152 mütəxəssis iştirak etmişdir. Respondentlərin peşə tərkibi mühasibləri, auditorları, daxili auditorları, maliyyə menecerlərini və analitikləri əhatə etmişdir. Seçim məntiqi konsolidə hesabatların hazırlanması və yoxlanması ilə əlaqəsi olan şəxslərin mövqeyini ölçməyə əsaslanır. Q10 konsolidə hesabatların qrupun maliyyə vəziyyətini ayrıca hesabatlardan daha aydın göstərməsi barədə nəticə dəyişəni kimi qəbul edilmiş, Q11-Q15 isə müstəqil dəyişənlər kimi modelə daxil edilmişdir. Likert tipli suallar üzrə daxili uyğunluq Cronbach alfa əmsalı ilə qiymətləndirilmişdir. Əldə edilən 0,987 göstəricisi dəyişənlərin eyni ümumi konstruksiyanı, yəni konsolidə hesabatların keyfiyyət və aydınlıq ölçüsünü ifadə etdiyini göstərir. Sorğu cavablarının ilkin bölgüsü konsolidə prosesində ən çox vaxt aparan mərhələnin qrupdaxili borc və alacaqların tutuşdurulması olduğunu göstərmişdir. Bu mərhələ respondentlərin 28,9%-i tərəfindən əsas vaxt yükü kimi qeyd edilmişdir. Problem tipləri üzrə ən yüksək göstərici qrupdaxili əməliyyatların tam silinməməsi ilə bağlı olmuşdur: 27,0%. Valyuta məzənnələrinin düzgün tətbiq olunmaması 25,0%, ehtiyatların və qiymətləndirmələrin müxtəlif üsullarla hesablanması isə 21,7% səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Bu rəqəmlər göstərir ki, konsolidə hesabatın aydınlığı daha çox məlumatların mexaniki cəmlənməsindən deyil, qrupdaxili münasibətlərin dəqiq təmizlənməsindən asılıdır.

Cədvəl 1
Reqressiya modelinin ümumi göstəriciləri

Göstərici	**Qiymət**	**Şərh**
R	0,971	Dəyişənlər arasında çox yüksək əlaqə
R^2	0,944	Asılı dəyişəndəki variasiyanın 94,4%-i izah olunur
Düzəldilmiş R^2	0,942	Modelin izahat gücü müşahidə sayına görə sabit qalır
F	489,509	Modelin ümumi statistik əhəmiyyətliliyi yüksəkdir
Sig.	0,000	$p<0,001$ səviyyəsində model əhəmiyyətlidir
SEE	0,285	Proqnoz xətası aşağı səviyyədədir

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Çoxdəyişənli xətti reqressiya modeli ən kiçik kvadratlar üsulu ilə qiymətləndirilmişdir. Modelin ümumi göstəriciləri konsolidə hesabatların aydınlığına dair rəyin seçilmiş metodoloji amillərlə yüksək səviyyədə izah olunduğunu göstərir. Burada əsas məsələ yalnız modelin statistik uyğunluğu deyil, əmsalların hansı istiqamətdə və hansı güclə təsir göstərməsidir.

Cədvəl 2
Reqressiya əmsalları və əhəmiyyətlilik səviyyəsi

Müstəqil dəyişən	**B**	**Beta**	**t**	**Sig.**
Q11. Qrupdaxili borc və alacaqlar	0,757	0,722	9,552	0,000
Q12. Daxili əməliyyatların silinməsi	-0,016	-0,017	-0,210	0,834
Q13. Uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması	0,020	0,018	0,264	0,792

Müstəqil dəyişən	B	Beta	t	Sig.
Q14. Ehtiyatların hesablanması	0,264	0,265	2,711	0,008
Q15. Açıqlamaların keyfiyyəti	0,001	0,001	0,010	0,992

Mənbə: Araşdırma nəticəsində müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Əmsallar göstərir ki, Q11 dəyişəni modelin ən güclü izahedicisidir. Qrupdaxili borc və alacaqların düzgün tutuşdurulmaması haqqında razılıq balı artdıqca konsolidə hesabatların maliyyə vəziyyətini daha aydın göstərməsi barədə rəy də yüksəlir. B əmsalının 0,757 olması həmin faktorun praktiki çəkisini göstərir. Bu nəticə konsolidə balansın mahiyyəti ilə uyğundur: qrupun öz daxilində olan borc münasibətləri yekun hesabatda saxlanıldıqda aktiv və öhdəliklər real iqtisadi vəziyyətdən artıq görünür. Q14 dəyişəni də statistik baxımdan əhəmiyyətli çıxmışdır. Ehtiyatların hesablanması üzrə B əmsalı 0,264, p dəyəri isə 0,008 olmuşdur. Ehtiyatların hesablanması xüsusilə maliyyə alətləri, debitor borclar, zərərlə nəticələnə bilən müqavilələr və dəyərsizləşmə riskləri olan aktivlər üzrə konsolidə hesabatın aydınlığına təsir edir. Hər törəmə müəssisə eyni riskə fərqli qiymət verdikdə qrup səviyyəsində aktivlərin xalis dəyəri müqayisə edilə bilmir.

Q12, Q13 və Q15 dəyişənləri nəzəri baxımdan vacib olsa da, modeldə ayrıca statistik təsir göstərməmişdir. Daxili əməliyyatların silinməsi və uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması üzrə əhəmiyyətsiz nəticə həmin amillərin lazımsız olması kimi izah edilə bilməz. Daha əsaslı şərh ondan ibarətdir ki, respondentlərin böyük hissəsi bu tələbləri konsolidə prosesin baza şərti kimi qəbul edir və cavablar arasında kifayət qədər fərq yaranmır. Açıqlamaların keyfiyyəti üzrə sıfıra yaxın əmsal isə yerli praktikada hesabat qeydlərinin hələ də rəqəmlərin izahından daha çox formal tamamlayıcı blok kimi görülməsinə işarə edir (Glaum və b., 2013).

Tədqiqat nəticələri nəzəri çərçivə ilə empirik göstəriciləri eyni xəttə gətirir. İqtisadi vahid yanaşması qrupdaxili münasibətlərin hesabatlardan çıxarılmasını tələb edir, reqressiya nəticələri isə həmin tələbin hesabat aydınlığının ən güclü empirik izahedicisi olduğunu göstərir. Ehtiyatların hesablanması üzrə tapıntı da IFRS 9 və Konseptual Çərçivənin ehtiyatlı qiymətləndirmə məntiqi ilə uyğun gəlir. Burada aydınlıq yalnız sadə dil və ya qısa qeyd məsələsi deyil; aydınlıq rəqəmin iqtisadi məzmununun təhrif olunmadan təqdim edilməsidir. Praktik səviyyədə nəticələr qrup daxilində vahid konsolidasiya paketinin, standart kodlaşdırma sisteminin və elektron düzəliş jurnalının tətbiqini zəruri edir. Hər bir qrupdaxili əməliyyat qarşı tərəf kodu, müqavilə növü və dövr identifikatoru ilə daxil edildikdə silinmə fərqləri daha tez aşkar olunur. Ehtiyatların hesablanması üçün qrup səviyyəli metodoloji matris hazırlanmalı, həmin matris aktiv növü, risk kateqoriyası, istifadə edilən fərziyyə, məlumat mənbəyi və təsdiq edən bölmə üzrə minimum sahələri əhatə etməlidir. Məqalənin empirik nəticələri xidmət sektorunda konsolidasiya prosesinin sırf normativ uyğunluqdan kənara çıxdığını göstərir. Qrupdaxili hesablaşmaların düzgün aparılması rəhbərlik üçün likvidlik və borclanma qərarlarının, investor üçün risk qiymətləndirməsinin, auditor üçün isə əhəmiyyətli təhrif riskinin əsas yoxlama nöqtəsinə çevrilir. Ehtiyatların hesablanması da oxşar şəkildə həm balans maddələrini, həm mənfəət göstəricilərini, həm də kapitalın saxlanma keyfiyyətini formalaşdırır.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının aydınlığı yalnız hesabat formasının mövcudluğu ilə təmin edilmir. Aydınlıq qrupdaxili borc və alacaqların düzgün tutuşdurulması, ehtiyatların eyni metodoloji baza ilə hesablanması, uçot siyasətlərinin uyğunlaşdırılması və açıqlamaların iqtisadi məzmunu izah etməsi ilə formalaşır. Reqressiya modelinin nəticələrinə görə ən güclü təsir qrupdaxili hesablaşmaların uzlaşdırılması üzrə müəyyən

edilmişdir. Qrup daxilində qalan qarşılıqlı tələblər silinmədikdə hesabat istifadəçiyə real maliyyə mövqeyi deyil, təkrar sayılmış aktiv və öhdəlik həcmi təqdim edir.

Ehtiyatların hesablanması ikinci statistik əhəmiyyətli faktor kimi müəyyən edilmişdir. Qrup daxilində eyni riskə müxtəlif müəssisələr tərəfindən fərqli qiymət verilməsi aktivlərin xalis dəyərini və mənfəət göstəricilərini dəyişdirə bilir. Buna görə konsolidə hesabat hazırlayan müəssisələr ehtiyatlar üzrə vahid qiymətləndirmə matrisindən istifadə etməli, fərziyyələri və məlumat mənbələrini sənədləşdirməli, hər düzəlişi elektron audit izi ilə əlaqələndirməlidirlər. Uçot siyasətləri və açıqlamalar üzrə nəticələr isə daha çox institusional davranış fərqini göstərir; bəzi tələblər baza qayda kimi qəbul olunur, açıqlama keyfiyyəti isə praktikada hələ tam qiymətləndirilmir. Tədqiqatın nəticələri əsasında xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən qruplar üçün üç praktik istiqamət daha əsaslı görünür. Qrupdaxili əməliyyatlar vahid kodlaşdırma və qarşı tərəf təsdiqi ilə aparılmalı, konsolidə paketlər elektron formada standartlaşdırılmalı, düzəlişlər üzrə sübut bazası dövr sonunda deyil, əməliyyatın tanındığı mərhələdən qurulmalıdır. Bu tədbirlər hesabatın hazırlanma müddətini qısaldır, təkrar düzəlişləri azaldır və auditor üçün yoxlanıla bilən iz yaradır. Gələcək araşdırmalarda modelin sektorlar üzrə müqayisəli tətbiqi, açıqlama mətnlərinin oxunaqlılığı və rəqəmsal konsolidasiya platformalarının hesabat keyfiyyətinə təsiri ayrıca qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Q. Ə. (2019). *Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi*. Elm.
2. Azərbaycan Respublikasının Mühasibat uçotu haqqında Qanunu. (2004).
3. Baker, R. E., Christensen, T. E., & Cottrell, D. M. (2011). *Essentials of advanced financial accounting*. McGraw-Hill Higher Education.
4. Barth, M. E., Landsman, W. R., & Lang, M. H. (2008). International accounting standards and accounting quality. *Journal of Accounting Research, 46*(3), 467–498.
5. Dalatu, G. Z., Leah, K. N., & Mustapha, L. O. (2022). Issues of control in accounting: A comparative analysis of IAS 27 and IFRS 10. *European Journal of Accounting, Auditing and Finance Research, 10*(8), 39–47.
6. Davis, M., & Largay, J. (2008). Consolidated financial statements. *The CPA Journal, 78*(2), 26–31.
7. Glaum, M., Schmidt, P., Street, D. L., & Vogel, S. (2013). Compliance with IFRS 3 and IAS 36 disclosure requirements across European countries. *Accounting and Business Research, 43*(3), 163–204.
8. Hamidov, H. İ., & Ağasərov, E. F. (2019). Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşmasının metodoloji əsasları. *UNEC Elmi Xəbərləri, 7*(7), 60–70.
9. Hsu, A. W., Duh, R. R., & Cheng, K. (2012). Does the control-based approach to consolidated statements better reflect market value than the ownership-based approach? *Journal of Accounting, Auditing & Finance, 27*(4), 573–593.
10. IASB. (2011). *International Financial Reporting Standard 10: Consolidated financial statements*. IFRS Foundation.
11. IFRS Foundation. (2018). *Conceptual framework for financial reporting*. IFRS Foundation.
12. Müller, V. O. (2011). Value relevance of group financial statements based on entity vs parent company theory. *Accounting and Management Information Systems, 10*(3), 326–350.
13. Săcărin, M. (2008). Consolidation theories and their implications in financial reporting. *Audit Financiar, 6*(10), 29–39.
14. Yip, R. W. Y., & Young, D. (2012). Does mandatory IFRS adoption improve information comparability? *The Accounting Review, 87*(5), 1767–1789.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 303–308
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 303–308
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/303-308

Elektron lüğət əsasında Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəli təhlili

Murad Fərəczadə

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan və Fransız dillərinin elektron lüğət əsaslı tərcümə kontekstində müqayisəli dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan dilinin iltisaqi quruluşa, fransız dilinin isə roman dil ailəsinə məxsus analitik və flektiv xüsusiyyətlərə malik olması tərcümə prosesində ciddi morfoloji, sintaktik və semantik fərqlər yaradır. Məqalədə elektron lüğətlərin bu fərqlərin anlaşılmasında, sözlərin kök və şəkilçi quruluşunun təhlilində, kontekstual nümunələrin təqdimində və frazeoloji vahidlərin izahında mühüm rol oynadığı göstərilir. Bununla yanaşı, elektron lüğətlərin və maşın tərcüməsi sistemlərinin mədəni çalarları, idiomatik ifadələri və üslubi incəlikləri hər zaman tam şəkildə əks etdirə bilmədiyi vurğulanır. Nəticə olaraq, Azərbaycan-fransız tərcüməsində ən effektiv yanaşmanın elektron texnologiyalarla insan tərcüməçi bacarığının əməkdaşlığı olduğu qeyd edilir.*

Açar sözlər: *elektron lüğət, Azərbaycan dili, Fransız dili, müqayisəli təhlil, tərcümə, morfologiya, sintaksis, semantik qeyri-müəyyənlik, frazeologiya, mədəni uyğunlaşma*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: muradfereczade@gmail.com
Daxil oldu: 23 Noyabr 2025; Qəbul edildi: 19 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Comparative Analysis of Azerbaijani and French Languages Based on Electronic Dictionaries

Murad Fereczade

Abstract. *The article examines the comparative linguistic features of Azerbaijani and French in the context of electronic dictionary-based translation. It emphasizes that Azerbaijani, as an agglutinative Turkic language, and French, as a Romance language with analytical and inflectional features, differ significantly in morphology, syntax, semantics, and phraseology. These differences create challenges in lexical equivalence, grammatical transformation, contextual interpretation, and cultural adaptation. The article highlights the importance of electronic dictionaries in providing fast lexical access, grammatical explanations, contextual examples, phraseological information, and support for translation between structurally different languages. However, it also notes that electronic dictionaries and machine translation systems cannot fully replace human interpretation, especially in cases involving idioms, stylistic nuance, emotional tone, and culturally specific expressions.*

The article concludes that effective Azerbaijani-French translation depends on productive cooperation between digital tools and human linguistic competence.

Keywords: *electronic dictionary, Azerbaijani language, French language, comparative analysis, translation, morphology, syntax, semantic ambiguity, phraseology, cultural adaptation*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: muradfereczade@gmail.com
Received: 23 November 2025; Accepted: 19 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan dili və fransız dili arasında tərcümə mürəkkəb bir dilçilik prosesi təqdim edir, çünki iki dil fərqli dil ailələrinə aiddir və kökündən fərqli qrammatik strukturlara malikdir. Azərbaycan dili türk dil ailəsinə aiddir və iltisaqi strukturla xarakterizə olunur, fransız dili isə roman dil ailəsinə aiddir və analitik və birləşmə qrammatik xüsusiyyətləri nümayiş etdirir. Bu struktur fərqləri tərcümə zamanı leksik ekvivalentlik, qrammatik transformasiya, semantik şərh və kontekstual uyğunlaşmada çoxsaylı çətinliklər yaradır. Müasir rəqəmsal dövrdə elektron lüğətlər və tərcümə texnologiyaları bu cür çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün vacib vasitələrə çevrilmişdir. Onlar tərcüməçilərə və dil öyrənənlərə Azərbaycan və fransız dilləri arasındakı linqvistik fərqləri anlamaqda dəstək verən leksik məlumatlara, kontekstual nümunələrə, qrammatik izahlara, tələffüzə və çoxdilli yazışmalara sürətli çıxış təmin edir.

Tədqiqat

Elektron lüğətçiliyin inkişafı tərcümə tədqiqatlarını və çoxdilli ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Ənənəvi çap lüğətləri tez-tez əlçatanlıq, axtarış çevikliyi və kontekstual təmsilçilik baxımından məhdud idi. Lakin elektron lüğətlər istifadəçilərə flektiv formalar, semantik assosiasiyalar, frazeoloji vahidlər və kontekstual nümunələr arasında daha səmərəli axtarış aparmağa imkan verir. Dziemianko qeyd edir ki, elektron lüğətlər həm leksikoqrafiyanın strukturunu, həm də funksiyasını dəyişdirib, çünki rəqəmsal sistemlər leksik məlumatlar və multimedia dəstəyi ilə dinamik qarşılıqlı əlaqəyə imkan verir (Dziemianko, 2017). Bu inkişaf, birbaşa leksik ekvivalentliyin tez-tez mümkün olmadığı Azərbaycan və Fransız dilləri kimi struktur baxımından fərqli dillər üçün xüsusilə vacibdir.

Bu məqalənin məqsədi elektron lüğət əsaslı tərcümə çərçivəsində Azərbaycan və Fransız dillərinin müqayisəli linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Xüsusi diqqət morfologiya, sintaksis, semantika, frazeologiya və kontekstual şərhə yönəlib. Tədqiqatda həmçinin bu iki dil arasında tərcüməni asanlaşdırmaqda elektron lüğətlərin üstünlükləri və məhdudiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan dili ilə fransız dili arasındakı ən əhəmiyyətli fərqlərdən biri morfologiyada özünü göstərir. Azərbaycan dili qrammatik mənanın əsasən şəkilçiləşmə yolu ilə ifadə olunduğu iltisaqi bir dildir. Birdən çox şəkilçi tək bir leksik kökə proqnozlaşdırıla bilən və sistemli bir şəkildə bağlana bilər. Fransız dili isə qrammatik əlaqələri ifadə etmək üçün daha çox ön sözlərə, köməkçi fellərə, artikllərə və söz sırasına əsaslanır. Məsələn, Azərbaycan dilində "getməyəcəklərindən" kimi mürəkkəb forma "get-" (getmək) kökünə bağlı bir neçə qrammatik işarə ehtiva edir. Bu tək söz eyni zamanda zaman, inkar, cəm, şəxs və hal ifadə edə bilər. Fransız dilində eyni məna adətən bir neçə ayrı leksik element və sintaktik konstruksiya tələb edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan və fransız dilləri arasında tərcümə edən elektron lüğətlər yalnız leksik mənanı deyil, həm də morfoloji seqmentasiyanı

və qrammatik şərhi də emal etməlidir. Elektron lüğətlər bu kontekstdə xüsusilə faydalıdır, çünki onlar flektləşdirilmiş formaları avtomatik olaraq təhlil edə bilirlər. Müasir rəqəmsal leksikoqrafik sistemlər tez-tez Azərbaycan sözlərinin leksik kökünü və qrammatik işarələrini müəyyən edən morfoloji analizatorları ehtiva edir. Bu imkan, istifadəçilərin düzgün kök formasını əl ilə müəyyən etməkdə çətinlik çəkə biləcəyi ənənəvi çap lüğətləri ilə müqayisədə axtarış səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Fransız morfologiyası da azərbaycandilli istifadəçilər üçün çətinliklər yaradır. Fransız felləri geniş qoşma nümunələri, cins uyğunluğu və Azərbaycan qrammatik kateqoriyalarına birbaşa uyğun gəlməyən nizamsız formalar nümayiş etdirir. Məsələn, qrammatik cins fransız dilində mühüm rol oynayır, lakin azərbaycan dilində mövcud deyil. Buna görə də elektron lüğətlər yalnız leksik ekvivalentliyi deyil, həm də istifadəçilərə iki dil arasındakı struktur fərqlərini anlamağa kömək edən qrammatik izahlar təqdim etməlidir. Ceksona (2002) görə, müasir leksikoqrafiya getdikcə qrammatik məlumatı leksik təsvirlə birləşdirir, çünki məna tamamilə struktur kontekstindən ayrıla bilməz. Bu prinsip, morfoloji sistemlərin əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyi azərbaycan-fransız tərcüməsində xüsusilə vacib hala gəlir.

Morfologiyadan başqa, Azərbaycan və Fransız dilləri də sintaksis baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dili ümumiyyətlə Müəllif-Obyekt-Feil söz sırasına uyğundur, fransız dili isə adətən Müəllif-Feil-Obyekt strukturundan istifadə edir. Bu fərqlər cümlə quruluşuna, vurğuya və tərcümə strategiyalarına təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan cümlə strukturu tez-tez feli cümlənin sonunda yerləşdirir, fransız dili isə feli mübtəda daha yaxın tələb edir. Tərcümə zamanı bu struktur fərqi əhəmiyyətli sintaktik transformasiya tələb edə bilər. Yalnız birbaşa leksik ekvivalentlər təqdim edən elektron lüğətlər bu cür mürəkkəbliklərin öhdəsindən gəlmək üçün çox vaxt kifayət deyil, çünki dəqiq tərcümə daha geniş kontekstual anlayışdan asılıdır. Semantik qeyri-müəyyənlik də Azərbaycan-fransız tərcüməsində mühüm məsələdir. Tək bir Azərbaycan sözü kontekstdən, üslubdan və ya kommunikativ niyyətdən asılı olaraq bir neçə fransız ekvivalentinə uyğun gələ bilər. Eynilə, bir çox fransız ifadələri Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə edilə bilməyən mənalara malikdir. Məsələn, fransızca "prendre" felinin çoxsaylı kontekstual mənaları var, o cümlədən "götürmək", "tutmaq", "istehlak etmək" və ya "etmək" ifadələrində göründüyü ifadədən asılı olaraq. Azərbaycan tərcüməsində düzgün ekvivalent semantik kontekstə görə dəyişir. Kollokasiyalar, frazeoloji vahidlər və orijinal istifadə nümunələri daxil edən elektron lüğətlər istifadəçilərə ənənəvi ikidilli lüğətlərdən daha effektiv şəkildə uyğun mənaları müəyyən etməyə kömək edir.

Baker (1992) tərcümədə ekvivalentliyin yalnız söz səviyyəsində mövcud olmadığını vurğulayır; bu, həmçinin qrammatika, mətn quruluşu, praqmatika və mədəni konteksti də əhatə edir. Buna görə də elektron lüğətlər getdikcə daha vacib rol oynayır, çünki onlar birbaşa tərcümə ekvivalentləri ilə yanaşı kontekstual nümunələr və semantik aydınlaşdırma təmin edə bilirlər. Digər bir semantik çətinlik çoxmənalılıq və idiomatik ifadələrlə bağlıdır. Azərbaycan və fransız dillərində mənaları yalnız hərfi tərcümə ilə başa düşülə bilməyən çoxsaylı mədəni spesifik idiomlar mövcuddur. Maşın tərcümə sistemləri tez-tez bu cür ifadələrlə mübarizə aparır, çünki onlar daha dərin mədəni əlaqələrdən daha çox statistik nümunələri təhlil edirlər. Nəticə etibarilə, insan təfsiri bir çox mürəkkəb semantik vəziyyətlər üçün zəruri olaraq qalır. Frazeoloji vahidlər və mədəni cəhətdən işarələnmiş ifadələr Azərbaycan-fransız tərcüməsində digər bir böyük çətinlikdir. Hər bir dil öz dilində danışanların tarixi təcrübəsini, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini və ünsiyyət vərdişlərini əks etdirir. Nəticədə, idiomlar və məcazi ifadələr çox vaxt milli mədəniyyətlə dərindən bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində türk mədəni ənənələrindən və şifahi nitq nümunələrindən qaynaqlanan bir çox ifadələr mövcuddur, fransız frazeologiyası isə tez-tez Latın dil irsini və Avropa ədəbi ənənələrini əks etdirir. Bu cür ifadələrin birbaşa tərcüməsi qeyri-təbii və ya mənasız nəticələrə səbəb ola bilər.

Elektron lüğətlər getdikcə bu problemi frazeoloji verilənlər bazaları, kontekstual nümunələr və korpus əsaslı istifadə nümunələri daxil etməklə həll etməyə çalışır. Bəzi inkişaf etmiş sistemlər həmçinin ifadənin formal, qeyri-rəsmi, istehzalı və ya emosional olaraq işarələnmiş olub olmadığını

göstərən praqmatik izahatlar təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər tərcüməçilər üçün çox dəyərlidir, çünki frazeoloji ekvivalentlik çox vaxt hərfi tərcümədən daha çox uyğunlaşma tələb edir. Mədəni uyğunlaşma ədəbi və audiovizual tərcümədə xüsusilə vacibdir. Tərcüməçilər yalnız informasiya mənasını deyil, həm də emosional tonu, stilistik nüansı və ünsiyyət effektini qorumalıdırlar. Elektron lüğətlər leksik tədqiqatlara kömək etsələr də, onlar insan mədəni səriştəsini və interpretasiya qabiliyyətini tam əvəz edə bilməzlər. House (2015) tərcümə keyfiyyətinin sırf leksik uyğunluqdan daha çox praqmatik və mədəni adekvatlıqdan asılı olduğunu iddia edir. Bu perspektiv xüsusilə Azərbaycan-fransız tərcüməsi üçün aktualdır, çünki bir çox ifadələr ekvivalent kommunikativ təsirə nail olmaq üçün kontekstual yenidənqurma tələb edir. Elektron lüğətlər tərcüməçilər, tələbələr və Azərbaycan və fransız dilləri ilə işləyən tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz vasitələrə çevrilib. Onların əsas üstünlüyü əlçatanlıq və sürətdədir. İstifadəçilər rəqəmsal platformalar vasitəsilə tərifləri, qrammatik məlumatları, tələffüzü, kontekstual nümunələri və tərcümə ekvivalentlərini tez bir zamanda əldə edə bilərlər.

Ənənəvi çap lüğətlərindən fərqli olaraq, elektron sistemlər qeyri-xətti axtarış metodlarını da dəstəkləyir. İstifadəçilər fleksiyalı formalar, semantik sahələr, birləşmələr və ya qismən söz strukturları vasitəsilə axtarış apara bilərlər. Bu çeviklik xüsusilə Azərbaycan dili üçün faydalıdır, çünki onun iltihaplı morfologiyası tez-tez uzun və mürəkkəb leksik formalar yaradır. Digər vacib üstünlük digər rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiya ilə bağlıdır. Elektron lüğətlər getdikcə maşın tərcümə sistemləri, dil korpusları, tələffüz verilənlər bazaları və təhsil platformaları ilə əlaqələndirilir. Bu inteqrasiya həm dil öyrənməsini, həm də peşəkar tərcüməni dəstəkləyən daha geniş çoxdilli ekosistem yaradır. Lakin elektron lüğətlər də müəyyən məhdudiyyətlər nümayiş etdirir. Bəzi ikidilli Azərbaycan-fransız lüğətlərində natamam leksik verilənlər bazaları və ya qeyri-kafi kontekstual izahat var. Bir çox hallarda rəqəmsal sistemlər stilistik nüansı və ya praqmatik mənanı nəzərə almadan birbaşa ekvivalentliyə üstünlük verir. Nəticə etibarilə, istifadəçilər qrammatik cəhətdən düzgün, lakin kontekstual olaraq uyğun olmayan tərcümələri seçə bilərlər. Problem az resurslu dil kontekstlərində daha çox nəzərə çarpır. İngilis və ya fransız dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dili daha məhdud rəqəmsal linqvistik resurslara malikdir. Nəticədə, Azərbaycan dilini əhatə edən maşın tərcüməsi və elektron lüğət sistemləri bəzən uyğunsuz və ya semantik cəhətdən qeyri-dəqiq nəticələr verir. UNESCO vurğulayır ki, çoxdilli rəqəmsal inkişaf dil müxtəlifliyinin qorunması və dil texnologiyalarına bərabər çıxışın yaxşılaşdırılması üçün vacibdir (UNESCO, 2026).

Bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, elektron lüğətlər süni intellekt, korpus dilçiliyi və hesablama leksikoqrafiyasındakı irəliləyişlər sayəsində təkmilləşməyə davam edir. Müasir sistemlər getdikcə daha dəqiq tərcümə proseslərini dəstəkləyən leksik məlumatları kontekstual təhlil, semantik şəbəkələr və çoxdilli verilənlər bazaları ilə birləşdirir. Elektron lüğətlər və maşın tərcüməsi texnologiyaları çoxdilli ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirsə də, insan tərcüməsi Azərbaycan-fransız tərcüməsində vacib olaraq qalır. Dil sadəcə leksik əvəzetmənin mexaniki sistemi deyil; həm də mədəni, emosional və kommunikativ bir fenomendir. İnsan tərcüməçiləri texnoloji sistemlərin tam şəkildə təkrarlaya bilmədiyi interpretasiya qabiliyyətlərinə malikdirlər. Onlar tez-tez avtomatlaşdırılmış sistemlər üçün əlçatmaz qalan istehzanı, metaforanı, emosional nüansı, stilistik niyyəti və mədəni assosiasiyaları başa düşürlər. Bu, xüsusilə ədəbi mətnləri, siyasi müzakirələri, yumoru və ya mədəni cəhətdən həssas materialları tərcümə edərkən vacibdir. Müasir tərcümə getdikcə insanlar və rəqəmsal texnologiyalar arasında əməkdaşlıq vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Elektron lüğətlər leksik tədqiqatları sürətləndirir və çoxdilli məlumatlara sürətli çıxış təmin edir, insan tərcüməçiləri isə kontekstual dəqiqliyi, stilistik uyğunluğu və kommunikativ adekvatlığı təmin edir. Bu əməkdaşlıq modeli tərcümə tədqiqatlarının gələcək istiqamətini əks etdirir.

Tərcüməçiləri əvəz etmək əvəzinə, elektron lüğətlər və süni intellekt əsaslı sistemlər səmərəliliyi və əlçatanlığı artıran dəstəkləyici alətlər kimi fəaliyyət göstərir. Ən effektiv tərcümə prosesi texnoloji yardım insanın linqvistik səriştəsi və mədəni şüuru ilə birləşdirildikdə ortaya çıxır. Azərbaycan və

fransız dillərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu dillər arasında tərcümə çoxsaylı morfoloji, sintaktik, semantik və mədəni çətinliklərlə üzləşir. Azərbaycan dilinin iltisaqi strukturu fransız dilinin analitik və birləşmə xüsusiyyətlərindən köklü şəkildə fərqlənir və leksik ekvivalentlikdə və qrammatik transformasiyada çətinliklər yaradır.

Nəticə

Elektron lüğətlər kontekstual nümunələr, qrammatik izahat, frazeoloji məlumatlar və sürətli leksik giriş təmin etməklə bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında getdikcə daha vacib rol oynayır. Onların maşın tərcümə sistemləri və rəqəmsal linqvistik resurslarla inteqrasiyası çoxdilli ünsiyyəti və tərcümə səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Buna baxmayaraq, elektron lüğətlər tərcümənin mürəkkəbliyini tamamilə aradan qaldıra bilmir. Kontekstual mənanı, stilistik nüansı və mədəni spesifikliyi anlamaq üçün insan təfsiri zəruri olaraq qalır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan-fransız tərcüməsinin gələcəyi insanlar və texnologiyalar arasında rəqabətdən deyil, linqvistik təcrübə və rəqəmsal innovasiya arasında məhsuldar əməkdaşlığa bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (2010). *Müasir Azərbaycan dilində leksikologiya məsələləri*. Elm Nəşriyyatı.
2. Abdullayev, M. (2005). *Fransız–Azərbaycan lüğəti*. Şərq-Qərb.
3. Ağayeva, S. (2019). *Elektron lüğətlərin tərcümə prosesində rolu*. Təhsil.
4. Aliyeva, A. (2025). Idioms with animal components in Azerbaijani and French. *Journal of Philology and Universal Research Methods*.
5. Bergenholtz, H., & Tarp, S. (1995). *Manual of specialised lexicography*. John Benjamins.
6. Budykina, V. G. (2014). The role of electronic dictionaries in language acquisition, translation and intercultural communication.
7. Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
8. Crystal, D. (2003). *English as a global language*. Cambridge University Press.
9. Domínguez Vázquez, M. J. (2023). *Recursos lexicográficos electrónicos multilingües y plurilingües*.
10. Dziemianko, A. (2010). Paper or electronic? The role of dictionary form in language reception, production and the retention of meaning and collocations. *International Journal of Lexicography*.
11. Dziemianko, A. (2017). Electronic dictionaries. In *The Routledge handbook of lexicography*. Routledge.
12. Əliyev, K. (2015). *Tətbiqi dilçilik və tərcümə problemləri*. Mütərcim.
13. Əlizadə, R. (2024). *Elektron tərcümə sistemləri və müasir dil texnologiyaları*. Elm və Təhsil.
14. Gambier, Y., & van Doorslaer, L. (2010). *Handbook of translation studies*. John Benjamins.
15. Hacıyev, T. (2008). *Fransız dili izahlı lüğəti*. Maarif.
16. Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The translator as communicator*. Routledge.
17. Həsənov, C. (2024). Presentation of words in electronic dictionaries and modern lexicography. *Bakı Dövlət Universiteti*.
18. House, J. (2015). *Translation quality assessment: Past and present*. Routledge.
19. Hüseynov, E. (2013). *Tərcümə nəzəriyyəsinin əsasları*. Apostroff.
20. Hüseynova, N. (2016). *Azərbaycan–Fransız danışıq və tərcümə lüğəti*. Elm və Təhsil.
21. İsmayılov, B. B. (Ed.). (2018). *Müasir Fransız–Azərbaycan lüğəti*. ADU Nəşriyyatı.
22. Jackson, H. (2002). *Lexicography: An introduction*. Routledge.
23. Qasımov, V. (2012). *Fransız dili üçün tərcümə lüğəti*. Müəllim.
24. Quliyev, S. (2012). *Tərcümədə ekvivalentlik problemləri*. Elm.
25. Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The art and craft of lexicography*. Cambridge University Press.
26. Lew, R. (2010). Multimodal lexicography: The representation of meaning in electronic dictionaries.

27. Mahmudova, R. (2023). *The dictionary block in the national corpus of the Azerbaijani language*. Bakı.
28. Məmmədov, İ. (2008). *Dilçilik və elektron resurslar*. Nurlan.
29. Məmmədov, R. (2010). *Azərbaycan–Fransız lüğəti*. Şərq-Qərb.
30. Məmmədova, L. (2018). *Kontekst və məna problemləri tərcümədə*. Elm və Təhsil.
31. Nesi, H. (2009). Dictionaries in electronic form. In *The Oxford history of English lexicography*. Oxford University Press.
32. Nielsen, S. (1994). *The bilingual LSP dictionary*. Gunter Narr Verlag.
33. Parvanov, Y. (2011). *Notes on electronic lexicography*.
34. Rəhimov, C. (2017). *Elektron lüğətlərin funksional imkanları*. Elm və Təhsil.
35. Romary, L., & Witt, A. (2014). *Méthodes pour la représentation informatisée de données lexicales*.
36. Rundell, M. (2007). The dictionary of the future. *Lexicographica*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 309–313
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 309–313
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/309-313

Qonaqpərvərlik sənayesinin müasir problemləri

Nicat Əliyev

Xülasə. *Bu mövzu çərçivəsində qonaqpərvərlik sənayesinin müasir dövrdə qarşılaşdığı əsas problemlər geniş şəkildə təhlil olunur və onların sektora təsiri çoxşaxəli yanaşma ilə izah edilir. Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi beynəlxalq rəqabəti artırmaqla yanaşı, müəssisələrdən daha çevik və innovativ idarəetmə tələb edir. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi, xüsusilə rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma, xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək imkanı yaratsa da, bu sahədə uyğunlaşma problemlərini də gündəmə gətirir. Dəyişən istehlakçı davranışları, fərdiləşdirilmiş xidmətlərə artan tələbat və onlayn platformaların geniş yayılması müəssisələri yeni strategiyalar formalaşdırmağa vadar edir. Bununla yanaşı, əmək qüvvəsi çatışmazlığı, ixtisaslı kadrların azlığı və işçi dövriyyəsinin yüksək olması sektorun davamlı fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Pandemiya sonrası bərpa mərhələsində isə maliyyə itkiləri, təhlükəsizlik standartlarının yüksəldilməsi və bazarın qeyri-sabitliyi əsas çətinliklər kimi çıxış edir. Eyni zamanda, ekoloji davamlılıq və sosial məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi müəssisələr üçün yeni öhdəliklər yaradır. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, qonaqpərvərlik sektorunun uğurlu inkişafı üçün strateji planlaşdırma, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi, insan resurslarının peşəkar inkişafı və müştəri yönümlü innovativ yanaşmaların tətbiqi vacib şərtlər kimi ön plana çıxır.*

Açar sözlər: *qonaqpərvərlik sənayesi, müasir problemlər, strateji planlaşdırma, rəqəmsal transformasiya, pandemiyanın təsiri, əmək bazarı problemləri, davamlı inkişaf və ekoloji məsuliyyət*

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: nicateliyev637@gmail.com
Daxil oldu: 14 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 2 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Modern Problems of the Hospitality Industry

Nijat Aliyev

Abstract. *Within the framework of this topic, the main challenges faced by the hospitality industry in the modern era are comprehensively analyzed, and their impact on the sector is explained through a multifaceted approach. The acceleration of globalization increases international competition while requiring businesses to adopt more flexible and innovative management practices. The implementation of technological innovations, especially digitalization and automation, creates opportunities to improve service quality, but also brings adaptation challenges. Changing consumer behavior, the growing demand for personalized services, and the widespread use of online platforms force businesses to develop new strategies. At the same time, labor shortages, the lack of qualified personnel, and high employee turnover negatively affect the sustainable operation of the sector.*

In the post-pandemic recovery phase, financial losses, the need to enhance safety standards, and market instability emerge as major difficulties. Additionally, the implementation of environmental sustainability and social responsibility principles creates new obligations for enterprises. The research concludes that for the successful development of the hospitality industry, key priorities should include strategic planning, accelerating digital transformation, developing human resources, and adopting customer-oriented and innovative approaches.

Keywords: *hospitality industry, modern problems, strategic planning, digital transformation, impact of the pandemic, labor market challenges, sustainable development, environmental responsibility*

Azerbaijan University of Tourism and Management, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: nicateliyev637@gmail.com
Received: 14 January 2026; Accepted: 2 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qonaqpərvərlik sənayesi müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik və strateji sahələrindən biri kimi çıxış edir. Turizm, otelçilik, ictimai iaşə və əyləncə kimi alt sahələri özündə birləşdirən bu sektor yalnız iqtisadi baxımdan deyil, həm də sosial və mədəni baxımdan cəmiyyətlərin inkişafına mühüm töhfələr verir. Lakin sürətlə dəyişən dünya şəraitində bu sahənin üzləşdiyi problemlər də getdikcə daha çox mürəkkəbləşir və çoxşaxəli xarakter daşıyır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2023). Son illər ərzində qonaqpərvərlik sənayesində ciddi transformasiyalar müşahidə olunur. Qloballaşma, texnoloji yeniliklər və rəqəmsallaşma prosesi, istehlakçı davranışlarında baş verən dəyişikliklər, əmək bazarındakı çatışmazlıqlar və pandemiya sonrası dövr bu sahənin üzərinə bir sıra yeni məsuliyyətlər və təzyiqlər qoymuşdur. Xüsusilə COVID-19 pandemiyası qonaqpərvərlik sektorunun dayanıqlılığını sınağa çəkmiş, fəaliyyət modellərinin və idarəetmə yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə sektor həm maliyyə baxımından, həm də insan resurslarının idarə edilməsi və müştəri münasibətləri sahəsində dərin sarsıntılar yaşamışdır (Səhratlı, 2025).

Bundan əlavə, müasir dövrün əsas tələblərindən biri olan davamlı inkişaf konsepsiyası da qonaqpərvərlik sənayesinin fəaliyyətində mühüm yer tutmağa başlamışdır. Ətraf mühitin qorunması, yerli icmalarla qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulması, sosial məsuliyyət və enerji səmərəliliyi kimi faktorlar artıq sektorda uğur qazanmaq üçün sadəcə əlavə üstünlük deyil, zəruri şərtə çevrilmişdir. Müştərilərin artan gözləntiləri və fərdiləşdirilmiş xidmətlərə olan tələbat isə xidmət keyfiyyətinin, innovativ yanaşmaların və rəqəmsal alətlərin tətbiqinin vacibliyini daha da önə çıxarır (Əliyev, 2020). Bu tədqiqat işində məqsəd, qonaqpərvərlik sənayesinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, onun qarşılaşdığı əsas problemləri müəyyənləşdirmək və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün mümkün strategiyaları təhlil etməkdir. Mövcud çağırışlara uyğun effektiv həll yollarının hazırlanması və tətbiqi, bu sahənin gələcək inkişafı və dayanıqlılığı baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir (Qafarlı, 2025).

Tədqiqat

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir dövrdə qonaqpərvərlik sənayesinin qarşılaşdığı əsas problemləri dərin şəkildə araşdırmaq, bu problemlərin səbəblərini və təsir dairələrini təhlil etmək, eyni zamanda onların həlli yollarını müəyyənləşdirərək sektorun davamlı inkişafına töhfə verməkdir. Tədqiqat çərçivəsində qloballaşma, texnoloji yeniliklər, pandemiyanın nəticələri, əmək bazarındakı

dəyişikliklər, dəyişən müştəri davranışları və ekoloji tələblər kimi amillərin qonaqpərvərlik sahəsinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, sektorun strukturu, idarəetmə modelləri və innovativ yanaşmaları nəzərdən keçirilmiş, mövcud vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi aparılmışdır (United Nations World Tourism Organization (UNWTO), 2022). Tədqiqat zamanı həm nəzəri, həm də empirik yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili, beynəlxalq təcrübələrin müqayisəsi, sistemli və müqayisəli analiz metodları tətbiq edilmişdir. Əldə edilən nəticələr əsasında strateji planlaşdırma, rəqəmsal transformasiya, insan resurslarının inkişafı və müştəri yönümlü xidmətlərin artırılması istiqamətində konkret elmi əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlanmışdır (Ivanov və Webster, 2017).

Bu araşdırma həm elmi-nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə ki, tədqiqat nəticələri qonaqpərvərlik müəssisələrinin strateji qərar qəbuletmə prosesində istifadə oluna bilər, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın inkişafına, eləcə də yeni idarəetmə modellərinin formalaşdırılmasına yardımçı ola bilər. Azərbaycan və digər oxşar inkişaf mərhələsində olan ölkələr üçün bu tədqiqat, qonaqpərvərlik sektorunun rəqabətqabiliyyətli, dayanıqlı və müasir tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi baxımından praktik əhəmiyyət daşıyır (Hüseynova, 2019). Qonaqpərvərlik sənayesi müasir dövrdə çoxsaylı çağırışlarla üzləşir ki, bunlar sektorun dayanıqlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir. Əvvəlcə, qloballaşmanın sürətlənməsi və texnoloji inqilab sektorun fəaliyyət prinsiplərini köklü şəkildə dəyişdirir. Rəqəmsal transformasiya otel və restoran xidmətlərinin təşkili, müştəri münasibətlərinin idarə olunması və marketinq strategiyalarında yeni imkanlar yaratsa da, bununla yanaşı, rəqabətin intensivləşməsinə və bazarda fərqlənmək üçün innovativ yanaşmaların zəruriliyinə səbəb olur (Pizam, 2021). Əmək bazarındakı dəyişikliklər və ixtisaslı kadr çatışmazlığı qonaqpərvərlik sənayesinin ən aktual problemlərindən biridir. Bu sektor yüksək xidmət keyfiyyəti üçün peşəkar və motivasiyalı işçi qüvvəsi tələb edir, lakin əmək şəraitinin çətinliyi, aşağı maaşlar və pandemiya sonrası iqtisadi qeyri-müəyyənliklər işçi qüvvəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, müəssisələr insan resurslarının idarə edilməsində yeni yanaşmalar və stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq etməyə məcbur olurlar (Sirdaov, 2018).

COVID-19 pandemiyası qonaqpərvərlik sektorunda həm qısa, həm də uzunmüddətli problemlər yaratmışdır. Pandemiya dövründə qapalı qalan otel və restoranlar böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşmiş, müştəri tələbatının kəskin azalması biznes modellərinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Pandemiya sonrası dövrdə isə bərpa prosesindəki çətinliklər, yeni sanitariya normalarına uyğunlaşma və müştəri inamının bərpası əsas vəzifələr kimi önə çıxır (Kandampully və b., 2018). Bundan əlavə, davamlılıq və ekoloji məsuliyyət qonaqpərvərlik sənayesinin müasir gündəmində xüsusi yer tutur. İstehlakçıların ətraf mühitə və sosial məsuliyyətə dair artan tələbləri müəssisələri daha ekoloji təmiz texnologiyalar tətbiq etməyə, tullantıların azaldılmasına və enerji səmərəliliyinin artırılmasına təşviq edir. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə həm iqtisadi, həm də sosial faydalar yaradır (Rashid və b., 2020). Müştəri davranışlarında baş verən dəyişikliklər də sektorda strateji dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsal kanalların geniş yayılması, fərdiləşdirilmiş xidmətlərə olan tələbatın artması, təhlükəsizlik və sağlamlıq standartlarına yüksək önəm verilməsi müəssisələrin fəaliyyətində yeni yanaşmalar tələb edir. Xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, innovasiyaların tətbiqi və müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi rəqabətdə üstünlük qazanmaq üçün əsas amillərə çevrilmişdir.

Bütün bu amillər qonaqpərvərlik sənayesində strateji planlaşdırmanın, insan resurslarının inkişaf etdirilməsinin və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması önəmlidir. Bununla yanaşı, sektor iştirakçıları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və dövlət dəstəyinin artırılması dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır (Zeng, Carter, & De Lacy, 2019).

Nəticə

Qonaqpərvərlik sənayesi müasir dövrdə sürətlə dəyişən iqtisadi, sosial və texnoloji şəraitin təsiri altında bir sıra mürəkkəb problemlərlə üzləşir. Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya bu sektorda innovasiyaların sürətlə tətbiqini tələb etsə də, eyni zamanda rəqabətin güclənməsinə və bazar iştirakçıları üçün davamlı təzyiqlərin yaranmasına səbəb olur. Əmək bazarında ixtisaslı kadr çatışmazlığı isə xidmət keyfiyyətinin qorunması və artırılması üçün ciddi çağırışlar yaradır, bu da insan resurslarının idarə olunması sahəsində yeni yanaşmaların tətbiqini labüd edir.

Pandemiya qonaqpərvərlik sektoruna ağır zərbə vuraraq onun iqtisadi dayanıqlılığını sınağa çəkdi, lakin bu dövr eyni zamanda yenidənqurma və bərpa üçün imkanlar yaratdı. Yeni sanitariya normaları, müştəri təhlükəsizliyinə daha yüksək diqqət və dəyişən istehlakçı davranışları sektorun fəaliyyət mexanizmlərini köklü şəkildə yenidən qurmağa vadar edir. Bu prosesdə rəqəmsal xidmətlərin və innovativ texnologiyaların rolu daha da artır, müəssisələr üçün rəqəmsal adaptasiya zərurətə çevrilir. Davamlı inkişaf və ekoloji məsuliyyət anlayışları qonaqpərvərlik sektorunda strateji prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Müştərilərin artan ekoloji şüuru və beynəlxalq tələblər müəssisələri ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə, tullantıların idarə olunmasına və enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəldir. Bu isə yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi faydaların əldə edilməsinə şərait yaradır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, qonaqpərvərlik sənayesində müasir problemlərin həlli üçün inteqrativ yanaşma tələb olunur. Strateji planlaşdırma, rəqəmsal transformasiya, insan resurslarının inkişafı və müştəri yönümlü xidmətlərin artırılması bu yanaşmanın əsas komponentləridir. Beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması da sektorda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə olaraq, qonaqpərvərlik sənayesinin müasir çağırışlarına adekvat cavab vermək üçün sektorun bütün iştirakçılarının – müəssisə rəhbərləri, dövlət orqanları, əməkdaşlar və müştərilərin birgə səyi və qarşılıqlı dəstəyi vacibdir. Bu sahədə müasir idarəetmə yanaşmaları və innovativ həllər tətbiq edilərsə, qonaqpərvərlik sektoru ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamağa davam edəcək və beynəlxalq səviyyədə rəqabət üstünlüyü qazanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). *Azərbaycan turizm sektorunun inkişaf strategiyası 2023–2030*. DTA.
2. Əliyev, R. (2020). *Qonaqpərvərlik sənayesinin inkişaf perspektivləri*. Nurlan Nəşriyyatı.
3. Hüseynova, S. (2019). Qonaqpərvərlik sektorunda insan resurslarının idarə olunması. *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı, 4*(2), 45–58.
4. Ivanov, S., & Webster, C. (2017). *Tourism and hospitality management: New trends and technologies*. Routledge.
5. Kandampully, J., Zhang, T., & Jaakkola, E. (2018). Customer experience management in hospitality: A literature synthesis, new understanding and research agenda. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 30*(1), 21–56.
6. Pizam, A. (2021). *International encyclopedia of hospitality management* (3rd ed.). Elsevier.
7. Qafarlı, Ə. (2025). Qonaqpərvərlik sənayesində rəqəmsal risklərin azaldılmasında AI və bulud sistemlərinin əhəmiyyəti. *Elmi Tədqiqat Jurnalı, 5*(10), 99–103.
8. Rashid, N., & Zainal, S. R. M. (2020). Impact of COVID-19 on hospitality industry: A case study of hotels in Malaysia. *Journal of Tourism and Hospitality, 9*(2), 1–15.
9. Səhratlı, F. (2025). Azərbaycanda qonaqpərvərlik sənayesinin əsas komponentləri və funksional strukturu. *Elmi İş Jurnalı, 19*(6), 113–116.
10. Sidorov, V. P. (2018). *Sovremennye problemy gostinichnogo biznesa*. Izdatelstvo Yurayt.

11. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2022). *Sustainable tourism for development guidebook*. UNWTO Publications.
12. Zeng, Z., Carter, R. W., & De Lacy, T. (2019). Understanding the adoption of sustainability practices in the hospitality industry: An innovation adoption perspective. *Journal of Sustainable Tourism, 27*(7), 995–1013.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 314–319
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 314–319
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/314-319

Overview of Consumer Protection Needs

Nigar Mustafayeva

Abstract. *Consumer protection is a crucial aspect of modern economies, ensuring that consumers are shielded from unfair practices, unsafe products, and misleading marketing tactics. The primary aim of consumer protection is to safeguard the rights of individuals and promote fair trade. As markets grow more complex and globalized, the need for robust consumer protection mechanisms becomes even more significant. Key areas of concern include the prevention of fraud, ensuring product safety, regulating advertising practices, and providing clear avenues for complaint and redress.*
Effective consumer protection laws create a balance between business interests and the welfare of consumers, enhancing trust in the market. In developing and developed nations alike, governments have introduced various legal frameworks and regulatory bodies to oversee market activities and enforce consumer rights. In the digital age, issues like data privacy, online scams, and cross-border transactions have introduced new challenges, prompting ongoing reforms in consumer protection laws.
To adapt to these changing dynamics, consumer protection frameworks must be dynamic, offering flexible responses to emerging risks while maintaining a foundation of strong consumer rights. This may include strengthening regulations, raising awareness among consumers, and fostering collaboration between governments, businesses, and civil society organizations.

Keywords: *consumer, trade, product, marketing, digital*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: nigar-axundova@inbox.ru
Received: 10 January 2026; Accepted: 27 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

İstehlakçı hüquqlarının qorunması ehtiyaclarına ümumi baxış

Nigar Mustafayeva

Xülasə. *İstehlakçıların müdafiəsi müasir iqtisadiyyatların vacib bir aspektidir və istehlakçıların ədalətsiz təcrübələrdən, təhlükəli məhsullardan və yanlış marketinq taktikalarından qorunmasını təmin edir. İstehlakçıların müdafiəsinin əsas məqsədi fərdlərin hüquqlarını qorumaq və ədalətli ticarəti təşviq etməkdir. Bazarlar daha mürəkkəbləşdikcə və qloballaşdıqca güclü istehlakçıların müdafiəsi mexanizmlərinə ehtiyac daha da əhəmiyyətli olur. Əsas narahatlıq doğuran sahələrə fırıldaqçılığın qarşısının alınması, məhsul təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, reklam təcrübələrinin tənzimlənməsi və şikayət və həll üçün aydın yolların təmin edilməsi daxildir.*

Effektiv istehlakçıların müdafiəsi qanunları biznes maraqları ilə istehlakçıların rifahı arasında tarazlıq yaradır və bazara etimadı artırır. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətlər bazar fəaliyyətlərinə nəzarət etmək və istehlakçı hüquqlarını təmin etmək üçün müxtəlif hüquqi çərçivələr və tənzimləyici orqanlar tətbiq ediblər. Rəqəmsal dövrdə məlumatların məxfiliyi, onlayn fırıldaqçılıq və sərhədyanı əməliyyatlar kimi məsələlər yeni çətinliklər yaradıb və istehlakçıların müdafiəsi qanunlarında davamlı islahatlara səbəb olub.
Bu dəyişən dinamikaya uyğunlaşmaq üçün istehlakçıların müdafiəsi çərçivələri dinamik olmalı, güclü istehlakçı hüquqlarının təməlini qoruyarkən ortaya çıxan risklərə çevik cavablar təklif etməlidir. Buraya qaydaların gücləndirilməsi, istehlakçılar arasında maarifləndirmənin artırılması və hökumətlər, müəssisələr və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları arasında əməkdaşlığın təşviqi daxil ola bilər.

Açar sözlər: *istehlakçı, ticarət, məhsul, marketinq, rəqəmsal*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: nigar-axundova@inbox.ru
Daxil oldu: 10 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 27 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

In today's increasingly complex and globalized market, consumer protection has become a fundamental aspect of ensuring fair and ethical trade practices. As economies grow and industries evolve, the protection of consumers' rights is vital to maintaining public trust and promoting a safe marketplace. Consumer protection encompasses various regulations, laws, and mechanisms aimed at safeguarding individuals from harmful practices, unsafe products, deceptive marketing tactics, and unfair contractual agreements. Its role extends beyond merely protecting consumers from fraud or abuse—it aims to foster a system where consumers feel confident in their ability to make informed decisions, access safe goods and services, and seek redress when their rights are violated. Historically, the need for consumer protection emerged from the rise of industrialization and mass production, where the lack of oversight led to unsafe products, monopolistic practices, and unethical business conduct. Over time, as global markets expanded and the rise of digital commerce introduced new complexities, consumer protection has had to evolve to address emerging challenges such as online scams, privacy concerns, and cross-border transactions. As markets become more diverse and technologically driven, the need for an adaptable and proactive consumer protection framework has never been more pressing.

Effective consumer protection laws and policies not only protect consumers from harm but also promote fair competition by ensuring businesses operate within ethical boundaries. By guaranteeing access to reliable information, product safety, transparent advertising, and avenues for consumer complaint and redress, these laws help create a marketplace where fairness and justice prevail. In this context, governments, regulatory agencies, and non-governmental organizations are pivotal in shaping and enforcing policies that align with the evolving needs of consumers. As consumer issues grow more diverse and international in scope, global cooperation and continued legal innovation are essential to ensure that protection measures keep pace with market changes and the ever-growing needs of the consumer.

Research

The concept of consumer protection is intrinsically linked to the functioning of a fair and just market. In a globalized economy, where goods, services, and information flow across borders, the need for robust consumer protection mechanisms has become more critical than ever. Consumer protection goes beyond simply preventing fraud or enforcing the safety of products; it is about ensuring that consumers can participate in the market with confidence, knowing that their rights are safeguarded and that they can access effective remedies when wronged. This analysis delves into the various facets of consumer protection and the growing challenges it faces in the modern era (Republic of Azerbaijan, 1995).

At the heart of consumer protection is the concept of consumer rights, which ensures that individuals are not exploited or misled in their purchases. These rights include the right to access accurate information, the right to choose freely among various goods and services, and the right to redress when harmed by a product or service. For businesses to thrive in a competitive environment, they must operate transparently, providing consumers with clear and truthful information. This facilitates fair trade by ensuring that consumers are not subject to deceptive or manipulative practices. In this sense, consumer protection laws play a key role in leveling the playing field, preventing monopolies, price-fixing, and the spread of counterfeit goods (Republic of Azerbaijan., n.d.). Product safety is one of the most important pillars of consumer protection. With the rise of global supply chains and e-commerce platforms, consumers are often exposed to products that may not meet the necessary safety standards. From food to electronics, the potential for harm is significant, especially when safety regulations are not properly enforced. Governments have implemented product safety regulations and standards to ensure that products meet basic safety requirements. However, the increasing complexity of global trade and the growth of online marketplaces complicate enforcement, leaving consumers vulnerable to unsafe goods and scams (Anti-Monopoly and Consumer Market Control State Service., n.d.).

Fraud prevention is another major area of concern. While traditional consumer fraud included issues like faulty goods or deceptive advertising, the digital age has brought new challenges, such as online scams, identity theft, and privacy violations. Cybersecurity threats, data breaches, and the rise of fraudulent e-commerce sites have made consumer protection in the online space a growing priority. This underscores the need for updated laws and regulations that specifically address the digital landscape and protect consumers from emerging threats in online transactions (Azerbaijan Energy Regulatory Agency., n.d.). The advent of the digital economy has transformed the way consumers interact with businesses. E-commerce, online banking, and social media have all contributed to the expansion of consumer choices. However, this shift also brings new risks—chiefly, the protection of consumer privacy and personal data. With massive data collection practices and the increasing use of personal information for targeted marketing, consumers are more vulnerable to privacy breaches than ever before. The introduction of legislation such as the General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union has been a significant step in addressing privacy concerns. Yet, challenges persist, particularly as data flows across international borders, complicating enforcement (Agayeva, n.d.).

As trade and digital commerce increasingly transcend national borders, consumer protection needs to evolve into a more global framework. Cross-border transactions complicate issues such as product recalls, warranty enforcement, and dispute resolution. Consumers may find themselves without recourse if a company based in one country sells a defective product to a consumer in another. This has led to calls for international cooperation in consumer protection, with institutions like the World Trade Organization (WTO) and the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) playing pivotal roles in fostering cross-border standards and practices (Jacobs et al., 2017).

Furthermore, there are significant challenges in reconciling the differences between the regulatory frameworks of various nations. For example, what is considered an acceptable business practice in one country may be deemed fraudulent in another. This disparity complicates the implementation of universal consumer protection laws, creating gaps in the protection available to consumers in different jurisdictions. International cooperation and the development of globally accepted standards are essential to bridge these gaps and ensure that all consumers are afforded a similar level of protection, regardless of where they reside (Bar-Gill, n.d.). A crucial aspect of consumer protection is ensuring that consumers are aware of their rights and the resources available to them in case of violations. In many instances, consumers may not even realize that they are being exploited or misled. This highlights the importance of consumer education in promoting awareness about rights, risks, and redress mechanisms. Governments, NGOs, and even businesses can contribute to this effort by offering clear and accessible information on consumer rights, complaints procedures, and how to identify fraudulent or unsafe products. Moreover, consumer awareness can act as a deterrent to unethical business practices, as companies that fail to comply with regulations are more likely to face public backlash and legal consequences (Dolny, n.d.).

Table 1
Consumer Protection Needs: Key Aspects, Challenges, and Solutions

Aspect	**Description**	**Challenges**	**Key Solutions**
Consumer Rights	Ensuring consumers have the right to access accurate information, safe products, and the ability to seek redress when harmed.	Lack of awareness about consumer rights and difficulty in enforcement across borders.	Promoting consumer education, providing clearer information, and enforcing consumer rights globally.
Product Safety	Ensuring that products meet safety standards and do not pose a risk to health or safety.	Inconsistent safety standards, especially with global supply chains and online marketplaces.	Strengthening regulations, ensuring manufacturers comply, and enforcing strict penalties for unsafe products.
Fraud Prevention	Protecting consumers from deceptive practices, scams, and fraudulent products or services.	Growing threats from online fraud, identity theft, and cybercrime.	Improving cybersecurity measures, establishing fraud detection systems, and enhancing legal protections for consumers.
Digital Privacy	Protecting consumers' personal data and privacy in the digital space, especially in e-commerce.	Data breaches, surveillance, and misuse of personal information by businesses.	Implementing stronger data protection laws like GDPR, improving transparency in data collection, and enhancing consumer consent mechanisms.
Cross-Border Transactions	Ensuring that consumers engaged in international transactions are equally protected.	Legal and regulatory differences across countries make it difficult to ensure consistent protection for cross-border consumers.	Encouraging international cooperation to standardize consumer protection laws and establishing global dispute resolution frameworks.

Consumer Education	Raising awareness about consumer rights, risks, and how to protect oneself from fraud and unsafe products.	Lack of access to consumer education in developing regions and insufficient outreach to all consumer groups.	Expanding educational initiatives and campaigns, and making resources more accessible to all consumers.
Market Transparency	Ensuring businesses provide clear and honest information to consumers about their products and services.	Deceptive marketing, hidden fees, and false advertising can mislead consumers.	Strengthening marketing regulations, requiring clearer labels and terms, and empowering consumers to report misleading practices.

Source: Compiled by the author

The table 1 outlines key aspects of consumer protection needs, highlighting the critical areas that require attention to ensure a fair and safe marketplace for consumers. It also identifies the main challenges associated with each aspect and suggests key solutions to address these issues (European Parliament, 2015). The first aspect, Consumer Rights, focuses on ensuring that consumers have access to accurate information, safe products, and the ability to seek redress when harmed. One of the main challenges here is the lack of consumer awareness, as well as difficulties in enforcing rights across borders. The solution proposed is to promote consumer education, provide clearer information, and enforce consumer rights globally to ensure fair treatment of consumers (Durovic, n.d.). Product Safety is another crucial area, aiming to ensure that products meet safety standards and do not pose any harm to consumers. The challenge arises from inconsistent safety standards, especially in global supply chains and online marketplaces. To tackle this, the table suggests strengthening regulations, ensuring that manufacturers comply with safety standards, and enforcing penalties for unsafe products.

Fraud Prevention deals with protecting consumers from deceptive practices, scams, and fraudulent products. With the increasing threats of online fraud, identity theft, and cybercrime, the solution involves improving cybersecurity, establishing fraud detection systems, and enhancing legal protections for consumers (UN Conference on Trade and Development, 2017). In the Digital Privacy aspect, the table highlights the need to protect consumers' personal data and privacy in the digital space, particularly in e-commerce. The challenge is the growing concerns around data breaches, surveillance, and misuse of personal information by businesses. A key solution here is implementing stronger data protection laws, such as the General Data Protection Regulation (GDPR), and improving transparency in data collection processes.

Cross-Border Transactions presents a challenge in ensuring that consumers involved in international transactions are equally protected. Legal and regulatory differences across countries make it difficult to ensure consistent protection. The solution involves encouraging international cooperation to standardize consumer protection laws and establish global frameworks for dispute resolution. The Consumer Education aspect emphasizes the need to raise awareness about consumer rights and the risks involved in transactions. The challenge here is the lack of access to consumer education, especially in developing regions. Expanding educational initiatives and campaigns to make resources accessible to all consumers is a proposed solution (Chase et al., 1927). Finally, Market Transparency is essential for ensuring businesses provide clear and honest information about their products and services. The challenge is deceptive marketing, hidden fees, and false advertising that mislead consumers. The solution is to strengthen marketing regulations, require clearer labels and terms, and empower consumers to report misleading practices.

Conclusion

In conclusion, consumer protection is an essential element for the functioning of fair and transparent markets, ensuring that individuals are not exploited or harmed by unsafe products, misleading marketing, or unfair business practices. As economies continue to globalize and digital platforms expand, the need for robust consumer protection mechanisms becomes even more critical. The challenges faced in areas such as consumer rights, product safety, fraud prevention, digital privacy, cross-border transactions, consumer education, and market transparency highlight the complexity of modern consumer protection. However, with clear solutions like strengthening regulations, promoting education, enhancing international cooperation, and improving transparency, these challenges can be addressed effectively. To build a safer and more equitable marketplace, it is crucial for governments, businesses, and international organizations to collaborate and adapt their strategies to the evolving needs of consumers. By implementing comprehensive consumer protection laws, raising awareness, and ensuring access to safe products and services, we can create an environment where consumers are empowered to make informed choices and hold businesses accountable. Ultimately, effective consumer protection benefits not only individuals but also strengthens the integrity of the market, promoting trust and fairness for all.

References

1. Agayeva, N. (n.d.). *Protection of consumer rights in tourism: The case study of Azerbaijan* (Master's thesis).
2. Anti Monopoly and Consumer Market Control State Service. (n.d.). *Consumer rights protection and market control*.
3. Azerbaijan Energy Regulatory Agency. (n.d.). *Protection of consumer rights*.
4. Bar-Gill, O. (n.d.). *Seduction by contract: Law, economics and psychology in consumer markets*.
5. Chase, S., & Schlink, F. J. (1927). *Your money's worth: A study in the waste of the consumer's dollar*. Macmillan.
6. Dolny, T. (n.d.). *EU consumer protection in cloud computing contracts*.
7. Durovic, M. (n.d.). *Internationalization of consumer law: A game changer*.
8. European Parliament. (2015). *Consumer protection in the EU*.
9. Jacobs, W., Stoop, P. N., & Van Niekerk, R. (2017). Fundamental consumer rights under the Consumer Protection Act 68 of 2008: A critical overview and analysis. *Potchefstroom Electronic Law Journal*.
10. Republic of Azerbaijan. (1995). *Law of the Azerbaijan Republic "About consumer protection"*.
11. Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Civil code of the Republic of Azerbaijan*.
12. United Nations Conference on Trade and Development. (2017). *Manual on consumer protection 2017*. UNCTAD.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 320–324
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 320–324
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/320-324

Azərbaycanda elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Nahid Babayev

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycanda elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsiri nəzəri və empirik müstəvidə qiymətləndirilir. Tədqiqatın əsas problemi ondan ibarətdir ki, internet, mobil tətbiqlər və rəqəmsal ödəniş sistemləri genişlənsə də, elektron ticarətin ümumi pərakəndə dövriyyədə payı hələ məhdud qalır. Araşdırmada rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyəti, elektron ticarətin funksiyaları və onların qarşılıqlı təsir mexanizmləri elmi ədəbiyyat əsasında şərh edilir. Empirik hissə müəllif tərəfindən aparılmış 232 nəfərlik sorğuya və SPSS proqramında qurulmuş çoxdəyişənli reqressiya modelinə əsaslanır. Nəticələr göstərir ki, onlayn alış-veriş təcrübəsində məmnunluğu daha çox çatdırılmanın düzgünlüyü, alıcı hüquqlarının qorunması və şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi müəyyənləşdirir. Model üzrə $R^2=0,760$ olması seçilmiş dəyişənlərin məhsul uyğunluğu ilə bağlı qiymətləndirməni yüksək səviyyədə izah etdiyini göstərir. Məqalədə elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsinə yalnız satış kanalı kimi deyil, ödəniş infrastrukturu, logistika, platforma iqtisadiyyatı və rəqəmsal savadlılıq vasitəsilə təsir etdiyi əsaslandırılır. Təkliflər etibar mexanizmlərinin gücləndirilməsi, regional logistikanın inkişafı, yerli platformaların texniki dayanıqlığının artırılması və kiçik bizneslərin onlayn satışa keçidinin dəstəklənməsi istiqamətlərini əhatə edir.*

Açar sözlər: *elektron ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyat, onlayn alış-veriş, rəqəmsal ödənişlər, reqressiya analizi*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: babayevnahid57@gmail.com
Daxil oldu: 16 Noyabr 2025; Qəbul edildi: 11 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Assessment of the Impact of E-Commerce on the Development Prospects of the Digital Economy in Azerbaijan

Nahid Babayev

Abstract. *The article assesses the impact of e-commerce on the development prospects of the digital economy in Azerbaijan from theoretical and empirical perspectives. The central research problem is that although internet access, mobile applications and digital payment instruments have expanded, the share of e-commerce in retail turnover remains limited. The study explains the essence of the digital economy, the functions of e-commerce and the mechanisms linking these two areas on the basis of academic literature.*

The empirical part relies on a survey of 232 respondents conducted by the author and on a multiple regression model estimated in SPSS. The results show that satisfaction with online shopping is mainly shaped by delivery reliability, protection of buyer rights and security of personal data. The model's R^2 value of 0.760 indicates that the selected variables explain the assessment of product conformity at a high level. The article argues that e-commerce affects the expansion of the digital economy not only as a sales channel, but also through payment infrastructure, logistics, platform-based business models and digital literacy. The proposed recommendations cover strengthening trust mechanisms, improving regional logistics, increasing the technical reliability of local platforms and supporting small businesses in their transition to online sales.

Keywords: *e-commerce, digital economy, online shopping, digital payments, regression analysis*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: babayevnahid57@gmail.com
Received: 16 November 2025; Accepted: 11 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı müasir iqtisadi münasibətlərin yalnız texnoloji tərəfini deyil, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mexanizmlərinin yeni təşkil formalarını əhatə edir. İnternet bağlantısının genişlənməsi, mobil cihazların gündəlik həyatın əsas alətinə çevrilməsi və elektron ödənişlərin artması ticarət münasibətlərinin də rəqəmsal platformalara keçməsinə şərait yaratmışdır. Elektron ticarət həmin dəyişikliklərin ən görünən sahələrindən biridir, çünki istehlakçı rəqəmsal iqtisadiyyatla çox vaxt məhz onlayn alış-veriş, mobil tətbiq və elektron ödəniş vasitəsilə qarşılaşır. Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı son illərdə daha çox mobil tətbiqlər, sosial şəbəkələr və beynəlxalq platformalar üzərindən müşahidə olunur. Bununla yanaşı, yerli onlayn mağazaların istifadəçi bazası hələ tam genişlənməyib, bəzi alıcılar məhsulun keyfiyyəti, çatdırılmanın etibarlılığı və ödəniş təhlükəsizliyi ilə bağlı ehtiyatlı davranırlar. Belə bir şəraitdə elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsirini yalnız dövriyyə artımı ilə ölçmək kifayət etmir. Burada istehlakçı etimadı, logistika, hüquqi təminat, platformaların texniki keyfiyyəti və rəqəmsal bacarıqlar birlikdə nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsir mexanizmlərini nəzəri və empirik əsaslarla qiymətləndirməkdir. Araşdırmada rəqəmsal iqtisadiyyat və elektron ticarət anlayışları elmi ədəbiyyat əsasında izah olunur, daha sonra müəllif sorğusu üzrə əldə edilmiş nəticələr SPSS analizləri ilə təhlil edilir. Məqalənin praktiki istiqaməti ondan ibarətdir ki, elektron ticarətin genişlənməsində hansı amillərin daha çox təsir göstərdiyi müəyyənləşdirilir və bu nəticələr əsasında rəqəmsal iqtisadiyyat üçün inkişaf istiqamətləri təklif olunur.

Tədqiqat

Rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri izahında əsas vurğu informasiyanın iqtisadi resursa çevrilməsinə yönəlir. Bukht və Heeks (2018) rəqəmsal iqtisadiyyatı rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan iqtisadi fəaliyyətlər sistemi kimi təqdim edir, Goldfarb və Tucker (2019) isə rəqəmsal mühitdə məlumat axtarışı, əməliyyat xərcləri və bazar şəffaflığının dəyişməsini önə çəkirlər. Bu çərçivədə elektron ticarət rəqəmsal iqtisadiyyatın ayrıca alt sahəsi olmaqla yanaşı, onun praktiki yayılma kanalına çevrilir. Alıcı və satıcı arasında əlaqənin onlayn mühitdə qurulması həm əməliyyatın formasını, həm

də bazar davranışını dəyişdirir. Elektron ticarətin iqtisadi təsiri satışın internetə daşınması ilə məhdudlaşmır. Onlayn sifariş prosesi ödəniş sistemlərini, kuryer və poçt xidmətlərini, məhsul təsvirlərinin standartlaşdırılmasını, müştəri məlumatlarının idarəsini və platforma analitikasını hərəkətə gətirir. Ona görə e-ticarət inkişaf etdikcə rəqəmsal ödənişlər genişlənir, logistika rəqəmsallaşır, kiçik bizneslər yeni satış kanallarına çıxır və istehlakçı davranışı daha ölçülə bilən formaya keçir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri də məhz bu əlaqəli dəyişikliklər üzərində qurulur. Azərbaycan üzrə empirik qiymətləndirmə 232 respondent arasında keçirilmiş onlayn sorğuya əsaslanır. Respondentlərin 51,7 faizi qadın, 48,3 faizi kişi olmuş, iştirakçıların 56 faizi 18-24 yaş qrupunda cəmlənmişdir. Təhsil səviyyəsi üzrə bakalavr dərəcəsi olanlar 69 faiz, magistr və daha yüksək dərəcəsi olanlar 14,2 faiz təşkil etmişdir. Bu tərkib rəqəmsal aktiv istifadəçilərin fikirlərini daha yaxşı əks etdirir, lakin nəticələrin bütün əhali üzrə ümumiləşdirilməsi zamanı onlayn sorğu məhdudiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Sorğu göstərmişdir ki, elektron ticarətdən istifadə artıq epizodik davranış kimi qalmır. Respondentlərin 17,2 %-i həftədə bir neçə dəfə, 32,8 faizi həftədə bir dəfə, 30,6 faizi isə ayda bir neçə dəfə onlayn alış-veriş etdiyini bildirmişdir. Platforma seçiminə görə yemək və qida çatdırılması tətbiqləri 33,6 faizlə öndədir, sosial şəbəkələr 28,4 % paya malikdir. Yerli onlayn mağazaların payının 12,1 % səviyyəsində qalması yerli platformaların istifadəçi etimadı və çeşid baxımından hələ tam güclənmədiyini göstərir.

Cədvəl 1
Elektron ticarətdən istifadə davranışı üzrə seçilmiş göstəricilər

Göstərici	**Əsas nəticə**	**İzah**
İstifadə tezliyi	Həftədə bir neçə dəfə 17,2%; həftədə bir dəfə 32,8%	Onlayn alış-veriş gənc və təhsilli istifadəçilər üçün müntəzəm davranışa çevrilir
Platforma seçimi	Yemək və qida çatdırılması tətbiqləri 33,6%; sosial şəbəkələr 28,4%	Ticarət davranışı ən çox mobil və sosial kanallarda formalaşır
Məhsul kateqoriyası	Geyim və ayaqqabı 40,9%; elektronika 28,9%	Fiziki mallar xidmət sifarişlərinə nisbətən daha geniş yayılıb
İstifadə səbəbi	Qiymət uyğunluğu 34,9%; geniş çeşid 28,9%	İstehlakçı motivasiyası daha çox qiymət və seçim imkanına bağlıdır
Vacib amil	Güvən və təhlükəsizlik 33,2%; qiymət 32,8%	Alıcı üçün təhlükəsizlik və iqtisadi fayda paralel işləyir

Mənbə: Müəllifin sorğu nəticələri əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dəki nəticələr elektron ticarətin Azərbaycanda ən çox qiymət üstünlüyü, geniş çeşid və rahatlıq motivləri ilə seçildiyini göstərir. Bununla yanaşı, alıcıların ən vacib hesab etdiyi amilin güvən və təhlükəsizlik olması bazarın inkişafında etimad mexanizmlərinin həlledici olduğunu göstərir. Əgər onlayn platforma ucuz məhsul təklif edir, amma şəxsi məlumatların qorunması və sifarişin düzgün çatdırılması ilə bağlı şübhə yaradırsa, rəqəmsal ticarətin genişlənməsi zəifləyir. Empirik hissədə elektron ticarət təcrübəsini ölçən Laykert tipli 10 ifadə üzrə etibarlılıq analizi aparılmışdır. Cronbach alfa göstəricisinin 0,976 olması cavabların yüksək daxili uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. Sorğu nəticələrində ən problemli sahələrdən biri məhsul təsviri ilə real görünüş arasındakı uyğunluqdur. Respondentlərin 43,5 %-i onlayn sifariş etdiyi məhsulun təsvirlə tam uyğun olmadığı fikrinə meyil göstərmişdir. Çatdırılma ilə bağlı da oxşar narahatlıq müşahidə olunur: iştirakçıların 37,9 %-i sifarişlərin vaxtında və düzgün çatdırılması barədə müsbət fikir bildirməmişdir. Texniki proses üzrə narazılıq daha sərtdir; respondentlərin 59 %-i onlayn sifariş prosesinin rahat və fasiləsiz işləməsi ilə razılaşmamışdır.

Cədvəl 2
Reqressiya modelinin əsas nəticələri.

Dəyişən	B	Beta	p	Nəticə
Çatdırılma vaxtında və düzgün təmin olunur	0,313	0,305	0,000	Əhəmiyyətli müsbət təsir
Sosial mediada digər ticarət platformalarında alıcı hüquqları qorunur	0,237	0,233	0,003	Əhəmiyyətli müsbət təsir
Şəxsi məlumatların qorunması təmin olunur	0,368	0,355	0,000	Ən güclü təsir
Müştəri xidməti və geri qaytarma imkanları	-0,071	-0,064	0,242	Əhəmiyyətli deyil
Platforma rahatlığı daim təkmilləşdirilir	0,081	0,078	0,367	Əhəmiyyətli deyil

Qeyd: Asılı dəyişən məhsulun təsvirə uyğunluğu kimi götürülmüşdür; $R=0,872$; $R^2=0,760$; $F=143,459$; $p<0,001$.

Cədvəl 2 elektron ticarətdə məmnunluğun daha çox etimad və xidmət keyfiyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Şəxsi məlumatların qorunması dəyişəni ən yüksək standartlaşdırılmış beta əmsalına malikdir. Bu nəticə onu göstərir ki, alıcı platformaya yalnız məhsul seçmək yeri kimi baxmır; o, şəxsi məlumatlarının, ödəniş əməliyyatının və alış davranışının təhlükəsiz saxlanacağına inanmaq istəyir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivi də məhz bu güvən münasibəti üzərində qurulur.

Çatdırılma dəyişəninin əhəmiyyətli təsiri elektron ticarətin fiziki logistika ilə ayrılmaz əlaqəsini təsdiqləyir. Onlayn alış rəqəmsal mühitdə başlasa da, fiziki məhsulun alıcıya çatdırılması real infrastrukturdan asılıdır. Bu səbəbdən e-ticarətin inkişafı üçün regional anbarlar, kuryer şəbəkələri, izləmə sistemləri və poçt xidmətlərinin modernləşdirilməsi rəqəmsal iqtisadi siyasətin bir hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Sosial media üzərindən alıcı hüquqlarının qorunması da statistik baxımdan əhəmiyyətli çıxmışdır. Azərbaycanda sosial şəbəkələr faktiki ticarət meydanına çevrilib, lakin bu satışların bir hissəsi qeyri-formal və zəif sənədləşdirilmiş formada aparılır. Alıcı malı geri qaytarmaq, şikayət etmək və ya satıcının kimliyini müəyyənləşdirmək imkanına malik olmadıqda onlayn alışa münasibət daha ehtiyatlı olur. Bu sahədə tənzimləmə sərt cəza mexanizmi kimi yox, şəffaf satış davranışını təşviq edən mexanizm kimi qurulmalıdır. Elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsiri dörd əsas istiqamətdə görünür. Satış kanallarının rəqəmsallaşması kiçik və orta biznesə daha geniş bazar açır. Elektron ödənişlərin artması nağdsız iqtisadiyyatın dərinləşməsinə xidmət edir. Onlayn platformaların məlumat toplaması bazar davranışının daha dəqiq ölçülməsinə imkan yaradır. Logistika və çatdırılma xidmətlərinin rəqəmsallaşması isə ənənəvi ticarətin də səmərəliliyini artırır.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda elektron ticarət rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə çoxsəviyyəli təsir göstərir. Bu təsir yalnız onlayn satışların artması ilə məhdudlaşmır; elektron ticarət ödəniş davranışını, logistika xidmətlərini, rəqəmsal platforma mədəniyyətini, istehlakçı hüquqlarının müdafiəsini və kiçik bizneslərin rəqəmsal transformasiyasını eyni anda hərəkətə gətirir. Buna görə e-ticarət rəqəmsal iqtisadiyyatın periferik sahəsi deyil, onun real sektorla birləşdiyi əsas tətbiq müstəvilərindən biridir.Sorğu nəticələri göstərdi ki, Azərbaycan istifadəçiləri onlayn alış-verişi daha çox qiymət uyğunluğu, geniş çeşid və rahatlıq səbəbi ilə seçirlər. Lakin məmnunluq və etimad üçün daha həlledici amillər fərqlidir: şəxsi məlumatların qorunması, çatdırılmanın düzgünlüyü və alıcı hüquqlarının təminatı ön plana çıxır. SPSS vasitəsilə qurulmuş

reqressiya modeli bu nəticəni statistik olaraq təsdiqləmişdir. R^2=0,760 göstəricisi seçilmiş dəyişənlərin məhsul uyğunluğu ilə bağlı qiymətləndirməni yüksək səviyyədə izah etdiyini göstərir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı üçün yerli platformaların texniki dayanıqlığı artırılmalı, sifariş və geri qaytarma prosesləri standartlaşdırılmalı, sosial media üzərindən satışlarda satıcının kimliyi və alıcı hüquqları daha aydın tənzimlənməlidir. Regionlarda çatdırılma infrastrukturu gücləndirilməli, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə onlayn satış, rəqəmsal marketinq və elektron ödəniş sistemlərinə qoşulma üzrə praktiki dəstək verilməlidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivləri üçün başqa bir nəticə insan kapitalı ilə bağlıdır. İstifadəçilərin və sahibkarların rəqəmsal bacarıqları aşağı qaldıqda ən yaxşı texnoloji platformalar belə tam istifadə olunmur. Ona görə təhsil müəssisələrində, regionlarda və biznes dəstəyi proqramlarında elektron ticarət savadlılığı ayrıca istiqamət kimi işlənməlidir. Alıcı öz hüququnu və təhlükəsiz alış qaydasını bildikdə, satıcı isə onlayn satış prosesini peşəkar idarə etdikdə elektron ticarət daha sabit və şəffaf bazar formasına keçir.

Məqalədə əldə edilən nəticələr dövlət qurumları, e-ticarət platformaları və kiçik biznes subyektləri üçün tətbiqi əhəmiyyət daşıyır. Dövlət üçün əsas məsələ etimad, hüquqi qorunma və infrastruktur çərçivəsini gücləndirməkdir. Platformalar üçün əsas məsələ texniki fasiləsizliyi, məlumat təhlükəsizliyini və geri qaytarma mexanizmlərini yaxşılaşdırmaqdır. Bizneslər üçün əsas xətt onlayn satışa sadəcə əlavə kanal kimi deyil, rəqəmsal iqtisadiyyata daxil olma strategiyası kimi yanaşmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, N. X. (2026). *Azərbaycanda e-ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasına təsirləri* (Magistr dissertasiyası). Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly, 37*(2), 471–482.
3. Bukht, R., & Heeks, R. (2018). Defining, conceptualising and measuring the digital economy. *International Organisations Research Journal, 13*(2), 143–172.
4. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Blackwell Publishers.
5. Choi, S. Y., & Whinston, A. B. (2000). The future of the digital economy. In B. Kahin & H. Varian (Eds.), *Internet publishing and beyond* (pp. 25–52).
6. Dahlman, C., Mealy, S., & Wermelinger, M. (2016). *Harnessing the digital economy for developing countries*. OECD Development Centre.
7. Əliyev, T. Q., & Əliyeva, Ş. T. (2022). Rəqəmsal iqtisadiyyat: Mahiyyəti və inkişaf perspektivləri. *Audit Jurnalı, 1*(35), 46–53.
8. Gazieva, L. R., Magomaev, T. R., & Magomaeva, L. R. (2021). The impact of e-commerce on the digital economy. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 113*, 261–266.
9. Goldfarb, A., & Tucker, C. (2019). Digital economics. *Journal of Economic Literature, 57*(1), 3–43.
10. Hacıyeva, L. (2021). The prospects and problems of e-commerce in Azerbaijan in the context of globalization. *SHS Web of Conferences, 92*, 02006.
11. OECD. (2019). *Measuring the digital transformation: A roadmap for the future*. OECD Publishing.
12. OECD. (2022). *Promoting enterprise digitalisation in Azerbaijan*. OECD Publishing.
13. Tapscott, D. (1995). *The digital economy: Promise and peril in the age of networked intelligence*. McGraw-Hill.
14. UNCTAD. (2019). *Digital economy report 2019: Value creation and capture*. United Nations.
15. UNCTAD. (2020). *UNCTAD B2C e-commerce index 2020*. United Nations.
16. World Bank. (2016). *World development report 2016: Digital dividends*. World Bank.
17. Zwass, V. (1996). Electronic commerce: Structures and issues. *International Journal of Electronic Commerce, 1*(1), 3–23.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 325–332
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 325–332
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/325-332

Onlayn təhsil ilə ənənəvi təhsilin müqayisəsi

Aysu Əhmədova

Xülasə. *Müasir dövrdə texnologiyaların sürətli inkişafı təhsil sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərin ən mühüm nəticələrindən biri onlayn təhsilin formalaşması və geniş yayılmasıdır. Onlayn təhsil, ənənəvi təhsildən fərqli olaraq, zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldırır, tələbələrə fərdi sürətlə öyrənmək, rəqəmsal resurslardan geniş istifadə etmək və qlobal təhsil imkanlarına çıxış imkanı yaradır. Ənənəvi təhsil isə sosial qarşılıqlı əlaqə, müəllim-tələbə münasibətləri və sinif mühitində praktiki bacarıqların formalaşması baxımından üstünlük təşkil edir. Onlayn təhsilin əsas üstünlükləri çeviklik, rahatlıq və resurslara asan çıxışla bağlıdır. Bununla belə, motivasiya çatışmazlığı, texnoloji bərabərsizlik və sosial təcrid kimi mənfi cəhətləri də mövcuddur. Ənənəvi təhsil forması isə interaktiv mühit, nizamlı öyrənmə strukturu və sosial bacarıqların inkişafına şərait yaradır, lakin zaman, məkan və maliyyə baxımından daha çox məhdudiyyətlərə malikdir. Onlayn və ənənəvi təhsil formalarının pedaqoji, psixoloji və metodoloji aspektlərindən yanaşmaq vacibdir. Onlayn təhsil fərdi öyrənmə yanaşmasını dəstəkləyir, tələbələrin öz sürətinə uyğun şəkildə materialları mənimsəməsinə şərait yaradır. Bu, xüsusilə yetkin yaşda təhsil alanlar və işləyən şəxslər üçün effektivdir. Lakin bu formatda motivasiyanın davamlı saxlanılması və öyrənənlərin özünüidarə bacarığı əsas rol oynayır. Ənənəvi təhsil isə müəllimlərin birbaşa nəzarəti və sinifdəki müzakirələr vasitəsilə daha nizamlı və emosional baxımdan güclü öyrənmə mühiti yaradır. Təlim keyfiyyəti baxımından, onlayn təhsildə rəqəmsal platformaların (Moodle, Google Classroom, Coursera və s.) istifadəsi interaktivliyi artırır, lakin müəllim-tələbə əlaqəsinin zəifləməsi və praktiki fəaliyyətlərin məhdudluğu bəzən tədrisin effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilir. Ənənəvi təhsildə isə praktik məşğələlər, laboratoriya dərsləri və kollektiv öyrənmə prosesləri real təcrübə qazandırır.*

Açar sözlər: *onlayn təhsil, ənənəvi təhsil, rəqəmsal öyrənmə, hibrid təhsil modeli, tədris keyfiyyəti*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: aysuahmadova596@gmail.com
Daxil oldu: 26 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 13 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

Comparison of Online Education With Traditional Education

Aysu Ahmadova

Abstarct. *The rapid development of technologies in the modern era has led to fundamental changes in the education system. One of the most important consequences of these changes is the formation and widespread spread of online education. Unlike traditional education, online education eliminates time and space constraints, allowing students to learn at their own pace, make extensive use of digital resources, and access global educational opportunities. Traditional education, on the other hand, is superior in terms of social interaction, teacher-student relationships, and the formation of practical skills in the classroom environment. The main advantages of online education are related to flexibility, convenience, and easy access to resources. However, there are also disadvantages such as lack of motivation, technological inequality, and social isolation. The traditional form of education, on the other hand, provides an interactive environment, a structured learning structure, and the development of social skills, but has more limitations in terms of time, space, and finance. It is important to approach online and traditional forms of education from the pedagogical, psychological, and methodological aspects. Online education supports a personalized learning approach, allowing students to master the material at their own pace. This is especially effective for adult learners and working people. However, in this format, sustained motivation and self-management skills play a key role. Traditional education, on the other hand, creates a more orderly and emotionally powerful learning environment through direct teacher supervision and classroom discussions. In terms of training quality, the use of digital platforms (Moodle, Google Classroom, Coursera, etc.) in online education increases interactivity, but the weakening of teacher-student contact and the limitation of practical activities can sometimes negatively affect the effectiveness of teaching. In traditional education, practical exercises, laboratory classes and collective learning processes provide real experience.*

Keywords: *online education, traditional education, digital learning, hybrid education model, teaching quality*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: aysuahmadova596@gmail.com
Received: 26 December 2025; Accepted: 13 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qloballaşma və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində təhsil anlayışı son illərdə dərin dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İnternet və informasiya-kommunikasiya vasitələrinin geniş yayılması, biliklərin əldə olunması və paylaşılmasında yeni imkanlar yaratmışdır. Covid-19 pandemiyası zamanı sərt karantin tədbirləri sağlamlıq, iqtisadiyyat, psixologiya və təhsil sahələrinə ciddi təsir göstərdi; bu proses təxminən 200 ölkədə 1.6 milyard şagirdin təhsilinə mane oldu və vəziyyətlə mübarizə üçün, tələbələrin təhsildən geri qalmaması üçün onlayn təhsil sistemi tətbiq edildi. Bu kontekstdə onlayn təhsil ənənəvi təhsil modelinə alternativ deyil, onun müasir dövrdə tamamlayıcısı kimi meydana çıxmışdır. Onlayn öyrənmə mexanizmi distant təhsilin daha yeni və təkmilləşdirilmiş forması olub, təhsil məlumatlarının internet vasitəsilə çatdırılması üsuludur (Jayasinghe və b., 2023). Ənənəvi təhsil uzun illər ərzində sinif otağı, müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqəsi və tədris planlarının sabit strukturu üzərində qurulmuşdur. Lakin XXI əsrin tələbləri bu sistemin

çevikliyini artırmağı və fərdiləşmiş öyrənmə mühitlərinin yaradılmasını zəruri etmişdir. Onlayn təhsil isə bu ehtiyacı ödəməklə, tədrisin məkan və zaman məhdudiyyətlərini aradan qaldırır və biliklərə universal çıxış imkanı yaradır. Web əsaslı kurslarda müəllimlərin səyahət etməsinə ehtiyac olmur və onlar evdən işləyə bilirlər, həmçinin tələbələr dərsləri öz cədvəllərinə uyğun şəkildə keçə bildikləri üçün tədris xərcləri də azala bilir. (Hannay və Newvine, 2006).) Bu mövzunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, müasir təhsil siyasəti rəqəmsal savadlılığı, texnoloji bacarıqları və distant öyrənmə qabiliyyətlərini əsas kompetensiyalar kimi qəbul edir (Means və b., 2010). Buna görə də onlayn və ənənəvi təhsil formalarının müqayisəsi yalnız pedaqoji aspektdən deyil, həm də sosial, iqtisadi və psixoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın məqsədi ondan ibarətdir ki, hər iki təhsil formasının üstünlükləri və məhdudiyyətləri sistemli şəkildə təhlil edilsin, tədris keyfiyyətinə, tələbə nailiyyətlərinə və təhsil prosesinin səmərəliliyinə təsiri müəyyənləşdirilsin. Onlayn və ənənəvi təhsil formalarının inteqrasiyası müasir dövrün təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Texnologiyanın inkişafı və tədris prosesində rəqəmsal vasitələrin tətbiqi müəllim və tələbə arasında yeni münasibət modeli formalaşdırır. Artıq tədris yalnız fiziki sinif məkanında deyil, virtual platformalarda da həyata keçirilir. Bu, təhsilin çevikliyini, əlçatanlığını və fərdiləşmə səviyyəsini artırmaqla yanaşı, bilik mübadiləsinin daha geniş miqyasda aparılmasına imkan yaradır (Yadav və Singh, 2024).

Tədqiqat

Onlayn təhsilin ənənəvi öyrənmə və tədrislə müqayisədə əsas problemi sosial mövcudluğun olmaması hesab olunur və eyni zamanda tələbələrin akademik göstəriciləri, inkişafı və onların həm tam vaxtlı, həm də distant təhsildə qiymətləndirilməsi də əsas narahatlıq doğuran məsələlərdəndir (Makarova, 2021). Ənənəvi təhsil modeli insan ünsiyyətinə, sosial təcrübəyə və kollektiv öyrənmə prosesinə əsaslandığı üçün tələbələrdə emosional və sosial bacarıqların formalaşmasında hələ də əvəzolunmaz rol oynayır. Müxtəlif uzaqdan təhsil üsullarını ənənəvi üzbəüz anatomiya tədrisi ilə müqayisə edən bəzi araşdırmalar göstərdi ki, tələbələr üçün ən çox seçilən və ən effektiv tədris metodu hələ də ənənəvi tədris üsuludur (Totlis və b., 2021). Bu səbəbdən təhsil mütəxəssisləri və pedaqoqlar qeyd edirlər ki, rəqəmsal təhsilin inkişafı heç də ənənəvi sistemin tam əvəz olunması anlamına gəlmir. Əksinə, bu iki modelin sintezi — blended learning və ya hibrid təhsil adlanan yanaşma — müasir pedaqogikanın ən effektiv istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu modeldə tələbə bilikləri həm müəllimlə canlı qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə, həm də onlayn resurslardan müstəqil şəkildə mənimsəyir. Bunun nəticəsində öyrənmə prosesi daha elastik, interaktiv və innovativ xarakter alır. Belə yanaşma təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərini artırmaqla yanaşı, fərdi öyrənmə strategiyalarının formalaşmasına və ömürboyu təhsil konsepsiyasının reallaşmasına da töhfə verir. Beləliklə, onlayn və ənənəvi təhsilin müqayisəsi yalnız fərqləri müəyyənləşdirmək üçün deyil, həm də gələcək təhsil modellərinin optimal strukturunu qurmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ən səmərəli nəticələr məhz bu iki təhsil formasının qarşılıqlı tamamlanması və inteqrasiyası yolu ilə əldə edilir (Kusmaryono və b., 2021).

Müasir Təhsil Sistemində Onlayn və Ənənəvi Tədris Modellərinin İnkişaf Tendensiyaları

Cəmiyyətin sürətli informasiya və texnologiya inkişafı nəticəsində təhsil anlayışı yeni məzmun qazanmışdır. Artıq bilik yalnız dərs otaqlarında deyil, müxtəlif rəqəmsal mühitlərdə formalaşır və ötürülür. Bu dəyişikliklər təhsil modellərinin yenilənməsini zəruri etmiş, nəticədə ənənəvi və onlayn tədris formaları paralel şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Tədris prosesinin bu iki istiqaməti bir-birinə rəqib deyil, əksinə, bir-birini tamamlayan pedaqoji sistemlər kimi qəbul olunur. Müasir təhsil siyasəti tələbələrin bilik qazanmaqdan çox, bilik yaratmaq və tətbiq etmək bacarığını formalaşdırmağa yönəlmişdir. Bu baxımdan, onlayn təhsil modelləri çeviklik, fərdiləşmə və rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə baxımından üstünlük təşkil edir. Ənənəvi təhsil isə insan ünsiyyətinə, sinifdaxili əməkdaşlığa və sosial öyrənməyə əsaslanaraq, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Təhsil mühitində bu iki modelin qarşılıqlı əlaqəsi və sintezi təlimin keyfiyyətinə, tələbə

motivasiyasına və öyrənmə səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Hazırkı mərhələdə dünya təhsil sistemlərinin çoxunda hibrid tədris formaları tətbiq olunur və bu, həm texnoloji yeniliklərə uyğunlaşma, həm də sosial əlaqələrin qorunması baxımından optimal yanaşma hesab edilir (Trietiak, 2020).

Onlayn təhsil modellərinin genişlənməsi distant tədrisin keyfiyyətinin artırılması, müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və tədris prosesində süni intellekt, adaptiv öyrənmə sistemləri kimi texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmışdır. Bu proses eyni zamanda təhsildə şəffaflığın, məlumat mübadiləsinin və akademik resurslara bərabər çıxışın təmin olunmasına yönəlmişdir. Ənənəvi təhsil sistemi isə hələ də sosial öyrənmənin, kollektiv fəaliyyətin və insan amilinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Tədrisin canlı müzakirə mühiti, müəllimlə birbaşa ünsiyyət və praktik təcrübə qazanmaq imkanı bu modelin əsas üstünlükləridir. Lakin onun sabit strukturu və resurs məhdudiyyətləri rəqəmsal dövrün çevik tələblərinə tam cavab vermir. Bu baxımdan, müasir təhsil strategiyalarının əsas məqsədi bu iki model arasında optimal tarazlıq yaratmaqdan ibarətdir. Təhsilin gələcək inkişafı hibrid sistemlərin səmərəli tətbiqi, rəqəmsal innovasiyaların sosial öyrənmə mühiti ilə uzlaşdırılması və fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşmalarının genişləndirilməsi istiqamətində formalaşır.

Cədvəl 1
Müasir təhsil formalarının effektivlik göstəriciləri üzrə müqayisəsi

Tədris forması	**Tədrisə cəlb olunan tələbələrin payı (%)**	**Məmnunluq səviyyəsi (%)**	**Resurslardan istifadə intensivliyi (%)**	**Tədris keyfiyyətinə təsir göstəricisi (orta bal 5 üzərindən)**
Ənənəvi təhsil	48	76	62	4.1
Onlayn təhsil	35	68	89	3.9
Hibrid təhsil	17	82	93	4.5

Mənbə: Yadav, R., & Singh, P. (2024). A study that compares traditional classroom teaching with online learning and using traditional textbooks with online learning in middle schools. IAR Journal of Education and Literature (IARJEL). https://iarconsortium.org/iarjel/29/561/a-study-that-compares-traditional-classroom-teaching-with-online-learning-and-using-traditional-textbooks-with-online-learning-in-middle-schools-4517/

Cədvəl müasir təhsil sistemində tətbiq olunan üç əsas modelin — ənənəvi, onlayn və hibrid təhsil formalarının effektivlik göstəricilərini müqayisəli şəkildə əks etdirir. Məlumatlara əsasən, ənənəvi təhsil hələ də tələbələrin əsas hissəsi tərəfindən üstün tutulur (48%), lakin rəqəmsal resurslardan istifadə səviyyəsi aşağıdır. Onlayn təhsil forması yüksək texnoloji imkanlara və geniş resurslara malik olsa da, sosial qarşılıqlı əlaqənin məhdudluğu səbəbindən məmnunluq səviyyəsi nisbətən aşağı (68%) olmuşdur. Ən yüksək göstəricilər hibrid təhsil modelinə məxsusdur: həm tələbə məmnunluğu (82%), həm də tədris keyfiyyəti (4.5 bal) baxımından bu model üstünlük təşkil edir. Bu nəticələr göstərir ki, təhsilin gələcək inkişafı məhz ənənəvi və onlayn tədrisin balanslaşdırılmış birləşməsinə — yəni hibrid yanaşmaya əsaslanmalıdır. Bu yanaşma həm rəqəmsal səmərəliliyi, həm də sosial öyrənmənin psixoloji və pedaqoji üstünlüklərini özündə birləşdirir.

Cədvəl 2
Onlayn, ənənəvi və hibrid təhsil modellərinin üstün və zəif tərəflərinin müqayisəli analizi

Tədris modeli	Əsas üstünlüklər	Əsas çatışmazlıqlar
Ənənəvi təhsil	- Müəllim-tələbə arasında canlı ünsiyyət - Sosial və emosional bacarıqların inkişafı - Praktiki dərslərin effektiv təşkili - Davamlı intizam və motivasiya	- Məkan və zaman məhdudiyyəti - İştirak xərclərinin yüksək olması - Rəqəmsal resurslara çıxışın məhdudluğu
Onlayn təhsil	- Zaman və məkan sərbəstliyi - Fərdi öyrənmə imkanı - Rəqəmsal resurslara geniş çıxış - Təhsildə inklüzivlik və əlçatanlıq	- Sosial əlaqələrin zəifləməsi - Motivasiya və nizam-intizam problemləri - Texnoloji asılılıq və bərabərsizlik - Praktiki biliklərin məhdud qazanılması
Hibrid təhsil	- Hər iki modelin üstün cəhətlərinin birləşməsi - Tədris prosesinin elastikliyi və çevikliyi - Rəqəmsal və sosial bacarıqların paralel inkişafı - Təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsi	- İnfrastruktur və texnoloji təminat tələbləri - Müəllimlərin əlavə hazırlıq ehtiyacı - Koordinasiya və idarəetmə çətinlikləri

Mənbə: Kumari, S. (2021). Online classes versus traditional classes? Comparison of student satisfaction and performance. PMC. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8826787

Bu cədvəl müasir təhsil sistemində üç əsas modelin — ənənəvi, onlayn və hibrid təhsil formalarının — müqayisəli təhlilini təqdim edir. Ənənəvi model sosial və psixoloji baxımdan güclü tərəflərə malik olsa da, çeviklik və texnoloji yeniliklər baxımından zəif qalır. Onlayn təhsil biliklərə asan çıxış və sərbəst öyrənmə imkanı versə də, tələbələrin sosial və praktiki bacarıqlarını məhdudlaşdırır. Hibrid təhsil bu iki yanaşmanın sintezi kimi çıxış edir və həm rəqəmsal imkanlardan, həm də canlı təlim mühitinin üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Bu baxımdan, hibrid model müasir pedaqogikanın ən perspektivli və dayanıqlı inkişaf istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Cədvəl 3
Onlayn, ənənəvi və hibrid təhsil modelləri üzrə tələbə göstəricilərinin statistik müqayisəsi

Tədris modeli	Dərsə davamiyyət səviyyəsi (%)	Akademik nailiyyət göstəricisi (orta bal, 100 üzərindən)	Fərdi öyrənmə motivasiyası (%)	Texnoloji bacarıq inkişafı (%)	Sosial qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi (%)
Ənənəvi təhsil	92	83	68	45	88
Onlayn təhsil	78	79	74	91	52
Hibrid təhsil	87	88	81	86	76

Mənbə: Shambour, M. K. Y., & Abu-Shanab, E. (2021). Analysing lecturers' perceptions on traditional vs. distance teaching. PMC. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8444535/

Cədvəl göstərir ki, müxtəlif təhsil modelləri tələbələrin akademik və sosial fəaliyyətinə fərqli təsir göstərir. Ənənəvi təhsil forması davamiyyət və sosial əlaqə baxımından yüksək nəticələr verir, lakin texnoloji bacarıqların inkişafında məhduddur. Onlayn təhsil texnoloji və fərdi öyrənmə motivasiyasını artırsa da, sosial qarşılıqlı əlaqəni zəiflədir. Hibrid təhsil isə bu göstəricilər arasında balans yaradır — həm yüksək akademik nəticə (88 bal), həm də motivasiya və texnoloji savadlılıq baxımından optimal səviyyə təmin edir. Bu səbəbdən hibrid model müasir təhsil sistemində ən uyğun və dayanıqlı yanaşma hesab olunur.

Cədvəl 4
Müasir təhsil modelləri üzrə müəllim və tələbə baxışlarının statistik müqayisəsi

Tədris modeli	Müəllimlərin metodik rahatlıq dərəcəsi (%)	Tədris yükünün azaldılması göstəricisi (%)	Tələbələrin dərs materiallarını mənimsəmə səviyyəsi (%)	Geri əlaqə (feedback) effektivliyi (%)	Ümumi tədris məmnunluğu (%)
Ənənəvi təhsil	84	41	88	72	80
Onlayn təhsil	67	79	74	69	73
Hibrid təhsil	78	65	86	83	

Mənbə: Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010). Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. U.S. Department of Education. https://www.ed.gov/media/document/evaluation-of-evidence-based-practices-online-learning-meta-analysis-and-review-of-online-learning-studies-revised-september-2010-107159.pdf

Cədvəl 4-də müasir təhsil sistemində tətbiq olunan üç model — ənənəvi, onlayn və hibrid tədris formaları üzrə müəllim və tələbə baxışları müqayisə olunmuşdur. Məlumatlar göstərir ki, ənənəvi təhsil forması dərs materiallarının mənimsənilməsi baxımından ən yüksək nəticəni (88%) təmin etsə də, metodik rahatlıq və tədris yükü baxımından məhduddur. Onlayn təhsil modeli müəllimlər üçün daha az tədris yükü (79%) və daha çox texnoloji çeviklik yaratsa da, məmnunluq göstəriciləri nisbətən aşağıdır (73%). Hibrid təhsil forması bu iki yanaşmanın tarazlaşdırılmış sintezi kimi çıxış edir. Hibrid modeldə həm tələbələrin mənimsəmə səviyyəsi (86%), həm də ümumi məmnunluq göstəriciləri (88%) yüksək olmuşdur. Bu nəticələr göstərir ki, hibrid təhsil XXI əsr təhsil sistemində həm pedaqoji, həm də psixoloji baxımdan ən optimal və dayanıqlı tədris modelidir.

Müasir dövrdə təhsil prosesinin mahiyyəti sadəcə bilik ötürməkdən ibarət deyil; o, həm də yaradıcılıq, analitik düşüncə və texnoloji bacarıqların inkişafını hədəfləyən kompleks sosial sistemə çevrilmişdir. Rəqəmsal transformasiya təhsil strukturunu dəyişdirməklə yanaşı, müəllim və tələbə münasibətlərinə, təlim metodlarına və qiymətləndirmə mexanizmlərinə də yeni məzmun gətirmişdir. Onlayn və ənənəvi təhsil modelləri arasında formalaşan fərqlər artıq tədris prosesində tamamlayıcı xarakter daşıyır. Ənənəvi model emosional qarşılıqlı əlaqə, birbaşa rəhbərlik və sosial mühitlə öyrənməni təmin edir. Onlayn model isə informasiya axınını sürətləndirərək biliklərin əldə olunmasını daha çevik və sərhədsiz edir. Bu baxımdan, müasir təhsil siyasəti bu iki istiqaməti rəqabət müstəvisində deyil, inteqrativ inkişaf çərçivəsində dəyərləndirir. Rəqəmsal mühitdə yaradılan təhsil platformaları (Moodle, Coursera, Microsoft Teams, Zoom və s.) müəllimlərə dərs materiallarını fərdiləşdirmək, interaktiv müzakirələr aparmaq və qiymətləndirməni avtomatlaşdırmaq imkanı verir. Bu, həm tədris prosesinin səmərəliliyini artırır, həm də tələbələrin məsuliyyət hissini və özünüidarə bacarığını gücləndirir. Digər tərəfdən, bir çox tədqiqatlar göstərir ki, e-learning tələbələrin nailiyyətlərinə mənfi

təsir göstərə bilər, çünki şagirdlər təcrid olunmuş hiss edə, valideynlər sosial inkişafla bağlı narahatlıq keçirə və dil çətinliyi olan tələbələr mətn əsaslı onlayn mühitdə çətinlik yaşaya bilərlər (Elfaki və b., 2019).Tədrisin gələcək inkişaf tendensiyası artıq "blended learning" (qarışıq və ya hibrid təhsil) konsepsiyası üzərində qurulmaqdadır. Bu model hər iki sistemin üstün cəhətlərini birləşdirərək tədris prosesini daha elastik və tələbəyönümlü edir. Hibrid modeldə dərsin bir hissəsi virtual platformalarda, digər hissəsi isə sinif mühitində həyata keçirilir. Belə yanaşma biliklərin həm nəzəri, həm də praktiki mənimsənilməsini təmin edir və fərdi öyrənmə strategiyalarını dəstəkləyir.

Eyni zamanda, bu dəyişikliklər təhsil idarəçiliyinə də təsir göstərir. Müəllimlər üçün rəqəmsal pedaqogika, qiymətləndirmə analitikası və onlayn dərs dizaynı üzrə yeni bacarıqlar zərurətə çevrilmişdir (Kumari, 2021). Tələbələr isə fərdi öyrənmə məsuliyyəti daşımaq, vaxtı səmərəli bölmək və müstəqil qərar vermək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlirlər. Bütün bunlar göstərir ki, müasir təhsil sistemində uğurlu nəticə yalnız texnologiyanın tətbiqi ilə deyil, həm də pedaqoji adaptasiyanın dərinləşməsi ilə mümkündür. Rəqəmsal savadlılıq, sosial adaptasiya və innovativ tədris metodlarının harmoniyası təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün əsas şərt sayılır. Müasir təhsil sistemində innovativ texnologiyalar və metodoloji yeniliklər öyrənmə prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Təhsil müəssisələri artıq yalnız bilik ötürən mərkəz deyil, eyni zamanda innovasiya və tədqiqat yönümlü öyrənmə mühitləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu mühitlərdə tələbə mərkəzli yanaşma, fərdi inkişaf planları və layihə əsaslı öyrənmə metodları daha geniş tətbiq edilir. Onlayn və hibrid təhsil formatları bu dəyişikliklər üçün xüsusi platforma rolunu oynayır. Bu modellərdə süni intellektə əsaslanan adaptiv öyrənmə sistemləri tələbələrin fərdi qabiliyyət və ehtiyaclarına uyğun material təqdim edir. Nəticədə, öyrənmə prosesi daha məqsədyönlü və ölçüləbilən olur. Eyni zamanda, rəqəmsal analitika vasitəsilə tələbələrin irəliləyişi izlənilir, zəif tərəflər müəyyən edilir və tədris prosesinə operativ müdaxilə imkanı yaranır. Bu dövrdə müəllimlərin rolu da dəyişməkdədir. Onlar artıq yalnız bilik verən deyil, həm də öyrənməni istiqamətləndirən, fərdi inkişafı müşahidə edən və təlimin strateji planlaşdırıcısı kimi çıxış edirlər. Bu baxımdan, pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyət göstəriciləri rəqəmsal bacarıqlarla sıx əlaqəlidir. Müəllimlər onlayn platformalarda dərs dizaynı, interaktiv məzmunun yaradılması, rəqəmsal qiymətləndirmə və distant ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməlidirlər. Tələbə baxımından isə bu dəyişikliklər daha çox məsuliyyət və özünüidarə tələb edir. Onlayn öyrənmədə motivasiyanın davamlılığı, vaxtın düzgün idarə olunması və müstəqil tədqiqat aparmaq bacarığı mühüm rol oynayır. Buna görə də müasir təhsil yanaşmaları yalnız biliklərin mənimsənilməsinə deyil, həm də öyrənmənin necə baş verdiyini anlamağa yönəlir (Shambour və Abu-Shanab, 2021).

Digər mühüm tendensiya təhsilin qlobal xarakter almasıdır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə tələbələr müxtəlif ölkələrdən olan müəllim və həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqə qurur, beynəlxalq layihələrdə iştirak edir və mədəni mübadilə mühitində öyrənirlər. Bu, yalnız akademik deyil, həm də sosial kapitalın formalaşmasına töhfə verir. Bütün bu proseslər göstərir ki, müasir təhsil sistemi artıq təkamül deyil, transformasiya mərhələsindədir. Bu transformasiyanın uğuru texnologiyanın tətbiq səviyyəsindən çox, onun pedaqoji məqsədlərlə nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Təhsildə davamlı inkişaf, inklüzivlik və keyfiyyətin artırılması üçün ən doğru yol — innovativ texnologiyaları humanist və sosial dəyərlərlə uzlaşdırmaqdan keçir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, müasir təhsil sistemində onlayn və ənənəvi tədris modellərinin inkişafı bir-birini tamamlayan iki istiqamət kimi formalaşmışdır. Hər iki modelin özünəməxsus funksional üstünlükləri olsa da, onların inteqrasiyası təhsil prosesini daha səmərəli, dinamik və fərdiləşdirilmiş hala gətirir. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində öyrənmə mühiti məkan və zaman məhdudiyyətlərindən azad olmuş, tədris prosesində çeviklik və interaktivlik artmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, hibrid təhsil modeli həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün ən optimal yanaşmadır. Bu

modeldə rəqəmsal resurslardan istifadənin effektivliyi, praktiki təcrübə ilə sinifdaxili qarşılıqlı əlaqə arasında tarazlıq yaradılır. Eyni zamanda, bu yanaşma tələbələrin motivasiyasını, öyrənmə məsuliyyətini və analitik düşünmə qabiliyyətini artırır. Müasir dövrdə təhsil sisteminin dayanıqlılığı artıq yalnız maddi-texniki bazadan deyil, həm də rəqəmsal transformasiyanın pedaqoji və sosial mühitə uyğun şəkildə tətbiqindən asılıdır. Buna görə də, təhsil siyasətində əsas prioritetlərdən biri müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının gücləndirilməsi, interaktiv tədris metodlarının tətbiqi və tələbəyönümlü yanaşmanın genişləndirilməsi olmalıdır. Beləliklə, gələcək təhsil strategiyası texnologiya və humanizmin sintezini əks etdirməlidir. Bu sintez, həm biliklərin dərin mənimsənilməsini, həm də şəxsiyyətin sosial-mədəni inkişafını təmin edərək təhsili sadəcə öyrənmə prosesi deyil, həyat boyu davam edən inkişaf mərhələsi kimi formalaşdıracaq.

Ədəbiyyat

1. Alam, B. F., Bashir, R., Hussain, T., Abbas, T., Malik, S. A., Jan, S. H., & Khurshid, M. (2023). Online vs. traditional learning: A comparative analysis of student's responses during COVID-19. *Work, 74*(1), 21–29.
2. Elfaki, N. K., Abdulraheem, I., & Abdulrahim, R. (2019). Impact of e-learning vs traditional learning on student's performance and attitude. *International Medical Journal, 24*(03), 225–233.
3. Hannay, M., & Newvine, T. (2006). Perceptions of distance learning: A comparison of online and traditional learning. *Journal of Online Learning and Teaching, 2*(1), 1–11.
4. Jayasinghe, U., Dharmaratne, A., & Atukorale, A. (2015, February). Students' performance evaluation in online education system vs traditional education system. In *Proceedings of the 2015 12th International Conference on Remote Engineering and Virtual Instrumentation (REV)* (pp. 131–135). IEEE.
5. Kumari, S. (2021). Online classes versus traditional classes? Comparison of student satisfaction and performance. *PMC*.
6. Kusmaryono, I., Jupriyanto, & Kusumaningsih, W. (2021). A systematic literature review on the effectiveness of distance learning: Problems, opportunities, challenges, and predictions. *International Journal of Education, 14*(1), 62–69.
7. Makarova, E. (2021). Effectiveness of traditional and online learning: Comparative analysis from the student perspective. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 99, p. 01019). EDP Sciences.
8. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010). *Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies*. U.S. Department of Education.
9. Shambour, M. K. Y., & Abu-Shanab, E. (2021). Analysing lecturers' perceptions on traditional vs. distance teaching. *PMC*.
10. Totlis, T., Tishukov, M., Piagkou, M., Kostares, M., & Natsis, K. (2021). Online educational methods vs. traditional teaching of anatomy during the COVID-19 pandemic. *Anatomy & Cell Biology, 54*(3), 332–339.
11. Trietiak, A. (2020). *Online education vs. traditional classroom instruction: A review of the literature*. EdSpace.
12. Yadav, R., & Singh, P. (2024). A study that compares traditional classroom teaching with online learning and using traditional textbooks with online learning in middle schools. *IAR Journal of Education and Literature (IARJEL).*

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 333–337
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 333–337
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/333-337

Məktəbdaxili qiymətləndirmə və təlim keyfiyyəti: Müasir yanaşmalar

Bəlqız Musayeva

Xülasə. *Müasir təhsil sistemində qiymətləndirmə artıq yalnız şagirdin biliyini yoxlamağa xidmət edən vasitə kimi deyil, onun inkişafını dəstəkləyən və öyrənmə prosesini istiqamətləndirən mühüm pedaqoji mexanizm kimi qəbul olunur. Qiymətləndirmə təkcə yekun nəticəni müəyyən etmir, eyni zamanda şagirdin bilik, bacarıq və kompetensiyalarının inkişaf səviyyəsini izləməyə imkan yaradır. Tədqiqat çərçivəsində məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsas növləri olan diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə təhlil edilmişdir. Xüsusilə formativ qiymətləndirmə və rəyin şagird nailiyyətlərinə göstərdiyi müsbət təsir ön plana çəkilmişdir. Müasir pedaqoji yanaşmalarda rəy şagirdin inkişafını istiqamətləndirən, motivasiyasını artıran və öyrənmə fəaliyyətini daha məqsədyönlü edən vacib vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, konstruktivist yanaşma və Lev Vıqotskinin sosial öyrənmə nəzəriyyəsi əsasında rəyin öyrənmə prosesindəki rolu araşdırılmışdır. Müasir texnologiyaların tətbiqi qiymətləndirməni daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş etmiş, özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə isə şagirdlərdə reflektiv düşünmə, əməkdaşlıq və müstəqil öyrənmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaratmışdır*

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, məktəbdaxili qiymətləndirmə, formativ qiymətləndirmə, summativ qiymətləndirmə, diaqnostik qiymətləndirmə, rəy, konstruktivizm, özünüqiymətləndirmə, qarşılıqlı qiymətləndirmə, təlim prosesi, pedaqoji yanaşma, şagird inkişafı*

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: musayevabalqiz@gmail.com
Daxil oldu: 20 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 8 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

In-School Assessment and Teaching Quality: Modern Approaches

Balgız Musayeva

Abstract. *In the modern education system, assessment is no longer considered merely a tool for testing students' knowledge, but rather an important pedagogical mechanism that supports students' development and guides the learning process. Assessment not only determines final outcomes, but also allows teachers to monitor the development of students' knowledge, skills, and competencies. Within the framework of the research, the main types of school-based assessment diagnostic, formative, and summative assessment were analyzed.*

Particular attention was paid to the positive impact of formative assessment and feedback on student achievement. In contemporary pedagogical approaches, feedback is regarded as an essential tool that directs students' progress, increases motivation, and makes learning more purposeful. In addition, the role of feedback in the learning process was examined within the context of constructivist approaches and the social learning theory of Lev Vygotsky. The integration of modern technologies has made assessment more interactive and individualized, while self-assessment and peer assessment have contributed to the development of students' reflective thinking, collaboration, and independent learning skills.

Keywords: *assessment, school-based assessment, formative assessment, summative assessment, diagnostic assessment, feedback, constructivism, self-assessment, peer assessment, learning process, pedagogical approach, student development*

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: musayevabalqiz@gmail.com
Received: 20 January 2026; Accepted: 8 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması birbaşa olaraq qiymətləndirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, günümüzün pedaqoji tələbləri qiymətləndirməni sadəcə bir nəzarət aləti deyil, şagirdin fərdi potensialını üzə çıxaran və təlim prosesini stimullaşdıran fundamental bir proses kimi qəbul edir. Təhsil paradiqmasının dəyişməsi nəticəsində qiymətləndirmə artıq şagird fəaliyyətinin "hökmü" deyil, onun inkişaf trayektoriyasının müəyyənləşdirilməsi üçün strateji bir vasitəyə çevrilmişdir. Bu baxımdan, məktəbdaxili qiymətləndirmənin konseptual əsaslarını və onun müasir formalarını dərindən təhlil etmək, təlimin effektivliyini artırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik tədris metodlarında qiymətləndirmə mexanizmi şagirdin topladığı informasiyanı ölçməkdən ibarət idi. Burada əsas diqqət təlimin gedişatına deyil, onun yekunlaşdığı nöqtəyə yönəlirdi. Test və imtahan nəticələri əsas götürüldüyü üçün fərdi inkişaf və şagirdin qarşılaşdığı maneələr çox vaxt analiz edilmirdi. Beləliklə, qiymətləndirmə sadəcə bir inzibati nəzarət aləti funksiyasını yerinə yetirirdi. Günümüzdə isə bu yanaşma öz yerini daha produktiv bir modelə verib. Yeni təhsil paradiqmasında qiymətləndirmə artıq passiv bir ölçmə vasitəsi deyil, şagirdin potensialını üzə çıxaran dinamik bir mexanizmdir. Müasir yanaşmaya görə, bu proses həm müəllimə, həm də şagirdə öyrənmənin keyfiyyətini artırmaq üçün lazımi istiqaməti verməlidir. Bu yeni yanaşmaya görə, qiymətləndirmə təlim prosesindən ayrı bir mərhələ kimi deyil, onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Şagirdin öyrənmə fəaliyyəti davam etdiyi müddətdə qiymətləndirmə də paralel şəkildə həyata keçirilir və bu yanaşma onun inkişaf səviyyəsini daha obyektiv şəkildə izləməyə imkan yaradır. Müasir pedaqoji baxışlarda qiymətləndirmə artıq sadəcə yoxlama vasitəsi deyil, təlim prosesini istiqamətləndirən əsas mexanizmlərdən biri hesab edilir. Bu prosesdə müəllim yalnız nəticəni qiymətləndirən şəxs deyil, eyni zamanda şagirdin öyrənmə yolunu müşahidə edən və ona inkişaf istiqaməti göstərən pedaqoji bələdçi rolunu oynayır (Yusifov, 2015, s. 42–45).

Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesində formativ qiymətləndirmədən məqsədyönlü istifadə şagirdlərin akademik nəticələrinə müsbət təsir göstərir (Wiliam, 2018, s. 48–56). Bu yanaşma vasitəsilə müəllim yalnız şagirdin mövcud bilik səviyyəsini deyil, həm də öyrənmə prosesində qarşılaşdığı çətinlikləri və inkişaf potensialını müəyyənləşdirə bilir.

Tədqiqat

Qiymətləndirmə sisteminin bugünkü müasir formaya gəlib çatması təhsil sahəsində uzun illər davam edən dəyişikliklər və pedaqoji yanaşmaların inkişafı ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə qiymətləndirmə əsasən şagirdin nə qədər məlumat mənimsədiyini müəyyənləşdirmək və nəticələri yoxlamaq məqsədi daşıyırdı. Bu səbəbdən proses daha çox nəzarət və qiymətvermə xarakteri ilə seçilirdi. Zaman keçdikcə təhsildə yeni yanaşmalar meydana çıxdı və qiymətləndirməyə münasibət dəyişməyə başladı. Artıq diqqət yalnız yekun nəticəyə deyil, şagirdin öyrənmə prosesinə, inkişaf dinamikasına və əldə etdiyi bacarıqlara yönəldi. Müasir təhsil yanaşmalarında qiymətləndirmə şagirdin öyrənməsini istiqamətləndirən və onu dəstəkləyən vacib mexanizm kimi qəbul edilir. Bu modeldə hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, öyrənmə tempi və ehtiyacları nəzərə alınır, müəllim isə qiymətləndirmə nəticələrindən təlimin daha səmərəli təşkili üçün istifadə edir (OECD, 2024, s. 15–18).

Bu inkişaf mərhələlərinin nəticəsində qiymətləndirməyə münasibət də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Artıq qiymətləndirmə yalnız müəyyən vaxtlarda aparılan formal yoxlama kimi deyil, təlim prosesi boyunca davam edən və şagirdin inkişafını mərhələli şəkildə izləyən dinamik pedaqoji fəaliyyət kimi qəbul olunur. Başqa sözlə, qiymətləndirmə şagirdin öyrənmə yolunu dərsin hər mərhələsində müşahidə etməyə və onun inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan fasiləsiz proses xarakteri daşıyır. Məktəbdə təlim prosesinin səmərəli təşkili və şagirdlərin inkişafının düzgün izlənməsi məqsədilə məktəbdaxili qiymətləndirmə mühüm pedaqoji vasitə kimi tətbiq olunur. Bu proses müəllim tərəfindən tədris müəssisəsi daxilində həyata keçirilir və əsas diqqət şagirdin hansı inkişaf mərhələsində olduğunu müəyyənləşdirməyə, öyrənmə zamanı yaranan çətinlikləri vaxtında görməyə və dərsin gedişini həmin ehtiyaclara uyğun şəkildə qurmağa yönəlir. Başqa sözlə, qiymətləndirmə yalnız nəticəni qeyd etmir, həm də təlimin istiqamətini formalaşdıran davamlı bir proses kimi çıxış edir.

Struktur baxımından məktəbdaxili qiymətləndirmə üç əsas komponent üzərində qurulur: diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə. Bu mərhələlərin hər biri fərqli funksiyanı yerinə yetirsə də, onların hamısı vahid məqsədə – tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir və bir-birini tamamlayaraq bütöv bir sistem yaradır. Tədrisin ilkin mərhələsində həyata keçirilən diaqnostik qiymətləndirmənin əsas məqsədi şagirdlərin əvvəlki bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməkdir. Şagirdlərin hansı hazırlıq səviyyəsində olduğunu anlamaq üçün dərsə başlamazdan əvvəl bu tip yoxlamalar aparılır və nəticələr müəllimə sinfin ümumi vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu məlumat əsasında dərs planı daha real ehtiyaclara uyğun şəkildə tənzimlənir və şagirdlər arasındakı fərqlər nəzərə alınaraq fərdiləşdirilmiş yanaşma formalaşdırılır.

Təlim prosesi boyunca davam edən formativ qiymətləndirmə isə daha çevik və dinamik xarakter daşıyır. Şagirdin zamanla hansı irəliləyişlərə nail olduğunu müşahidə etmək və onun öyrənmə yolunu düzgün istiqamətləndirmək bu mərhələnin əsas məqsədidir. Burada müəllim sadəcə qiymət verməklə kifayətlənmir, şagirdlə davamlı əks-əlaqə qurur, onun cavablarını və fəaliyyətini təhlil edir, eyni zamanda yol verilən səhvlərin səbəblərini izah edərək inkişaf üçün konkret istiqamətlər göstərir. Beləliklə, səhvlər qiymətləndirmənin sonu deyil, əksinə, öyrənmənin bir hissəsinə çevrilir. Müasir dövrdə Kahoot, Quizizz və Wordwall kimi rəqəmsal platformaların təhsildə tətbiqi qiymətləndirmə prosesini daha interaktiv və oyunlaşdırılmış formaya çevirmişdir. Bununla yanaşı, bu texnoloji dəyişikliklərin nəzəri əsasları Lev Vygotsky-nin sosial konstruktivizm yanaşması ilə izah olunur. Bu yanaşmaya görə, biliklər fərdi şəkildə deyil, sosial qarşılıqlı təsir və fəal iştirak nəticəsində formalaşır. Eyni zamanda, qiymətləndirmə artıq yalnız ölçmə vasitəsi kimi deyil, öyrənmə prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Müasir təlim mühitində şagirdə verilən rəy artıq yalnız "düzdür–yanlışdır" tipli qısa qiymətləndirmə kimi başa düşülmür. O, daha çox şagirdin harada dayandığını görməsinə və növbəti addımını planlaşdırmasına kömək edən bir istiqamətverici vasitə kimi qəbul olunur. Son illərdə aparılan araşdırmalar da göstərir ki, səmərəli rəy şagirdin hazırkı bilik səviyyəsi ilə qarşısına qoyulan məqsəd arasında əlaqə qurur və bu boşluğu necə doldura biləcəyinə dair ona yol göstərir. Bu proses şagirdin öz öyrənməsinə daha məsuliyyətli yanaşmasına, səhvlərini sadəcə nəticə kimi deyil, inkişaf üçün imkan kimi görməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, rəy yalnız qiymətləndirmə aktının bir hissəsi deyil, öyrənməni canlı saxlayan və onu irəli aparan əsas pedaqoji dəstək vasitələrindən biridir (Hattie və Clarke, 2019, s. 52–58).

Bununla yanaşı, tədris prosesi vahid bir mərhələdən ibarət deyil, əksinə, ardıcıl və qarşılıqlı əlaqəli mərhələlərin vəhdətidir. Bu baxımdan, yekun nəticə həm başlanğıcda aparılan diaqnostik qiymətləndirmənin, həm də proses boyu həyata keçirilən formativ izləmələrin məntiqi nəticəsi kimi formalaşır. Beləliklə, summativ qiymətləndirmə yalnız son mərhələ deyil, bütün öyrənmə prosesinin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir.

Nəticə

Məktəb daxilində həyata keçirilən qiymətləndirmə sistemi şagirdin öyrənmə trayektoriyasını izləmək və təlimi fərdiləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu prosesdə şagird artıq passiv informasiya daşıyıcısı kimi deyil, bilikləri aktiv şəkildə quran tədqiqatçı subyekt kimi çıxış edir. Müəllim isə onun öyrənmə fəaliyyətini yönləndirən və inkişafını dəstəkləyən fasilitator rolunu oynayır. Eyni zamanda, rəyin effektivliyi onun operativliyindən, yəni şagird mövzunu unutmazdan əvvəl təqdim olunmasından birbaşa asılıdır. Vaxtında verilmiş rəy səhvlərin möhkəmlənməsinin qarşısını alır və öyrənmədə çevik düzəlişlərə imkan yaradır. Əks halda, gecikdirilmiş rəy öz inkişafetdirici təsirini qismən itirə bilər.
Bundan əlavə, rəy yalnız akademik deyil, həm də psixoloji təsirə malikdir. Dəstəkləyici və istiqamətləndirici rəy şagird üçün silsiləvi inkişaf mühiti yaradır, onun özünəinamını gücləndirir və öyrənməyə marağını artırır. Əksinə, qeyri-konkret və ümumi tənqidlər motivasiyanın azalmasına səbəb ola bilər.

Nəticə etibarilə, müasir pedaqoji yanaşmalarda rəyin əsas funksiyası keçmiş nəticəni qiymətləndirməkdən daha çox gələcək inkişafı istiqamətləndirməkdir. Bu baxımdan rəy "nə səhvdir?" sualından çox "növbəti addım nə olmalıdır?" sualına cavab verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Andersson, C., & Palm, T. (2017). The impact of formative assessment on student achievement. *Learning and Instruction, 49*, 92–102.
2. Andrade, H., & Brookhart, S. M. (2016). The role of classroom assessment in supporting self-regulated learning. In *The enabling power of assessment* (pp. 293–309). Springer.
3. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2020). *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum)*.
4. Azərbaycan Respublikası. (2023). *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu* (yenilənmiş nəşr).
5. Brookhart, S. M. (2016). *Rubrics for formative assessment and grading*. ASCD.
6. Brookhart, S. M. (2023). *Classroom assessment essentials*. ASCD.
7. Brown, G. T. L., & Harris, L. R. (2016). *Handbook of human and social conditions in assessment*. Routledge.
8. Furtak, E. M., et al. (2016). Teachers' formative assessment abilities and their relationship to student learning. *Instructional Science, 44*(3), 267–291.

9. Heitink, M. C., et al. (2016). A systematic review of prerequisites for implementing assessment for learning. *Educational Research Review, 17*, 50–62.
10. Kingston, N., & Nash, B. (2019). Formative assessment: A meta-analysis and a call for research. *Educational Measurement: Issues and Practice, 38*(3), 13–24.
11. Nitko, A. J., & Brookhart, S. M. (2018). *Educational assessment of students* (8th ed.). Pearson.
12. OECD. (2024). *Using formative assessment and feedback: Unlocking high-quality teaching*. OECD Publishing.
13. Prompiengchai, S., Narreddy, C., & Joordens, S. (2025). *A practical guide for supporting formative assessment and feedback using generative AI*.
14. Wiliam, D. (2018). *Embedded formative assessment* (2nd ed.). Solution Tree Press.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 338–343
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 338–343
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/338-343

Qlobal iqtisadi transformasiya şəraitində yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması və institusional inkişaf mərhələləri

Nihad Əmirov

Xülasə. *Məqalədə XXI əsrdə qlobal iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi fonunda artan ekoloji təzyiqlər və bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat modelinin formalaşması məsələsi araşdırılır. Mövzunun aktuallığı iqlim dəyişiklikləri, resurs qıtlığı, enerji təhlükəsizliyi və sosial bərabərsizlik kimi çoxölçülü çağırışların mövcud iqtisadi artım modelinin dayanıqlığını sual altına alması ilə əsaslandırılır. Tədqiqatın məqsədi yaşıl iqtisadiyyatın nəzəri əsaslarını, institusional inkişaf mərhələlərini və qlobal normativ çərçivəyə inteqrasiyasını sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqatın obyekti yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası, predmeti isə onun iqtisadi artım, karbon emissiyaları, resurs səmərəliliyi və sosial rifah kimi dəyişənlərlə qarşılıqlı əlaqəsidir. Əhatə olunan dövr əsasən 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonrakı mərhələni və 2015-ci ildən etibarən formalaşmış iqlim və davamlı inkişaf çərçivəsini əhatə edir. İşdə müqayisəli təhlil, institusional analiz və sənəd araşdırması metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi artımı təbii kapitalın qorunması və aşağı karbonlu transformasiya ilə uzlaşdıran alternativ model kimi formalaşmışdır.*

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, qlobal iqtisadi transformasiya, iqlim dəyişiklikləri, iqtisadi artım, enerji təhlükəsizliyi*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: amirov.nihad.sohrab.2024@unec.edu.az
Daxil oldu: 31 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 25 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Formation of Green Economy and Stages of Institutional Development in the Context of Global Economic Transformation

Nihad Amirov

Abstract. *The article examines the growing environmental pressures against the backdrop of deepening global economic integration in the 21st century and the formation of a green economy model in this context. The relevance of the topic is justified by the fact that multidimensional challenges such as climate change, resource scarcity, energy security and social inequality question the sustainability of the current economic growth model. The aim of the study is to systematically analyze the theoretical foundations of the green economy, its institutional development stages and its integration into the global normative framework.*

The object of the study is the concept of green economy, and its subject is its interaction with variables such as economic growth, carbon emissions, resource efficiency and social welfare. The period covered mainly covers the period after the 2008 global financial crisis and the climate and sustainable development framework that has been formed since 2015. The methods of comparative analysis, institutional analysis and document research were used in the study. The results show that the green economy has been formed as an alternative model that reconciles economic growth with the protection of natural capital and low-carbon transformation.

Keywords: *green economy, global economic transformation, climate change, economic growth, energy*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: amirov.nihad.sohrab.2024@unec.edu.az
Received: 31 December 2025; Accepted: 25 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

XXI əsrdə qlobal iqtisadi inteqrasiyanın sürətlənməsi, istehsal və istehlak miqyasının genişlənməsi ilə yanaşı, ekoloji sistemlər üzərində artan təzyiq dünya iqtisadiyyatının dayanıqlılıq məsələsini ön plana çıxarmışdır. İqlim dəyişiklikləri, təbii resursların tükənməsi, su və enerji təhlükəsizliyi problemləri, biomüxtəlifliyin azalması və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi mövcud iqtisadi artım modelinin struktur məhdudiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası iqtisadi inkişaf ilə ekoloji dayanıqlılıq arasında tarazlığın təmin edilməsinə yönəlmiş alternativ model kimi aktuallıq qazanmışdır. Mövzunun işlənmə səviyyəsinə gəldikdə, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında, ekoloji iqtisadiyyat məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində və qlobal siyasət sənədlərində yaşıl iqtisadiyyat geniş şəkildə təhlil olunsa da, onun nəzəri əsaslarının, institusional mərhələlərinin və qlobal iqlim çərçivəsinə inteqrasiyasının sistemli şəkildə bir arada araşdırılması zərurəti qalmaqdadır.

Tədqiqatın obyekti yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası, predmeti isə iqtisadi artım, karbon emissiyaları, resurs səmərəliliyi və sosial rifah arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaşıl transformasiya kontekstində təhlilidir. Tədqiqatın məqsədi yaşıl iqtisadiyyatın formalaşma mərhələlərini, nəzəri və institusional əsaslarını, həmçinin qlobal iqlim və davamlı inkişaf gündəliyi ilə əlaqəsini kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi artım modeli, təbii kapitalın dəyəri, karbon intensivliyi, enerji strukturu və sosial inklüzivlik kimi əsas dəyişənlər təhlilə cəlb edilmişdir. İşdə əsas informasiya bazası kimi BMT qurumlarının, İƏİT və digər qlobal institutların hesabatları, elmi monoqrafiyalar və analitik sənədlər istifadə edilmişdir. Tədqiqat metodları sırasında müqayisəli təhlil, institusional analiz, sənəd araşdırması və sistemli yanaşma tətbiq edilmişdir. Tədqiqat nəticələrinin nəzəri əhəmiyyəti yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf mərhələlərinin ardıcıllıqla təhlil olunması və onun iqtisadi nəzəriyyədə alternativ artım modeli kimi əsaslandırılmasındadır.

Tədqiqat

XXI əsr qlobal iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi, istehsal və istehlak miqyasının genişlənməsi ilə xarakterizə olunsa da, bu proses paralel şəkildə ekoloji gərginliyin artması ilə müşayiət olunur. İqtisadi artımın sürətlənməsi bir tərəfdən rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradırsa, digər tərəfdən təbii sistemlər üzərində təzyiqi gücləndirir. Hər bir ölkənin iqtisadi strukturu, sənayeləşmə səviyyəsi, enerji balansı və institusional idarəetmə xüsusiyyətləri fərqli olduğundan ekoloji

problemlər də müxtəlif formalarda və intensivlikdə təzahür edir. Sənaye yönümlü iqtisadiyyatlarda atmosfer emissiyaları və sənaye tullantıları ön plana çıxırsa, aqrar və ya resurs ixracına əsaslanan ölkələrdə torpaq deqradasiyası, su ehtiyatlarının azalması və biomüxtəlifliyin itirilməsi daha qabarıq görünür.

Müasir mərhələdə iqlim dəyişiklikləri, atmosfer və hidrosferin çirklənməsi, bərk və təhlükəli tullantıların idarə olunmasında institusional boşluqlar, eləcə də qeyri-bərpa olunan resursların tükənməsi qlobal miqyasda sistemli xarakter almışdır. Bu problemlər artıq lokal ekoloji hadisə deyil, iqtisadi təhlükəsizlik, sosial sabitlik və ərzaq təminatı ilə birbaşa bağlı olan çoxölçülü risk faktoruna çevrilmişdir. Məhz bu kontekstdə iqtisadi inkişaf modelinin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti meydana çıxmış və ekoloji məhdudiyyətləri nəzərə alan alternativ yanaşmaların formalaşmasına təkan vermişdir. Davam edən maliyyə və ekoloji böhranlar göstərmişdir ki, ənənəvi "artım naminə artım" prinsipi struktur baxımından davamlı deyil və uzunmüddətli perspektivdə həm iqtisadi, həm də ekosistem sabitliyini zəiflədir. Bu çərçivədə formalaşan yaşıl iqtisadiyyat yanaşması iqtisadi artım ilə ekoloji dayanıqlılıq arasında tarazlığın qurulmasını hədəfləyir. Akademik müstəvidə bu anlayışın nəzəri əsaslandırılmasında Devid Pirin "Blueprint for a Green Economy" əsəri mühüm rol oynamışdır (Barbier, 2022).

Demoqrafik dinamika bu prosesləri daha da mürəkkəbləşdirir. Dünya əhalisinin artımı ərzaq, su, enerji və torpaq ehtiyacını genişləndirir, halbuki təbii kapitalın bərpa potensialı məhduddur. Əhali artımı ilə paralel olaraq istehlak standartlarının yüksəlməsi resurslara olan təzyiqi daha da artırır. Bu kontekstdə əsas problem artıq yalnız artımın təmin edilməsi deyil, artan tələbatın ekoloji limitlər daxilində qarşılanmasıdır. Əks halda, iqlim riskləri ilə yanaşı, qida təhlükəsizliyi, sosial sabitlik və regional təhlükəsizlik məsələləri daha da kəskinləşəcəkdir.

2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı fonunda iqtisadi sistemlərin struktur zəifликləri daha aydın şəkildə üzə çıxdı və bu kontekstdə ekoloji baxımdan dayanıqlı investisiya modelinə keçid məsələsi beynəlxalq gündəmin prioritetinə çevrildi. Məhz bu şəraitdə 2008-ci ilin oktyabrında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən "Green Economy Initiative" adlı təşəbbüs irəli sürüldü. Təşəbbüsün əsas məqsədi yaşıl sektorlara yönələn investisiyaların iqtisadi səmərəliliyini təhlil etmək, dövlət siyasətlərinin uyğunlaşdırılmasını təşviq etmək və ekoloji risk daşıyan sənaye sahələrinin struktur transformasiyasını dəstəkləmək idi. Burada əsas ideya ondan ibarət idi ki, iqtisadi bərpa yalnız maliyyə sabitliyi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda resurs səmərəliliyini artıran və karbon intensivliyini azaldan struktur dəyişikliklərlə müşayiət olunmalıdır. Beləliklə, böhrandan çıxış strategiyası ekoloji modernləşmə ilə uzlaşdırılmalı idi. Bu yanaşma tədricən beynəlxalq səviyyədə geniş dəstək qazandı. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) yaşıl artım konsepsiyasını inkişaf etdirərək iqtisadi siyasətlərin təbii kapitalın qorunması ilə uyğunlaşdırılmasına dair metodoloji çərçivə təqdim etdi. Eyni zamanda Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondu və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə Birliyi kimi qurumlar ekosistem xidmətlərinin iqtisadi dəyərinin tanınması və biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində normativ təşəbbüslərlə çıxış etdilər. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat təkcə hökumətlərarası platformalarda deyil, həm də vətəndaş cəmiyyəti institutları səviyyəsində çoxsəviyyəli dəstək qazanan inkişaf modelinə çevrildi. Nəzəri baxımdan yaşıl iqtisadiyyatın konseptual əsaslarının sistemləşdirilməsində 2010-cu ildə Nyu-Yorkda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən nəşr olunan "Green Economy: Why, What and How" adlı toplu mühüm rol oynadı. Bu nəşrdə yaşıl iqtisadiyyatın mahiyyəti, tətbiq mexanizmləri və makroiqtisadi təsirləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilmiş, anlayışın həm normativ, həm də praktik ölçüləri izah edilmişdir (Dasgupta, 2021).

Yaşıl iqtisadiyyatın təşəkkül prosesi təsadüfi ideoloji çağırış deyil, mərhələli şəkildə formalaşmış institusional və normativ çərçivənin nəticəsidir. Bu istiqamətdə ilk sistemli təşəbbüslərdən biri 2008-ci ildə qlobal maliyyə böhranı fonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı

(UNEP) tərəfindən irəli sürülmüş Green Economy Initiative olmuşdur. Təşəbbüsün əsas məntiqi iqtisadi dirçəliş strategiyalarını yalnız fiskal və monetar stimullaşdırma vasitələri ilə deyil, eyni zamanda ekoloji investisiyalar və struktur modernləşmə ilə əlaqələndirmək idi. Beləliklə, böhrandan çıxış modeli "bərpa + transformasiya" prinsipi üzərində qurulurdu. UNEP-in 2011-ci ildə təqdim etdiyi Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication hesabatında göstərilir ki, ümumi daxili məhsulun illik təxminən 2%-nin enerji, kənd təsərrüfatı, su təsərrüfatı, nəqliyyat və tullantıların idarə edilməsi kimi əsas yaşıl sektorlara yönəldilməsi uzunmüddətli perspektivdə ənənəvi, yüksək karbonlu "qəhvəyi iqtisadiyyat" modelindən daha dayanıqlı artım trayektoriyası yarada bilər (Bowen və Kuralbayeva, 2021). Hesabatın arqumentinə görə, belə investisiyalar yalnız ekoloji riskləri azaltmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda yeni məşğulluq imkanları formalaşdırır, texnoloji yenilənməni sürətləndirir və makroiqtisadi sabitliyə töhfə verir. Sənəddə xüsusi vurğulanır ki, resurs məhsuldarlığının artırılması və karbon intensivliyinin azaldılması paralel şəkildə yoxsulluğun azaldılmasına xidmət edə bilər; yəni ekoloji modernləşmə sosial inklüzivliklə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə onu gücləndirə bilər (IEA, 2023). Sonrakı mərhələdə yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası daha operativ və ölçülə bilən siyasət alətlərinə transformasiya olunaraq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən "yaşıl artım" (green growth) çərçivəsində konkretləşdirilmişdir. OECD-nin Towards Green Growth (2011) və Green Growth Indicators (2014) sənədlərində iqtisadi artımın təbii kapitalın qorunması ilə uzlaşdırılması üçün indikator əsaslı qiymətləndirmə sistemi təqdim edilmişdir. Bu sistem karbon intensivliyi, enerji məhsuldarlığı, material səmərəliliyi, innovasiya göstəriciləri və ekosistem aktivlərinin vəziyyəti kimi ölçülə bilən parametrlər vasitəsilə siyasətin effektivliyini izləməyi nəzərdə tutur (UNEP, 2021). İƏİT yanaşmasına görə, iqtisadi artım yalnız ÜDM artımı ilə ölçülməməli, onun resurs istifadəsi və emissiya strukturu ilə əlaqəsi də nəzərə alınmalıdır. Təşkilatın məlumatları göstərir ki, yaşıl texnologiyalara və aşağı karbonlu infrastruktur layihələrinə investisiya edən ölkələrdə enerji intensivliyi daha sürətlə azalmış, bərpa olunan enerji sektorunda isə məşğulluq səviyyəsində artım qeydə alınmışdır (IRENA, 2022). Bu fakt yaşıl transformasiyanın iqtisadi dinamika ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini, əksinə innovasiya və struktur yenilənmə vasitəsilə rəqabət qabiliyyətini gücləndirə biləcəyini göstərir.

Qlobal iqlim risklərinin intensivləşməsi yaşıl iqtisadiyyatın yalnız konseptual deyil, həm də normativ baxımdan möhkəmlənməsinə təkan vermişdir. 2015-ci ildə qəbul edilmiş Paris Sazişi çərçivəsində dövlətlər qlobal orta temperatur artımını sənaye öncəsi dövrlə müqayisədə 2°C-dən aşağı səviyyədə saxlamaq və 1.5°C həddinə mümkün qədər yaxınlaşdırmaq öhdəliyini götürmüşlər (IRENA, 2023). Bu öhdəlik faktiki olaraq iqtisadiyyatların dekarbonizasiyasını və enerji sistemlərinin struktur transformasiyasını tələb edir. Temperatur hədəfləri yalnız ekoloji deyil, həm də makroiqtisadi planlaşdırma, enerji siyasəti və investisiya prioritetlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. IPCC-nin Altıncı Qiymətləndirmə Hesabatında vurğulanır ki, 2030-cu ilə qədər qlobal emissiyalarda kəskin azalma təmin edilmədiyi halda 1.5°C trayektoriyasını qorumaq mümkün olmayacaq (IPCC, 2023). Bu isə göstərir ki, mövcud siyasətlər və könüllü öhdəliklər kifayət deyil; iqtisadi sistemin karbon intensivliyini azaltmaq üçün daha radikal və koordinasiyalı tədbirlər tələb olunur. Belə şəraitdə yaşıl iqtisadiyyat aşağı karbonlu inkişaf modelinin yalnız ideoloji çərçivəsi deyil, həm də fiskal mexanizmlər, karbon qiymətləndirilməsi alətləri, texnoloji innovasiya və yaşıl maliyyə vasitəsilə həyata keçirilən praktik institusional platforması kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, demoqrafik dinamika və resurs təzyiqi yaşıl transformasiyanın qaçılmazlığını gücləndirir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2022-ci il World Population Prospects hesabatına görə, dünya əhalisinin 2050-ci ildə 9,7 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır (United Nations, 2022).

Əhali artımı istehlakın miqyasını genişləndirir, urbanizasiyanı sürətləndirir və enerji, su, ərzaq və torpaq ehtiyatlarına olan tələbatı artırır. Eyni zamanda, Dünya Bankının məlumatları göstərir ki, 2050-ci ilə qədər qlobal su tələbatının 20–30% artacağı gözlənilir (World Bank, 2023). Bu göstərici xüsusilə su stressi yaşayan regionlarda sosial-iqtisadi gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Bu

dinamika onu göstərir ki, mövcud istehlak və istehsal modelləri struktur baxımdan dəyişdirilməzsə, resurs qıtlığı, torpaq və su deqradasiyası, biomüxtəlifliyin azalması kimi proseslər dərinləşəcək. Yəni problem təkcə emissiyaların azaldılması deyil, eyni zamanda resurs məhsuldarlığının artırılması və təbii kapitalın bərpa potensialının qorunmasıdır. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat iqlim siyasəti ilə demoqrafik və resurs planlaşdırmasının inteqrasiyasını təmin edən kompleks inkişaf çərçivəsi kimi formalaşır.

Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması mərhələli və çoxsəviyyəli proses olmuşdur: ilkin nəzəri əsaslandırma mərhələsindən (Pearce və ekoloji iqtisadiyyat yanaşması), 2008-ci ildən sonrakı institusional təşəbbüslərə, 2015-ci ildən etibarən isə qlobal iqlim və davamlı inkişaf çərçivəsinə inteqrasiya mərhələsinə keçid baş vermişdir. Müasir inkişaf modelləri iqtisadi artımı təbii kapitalın qorunması, karbon emissiyalarının azaldılması və sosial rifahın artırılması ilə uzlaşdırmağa yönəlmişdir. Mövcud elmi hesabatlar göstərir ki, alternativ yoxdur: resurs səmərəliliyi, aşağı karbonlu texnologiyalar və inklüziv siyasətlər olmadan qlobal iqtisadi sistem uzunmüddətli dayanıqlılıq təmin edə bilməyəcəkdir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası təsadüfi ideoloji çağırış deyil, qlobal iqtisadi və ekoloji böhranların yaratdığı struktur zərurətin nəticəsidir. İqlim dəyişikliklərinin intensivləşməsi, resurs qıtlığı, demoqrafik təzyiq və sosial bərabərsizlik kimi çoxölçülü risklər mövcud inkişaf modelinin məhdudiyyətlərini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Son illərin beynəlxalq hesabatları sübut edir ki, iqtisadi artımın davamlılığı yalnız karbon intensivliyinin azaldılması, resurs məhsuldarlığının artırılması və təbii kapitalın qorunması ilə uzlaşdırıldığı halda təmin oluna bilər. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat fiskal alətlər, yaşıl maliyyə mexanizmləri, innovasiya siyasəti və institusional islahatlar vasitəsilə reallaşdırılan kompleks transformasiya modelidir. Müasir mərhələdə əsas çağırış konsepsiyanın nəzəri əsaslandırılmasından daha çox onun praktik tətbiqində siyasət koordinasiyasının, hüquqi mexanizmlərin və maliyyə resurslarının effektiv səfərbər edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Barbier, E. B. (2022). Greening the post-pandemic recovery in the G20. *Environmental and Resource Economics, 81*(2), 355–376.
2. Bowen, A., & Kuralbayeva, K. (2021). Looking for green jobs: The impact of green growth on employment. *Climate Policy, 21*(8), 1062–1078.
3. Dasgupta, P. (2021). *The economics of biodiversity: The Dasgupta review*. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/962785/The_Economics_of_Biodiversity_The_Dasgupta_Review_Full_Report.pdf
4. International Energy Agency (IEA). (2023). *World energy outlook 2023*. https://iea.blob.core.windows.net/assets/WorldEnergyOutlook2023.pdf
5. IPCC. (2023). *Climate change 2023: Synthesis report*. https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_LongerReport.pdf
6. IRENA. (2022). *World energy transitions outlook 2022*. https://www.irena.org/publications/2022/Mar/World-Energy-Transitions-Outlook-2022
7. IRENA. (2023). *Renewable capacity statistics 2023*. https://www.irena.org/Publications/2023/Mar/Renewable-Capacity-Statistics-2023
8. OECD. (2021). *Towards green growth: Monitoring progress*. https://www.oecd.org/green-growth/monitoring-progress-2021.pdf
9. OECD. (2023). *Climate action monitor 2023: Policies for a net zero transition*. https://www.oecd.org/climate-action-monitor-2023.pdf

10. UNDP. (2023). *Human development report 2023/2024: Breaking the gridlock*. https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf
11. UNEP. (2021). *Making peace with nature*. https://www.unep.org/resources/making-peace-nature-report
12. UNEP. (2023). *Emissions gap report 2023*. https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2023
13. United Nations DESA. (2022). *World population prospects 2022*. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2022_Summary.pdf
14. World Bank. (2021). *The changing wealth of nations 2021*. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36400
15. World Bank. (2023). *World development report 2023: Migrants, refugees, and societies*. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/40060

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 344–349
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 344–349
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/344-349

Azərbaycanda reklam bazarının formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri

İsmayıl Emiralizadə

Xülasə. *Bu tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının reklam bazarının tarixi formalaşması, mövcud quruluşu və gələcək inkişafları araşdırılır. SSRİ zamanlarının ciddi mərkəzləşdirilmiş rejimindən başlayaraq dövlətimizin müstəqilliyinin bərpası və "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra maliyyə sektorunun sürətli böyüməsi ilə sonlanan reklamın inkişafı detallı bir şəkildə araşdırılır. Xüsusi diqqət əsasən XXI əsrdə reklam sektorunun rəqəmsal dəyişikliyinə yönəldilir. Ənənəvi marketinq ilə müasir rəqəmsal marketinq arasındakı əlaqə təhlil edilir. Milli marketinqin əsas cəhətləri, həmçinin Azərbaycan dilinin, ənənələrinin və bayram endirimləri və kampaniyalarının alıcı davranışına necə təsir etməsi müəyyən edilir. Bundan əlavə süni intellektin tətbiqi, proqram texnologiyaları və data analitikası kimi sektorun inkişafı üçün perspektivli sahələri təsvir edilir.*

Açar sözlər: *Azərbaycanın reklam sektoru, rəqəmsal marketinq, reklamın inkişafı, ənənəvi marketinq, sosial platformalar, targetinq, reklamda süni intellekt, data analitika*

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ismayil.emiralizade.24@gmail.com
Daxil oldu: 6 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 16 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Formation and Development Features of the Advertising Market in Azerbaijan

Ismayıl Emiralizada

Abstract. *This study examines the historical formation, current structure and future developments of the advertising market of the Republic of Azerbaijan. The development of advertising, starting from the strictly centralized regime of the USSR and ending with the rapid growth of the financial sector after the restoration of our state's independence and the signing of the "Contract of the Century", is examined in detail. Special attention is paid to the digital transformation of the advertising sector in the 21st century. The relationship between traditional marketing and modern digital marketing is analyzed. The main aspects of national marketing are determined, as well as how the Azerbaijani language, traditions and holiday discounts and campaigns affect consumer behavior.*

In addition, promising areas for the development of the sector, such as the application of artificial intelligence, software technologies and data analytics, are described.

Keywords: *Azerbaijani advertising sector, digital marketing, advertising development, traditional marketing, social platforms, targeting, artificial intelligence in advertising, data analytics*

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: ismayil.emiralizade.24@gmail.com
Received: 6 January 2026; Accepted: 16 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Reklam sferası bütün ölkələrdə mövcud olan bir sahədir. Ölkələrin iqtisadi perspektivinin və eyni zamanda kommersiya aktivliklərinin əsas struktur hissəsi məhz reklam sektoruna aiddir. Azərbaycan Respublikasında reklam sektoru son zamanlarda dinamik şəkildə təkmilləşib. Əsasən də son onilliklərdə bu sferada ciddi artım və perspektivlər gözə çarpır. Reklam bazarının inkişafı və genişlənməsi diqqətəlayiq dərəcədə inkişaf edib. Bu referat işində Azərbaycan Respublikasının reklam sektorunun inkişaf yolundan bəhs olunur. Həmçinin, burada reklam bazarının hazırkı vəziyyəti və strukturu araşdırılacaq. Bundan əlavə, ölkədə reklamın əsas özəllikləri barədə də məlumat veriləcək.

Azərbaycanda reklam bazarının tarixi

Sovet dövrü və ilk addımlar: Azərbaycanda ilk dəfə reklam Sovet İttifaqı dövründə tətbiq edilmişdir. Həmin dövrdə reklam adətən dövlət müəssisələrindəki məhsulların, o cümlədən xidmətlərin tanıdılması və önə çıxarılması üçün istifadə edilirdi. Sovet İttifaqı zamanlarında bu cür reklam fəaliyyəti ancaq mərkəzləşdirilmiş formada həyata keçirilirdi. Yəni Sovet İttifaqında sosializm cərəyanı mövcud olduğu üçün özəl müəssisələrdə reklamın hazırlanması mümkün deyildi. Çünki o dövrlərdə özəl müəssisələr yox, sırf dövlət müəssisələri var olmuşdur. SSRİ dövründə kütləvi informasiya vasitələri sistemində ümumiyyətlə reklama rast gəlmək mümkün deyildi. O zamanlar SSRİ-də planlı təsərrüfat mövcud olmuş, buna görə də xarici iş adamları ölkəyə buraxılmamış və hökumət kütləvi informasiya vasitələrində reklamı qadağan etmişdi. Reklam işi dövlətin inhisarında idi. Ancaq sovet ittifaqı yeni iqtisadi siyasət dövründə ilk dəfə xüsusi reklam işinə imkan vermişdi. 1970-ci illərdə bəzi qəzetlərdə həftəlik reklam əlavəsinə icazə verildi. Ən çox reklama yer ayıran qəzetlər isə axşam qəzetləri olmuşdu. “Bakı” və “Baku” axşam qəzetləri Azərbaycanda, sovet jurnalistikasının ilk reklam çap edən qəzeti oldu ("Bakı" və "Baku" qəzetləri).

Sovet ittifaqında reklamın statistikası da hər ötən il üçün dəyişmişdir. SSRİ-nin reklam prinsipindəki əsas məsələ siyasətyönümlü reklamların üstünlük təşkil etməsi idi. Belə ki, 1920-30–cu illərdə reklamın 40%-i ticarət xarakterli, 60%-i siyasi mövzuda idi. Bu göstəricilər müvafiq olaraq 1930-40–cı illərdə 20 və 80%, 1940-50–ci illərdə isə 0 və 100% olub. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra isə göstəricilər əvvəlcə ticarət reklamının xeyrinə artaraq 1995-97–ci illərdə 80 və 20%, sonra azalaraq 1997-99-cu illərdə 50 və 50%, 2006-cı ildə isə 15 və 85% təşkil edib (Kərimli, 2017).

Müstəqillikdən sonrakı dövr (1990-lar): Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra reklam sahəsində yeni inkişaf dövrünü başlatmış oldu. Ölkədə iqtisadi sərbəstlik və bazar iqtisadiyyatına keçidlə yanaşı, ticarətyönümlü elanlar geniş vüsət aldı. Ancaq həmin dövrdə reklam sferası hələ tam şəkildə özünü göstərməmiş və əsasən qəzet, jurnal və televiziya

kimi ənənəvi media kanalları üzərində toplanmışdı. Respublikamızda reklam işi ilə bağlı fəaliyyət göstərən şirkətlər 1994-cü ildən başlayaraq yavaş-yavaş reklam məkanında görünməyə başladı. "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra ölkəmizə böyük maraq yarandı. Bu da öz növbəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verdi və məhz 1995-1997-ci illərdə reklam sahəsində yüksək nailiyyətlər qazanılıb (Usubova, 2019).

1990-cı illərdə Bakıda 50-dən çox reklam agentliyi fəaliyyət göstərirdi. Ölkədəki bütün reklam firmalarının ümumi mənfəəti 1996-cı ildə 8 milyon $, 1998-ci ildə 10 milyon $, 2000-ci ildə 8 milyon $, olmuşdur. Əhalisi 8 milyon nəfər olan bir ölkə üçün 4 il ərzində orta gəlirin 9.5 milyon dollar olması olduqca aşağıdır. Ancaq Rusiya Federasiyasında bu statistika il ərzində orta hesabla 2 milyard $-a bərabərdir (Məmizadə, 2017).

Rəqəmsal inqilab və yeni trendlər (2000-lər və sonrası): 2000-ci illərin başlarında internet ölkəmizə geniş şəkildə daxil oldu və bunun nəticəsində rəqəmsal reklamın inkişafı prosesi başlandı. Son zamanlarda isə sosial şəbəkələr reklamın əsas daşıyıcı ünsürlərinə çevrilib. Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma iqtisadi münasibətlərin, sosial əlaqələrin və marketinq strategiyalarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində yaranan rəqəmsal mühit, brendlərin fəaliyyət prinsiplərini, istehlakçı davranışlarını və kommunikasiya formalarını köklü şəkildə dəyişmişdir. Artıq brend anlayışı yalnız məhsulun və ya xidmətin keyfiyyət göstəriciləri ilə məhdudlaşmır, o, sosial, emosional və dəyər əsaslı mənalar daşıyan bir identifikasiya vasitəsinə çevrilmişdir (Haqverdiyeva, 2025).

Azərbaycanda reklam bazarının mövcud vəziyyəti

Ənənəvi Media Kanalları: Azərbaycanda ənənəvi reklam kanalları; televiziya, radio və qəzet öz aktuallığını qismən də olsa qorumaqdadır. Əsasən böyük korporasiyalara, dövlət müəssisələri və geniş kütləni özünə cəlb etmək istəyənlər üçün televiziyada reklam vermək indiki dövrdə hələ də effektiv bir metod hesab edilir. Azərbaycanda televiziya reklamının və ümumilikdə reklam bazarının inkişaf etdirilməsində bir çox şirkət və reklam agentliklərinin təşəbbüsləri var. Ancaq ANS Şirkətlər Qrupunun nəzdində yer olan ANS Kommers Şirkəti 25 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycanın Respublikasının reklam bazarının təməlini qoyan ilk reklam agentliyidir. ANS Kommers-in qurulmasındakı əsas hədəf, daxili və xarici şirkətləri Azərbaycanın reklam bazarına yönəltməklə ANS-in sərbəst inkişafını təmin etmək idi. 1995-ci ildə ANS Kommers Şirkətinin ümumi reklam gəliri ayda 300 ABŞ Dolları təşkil edirdi. 2005-ci ildə isə, 10 ildən sonra bu rəqəm min dəfə çox, yəni ayda 300 min ABŞ Dolları xəttini keçdi. Reklamdan alınan gəlirlər Şirkətin təsisçilərinə yox, ANS-TV, ANS-ÇM radio, ANS-Pressin və bu gün ANS Şirkətlər Qrupuna daxil olan digər Şirkətlərin yaranmasına və inkişafına yönəldi (İdriszadə, 2016).

Reklam bazarının televiziyaya inteqrasiyası yeni modelin yaranmasına təkan verdi. Dünyaca məşhur şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyətə başlamaları reklam bazarının inkişafına geniş təsirini göstərdi. Ölkəmizdə ilk vaxtlar türk şirkətləri fəaliyyətə başlayıb. Yeni fəaliyyətə başlayan kompaniyanın istehsal etdiyi məhsulların təbliği məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin təqdim etdiyi reklam paketində göstərməsi təbii idi. Statistikanı nəzərə alsaq görə bilərik ki, 1991-ci ildə "Azersun Holdinq", 1993-cü ildə "Çağ" öyrətim şirkəti, 1995-ci ildə "Ramstore" və digər şirkətlər televiziyada öz reklam çarxlarını nümayiş etdiriblər (Əliyev, 2017).

Rəqəmsal reklam kanalları: Azərbaycan Respublikasında dijital reklam bazarının artımı son illərdə çox yüksəlib. Korparasiyalar və marketoloqlar üçün daha dəqiq ölçülə bilən və məqsədli reklam təklifləri irəli sürən dijital platformalar önəm qazanıb. Rəqəmsal platformalarda reklam vermək üçün bir çox seqmentlər və yaxud platformalardan istifadə olunur. Bunun ən məhşurları isə Google AdSense və Facebook Ads kimi platformalardır.

Azərbaycanda rəqəmsal reklam bazarına töhfə verən digər seqmentlər isə aşağıdakı kimidir:

- Sosial Media: Sosial şəbəkə platformaları (Facebook, Instagram, TikTok və s.) və yerli onlayn media kanalları brendlərin hədəf auditoriyasına daha effektiv çatmasına imkan verir (Abbasov, 2025). Facebook, Instagram, TikTok, və YouTube kimi sosial şəbəkələrdə reklam vermək çox geniş vüsət aldı. Həmin platformalar sayəsində həm B2C, həm də B2B seqmentlərində geniş hədəf kütləsinə çatmaq mümkündür (Ələfsərli, 2020).
- Google Ads və SEO: Veb-brauzerlər vasitəsilə reklam kampaniyaları, xüsusilə də Google Ads, Azərbaycanda ən geniş istifadəçi kütləsinə sahib dijital marketinq strategiyalarından biridir.
- Yerüstü Platformalar və RTB: Azərbaycanda RTB House, Google Display Network və yerli xəbər saytlarında reklam yerləşdirmək də populyarlaşmaqdadır.

Mobil reklamın artımı: Mobil internetdən istifadənin geniş yayılması ilə mobil reklamlara tələbat da artır. Azərbaycanda smartfon istifadə edənlərin sayında artım olduqca, mobil təkmilləşdirilmiş reklam kampaniyalarının da effektivliyi artır. Son zamanlar respublikamızda mobil reklam sektoru sürətlə inkişaf edir. Şirkətlər və marketinq mütəxəssisləri mobil cihazlarla geniş auditoriyaya çatmağın daha faydalı olduğunu anlayaraq, reklamyönümlü strategiyalarında mobil platformalara daha çox üstünlük verməyə başlayıblar. Bu səbəbə görə həm də Azərbaycanda rəqəmsal marketinq sahəsində ixtisaslı kadrların davamlı olaraq hazırlanması, həm dövlət, həm də özəl müəssisələr tərəfindən bu istiqamətdə təlim proqramlarının həyata keçirilməsi, innovativ texnologiyalara investisiya qoyuluşu və biznesin rəqəmsallaşdırma strategiyalarının gücləndirilməsi gələcəkdə Azərbaycanın regionda rəqəmsal marketinq sahəsində ciddi rəqabət üstünlüyü qazanmasına imkan verəcək (Isgandarov, 2025).

Azərbaycanda reklamın xüsusiyyətləri

Dil və mədəni xüsusiyyətlər: Azərbaycanda reklam sferasında, yerli mədəniyyət, dil və mentalitet dəyərlərinə xas olan reklam kontentinə önəm verilir. Müştərilərlə daha yaxın kommunikasiya yaratmaq üçün reklamların yerli tərzdə və Azərbaycan dilində olması əsas şərtlərdən biridir. Ölkəmizdə reklamlarda istifadə olunan dil, fərqli məqsədlər və hədəf kütlələrinə uyğun olaraq təkmilləşir. Reklamın dili bəlli səviyyədə kreativlik, emosiya və təsiredici ifadə tərzi vasitəsilə seçilir.
Hədəf Kütləsi və Davranış Analitikası: Azərbaycanda reklam kampaniyalarının effektiv olması üçün düzgün hədəf auditoriyası təyin etmək çox önəmli məsələdir. Cəmiyyətdəki demoqrafik göstəricilər, sosial şəbəkə aktivliyi və ticarət vərdişləri əsas götürülərək reklam strategiyaları hazırlanır.
Sezonal kampaniyalar: Azərbaycanda kampaniyalar əsasən özəl bayram günlərində formalaşır. Bu həmin ərəfələrdə daha çox reklamın verilməsinə təkan verir. Novruz bayramı, Yeni İl, Qurban bayramı və Ramazan bayramı kimi xüsusi günlərdə reklamın intensivliyi bir xeyli artır. Çünki bayram günlərində insanlar daha çox alış-veriş edir və bir çox xidmətlərdən istifadə edir.

Azərbaycanda reklam bazarının gələcək perspektivləri

Rəqəmsal marketinqin artımı: Dijital reklam sferasının təkmilləşməsi ilə əlaqədar, Azərbaycanda rəqəmsal platformaların gələcəkdə öz mövqelərini daha da gücləndirəcəyi gözlənilir. Əsasən süni intellekt, avtomatlaşdırılmış reklam sistemləri və influencerlər vasitəsilə marketinq, bu sferanın aparıcı istiqamətləri olacaq. Azərbaycanda dijital marketinq son zamanlarda sürətlə inkişaf etməkdədir və fərqli sahələrdə öz üstünlüyünü qorumaqdadır. Statistikaya əsasən, ölkəmizdə internet istifadəçilərinin sayı yüksəlməkdir. Belə ki, Azərbaycanda kişilərin 92,7%-i və qadınların 85,4%-i internetdən istifadə edir (AZƏRTAC, 2025). Bu göstərici, dijital platformalarda marketinqin sürətlə yayılmasını artırır və korparasiyaları bu sferaya daha çox kapital qoymağa sövq edir. Dijital marketinqin tərkib hissələri, həmçinin SEO, SMM, kontent marketinq və mobil marketinq, Azərbaycan kompaniyaları tərəfindən aktiv şəkildə istifadə olunur.

İnnovativ texnologiyalar və data analitika: Azərbaycanın reklam sferasında texnologiya yönümlü yeniliklərin çoxalması, xüsusən də data analitika və personalizasiya şəraitinin olması gözlənilir. Bu isə öz növbəsində ROI (Return on Investment) hallarının qalxmasına və daha dəqiq hədəf təyin etməyə kömək edəcək. Respublikamızın reklam bazarında texnologiyaların innovativliyi və data analitika, dijitallaşmanın təkmilləşdiyi bir dövrdə daha mühüm rol oynayır. Bu sferanın əsas meyilləri aşağıdakı formadadır:

- Süni İntellekt və Avtomatlaşdırma: Texnologiyaların süni intellektə doğru meyl etməsi, reklam və marketinq strategiyalarının effektivliyinə müsbət təsir edir. Çünki süni intellekt müştəriləri effektiv şəkildə seqmentləşdirərək, bizneslər öz marketinq kampaniyalarını xüsusi qruplara uyğunlaşdıra bilər ki, bu da təkmilləşdirilmiş hədəfləmə və daha yüksək konvertasiya nisbətlərinə gətirib çıxarır (Əlizadə, 2024).
- Data Analitika və Böyük Məlumat: Şirkətlər və korparasiyalar müştərilərin həm ictimai, həm də virtual maraqlarını, eyni zamanda aktivliyini anlamaq məqsədilə data analitikadan istifadə edirlər.
- Proqramatik Reklam: Reklamlar avtomatlaşdırılmış texnologiyalar vasitəsilə həm daha dəqiq, həm də sərfəli şəkildə yerləşdirilə bilir.
- Influencer Marketinq və Personalizasiya: Data analitikadan istifadə edilərək influencerlər daha məqsədli kampaniyalar təşkil olunur. Reklamverən şəxslər, əsasən sosial şəbəkələrdə məlumat xarakterli strategiyaların köməyi ilə şəxsi təcrübələr yaratmağa cəhd edirlər.
- Mobil və İnteqrativ Texnologiyalar: Mobil cihazların istifadəçi sayının artması, marketinqdə mobil texnikanın üstünlüyünü bir qədər də artırır. Mobil aplikasiyalarda və sosial şəbəkələrdə data xarakterli hədəf reklamları ən məhşur strategiyalardan biridir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında reklam sektoru intensiv şəkildə inkişaf edir və bu öz növbəsində dijital dəyişikliklərin təsiri sayəsində daha da müxtəlifləşir. Televiziya, radio və qəzetlərdə reklamın var olması öz əhəmiyyətini hələ də qorusa da, dijital reklam platformaları, əsasən də sosial şəbəkələr və axtarış brauzerləri, sektorun əsas qüvvələrindən birinə çevrilib. Azərbaycan Respublikasının adət-ənənələri və kommersiya şəraitlərini nəzərə almaq şərtilə, yerli reklam bazarında uğurlu reklam strategiyaları qurmaq mümkündür. Bunun üçün həm mədəni, həm də müasir ideyaları tarazlı formada tətbiq etmək gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. *"Bakı" və "Baku" qəzetləri*. (n.d.). https://baku-ih.gov.az/storage/files/files/Bak%C4%B1%20qazeti.pdf
2. Abbasov, T. (2025). Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsal marketinq və intellektual idarəetmə. *Scientific Work, 6*(2), 83–88. https://doi.org/10.36719/2663-4619/122/83-88
3. AZƏRTAC. (2025). *Azərbaycanın şəhər və kəndlərində əhalinin internetdən istifadə göstəriciləri açıqlanıb*. https://azertag.az/xeber/azerbaycanin_seher_ve_kendlerinde_ehalinin_internetden_istifade_gostericileri_achiqlanib-3453759
4. Ələfsərli, Ş. E. (2020). *Rəqəmsal marketinqin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rolu*.
5. Əliyev, O. A. (2017). *Ticarətin idarə edilməsində müştəri münasibətləri menecmentinin tətbiqi*.
6. Əlizadə, S. (2024). Rəqəmsal marketinqdə süni intellektin rolu və tətbiqi. *Scientific Work, 8*(3), 47–54. https://doi.org/10.36719/2663-4619/98/47-54
7. Haqverdiyeva, J. (2025). Impact of digital platforms on brand image in world and Azerbaijani experience. *Filologiya Məsələləri, 9*(2), 262–270. https://doi.org/10.62837/2025.9.262
8. İdriszadə, A. S. (2016). *Biznesdə reklam fəaliyyətinin zəruriliyi*.
9. Isgandarov, A. (2025). *Development factors and prospects of digital marketing in Azerbaijan*. https://audit-journal.az/en/articles/330

10. Kərimli, İ. M. (2017). *Kommersiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi strategiyasında bazar infrastrukturunun rolu*.
11. Məmizadə, P. A. (2017). *Müasir informasiya sistemləri və elektron biznes*.
12. Usubova, N. E. (2019). *Azərbaycan müəssisələrində reklam fəaliyyətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 350–355
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 350–355
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/350-355

Turizm sahəsində insan hüquqlarının tənzimlənməsi məsələsində beynəlxalq hüquq normalarının əhəmiyyəti

İzzət Səfərov

Xülasə. *Bu məqalədə turizm sektorunda insan hüquqlarının tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq normalarının rolunu və əhəmiyyətini təhlil edilmişdir. Turizmin qlobal miqyasda sürətli inkişafı, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən bütün maraqlı tərəflərin, məsələn, turistlərin, bu sahədə çalışan işçilərin, yerli icmaların hüquqlarının qorunmasını zəruri etmişdir. Tədqiqat beynəlxalq hüquqi sənədlərin, xüsusilə BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş Qlobal Turizm Etik Kodeksi, İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyaları və digər çoxtərəfli müqavilələrin tənzimləyici mexanizmlərini araşdırır.*
Metodoloji baxımdan hüquqi normativ və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərə, turizm müəssisələrinə və digər aktorlara əmək haqqı, iş şəraiti, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, yerli əhalinin məcburi köçürülməməsi və ətraf mühitin mühafizəsi kimi sahələrdə öhdəliklər qoymaqla mühüm tənzimləyici çərçivə təqdim edir. Lakin mövcud mexanizmlərin qeyri-məcburi xarakteri və nəzarət tətbiq mexanizmlərinin zəifliyi bu normaların effektivliyini məhdudlaşdırır. Məqalə beynəlxalq hüquq normalarının turizm sektorunda insan hüquqlarının qorunması üçün vacib, lakin təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan bir vasitə olduğu qənaətinə gəlir.

Açar sözlər: *turizm hüququ, beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, Qlobal Turizm Etik Kodeksi, turizmin tənzimlənməsi*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: sepherov2003@gmail.com
Daxil oldu: 29 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 11 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Significance of International Legal Norms in the Regulation of Human Rights in the Tourism Sector

Izzet Safarov

Abstract. *This article examines the role and significance of international legal norms in regulating human rights within the tourism sector. The rapid expansion of tourism on a global scale has made it essential to protect the rights of all relevant stakeholders involved in this field, including tourists, workers employed in the industry, and local communities.*

The study investigates the regulatory mechanisms of various international legal instruments, with particular emphasis on the Global Code of Ethics for Tourism adopted by the United Nations World Tourism Organization, the Universal Declaration of Human Rights, conventions established by the International Labour Organization, and other multilateral agreements.
From a methodological standpoint, the research draws on legal normative analysis and comparative assessment techniques. The findings reveal that international legal standards offer a substantial regulatory framework by imposing obligations on states, tourism enterprises, and other actors in areas such as wage fairness, working conditions, prevention of discrimination, avoidance of forced displacement of local populations, and environmental protection. Nevertheless, the non-binding nature of existing mechanisms and the limited effectiveness of enforcement and monitoring systems constrain the practical impact of these norms. The article concludes that while international legal standards represent an essential tool for safeguarding human rights in the tourism industry, they still require further refinement and strengthening.

Keywords: *tourism law, international law, human rights, Global Code of Ethics for Tourism, tourism regulation*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: sepherov2003@gmail.com
Received: 29 December 2025; Accepted: 11 April 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnsanlar yarandığı gündən bəri həm sosial, həm də fiziki tələbatlarını qarşılamaq məqsədi ilə daim bir-biri ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə şəraitində yaşamışdır. Tarix boyu insanların bir yerdən başqa bir yerə köçməsi və fərqli cəmiyyətlərlə əlaqəyə girməsi müxtəlif amillərlə–iqtisadi maraqlar, siyasi hədəflər, dini etiqadlar və ya sadəcə olaraq maraq və kəşf həvəsi ilə əlaqəli olmuşdur (Boz, 2008, s. 22). Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Qədim Misir, Finikiya, Babil və Şumer kimi sivilizasiyalarda insanlar ticarət, səyahət və müşahidə məqsədilə müxtəlif ərazilərə səfərlər edərək cəmiyyətlər arasında sosial və iqtisadi bağların yaranmasına səbəb olmuşdur (Barutçugil, 1989, s. 39). Zaman keçdikcə bu cür qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi insanların davranış və münasibətlərini tənzimləyən müəyyən qayda və normaların yaranması ehtiyacını doğurmuşdur.

Məhz həmin ehtiyacın nəticəsi olaraq ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə hüquq mexanizmləri formalaşmağa başlamış, həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə hüquq normaları, dövlətlərarası sazişlər və anlaşmalar ortaya çıxmışdır. Bu proses nəticədə insanın ləyaqətli həyat yaşaması, təhlükəsizliyinin təmin olunması və bərabər hüquqlara sahib olması kimi prinsipləri özündə cəmləşdirən "insan haqları" anlayışının meydana gəlməsinə yol açmışdır. Hüquq baxımından yanaşdıqda, turizm fəaliyyətinin genişlənməsi bu sahədə iştirak edən bütün tərəflərin hüquqlarının müdafiəsini və çıxarlarının tarazlaşdırılmasını zəruri edir. Bu səbəbdən müasir hüquq nəzəriyyəsində turizm və insan haqları arasındakı qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiya məsələsi xüsusi diqqət obyektinə çevrilmişdir.

Turizm sahəsində tərəqqiyə nail olmağın üsullarından biri dövlətlər arasında səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasıdır (Rəhimova, 2021, s. 178). Turizmin qlobal miqyaslı olması isə bu sahədə hüquqi tənzimləmənin sadəcə milli qanunvericiliklə məhdudlaşmadığını ortaya qoyur. Beynəlxalq turizm fəaliyyəti müxtəlif ölkələrin hüquq sistemlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsini və uyğunlaşdırılmasını tələb edən geniş spektrli və dinamik bir hüquqi mühit yaradır.

Tədqiqat

Beynəlxalq miqyasda turizm siyasətinin formalaşdırılmasında və turizm fəaliyyətinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan qurumlardan biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatıdır (BMTÜTT). Bu təşkilat turizm siyasətinin işlənib hazırlanması, statistik göstəricilərin toplanması, davamlı turizmin təşviqi və ölkələr arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi sahələrində çalışır. Bundan başqa, BMTÜTT tərəfindən qəbul olunmuş "Qlobal Turizm Etik Kodu" turizm fəaliyyətində etik davranış qaydalarını və sosial məsuliyyət prinsiplərini müəyyənləşdirməklə turizm ilə insan haqları arasındakı bağın güclənməsinə xidmət edir (WTO, 2022).

Əlavə olaraq, beynəlxalq sazişlər və konvensiyalar da turizm hüququnun qanuni zəminini yaradan vacib sənədlər sırasındadır. Hava və dəniz daşımalarına aid Varşava və Monreal konvensiyaları, viza rejimləri və sərhəd keçidləri ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr, həmçinin YUNESKO-nun mədəni və təbii irsin mühafizəsinə dair konvensiyası turizm fəaliyyətinin hüquqi çərçivəsini müəyyənləşdirir və turistlərin hüquqlarının müdafiəsinə xidmət göstərir (UNESCO, 1972). Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, habelə Dünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar müxtəlif tövsiyələr, proqramlar və təşəbbüslər vasitəsilə turizm sektorunda insan hüquqlarının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfələr verirlər. Turizm mikro, kiçik və orta ölçülü müəssisələr vasitəsilə iqtisadi artıma təsir göstərir (ILO, 2017, s. 1, 9).

Turizmin sosial və iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, bu sahənin insan haqları ilə əlaqəsi də nəzəri və hüquqi cəhətdən izah edilməlidir. Bu baxımdan insan haqları anlayışının tarixi inkişaf mərhələlərinə müraciət etmək vacibdir. XVII və XVIII əsrlərdə Tomas Hobbs, Con Lokk, Samuel fon Pufendorf və Jan-Jak Russo kimi ictimai müqavilə nəzəriyyəçiləri hüquqların qaynağını izah etmək məqsədilə müxtəlif nəzəri konsepsiyalar ortaya qoymuşlar (Arslan, 2024, s. 1645). Müasir dövrdə insan haqlarının müdafiəsi beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərindən biri kimi qəbul edilməkdədir və bu sahədə bir çox əhəmiyyətli beynəlxalq sənədlər qəbul olunmuşdur. Həmin sənədlər arasında ən önəmlilərindən biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1948-ci ildə dünya miqyasında fərdlərin və cəmiyyətlərin riayət etməli olduğu dəyərlər sisteminin yaradılmasının həyati vacibliyini dərk edərək bu prinsipləri İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsi adı ilə qəbul etmişdir. Bəyannamənin 2-ci maddəsində bərabərlik prinsipi aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur: "Hər bir şəxs, irqi, dəri rəngi, cinsi, dili və dini etiqadı, siyasi və digər əqidələri, milli və ya sosial mənşəyi, əmlakı, doğulması və ya digər statusu nəzərə alınmadan, bu Bəyannamədə qeyd olunan bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə edə bilər" (United Nations, 2015; Jubojević, 2017, s. 204).

İnsan haqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş əsas sənədlər arasında İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsi (1948), Beynəlxalq Səyahət və Turizm üzrə Birləşmiş Millətlər Konfransı (1963), İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966) və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Konfrans (1975) xüsusi yer tutur. Bu sənədlər insan haqlarının beynəlxalq hüquqi bazasının yaradılmasında və dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır (Cole,2010, s.110–120).

XX-XXI əsrin ilk onilliklərində baş vermiş sosial- iqtisadi, siyasi dəyişikliklər insan haqlarının müdafiəsi məsələsini daha da ön plana çıxarmışdır. Daxili münaqişələr və dövlətlərarası toqquşmalar, terror hadisələri, dini qarşıdurmalar, həm təbii, həm də insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan ekoloji fəlakətlər, miqrasiya axınlarının güclənməsi və COVID-19 qlobal pandemiyası insan haqlarının təmin edilməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Qloballaşma prosesləri və informasiya texnologiyalarının

sürətli inkişafı bu hadisələrlə bağlı məlumatların yayılmasını xeyli sürətləndirmişdir. Turizm sektorunun genişlənməsi ilə bağlı olaraq bəzi hallarda insan haqlarının pozulması ilə bağlı narahatlıqlar da artmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatlarının hesabatlarında turizm fəaliyyəti ilə əlaqəli istismar halları, yerli icmaların zorla köçürülməsi, aşağı əmək haqqı və qeyri-qənaətbəxş iş şəraiti kimi problemlər qeydə alınmışdır (Giampiccole, 2012, s.175–180). Turistlər çox vaxt turizm sektorunda baş verən insan haqları pozuntularının varlığına diqqət çəkmiş, səyahət məntəqələrində yaşayan yerli sakinlər isə gələn ziyarətçilərin və bütövlükdə sektorun fəaliyyətinin onların hüquqlarına zərər vurduğunu bəyan etmişdir. Bununla belə, turizm çalışanları həm işəgötürənlərin, həm də turistlərin onların ləyaqət və əmək hüquqlarını lazımınca nəzərə almadığını bildirmişlər. (George, 2007, s. 41).

Turizm fəaliyyətlərinin və növlərinin sürətlə çoxalması ilə əlaqədar olaraq bərabərsizlik, irqçilik, institusional hakimiyyətin sui-istifadəsi, uşaq hüquqları, əlilliyi olan şəxslərin hüquqları, ekoloji hüquqlar, qadın hüquqları, istehlakçı hüquqları və ayrı-seçkilik kimi sahələrdə qeyri-etik davranış və münasibətlər ortaya çıxmışdır. Problemin həlli istiqamətində ilk növbədə dövlətlərin üzv olduğu bütün beynəlxalq qurum və təşkilatlar turizmin əsas maraqlı tərəfləri kimi qəbul edilməyə başlanmışdır.

Turizm sferasında və insan haqları sahəsində mənfi halların qarşısının alınması məqsədi ilə Avropa İttifaqı, Greenpeace və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq qurumlar universal etik tədbirlər müəyyən etmişlər. Turizmin insan haqları ilə əlaqəsi və qarşılıqlı inteqrasiyası nəzərə alınaraq tərəflərin, yəni maraqlı subyektlərin hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Bu çərçivədə BMT sistemi daxilində turizm sektorunda ədalətlilik, ardıcıllıq və etik davranışın təşviqi məqsədilə müxtəlif institusional təşəbbüslər reallaşdırılmışdır. Bu təşəbbüslər turizm təşkilatlarının həm işçilər, həm də müştərilər qarşısında etibarlılığının və nüfuzunun artırılmasına yönəldilmişdir (Fennell və Malloy, 2007).

Bu məqsədə nail olmaq üçün BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMTÜTT) tərəfindən "Turizm Sahəsində Qlobal Etik Kodeks" adlı sənəd qəbul edilmişdir (WTO, 2022). Həmin sənəd turizm sahəsində çalışan bütün maraqlı tərəflərin – dövlətlərin, turizm şirkətlərinin, səyahətçilərin və yerli icmaların – əməl etməli olduğu etik davranış normalarını müəyyənləşdirir və turizmin insan haqları, sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsipləri ilə uyğunlaşdırılmasını hədəfləyir. Turizm və insan haqları arasındakı əlaqəyə qloballaşma prosesləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Qloballaşma coğrafi, iqtisadi və mədəni sərhədlərə dair ənənəvi qavrayışları dəyişdirərək turizm fəaliyyətlərinin həcmini və sıxlığını xeyli artırmışdır. Hərəkətliliyin yüksəlməsi nəticəsində dünya miqyasında məsafələr "qısalmış", sosioloq Ziqmunt Bauman bu hadisəni "məsafənin ölümü" olaraq adlandırmışdır (Sheller, 2004, s. 30). Texnoloji tərəqqi isə informasiyanın, kapitalın və insanların hərəkətinin daha intensiv xarakter almasına şərait yaratmışdır (Sheller, 2004, s. 2–6). Turizm insan haqları baxımından əhəmiyyətli sosial funksiyalar da icra etmişdir. Xüsusilə, turizmin inkişafı bir çox ölkələrdə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və işlə təmin olunmanın artırılması baxımından mühüm rol oynamışdır. Bu yanaşma sosial dövlət konsepsiyası ilə də sıx surətdə bağlıdır. Sosial dövlət anlayışı vətəndaşlar üçün bərabər imkanların yaradılmasını və sosial rifahın artırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirir. Bu çərçivədə turizm bəzi hallarda sosial siyasətin bir aləti kimi çıxış edərək vətəndaşların istirahət və rekreasiya imkanlarına əlçatanlığını genişləndirmişdir.

Nəticə

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində turizm və insan haqları mövzusuna ümumi bir baxışla yekunlaşdırsaq, bu iki sahə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin getdikcə daha nizamlı və sistemli bir formada tənzimləndiyini görərik. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən

qəbul olunmuş sənədlərdə turizm fəaliyyətinin insan haqlarına hörmət prinsiplərinə, həmçinin ekoloji baxımdan davamlı inkişafın təmin edilməsinə uyğun şəkildə icra edilməsi vacib şərt kimi irəli sürülür. Bu yanaşma eyni zamanda Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və Davamlı İnkişaf Məqsədləri kimi sənədlər tərəfindən də dəstəklənir və turizmin sosial-iqtisadi inkişaf üçün nə qədər əhəmiyyətli bir vasitə olduğunu ortaya qoyur.

Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən işçilər insan kapitalı olaraq dəyərləndirilir və göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yaranmasında həlledici əhəmiyyətə malikdirlər. Bununla belə, əmək haqqı, iş vaxtı, təhlükəsizlik və ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması kimi məsələlərdəki cari problemlər işçilərin ruhlandırılmasına və sektorun uzunmüddətli inkişafına mənfi təsir edir. Beynəlxalq əmək hüququ qaydalarına uyğun tədbirlərin kifayət qədər icra edilməməsi və nəzarət mexanizmlərinin zəif olması sektorun hüquqi boşluqlardan əziyyət çəkməsinə yol açır.

Bundan başqa, turizm fəaliyyətinin genişlənməsi yerli icmaların hüquqlarına da təsir edir. Çox vaxt turistlərin hüquqları ön planda tutulsa da, yerli sakinlərin sosial, iqtisadi və mədəni hüquqları kifayət qədər qorunmur. Halbuki yerli icmanın hüquqları insan ləyaqətinin və məqbul həyat şəraitinin təmin edilməsinin təməl daşlarından biridir. Bu səbəbdən sosial, ekoloji və iqtisadi məsuliyyət prinsiplərinə dayanan məsuliyyətli turizm, etik turizm və etik turist anlayışlarının təşviqi turizmin insan haqlarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq hüquqi çərçivə, eyni zamanda dövlətlərin, turizm sahəsinin və digər maraqlı tərəflərin öhdəliklərini aydın şəkildə müəyyənləşdirir. Turizm Etikası üzrə Qlobal Kodeks həmin prinsiplərin real həyatda tətbiqinə xidmət göstərir və turizm fəaliyyəti prosesində yerli icmaların, işçilərin və turistlərin hüquqlarının tarazlı şəkildə müdafiə olunmasını təmin edir. Bu isə turizm sektorunun sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan dayanıqlılığını daha da möhkəmləndirir.

Yekun olaraq, turizm sahəsində insan haqlarının müdafiəsi uzaqgörən perspektivdə təkcə sosial ədalət baxımından deyil, həm də iqtisadi dayanıqlıq və davamlı inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gələcək dövrlərdə turizm hüququ yeni qlobal meyllərə uyğunlaşmalı, rəqəmsal turizm, süni intellekt, məlumat təhlükəsizliyi, sağlamlıq turizmi və kosmos turizmi kimi istiqamətlər üçün hüquqi mexanizmlər işləyib hazırlamalıdır. Bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi, pandemiyalar və qlobal iqtisadi dəyişikliklər turizm hüququnun təkamülünü zəruri edir və insan haqları ilə turizm arasında gələcəkdə daha sıx inteqrasiyanı şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Arslan, L., & Çavuş, M. N. (2024). Entegrasyon bağlamında turizm ve insan hakları. *Tarih Okulu Dergisi, 17*(70), 1643–1675.
2. Barutçugil, İ. S. (1989). *Turizm işletmeciliği*. Beta Basım Yayın.
3. Boz, N., & Hocaoğlu, U. (2008). *Turizm hukuku*. Seçkin Yayıncılık.
4. Cole, S., & Eriksson, J. (2010). Tourism and human rights. In *Tourism and inequality: Problems and prospects* (pp. 107–125). CAB International.
5. Fennell, D., & Malloy, D. (2007). *Codes of ethics in tourism: Practice, theory, synthesis*. Channel View Publications.
6. George, B. P., & Varghese, V. (2007). Human rights in tourism: Conceptualization and stakeholder perspectives. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies, 12*(2), 40–48.
7. Giampiccoli, A., & Kalis, J. H. (2012). Community-based tourism and local culture. *PASOS, 10*(1), 173–188.
8. International Labour Organization. (2017). *ILO guidelines on decent work and socially responsible tourism*.

9. Jubojević, R. (2017). International legal framework for tourism sustainability. *Tourism International Scientific Conference Proceedings, 2*(2), 203–218.
10. Rəhimova, M. (2021). Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsində kadr potensialının artırılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın rolu. *Elmi İş, 15*(4), 178–180. https://doi.org/10.36719/2663-4619/65/178-180
11. Sheller, M., & Urry, J. (2004). *Tourism mobilities: Places to play, places in play*. Routledge.
12. UNESCO. (1972). *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*.
13. United Nations. (2015). *Universal Declaration of Human Rights*.
14. World Tourism Organization. (2022). *International code for the protection of tourists*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 356–360
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 356–360
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/356-360

2015-ci ildə baş verən devalvasiyanın Azərbaycan bank sektorunda kredit portfellərinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Kamran Kərimli

Xülasə. *Tədqiqatda 2015-ci ildə Azərbaycanda baş verən devalvasiya prosesinin bank sektorunun kredit portfelinin keyfiyyətinə təsirləri kompleks şəkildə və öncəki mühüm və etibarlı tədqiqatların nəticəsi əsas götürülməklə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi kəskin məzənnə dəyişikliklərinin bankların mənfəətlilik göstəriciləri, kapital adekvatlığı və dollarlaşma səviyyəsi üzərindəki destruktiv təsirlərini empirik məlumatlar əsasında ortaya qoymaqdır. Təhlillər göstərir ki, devalvasiya nəticəsində valyuta uyğunsuzluğu dərinləşmiş, qeyri-işlək kreditlərin (NPL) payı kəskin artaraq 21%-ə çatmış və bank sektorunun ümumi itkiləri 1.33 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür, həmçinin böhran nəticəsində bəzi bankların fəaliyyətlərindən məhrum olaraq bağlanması vurğulanır. Əvvəlki etibarlı tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnməklə, 2013–2018-ci illəri əhatə edən panel data analizləri məzənnə şoklarının bankların aktivlərinin gəlirliliyi (ROA) ilə mənfi korrelyasiya təşkil etdiyini təsdiqləyir. Tədqiqatda həmçinin bank sektorundakı struktur daralması, lisenziyaların ləğvi və post-böhran dövründə həyata keçirilən bərpa tədbirləri araşdırılır. Nəticə olaraq, gələcək makroiqtisadi şoklara qarşı dayanıqlığın artırılması üçün dollarlaşmanın azaldılması, "hecinq" mexanizmlərinin tətbiqi və kapital buferlərinin gücləndirilməsi kimi anti-böhran və strateji təkliflər irəli sürülür.*

Açar sözlər: *devalvasiya, bank sektoru, dollarlaşma, qeyri-işlək kreditlər, maliyyə sabitliyi, valyuta riski*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: kamrankarimli1501@gmail.com
Daxil oldu: 3 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 21 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Evaluation of the Impact of the Devaluation that Occurred in 2015 on Credit Portfolios in the Azerbaijani Banking Sector

Kamran Karimli

Abstract. *This study provides a comprehensive analysis of the impact of the 2015 devaluations in Azerbaijan on the quality of the banking sector's loan portfolio, grounded in the findings of prior significant and credible research. The primary objective of the study is to empirically demonstrate the destructive effects of sharp exchange rate fluctuations on banks' profitability indicators, capital adequacy, and dollarization levels. The analysis reveals that the devaluations exacerbated currency mismatches, leading to a sharp rise in non-performing loans (NPLs) to 21% and total banking sector losses exceeding 1.33 billion USD.*

Furthermore, the study highlights the subsequent closure of several banks due to operational failure. Drawing on established research, panel data analyses covering the period 2013–2018 confirm a negative correlation between exchange rate shocks and the return on assets (ROA). The research also examines the structural contraction of the banking sector, the revocation of licenses, and the recovery measures implemented in the post-crisis period. Conclusively, the study proposes anti-crisis and strategic measures such as de-dollarization, the implementation of hedging mechanisms, and the strengthening of capital buffers to enhance resilience against future macroeconomic shocks.

Keywords: *devaluation, banking sector, dollarization, non-performing loans (NPLs), financial stability, currency risk*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: kamrankarimli1501@gmail.com
Received: 3 January 2026; Accepted: 21 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir qlobal dünyada bank sektorunun iştirakı olmadan iqtisadiyyatları və iqtisadi sistemləri təsəvvür etmək mümkün deyil. Bank sektoru iqtisadiyyatda mühüm yer tutmaqla yanaşı, ona geniş təsir edə bilən və ya onu müəyyən mənada tənzimləyən strukturdur. O cümlədən, makroiqtisadi şərait və dalğalanmalar, ələlxüsus iqtisadi və maliyyə böhranları kimi xüsusi vəziyyətlər də bank sektoruna mühüm təsir göstərərək, onun fəaliyyət istiqamətini dəyişmək imkanına malikdir. Bank sektorunun mühüm komponentlərindən sayılan kredit portfeli də məhz makroiqtisadi faktorların təsirinə uğrayaraq formalaşa bilər.

İqtisadiyyatdakı dalğalanma və böhranlar banklara da təsirini göstərir. 2015-ci il devalvasiyası məhz bu böhranlardan biri kimi, Azərbaycanda ölkə miqyasında baş verdi və ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bankların maliyyə sabitliyi və dayanıqlığın qorunması məsələsini gündəmə gətirdi. Bu böhran kommersiya banklarının öz fəaliyyətini dayanıqlı və etibarlı şəkildə həyata keçirməsinə mane olmuşdur. Təbii olaraq, 2015-ci ildə manatın ardıcıl şəkildə devalvasiyaya uğramasının həm ölkədaxili, həm də xarici səbəbləri olmuşdur. 2014-cü ilin sonlarından dünya əmtəə bazarında neftin ucuzlaşması iqtisadiyyatı neftdən asılı olan ölkələrin makroiqtisadi sabitliyinə böyük zərbə vurdu, iqtisadiyyatın diversifikasiya olunmasına nail olan ABŞ, Norveç və Kanada kimi ölkələrdən fərqli olaraq, neft gəlirlərinin xeyli hissəsindən məhrum olma fonunda Rusiya, Qazaxıstan və Venesuela kimi ölkələr çox böyük çətinliklərlə üzləşdi: milli valyuta dəyərsizləşdi, inflyasiya cilovlana bilmədi və valyuta ehtiyatları getdikcə tükəndi. Devalvasiya fonunda Azərbaycanda manatın dəyəri 1.28 dollardan 0.65 dollara qədər düşdü, ardınca milli valyuta üzən məzənnəyə keçirildi. 2017-ci ilin aprelində isə 1 manat 0.59 dollar kimi qiymətləndirildi.

Tədqiqat

Azərbaycanın bank sektorunda devalvasiyadan əvvəlki mərhələ daxili tələbin stimullaşdırılmasına yönəlmiş aqressiv kreditləşmə strategiyası ilə xarakterizə olunurdu. Lakin 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən kəskin devalvasiyalar bankların aktivlərinin keyfiyyətinə ciddi zərbə vuraraq, genişlənmə fazasını daralma ilə əvəz etmişdir. Bu dövrdə kredit portfelinin həcmcə kiçilməsi yalnız yüksək dollarlaşma səviyyəsi ilə deyil, həm də bankların risk iştahasının kəskin azalması və daxili prudensial nəzarət mexanizmlərinin sərtləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Devalvasiyadan sonrakı makroiqtisadi mühitdə problemli kreditlərin (NPL) payının artması bankların balanslarını yükləyərək likvidlik sıxıntılarına və nəticə etibarilə kredit təklifinin məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Valyuta risklərinin reallaşması həm təklif, həm də tələb tərəfində davranış dəyişikliklərinə yol açmışdır: müştərilərin xarici valyutada borclanma meyilləri minimuma enmiş, banklar isə kredit riskini idarə etmək məqsədilə daha mühafizəkar anderraytinq siyasətinə keçid etmişlər (Əliyeva, 2020).

Aparılan hesablamalara görə, hesabat dövründə kreditləşmə həcmlərində aşağıdakı kəskin reqressiyalar müşahidə edilmişdir:

İqtisadi Sektor	**Azalma Faizi (%)**
İnşaat və əmlak sektoru	82.2%
Sənaye və istehsal	68.1%
İstehlak kreditləşməsi	45.1%
Ticarət və xidmət sahəsi	34.5%
Nəqliyyat və rabitə	23.1%
Kənd təsərrüfatı və emal	15.5%

Devalvasiya prosesinin bank sektorunda doğurduğu fundamental fəsadlar əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür etmişdir: aktiv və passivlərin valyuta tərkibi arasındakı balansın pozulması (valyuta uyğunsuzluğu), dollarlaşma səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi (depozitlərdə 76.8%-dən 82%-ə, kreditlərdə isə 31.2%-dən 49%-ə qədər), borcalanların öhdəliklərini yerinə yetirmə qabiliyyətinin zəifləməsi və ümumi balans pozuntuları (Baku Research Institute, 2016; CESD, 2016). Bu faktorların kumulyativ təsiri nəticəsində bank sektoru təxminən 1–1.33 milyard ABŞ dolları həcmində zərərə uğramışdır (OCCRP, 2016). Sektordakı struktur daralması nəticəsində 2015-ci ildə 45 olan bank sayı 2018-ci ilə qədər 30-a enmiş, 7 maliyyə institutunun lisenziyası isə ləğv edilmişdir (EBRD, 2017; The Banker, 2018).

Sözügedən makroiqtisadi şok inflyasiya təzyiqlərinin artmasına (2016-cı ildə 12.4%), ÜDM-in artım tempinin mənfi zonaya keçməsinə (2015-ci ildə 1.1%, 2016-cı ildə -3.1%) və cari hesab balansının pisləşməsinə rəvac vermişdir (World Bank, 2018; IMF, 2016). Qonşu ölkələrin milli valyutalarının ucuzlaşması fonunda yerli valyutanın dəyər itirməsi rəqabət qabiliyyətinin daha da zəifləməsi ilə nəticələnmişdir (Eurasianet, 2017). Mərkəzi Bank tərəfindən 2006-cı ildən etibarən tətbiq edilən sabit məzənnə rejimi bu növ ekzogen şoklar qarşısında dayanıqsızlığını nümayiş etdirmişdir (CBAR, 2015). Xarici valyutada olan kreditlərin portfeldəki yüksək payı, gəlirləri milli valyutada olan borclular üçün ciddi maliyyə disbalansı yaradaraq defolt risklərini stimullaşdırmışdır.

Qeyd olunan mexanizmlər bankların kapital adekvatlıq əmsalının (CAR) aşınmasına, likvidlik kəsirinin dərinləşməsinə və sektor üzrə sistem əhəmiyyətli itkilərə yol açmışdır (IMF FSAP, 2025). Empirik tədqiqatlar məzənnə volatilliyinin bankların aktivlərinin gəlirlilik göstəricisinə (ROA) statistik əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərdiyini təsdiqləyir (koeffisient - 0.033556, p=0.0264) (Əliyeva, 2020). Beynəlxalq reytinq agentlikləri və maliyyə qurumları sektorun yüksək dollarlaşma və valyuta risklərinə həssaslığını xüsusi qeyd etmişlər (Ratings, 2015). Bununla belə, devalvasiyanın qısamüddətli neqativ təsirləri ilə yanaşı, uzunmüddətli perspektivdə xarici ticarətdə rəqabət üstünlüyü və strateji rezervlərin qorunması kimi potensial faydaları da vurğulanmışdır (Galt və Taggart, 2015). Lakin bank sistemində baş verən böhranın genişmiqyaslı sosial-iqtisadi fəsadları qaçılmaz olmuşdur (IWPR, 2016).
Bank sektorunda qeyri-işlək kreditlərin (NPL) xüsusi çəkisi ən kritik artım dinamikasını nümayiş etdirmişdir: belə ki, 2015-ci ildən 2016-cı ilin sonuna qədər olan dövr ərzində NPL həcmi 39.1% artaraq ümumi portfelin 20-21% səviyyəsinə yüksəlmişdir (IMF FSAP, 2025; Ratings, 2019). Beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatlarına əsasən, xarici valyutada verilmiş kreditlər üzrə defolt göstəricisi milli valyutadakı analoji göstəricini iki dəfə üstələmişdir (TCX Fund, 2023; The Banker, 2018). Bu kəskin disbalans, borcalanların birbaşa valyuta riskinə məruz qalması və yerli valyutanın

kəskin dəyər itirməsi fonunda öhdəliklərin idarəolunmaz səviyyəyə çatması ilə izah olunur (Əliyeva, 2020; OCCRP, 2016). Kredit portfellərinin keyfiyyətinin deqradasiyası bankları əlavə ehtiyat ayırmaları (provisions) formalaşdırmağa vadar etmiş, bu da öz növbəsində mənfəətlilik indikatorlarını minimuma endirərək bank balanslarının strukturunu pozmuş və sektorun post-şok bərpa prosesini ləngitmişdir (World Bank, 2018).

Eyni zamanda, kreditlərin depozitlərə nisbəti (LTD) göstəricisi də ciddi təzyiqlərlə üzləşmişdir. Tətbiq edilən empirik modellər LTD əmsalının aktivlərin gəlirliliyinə (ROA) təsirinin mənfi və statistik əhəmiyyətli olduğunu sübut edir (koeffisient - 0.000625, $p<0.05$) (Əliyeva, 2020; Galt və Taggart, 2015). Bu meyl bankların maliyyələşmə strukturunun kövrəkləşməsini əks etdirməklə yanaşı, depozit bazasının daralması ilə korrelyasiya təşkil edir. Borcalanların ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi portfelin keyfiyyətini sistemli şəkildə zəiflətmiş və itkilərin multiplikativ artımına səbəb olmuşdur (Gurbanov, 2021). 2015-ci ilin yekunlarına görə dollarlaşma səviyyəsinin 50-60% diapazonuna yüksəlməsi aktivlərin keyfiyyətini daha da pisləşdirən əsas amil kimi çıxış etmişdir (IMF, 2016). Qiymətdən düşmüş kreditlərin (*impaired loans*) payı 2013-cü ildəki 5.1% səviyyəsindən 2017-ci ildə 13.8%-ə, beynəlxalq audit qiymətləndirmələrində isə 20%-ə yaxın həddə çatmışdır (Ratings, 2019; IMF FSAP, 2025). Bu artım tendensiyası bankların risk xərclərini maksimallaşdırmış və xalis mənfəət marjasını əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırmışdır.

Nəticə

2015-ci il devalvasiyası Azərbaycanın bank sektorunda valyuta uyğunsuzluğu və kəskin dollarlaşma ilə xarakterizə olunan sistemli bir böhrana yol açmışdır. Bu dövrdə sektorun ümumi itkiləri 1.33 milyard ABŞ dollarına çatmış, qeyri-işlək kreditlərin (NPL) payı 21%-ə yüksəlmiş və mənfəətlilik göstəriciləri (ROA, ROE) mənfi zonaya düşmüşdür. Nəticədə bankların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq sektorun konsolidasiyası sürətlənsə də, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı zəifləmişdir. Empirik təhlillər göstərir ki, məzənnə şokları bankların kapital adekvatlığına və gəlirliliyinə təsir edən ən destruktiv amil olmuşdur.

Böhranın ağır sosial-iqtisadi fəsadlarına — kredit daralması və əhalinin ödəmə qabiliyyətinin düşməsinə — baxmayaraq, bu proses uzunmüddətli perspektivdə mühüm dərslər və islahatlar üçün zəmin yaratmışdır. Rezervlərin səmərəli idarə edilməsi və ixracın stimullaşdırılması kimi nisbi üstünlüklər yaransa da, sektorun ekzogen şoklara qarşı həssaslığı hələ də qalmaqdadır. Gələcək dayanıqlığın təmini üçün dollarlaşmanın azaldılması, yerli valyutada kreditləşmənin genişləndirilməsi, "hecinq" mexanizmlərinin tətbiqi və kapital buferlərinin gücləndirilməsi strateji prioritetlər kimi çıxış edir. Yekun olaraq, 2015-ci il təcrübəsi makroiqtisadi siyasətdə valyuta sabitliyinin və risk menecmentinin diversifikasiya olunmuş iqtisadi model üçün fundamental əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləmişdir.

Ədəbiyyat

1. ADB. (2017). *Azerbaijan's financial sector and the path to diversification*. Asian Development Bank.
2. Baku Research Institute. (2016). *Impact of currency devaluation on Azerbaijan's banking sector*. BRI.
3. CBAR. (2015). *Annual report and monetary policy review*. Central Bank of the Republic of Azerbaijan.
4. CESD. (2016). *Macroeconomic impacts of the manat devaluation*. Center for Economic and Social Development.
5. EBRD. (2017). *Transition report: Azerbaijan*. European Bank for Reconstruction and Development.
6. Əliyeva, U. (2020). *Məzənnə volatilliyinin bankların mənfəətlilik göstəricilərinə (ROA) təsirinin empirik təhlili*. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.

7. Eurasianet. (2017, May 15). *The regional ripple effects of currency depreciation in the Caspian Basin*. Eurasianet.org. https://eurasianet.org
8. Fitch Ratings. (2015). *Azerbaijani banks: Currency risks and asset quality challenges*. Fitch.
9. Fitch Ratings. (2019). *Banking system outlook: Azerbaijan – Asset quality and NPL trends*. Fitch.
10. Galt & Taggart. (2015). *Azerbaijan's economy: Devaluation and long-term competitiveness analysis*. Galt & Taggart Research.
11. Gurbanov, N. (2021). *The impact of macroeconomic shocks on banking stability: A panel data analysis*. ResearchGate. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.3145
12. IMF FSAP. (2025). *Financial sector assessment program: Azerbaijan stability report*. International Monetary Fund.
13. IMF. (2016). *Republic of Azerbaijan: Article IV consultation press release*. International Monetary Fund.
14. IWPR. (2016). *Azerbaijan: Socio-economic consequences of the financial crisis*. Institute for War and Peace Reporting.
15. OCCRP. (2016). *The cost of devaluation to Azerbaijan's financial sector*. Organized Crime and Corruption Reporting Project.
16. S&P Global. (2016). *Banking industry country risk assessment: Azerbaijan*. Standard & Poor's.
17. TCX Fund. (2023). *Managing FX risks in frontier markets: Case study: Azerbaijan*. The Currency Exchange Fund.
18. *The Banker*. (2018). *Structural reforms and bank consolidation in Azerbaijan*. Financial Times Group.
19. World Bank. (2018). *Azerbaijan economic update: Navigating the post-devaluation landscape*. World Bank Group.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 361–368
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 361–368
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/361-368

Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsiri

Əsgər Abdullayev

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsirinin normativ əsasları hüquqi baxımdan təhlil olunur. Tədqiqatın mərkəzində davamlı inkişaf hüququnun Konstitusiya və sahəvi qanunvericilikdə hansı hüquqlar və dövlət öhdəlikləri vasitəsilə ifadə olunması dayanır. Araşdırmada formal-hüquqi, sistemli və məqsədyönlü şərh metodlarından istifadə edilmişdir. Müəyyən edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının sağlam ətraf mühit, mədəni həyatda iştirak, sahibkarlıq azadlığı, ətraf mühitin və abidələrin qorunması ilə bağlı müddəaları turizm sahəsində davamlı inkişafın hüquqi bazasını formalaşdırır. 2021-ci il tarixli "Turizm haqqında" Qanun isə davamlı və dayanıqlı inkişafı, təbii və mədəni irsin qorunmasını, habelə turizm və rekreasiya zonalarının hüquqi rejimini birbaşa normativ kateqoriya kimi tanıyır. Bununla yanaşı, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi, strateji ekoloji qiymətləndirmə, mədəni irsin mühafizəsi və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə üzrə hüquqi mexanizmlər turizm fəaliyyətinin sərhədlərini müəyyənləşdirir. Məqalədə göstərilir ki, mövcud hüquqi tənzimləmə müəyyən institusional baza yaratsa da, davamlı turizmin hüquqlar mərkəzli modeli baxımından normativ parçalanma, anlayış qeyri-müəyyənliyi və tətbiq mexanizmlərinin pərakəndəliyi qalmaqdadır. Xüsusən yerli icmaların iştirakı, kumulyativ ekoloji təsirin nəzərə alınması, iqlim amilinin turizm hüququna inteqrasiyası və turizm zonalarında məcburi idarəetmə standartları məsələləri daha aydın hüquqi həll tələb edir. Nəticədə Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsiri müsbət normativ baza ilə müşayiət olunsa da, onun tam realizəsi üçün daha sistemli və hüquqlar əsaslı qanunvericilik təkmilləşdirilməsi zəruridir.*

Açar sözlər: *davamlı inkişaf hüququ, turizm hüququ, Azərbaycan qanunvericiliyi, turizm və rekreasiya zonaları, ətraf mühitin mühafizəsi*

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: asgar.abdullayev.new@gmail.com
Daxil oldu: 15 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 7 May 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Qədim Diyar 8(5), 2026
Ancient Land 8(5), 2026

The Impact of Tourism on the Right to Sustainable Development in Azerbaijani Legislation

Asgar Abdullayev

Abstract. *The article examines, from a legal perspective, how Azerbaijani legislation shapes the impact of tourism on the right to sustainable development. The study proceeds from the premise that this right is not expressly codified in Azerbaijani law as an autonomous subjective right, but is derived from constitutional guarantees related to a healthy environment, cultural participation, free enterprise, and the duty to protect the environment and historical monuments. Using formal legal and systematic interpretation, the paper analyzes the Constitution, the 2021 Law on Tourism, environmental impact assessment legislation, and legal acts on cultural and natural heritage protection. It is argued that the current legal framework recognizes sustainable and resilient tourism as a normative objective and incorporates environmental and heritage safeguards into tourism governance. At the same time, the article shows that the existing framework remains fragmented and does not yet provide a fully articulated rights-based model of sustainable tourism. Particular attention is paid to legal gaps concerning local community participation, cumulative ecological impact, climate-sensitive tourism regulation, and enforceable sustainability standards in tourism and recreation zones. The article concludes that Azerbaijani legislation has established a meaningful legal basis for aligning tourism with sustainable development, but further legislative refinement is required to transform this basis into a coherent and enforceable legal regime.*

Keywords: *right to sustainable development, tourism law, Azerbaijani legislation, tourism and recreation zones, environmental protection*

Baku State University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: asgar.abdullayev.new@gmail.com
Received: 15 January 2026; Accepted: 7 May 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Turizmin hüquqi tənzimlənməsi artıq yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti, xidmət keyfiyyəti və turist təhlükəsizliyi ilə məhdudlaşan sahə kimi dəyərləndirilə bilməz. Müasir hüquq nəzəriyyəsində turizm təbii ehtiyatlardan istifadə, mədəni irsin qorunması, yaşayış məkanlarının funksional tarazlığı, yerli icmaların maraqları və gələcək nəsillərin hüquqi müdafiəsi ilə kəsişən çoxsahəli hüquqi münasibətlər kompleksi kimi çıxış edir. Bu səbəbdən turizmin davamlı inkişaf hüququ ilə əlaqəsi artıq yalnız siyasət sənədlərinin dili ilə deyil, normativ hüquqi aktların məzmunu və tətbiq mexanizmləri prizmasından araşdırılmalıdır (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights Declaration on the Right to Development, 1986; United Nations Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015; United Nations Tourism Global Code of Ethics for Tourism, 2024).

Tədqiqat

Azərbaycan qanunvericiliyində davamlı inkişaf hüququ ayrıca, müstəqil və tam formalaşmış subyektiv hüquq kimi adbaad təsbit olunmamışdır. Bununla belə, həmin hüququn normativ əsası Konstitusiyanın sağlam ətraf mühit, mədəni həyatda iştirak, sərbəst sahibkarlıq, tarixi və mədəni abidələrin, eləcə də ətraf mühitin qorunması ilə bağlı müddəalarının sistemli şərhindən çıxarılır

(Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, maddələr 39, 40, 59, 77, 78). Bu baxımdan turizm sahəsində qəbul edilən qanunlar və digər aktlar davamlı inkişaf hüququnun reallaşmasına ya yardım edən, ya da onu məhdudlaşdıran hüquqi vasitələr kimi qiymətləndirilməlidir. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsirini hüquqi müstəvidə təhlil etmək, mövcud normativ bazanın üstün və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək, habelə hüquqi təkmilləşdirmə istiqamətlərini irəli sürməkdən ibarətdir. Tədqiqatda formal-hüquqi, sistemli, məqsədyönlü və qismən müqayisəli-hüquqi metodlardan istifadə edilmişdir. Araşdırmanın mənbə bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Turizm haqqında" Qanun, ətraf mühitin mühafizəsi və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə qanunvericilik, mədəni irsin mühafizəsi ilə bağlı aktlar təşkil edir. Bununla yanaşı, beynəlxalq hüquqi sənədlərin də araşdırma bazasına daxil edilməsi zəruri olmuşdur. Belə ki, turizm sahəsində istər inkişafın, istərsə də hüquqların təmin edilməsi məqsədilə dövlətlər arasındakı beynəlxalq əlaqələrin qurulmasının vacibliyi inkarolunmazdır (Elmi iş beynəlxalq elmi jurnalı, Mələkxanım Seyfulla qızı Rəhimova - "Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsində kadr potensialının artırılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın rolu", 2021).

1. Davamlı inkişaf hüququnun nəzəri-hüquqi mahiyyəti və turizm münasibətləri ilə əlaqəsi

Davamlı inkişaf hüququ anlayışı hüquq nəzəriyyəsində vahid və qəti məzmunla sabitləşmiş kateqoriya deyildir. Bunun səbəbi odur ki, o, bir tərəfdən inkişaf hüququnun insan hüquqları məntiqindən, digər tərəfdən ekoloji hüququn və nəsillərarası ədalət ideyasının normativ məzmunundan qidalanır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 4 dekabr 1986-cı il tarixli İnkişaf Hüququ Bəyannaməsi inkişaf hüququnu hər bir insanın və bütün xalqların iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək, həmin inkişafdan faydalanmaq və onu bölüşmək hüququ kimi müəyyən edir (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights Declaration on the Right to Development, 1986). Sonrakı mərhələdə 2030 Gündəliyi davamlı inkişafı insan, planet və rifah arasında tarazlıq əsasında şərh etmiş, beləliklə inkişaf hüququnun ekoloji və institusional komponentini daha da gücləndirmişdir (United Nations Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015).

Turizm bu çərçivədə təkcə iqtisadi fəaliyyət deyildir. O, ətraf mühitə müdaxilə, təbii resursların istifadə rejimi, mədəni obyektlərin dövriyyəsi, torpaq və şəhərsalma qərarları, ictimai infrastrukturun yüklənməsi, yerli icmaların gündəlik həyatına təsir və bəzən insan hüquqlarının kolliziyası ilə müşayiət olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının turizm üzrə etik standartları da turizmin ev sahibi regionların ənənələrinə, qanunlarına, mədəni dəyərlərinə və ekoloji tarazlığına uyğun aparılmalı olduğunu vurğulayır (United Nations Tourism Global Code of Ethics for Tourism, 2024). Deməli, turizmin davamlı inkişaf hüququna təsiri yalnız "turizmi inkişaf etdirmək" vəzifəsi ilə ölçülmür; burada əsas meyar turizmin hansı hüquqi sərhədlər daxilində və hansı müdafiə mexanizmləri ilə həyata keçirilməsidir.

Bu kontekstdə hüquqi doktrina üç əsas elementi fərqləndirməyə imkan verir. Birincisi, davamlı inkişaf hüququnun maddi komponenti vardır; buraya əlverişli ətraf mühit, mədəni irsin qorunması, resurslardan məqsədyönlü istifadə və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması daxildir. İkincisi, onun prosessual komponenti vardır; bu komponent məlumat əldə etmək, iştirak etmək, dinlənilmək və təsirli müdafiə vasitələrindən istifadə etmək imkanlarını ehtiva edir. Üçüncüsü, institusional komponent mövcuddur; burada dövlətin normativ siyasəti, icraedici orqanların səlahiyyət bölgüsü, monitorinq və nəzarət mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Turizm hüququnun davamlı inkişafla uzlaşması yalnız bu üç komponent paralel işlədikdə mümkündür.

2. Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsir edən normativ əsaslar

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində davamlı inkişafın turizmlə əlaqəsi ilk növbədə konstitusion müstəvidə görünür. Konstitusiyanın 39-cu maddəsi hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu, həqiqi ekoloji vəziyyət barədə məlumat almaq hüququnu və ekoloji tələblərin pozulması nəticəsində vurulan ziyana görə kompensasiya almaq hüququnu tanıyır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, maddə 39). Eyni zamanda 40-cı maddə mədəni həyatda iştirak və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnu təsbit edir, 77-ci maddə tarixi və mədəni abidələri qorumağı, 78-ci maddə isə ətraf mühiti qorumağı vətəndaş borcu kimi müəyyən edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, maddələr 40, 77, 78). 59-cu maddədə sərbəst sahibkarlıq hüququnun tanınması isə turizm fəaliyyətinin bazar subyektləri vasitəsilə həyata keçirilməsinin hüquqi əsası kimi çıxış edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, maddə 59).

Konstitusion səviyyədə formalaşan bu model davamlı inkişaf hüququnu ikitərəfli məntiqdə təqdim edir. Bir tərəfdən fərdlərin və icmaların sağlam ətraf mühitə və mədəni sərvətlərə çıxış hüququ tanınır, digər tərəfdən həmin sərvətlərin qorunması həm dövlətin, həm də vətəndaşların vəzifəsi kimi müəyyən edilir. Turizm sahəsində bu, belə bir hüquqi nəticəyə gətirir ki, turizm fəaliyyəti nə qədər iqtisadi cəhətdən cəlbedici olsa da, o, konstitusion mühafizə predmeti olan ekoloji və mədəni dəyərləri sıradan çıxaracaq formada qurula bilməz. Başqa sözlə, turizmin hüquqi azadlığı konstitusion mühafizə olunan dəyərlərin həddi ilə məhdudlaşır.

Bu konstitusion baza 2021-ci il tarixli "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda daha konkret ifadə olunmuşdur. Həmin Qanun turizm və rekreasiya zonalarını xüsusi ekoloji, tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan, təbiəti mühafizə, tarixi və mədəni irsi qoruma, turizmin dayanıqlı təşkili və davamlı inkişafı, investisiya qoyuluşunun təşviqi məqsədilə ayrılan ərazilər kimi müəyyən edir (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddə 1.1.7). Bu normanın xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, qanun davamlı inkişafı sırf siyasi şüar kimi deyil, turizm zonalarının hüquqi təyinatını müəyyən edən normativ meyar kimi qəbul edir. Eyni Qanunun 6.1.2-ci maddəsində turizmin davamlı və dayanıqlı inkişafı məqsədilə dövlət strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi dövlət vəzifəsi kimi təsbit olunmuşdur (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddə 6.1.2). 6.1.6-cı maddə isə turizm fəaliyyəti həyata keçirilərkən ölkənin təbii, mədəni və tarixi irsindən səmərəli, təyinatına uyğun istifadənin, onların qorunmasının və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsini dövlətin vəzifələri sırasında göstərir (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddə 6.1.6). Bu müddəalar göstərir ki, Azərbaycan qanunvericisi turizm sektorunu hüquqi baxımdan yalnız xidmət bazarı kimi görmür; o, turizmi irs və təbiət ilə birgə tənzimlənən sahə kimi normalaşdırır.

Qanunun 18.6-cı maddəsinə əsasən, turizm sahəsi üzrə strateji sənədlərin layihələrinə dair "Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında" Qanuna uyğun olaraq strateji ekoloji qiymətləndirmə sənədi hazırlanmalı və onun dövlət ekoloji ekspertizası keçirilməlidir (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddə 18.6). Bundan əlavə, 19.2-ci maddə 300 nəfərdən çox tutumu olan turizm və rekreasiya obyektlərinin layihələri üçün ƏMTQ sənədinin hazırlanmasını və dövlət ekoloji ekspertizasını məcburi edir; 19.4-cü maddə isə transsərhəd təsir aşkar edildikdə məsələnin beynəlxalq müqavilələrə uyğun həllini nəzərdə tutur (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddələr 19.2-19.4). Beləliklə, turizm sahəsində davamlı inkişaf hüququnun prosessual müdafiəsi ekoloji qiymətləndirmə mexanizmləri vasitəsilə dəstəklənir.

"Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında" 2018-ci il tarixli Qanun bu mexanizmin normativ məğzini açıqlayır. Həmin Qanunun 2.1-ci maddəsində göstərilir ki, bu sahədə qanunvericilik Konstitusiyadan, ƏMTQ haqqında Qanundan, "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" və "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" qanunlardan, eləcə də şəhərsalma və tikinti qanunvericiliyindən ibarətdir (Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Qanun, 2018, maddə 2.1). Qanunun 6.0.1-ci

maddəsi SEQ-in məqsədlərindən birini ətraf mühitdən səmərəli istifadə, ətraf mühitin davamlı inkişafı və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi müəyyən edir; 7.1.1-ci maddə turizm sahəsi üzrə strateji sənədləri SEQ obyektləri sırasına daxil edir; 8.1-ci maddə isə ictimai dinləmələrin təşkili və monitorinq mərhələsini prosedurun ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdə tutur (Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Qanun, 2018, maddələr 6.0.1, 7.1.1, 8.1).

Turizmin davamlı inkişaf hüququna təsir edən başqa mühüm blok mədəni və təbii irsin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilikdir. "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Qanun abidələrin qorunması, öyrənilməsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir; "Mədəniyyət haqqında" Qanun isə mədəni həyatda iştirak hüququnu və mədəni sərvətlərdən istifadə imkanını hüquqi müstəvidə möhkəmləndirir (Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Qanun, 1998; Mədəniyyət haqqında Qanun, 2012). Turizm, xüsusən mədəni və irs turizmi, bu sahələrə bilavasitə müdaxilə etdiyinə görə, adı çəkilən qanunlar turizm hüququnun xarici əlavəsi deyil, onun davamlılıq sərhədlərini müəyyən edən birbaşa normativ mənbələrdir.

Oxşar yanaşma təbiətin mühafizəsi sahəsində də müşahidə olunur. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Qanun ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsini və ekoloji təhlükəsizliyin təminini bu sahənin əsas məqsədi kimi təsbit edir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun, 1999). "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" Qanun isə bu əraziləri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malik milli sərvət kimi qoruyur (Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Qanun, 2000). 2024-cü ildə təsdiq edilmiş "Turizm və rekreasiya zonalarının Nümunəvi Əsasnaməsi" də həmin yanaşmanı davam etdirərək zonaların yaradılmasının məqsədləri sırasında turizmin dayanıqlı təşkili, ətraf mühitin qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanması və milli-mədəni irsin qorunmasını ayrıca qeyd edir; daha sonra mədəni irs obyektlərindən və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən turizm məqsədilə istifadənin aidiyyəti sahə qanunlarına uyğun aparılmalı olduğunu göstərir (Turizm və rekreasiya zonalarının Nümunəvi Əsasnaməsi, 2024, bəndlər 1.2.1, 2.1.2, 2.1.3, 14.1).

Normativ sistemin institusional hissəsi də diqqətəlayiqdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi haqqında Əsasnamə bu quruma turizm, o cümlədən turizm və rekreasiya zonaları sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı səlahiyyət verir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi haqqında Əsasnamə, 2018). Bununla yanaşı, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" və "Azərbaycan 2026" kimi strateji sənədlər turizm sektorunun davamlı inkişafını dövlət siyasətinin istiqaməti kimi nəzərdə tutur ("Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2 fevral 2021), "Azərbaycan 2026" sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası və müvafiq Fəaliyyət Planı 22 iyul 2022). Bu sənədlər sərt hüquq anlamında qanun olmasalar da, onların normativ-siyasi rolu ondan ibarətdir ki, turizm sahəsində davamlılıq ölçüsünü idarəetmə qərarları üçün məcburi istiqamətləndirici meyara çevirirlər.

3. Tətbiq problemləri: normativ baza ilə hüquqlar əsaslı realizə arasındakı boşluqlar

Azərbaycan qanunvericiliyinin mövcud vəziyyəti göstərir ki, davamlı turizm ideyası normativ mətnlərdə artıq tanınır. Lakin tanınma ilə realizə arasında əhəmiyyətli hüquqi fərq qalır. İlk problem anlayış səviyyəsindədir. "Turizm haqqında" Qanun davamlı və dayanıqlı inkişaf terminlərini işlətsə də, bu anlayışların hüquqi meyarlarını ayrıca maddədə dəqiqləşdirmir. Nəticədə davamlılıq anlayışı çox vaxt geniş məqsəd müddəası kimi qalır və icra prosesində onun hansı indikatorlar əsasında qiymətləndiriləcəyi, hansı hallarda pozuntu sayılacağı, hansı hüquqi nəticələr doğuracağı açıq göstərilmir.

İkinci problem normativ parçalanmadır. Turizmin davamlı inkişaf hüququ ilə əlaqəli əsas müddəalar Konstitusiya, turizm qanunvericiliyi, ekoloji qanunvericilik, mədəni irsin mühafizəsi, şəhərsalma, torpaq və inzibati tənzimləmə aktları arasında parçalanmış vəziyyətdədir. Bu parçalanma sistemli şərh imkanı yaratsa da, tətbiqedici orqanlar və məhkəmələr üçün vahid hüquqi model formalaşdırmır. Hüquqi nəticə ondan ibarət olur ki, turizm layihəsinin davamlı olub-olmaması bəzən bir sahənin aktı daxilində deyil, bir neçə ayrı normativ blokun paralel tətbiqi ilə müəyyən edilir. Belə struktur isə hüquqi müəyyənlik prinsipini zəiflədir.

Üçüncü problem hüquqlar mərkəzli iştirak mexanizmlərinin turizm qanunvericiliyinin özündə kifayət qədər aydın ifadə olunmamasıdır. ƏMTQ və SEQ qanunvericiliyi ictimai dinləmələr və monitorinq mexanizmlərini nəzərdə tutur (Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Qanun, 2018, maddələr 5.3.13, 8.1). Lakin "Turizm haqqında" Qanunda turizm siyasətinin hazırlanması, turizm marşrutlarının və ya turizm-rekreasiya zonalarının təşkili zamanı yerli icmaların məcburi dinlənilməsi, onların etiraz və təkliflərinin hüquqi statusu, yaxud icma maraqlarının qiymətləndirilməsi proseduru ayrıca normativ çərçivə kimi görünmür. Bu boşluq turizmin davamlı inkişaf hüququnun prosessual aspektini zəiflədir.

Dördüncü problem ekoloji qiymətləndirmənin hədləri ilə bağlıdır. 300 nəfərdən çox tutumu olan turizm və rekreasiya obyektləri üçün ƏMTQ məcburi hesab edilir (Turizm haqqında Qanun, 2021, maddə 19.2). Bu həd iri layihələr üçün hüquqi süzgəc yaratsa da, kiçik və orta tutumlu, lakin eyni ərazidə çoxsaylı şəkildə yerləşən obyektlərin kumulyativ təsirini turizm qanunvericiliyinin məhz özündə ayrıca normativ kateqoriya kimi əks etdirmir. Halbuki sahil əraziləri, dağlıq məkanlar, meşə zolaqları və mədəni landşaftlar kimi həssas turizm məkanlarında məhz parçalanmış və mərhələli yüklənmə davamlılıq üçün daha ciddi risk yarada bilər.

Beşinci problem iqlim amilinin turizm hüququna məhdud inteqrasiyası ilə bağlıdır. Turizm haqqında Qanunda ekoloji mühafizə, təbii və mədəni irsin qorunması və dayanıqlı inkişaf ideyası mövcuddur, lakin iqlimə uyğunlaşma, su resurslarından dayanıqlı istifadə, enerji səmərəliliyi, karbon izi və turizm infrastrukturu üçün iqlim dayanıqlığı tələbləri ayrıca hüquqi öhdəlik kimi ifadə olunmamışdır. Bu isə müasir mərhələdə davamlı inkişaf hüququnun məzmununu daraldır, çünki iqlim riski artıq yalnız ekoloji məsələ deyil, hüquq və idarəetmə məsələsidir. Altıncı problem turizm və rekreasiya zonalarının hüquqi rejimində investisiya təşviqi ilə mühafizə məqsədləri arasında normativ balansın tam aydın qurulmamasıdır. Nümunəvi Əsasnamədə investisiya və sahibkarlığın dəstəklənməsi legitim məqsəd kimi qəbul olunur (Turizm və rekreasiya zonalarının Nümunəvi Əsasnaməsi, 2024, bənd 2.1.4). Lakin eyni aktda zonalar üzrə vahid ekoloji daşıma həddi, məcburi ictimai hesabatlılıq, hüquqi audit, insan hüquqlarına təsirin qiymətləndirilməsi və ya mədəni landşaftın qorunmasına dair xüsusi standartların normativ məcburiliyi ayrıca sistemləşdirilməmişdir. Bu vəziyyətdə investisiya yönümlü qərarların hüquqlar əsaslı mühafizə çərçivəsini sıxışdırmaq riski qalır.

4. Hüquqi təkmilləşdirmə perspektivləri

Birinci istiqamət "Turizm haqqında" Qanunda davamlı turizmin hüquqi anlayışının ayrıca norma ilə dəqiqləşdirilməsidir. Həmin norma təkcə ümumi məqsəd bəyanatı olmamalı, ekoloji tarazlıq, mədəni irsin qorunması, yerli icmaların maraqlarının nəzərə alınması, resurslardan təyinatına uyğun istifadə, iştirak, şəffaflıq və nəsillərarası ədalət kimi meyarları özündə birləşdirməlidir. Bu, davamlılıq anlayışını təfsirə açıq siyasət tezisindən çıxarıb tətbiq edilə bilən hüquqi ölçüyə çevirə bilər.

İkinci istiqamət turizm və rekreasiya zonaları üzrə xüsusi hüquqi standartların sərtləşdirilməsidir. Zonanın yaradılması haqqında qərarda və ya inkişaf konsepsiyasında yalnız ixtisaslaşma istiqaməti və maliyyələşmə mənbələri deyil, həm də ekoloji daşıma qabiliyyəti, mədəni irsin istifadə limiti, su və enerji yükü, tullantıların idarə olunması, ictimai iştirak planı və məcburi monitorinq mexanizmləri təsbit edilməlidir. Bu cür meyarlar qanun və ya ona əsasən qəbul olunan məcburi qaydalar

səviyyəsində müəyyənləşdirildikdə, zonaların idarə edilməsində normativ müəyyənlik güclənər. Üçüncü istiqamət kumulyativ təsirin qiymətləndirilməsi institutunun turizm hüququna daha aydın inteqrasiyasıdır. ƏMTQ qanunvericiliyi alternativlər, monitorinq və ictimai dinləmə kimi mühüm elementləri ehtiva edir (Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Qanun, 2018, maddələr 5.3.7, 5.3.8, 5.3.9, 5.3.10, 5.3.11). Lakin turizm sahəsinə aid xüsusi norma ilə həssas məkanlarda mərhələli və çoxsaylı layihələrin ümumi təsirinin ayrıca nəzərə alınması tələb oluna bilər. Bu, hüquqi qiymətləndirməni layihə-mərkəzli yanaşmadan ərazi-mərkəzli yanaşmaya keçirər.

Dördüncü istiqamət yerli icmaların hüquqi statusunun gücləndirilməsidir. Turizmin davamlı inkişaf hüququ yalnız dövlət və sahibkar arasındakı münasibət deyil; o, ərazidə yaşayan əhalinin yaşayış mühiti, mədəni kimliyi və ictimai resurslara çıxışı ilə də bağlıdır. Buna görə turizm qanunvericiliyində yerli icmaların məlumatlandırılması, məsləhətləşmə hüququ, əsaslandırılmış etiraz vermək imkanı və qərarların əsaslandırılmasında bu mövqelərin nəzərə alınması ayrıca prosessual hüquq kimi tanına bilər. Belə mexanizm davamlı inkişaf hüququnun demokratik və iştirakçı məzmununu gücləndirər.

Beşinci istiqamət iqlim hüququ ilə turizm hüququ arasında normativ körpünün qurulmasıdır. Yeni redaksiyalarda turizm obyektlərinin enerji səmərəliliyi, su istehlakı, tullantı sularının idarə olunması, həssas ekosistemlərdə tikinti məhdudiyyətləri və iqlim risklərinə uyğunlaşdırma tədbirləri qanun və ya məcburi alt-normativ aktlarla daha konkret ifadə oluna bilər. Bu, davamlı inkişaf hüququnun müasir məzmununa daha uyğun yanaşma olardı.

Altıncı istiqamət məhkəmə və inzibati müdafiə vasitələrinin daha aydın normativ artikulyasiyasıdır. Turizm layihələrinin dayandırılması, icazələrin ləğvi, monitorinq nəticələrinin açıqlanması və ekoloji-mədəni zərərin kompensasiyası üzrə hüquqi vasitələr müxtəlif aktlarda mövcuddur. Lakin onların turizm sektoru üçün vahid hüquqi mexanizm şəklində göstərilməsi həm hüquqi müəyyənliyi, həm də preventiv funksiyanı artırar. Bu baxımdan turizm sahəsi üzrə xüsusi hüquqi uyğunluq auditi və ya davamlılıq üzrə məcburi hesabatlılıq mexanizmi ayrıca nəzərdən keçirilə bilər.

Nəticə

Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsiri ümumən müsbət normativ istiqamətdə formalaşmışdır. Konstitusiya davamlılıq üçün zəruri olan ekoloji və mədəni hüquqların əsasını qoyur; "Turizm haqqında" Qanun bu əsasları turizm sahəsinə tətbiq edərək dayanıqlı inkişafı, təbii və mədəni irsin qorunmasını və turizm-rekreasiya zonalarının xüsusi hüquqi rejimini tanıyır; ekoloji və mədəniyyət qanunvericiliyi isə həmin yanaşmanı məzmunca tamamlayır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995; Turizm haqqında Qanun, 2021; Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Qanun, 2018; Turizm və rekreasiya zonalarının Nümunəvi Əsasnaməsi, 2024).

Lakin hüquqi tanınma davamlı inkişaf hüququnun tam və effektiv realizəsi ilə eyni deyil. Mövcud normativ modeldə anlayış qeyri-müəyyənliyi, sahələrarası parçalanma, iştirak mexanizmlərinin zəif artikulyasiyası, kumulyativ təsirin ayrıca normativ kateqoriya kimi göstərilməməsi və iqlim komponentinin məhdudluğı qalmaqdadır. Deməli, Azərbaycan qanunvericiliyinin qarşısında duran əsas vəzifə davamlı turizmi yalnız inkişaf strategiyasının məqsədi kimi deyil, hüquqlar və öhdəliklər balansı əsasında işləyən konkret hüquqi rejim kimi formalaşdırmaqdır. Belə bir yanaşma qəbul olunduqda turizm sektoru yalnız iqtisadi və mədəni potensialın istifadə sahəsi kimi deyil, həm də Konstitusiyada qorunan ekoloji, mədəni və sosial dəyərlərin reallaşdığı hüquqi məkan kimi fəaliyyət göstərəcəkdir. Məhz bu halda turizmin inkişafı davamlı inkişaf hüququna formal deyil, real və hüquqi cəhətdən təmin olunmuş təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. *"Azərbaycan 2026" sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası və müvafiq Fəaliyyət Planı*. (2022, 22 iyul).
2. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2021, 2 fevral).
3. "Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2018, 12 iyun). № 1175-VQ.
4. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1999, 8 iyun). № 678-IQ.
5. "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2012, 21 dekabr). № 506-IVQ.
6. "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1998, 10 aprel).
7. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2021, 27 dekabr). № 448-VIQ.
8. "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2000, 24 mart). № 840-IQ.
9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995). *Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi*.
10. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi haqqında Əsasnamə*. (2018, 21 sentyabr).
11. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (1986). *Declaration on the Right to Development*.
12. Rəhimova, M. S. q. (2021, 30 aprel). "Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsində kadr potensialının artırılmasında beynəlxalq əməkdaşlığın rolu". *Elmi iş beynəlxalq elmi jurnalı*.
13. *Turizm və rekreasiya zonalarının Nümunəvi Əsasnaməsi*. (2024, 2 avqust).
14. United Nations Tourism. (2024). *Global Code of Ethics for Tourism*.
15. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 369–373
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 369–373
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/369-373

Azad iqtisadi zonalarda hüquqi tənzimləmə

İlahə Nəsirova

Xülasə. *Azad iqtisadi zonalarda (AİZ) hüquqi tənzimləmə dövlətin investisiya siyasətinin və iqtisadi liberallaşma strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. AİZ-lər xüsusi hüquqi rejim tətbiq edilən, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq olunduğu, vergi və gömrük güzəştlərinin verildiyi və inzibati prosedurların sadələşdirildiyi ərazilərdir. Bu zonaların hüquqi əsasları xüsusi qanunlar və normativ aktlarla müəyyən olunur və rezidentlərin statusunu, hüquq və vəzifələrini, investisiyaların qorunmasını və mübahisələrin həlli mexanizmlərini əhatə edir.*
AİZ-lərdə hüquqi rejim daha elastik və stimullaşdırıcı xarakter daşıyır, investorlara vergi güzəştləri, valyuta sərbəstliyi və xüsusi istifadə şərtləri təqdim edilir. Bu tənzimləmənin məqsədi investisiya mühitini cəlbedici etmək və eyni zamanda milli iqtisadi maraqları qorumaqdır. Beynəlxalq təcrübədə AİZ-lər müxtəlif formalarda – sənaye parkları, texnoparklar və logistika mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərir və onların effektivliyi hüquqi sabitlik, güclü idarəetmə və investor hüquqlarının təminatı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *azad, hüquqi, investisiya,vergi və gömrük, beynəlxalq, liberallaşma*

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ilahenesirova333@gmail.com
Daxil oldu: 18 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 1 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Legal Regulatıon in Free Economıc Zones

Ilaha Nasirova

Abstract. *Legal regulation in free economic zones (FEZs) is an important component of the state's investment policy and economic liberalization strategy. FEZs are territories where a special legal regime is applied, entrepreneurial activity is encouraged, tax and customs benefits are provided, and administrative procedures are simplified. The legal basis of these zones is determined by special laws and regulatory acts and covers the status, rights and obligations of residents, investment protection and dispute resolution mechanisms.*
The legal regime in FEZs is more flexible and stimulating in nature, investors are provided with tax benefits, currency freedom and special conditions of use.

The purpose of this regulation is to make the investment environment attractive and at the same time protect national economic interests. In international practice, FEZs operate in various forms - as industrial parks, technoparks and logistics centers, and their effectiveness is associated with legal stability, strong governance and the provision of investor rights.

Keywords: *free, legal, investment, tax and customs, international, liberalization*

Khazar University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: ilahenesirova333@gmail.com
Received: 18 December 2025; Accepted: 1 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azad İqtisadi Zonalar (AİZ) müasir qlobal iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir və beynəlxalq ticarət, investisiyalar və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu zonaların yaradılmasının əsas məqsədi, ölkələrin iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sahələrdə müsbət dəyişikliklər əldə etmək və sərmayə axınına şərait yaratmaqdır. Azad iqtisadi zonalar, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı stimullaşdırmaq, xarici ticarəti genişləndirmək və işsizlik səviyyəsini azaltmaq üçün vacib vasitə kimi istifadə edilir. Azad iqtisadi zonalar, əksər hallarda iqtisadi fəaliyyətin təşviq edilməsi və xarici sərmayələrin cəlb olunması məqsədilə yaradılır. Bu zonalarda vergi güzəştləri, mülkiyyət hüquqları, gömrük rüsumları və digər iqtisadi tənzimləmələrdə xüsusi fərqliliklər mövcuddur. Bu fərqliliklər həm yerli, həm də xarici investorlar üçün daha əlverişli şərait yaradır, beləliklə, ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Hüquqi tənzimləmə isə bu zonaların düzgün işləməsini təmin etmək, eyni zamanda investorların hüquqlarını qorumaq və ölkə iqtisadiyyatı üçün mənfəət əldə etmək məqsədini daşıyır.

Azad İqtisadi Zonalarda hüquqi tənzimləmə, ölkənin qanunvericilik sisteminin xüsusilə də iqtisadi sahələrdə olan məsələləri düzgün tənzimləməsini tələb edir. Bu sahədə görülən ən mühüm işlərdən biri, xarici investorlar və yerli sahibkarlar üçün hüquqi təminatların verilməsi, hüquqi münasibətlərin düzgün və şəffaf şəkildə tənzimlənməsidir. Bu tənzimləmə həmçinin mülkiyyət hüquqları, müqavilələr, iş hüquqları, vergi siyasəti və digər iqtisadi qanunların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Azad İqtisadi Zonalarda hüquqi tənzimləmə daha çox üç əsas sahədə özünü göstərir: vergi qanunvericiliyi, investisiya hüquqları və gömrük siyasəti. Vergi qanunvericiliyi investorlar üçün daha əlverişli mühit yaratmaq məqsədilə tətbiq edilən vergilərin azaldılması və ya bəzən tamamilə ləğv edilməsi ilə özünü göstərir. Bu, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edir və daha çox xarici sərmayələrin cəlb olunmasına şərait yaradır. İnvestisiya hüquqları isə investorların sərmayələrini təhlükəsiz şəkildə yerləşdirməsinə və geri almağa imkan verən hüquqi təminatların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Gömrük siyasəti isə AİZ-lərdə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafını təmin etmək üçün xüsusi güzəştlər və asanlaşdırılmış prosedurlar tətbiq edir.

Azad iqtisadi zonaların uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi tənzimləmələrin ardıcıl və şəffaf olması vacibdir. Həmçinin, hüquqi mühitin sabitliyi və dəyişən iqtisadi şəraitə uyğun olaraq qanunların yenilənməsi də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan, hər bir azad iqtisadi zona, təkcə xarici sərmayəçilərin və sahibkarların maraqlarını deyil, həm də milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını nəzərə alaraq hüquqi çərçivəni müəyyən etməlidir. Bu məqalədə, azad iqtisadi zonaların yaradılması və hüquqi tənzimləmə prinsiplərinin əhəmiyyəti daha detallı şəkildə təhlil ediləcək və Azərbaycan daxil olmaqla müxtəlif ölkələrin bu zonalardakı təcrübələri müzakirə ediləcəkdir. Azad iqtisadi zonaların hüquqi tənzimləmələrinin doğru qurulması, həm ölkənin iqtisadiyyatı, həm də qlobal iqtisadiyyatla inteqrasiyası üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat

Azad iqtisadi zonalarda hüquqi tənzimləmənin təhlili göstərir ki, bu mexanizmlər dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində strateji alət kimi çıxış edir (Əliyev, 2021). İlk növbədə, hüquqi rejimin əsas xüsusiyyəti onun diferensial xarakter daşımasıdır, yəni ümumi milli qanunvericilikdən müəyyən dərəcədə fərqlənərək investorlara daha əlverişli şərait yaradır (Məmmədov, 2020). Bu fərqlilik vergi və gömrük güzəştləri, sadələşdirilmiş qeydiyyat prosedurları və sərbəst valyuta rejimi kimi elementlər vasitəsilə reallaşır. Təhlil göstərir ki, bu cür hüquqi stimullar xarici investisiyaların cəlb olunmasında və iqtisadi fəallığın artırılmasında mühüm rol oynayır, lakin eyni zamanda bu güzəştlərin balanslı tətbiqi dövlət büdcəsinə təsirlərin nəzərə alınmasını tələb edir (Həsənov, 2019). Hüquqi tənzimləmənin digər mühüm aspekti institusional idarəetmə və nəzarət mexanizmləri ilə bağlıdır. Azad iqtisadi zonalarda fəaliyyətin effektivliyi yalnız normativ aktların mövcudluğu ilə deyil, həm də onların icra mexanizmlərinin səmərəliliyi ilə müəyyən olunur (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023). Bu baxımdan zonaların idarəedici qurumlarının səlahiyyət bölgüsü, şəffaf qərar qəbuletmə prosesi və hesabatlılıq sistemləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təhlil göstərir ki, zəif institusional mühit və hüquqi qeyri-müəyyənlik investorların risklərini artırır və zonaların rəqabət qabiliyyətini azalda bilər. Buna görə də hüquqi sabitlik və normativ bazanın davamlılığı əsas prioritet kimi çıxış etməlidir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2024).

Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili isə göstərir ki, uğurlu azad iqtisadi zonaların əsas xüsusiyyətləri güclü hüquqi təminat, mübahisələrin effektiv həlli mexanizmləri və investor hüquqlarının qorunmasıdır (Zeynalov, 2022). Xüsusilə beynəlxalq arbitraj imkanlarının mövcudluğu və investisiyaların qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər hüquqi təhlükəsizliyi artırır (Farole və Akinci, 2011). Bununla yanaşı, müasir mərhələdə rəqəmsallaşma və elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi hüquqi tənzimləmənin effektivliyini daha da yüksəldir (UNCTAD. 2019).

Qrafik 1
Azad iqtisadi zonalarda xarici investisiyaların ölkələr üzrə müqayisəli təhlili

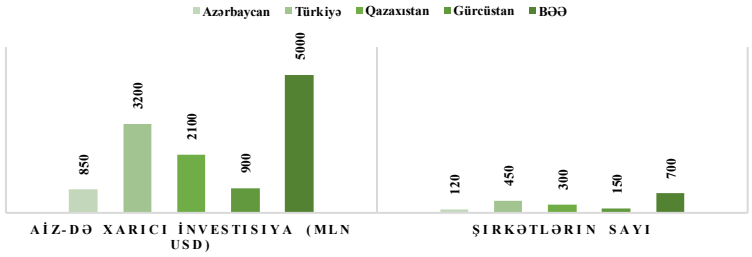

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2024). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi göstəriciləri*.

Qrafik 1-də azad iqtisadi zonalarda (AİZ) xarici investisiyaların ölkələr üzrə müqayisəli göstəriciləri təqdim olunmuşdur (Zeng, 2016). Təhlil göstərir ki, ən yüksək investisiya həcmi BƏƏ-də müşahidə olunur (təxminən 5000 mln ABŞ dolları), bu da həmin ölkədə hüquqi tənzimləmənin sabitliyi, investorlar üçün əlverişli şərait və inkişaf etmiş infrastrukturla izah olunur. Türkiyə (3200 mln USD) və Qazaxıstan (2100 mln USD) da yüksək göstəricilərlə seçilir ki, bu da onların regionda investisiya cəlbediciliyinin güclü olduğunu göstərir (Aggarwal, 2012).

Azərbaycan və Gürcüstanda isə investisiya həcmi nisbətən aşağıdır (müvafiq olaraq 850 və 900 mln USD). Bu göstəricilər həmin ölkələrdə AİZ-lərin inkişaf mərhələsində olduğunu və hüquqi-institusional mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Cədvəl 1
Azad iqtisadi zonaların hüquqi tənzimlənməsi və faydaları

Azad İqtisadi Zona	**Hüquqi Tənzimləmə Qanunvericiliyi**	**Əsas Məqsəd**	**Əsas Fəaliyyətlər**	**Faydalar**
Bakı Azad İqtisadi Zona	Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2011)	İxracın artırılması və yerli iqtisadiyyatı gücləndirmək	Beynəlxalq ticarət, istehsal, təchizat zəncirləri	Vergi güzəştləri, xarici sərmayə cəlbi
Sumqayıt Azad İqtisadi Zona	Azad İqtisadi Zonalar haqqında Qanun (2011)	Kimya və plastik istehsalı	Sənaye istehsalı və texnologiya inkişafı	İxrac bazarına çıxış, müasir infrastruktura malik olmaq
Mingəçevir Azad İqtisadi Zona	Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2014)	Enerji istehsalı və bərpa olunan enerji	Elektrik enerjisi istehsalı və satışı	Vergi güzəştləri, yüksək sərmayə stimulları
Astara Azad İqtisadi Zona	Dövlət Gömrük Komitəsi və digər müvafiq strukturların təlimatları	Kənd təsərrüfatı və turizm	Məhsul emalı və kənd təsərrüfatı ixracı	Yerli istehsalın dəstəklənməsi, iş yerlərinin artırılması

Mənbə: https://president.az

Azad İqtisadi Zonalar haqqında cədvəldə göstərilən məlumatlar, bu zonaların hüquqi tənzimlənməsi və onların fəaliyyəti ilə əlaqəli əsas məqamları əhatə edir. Hər bir zonanın hüquqi tənzimləmə qanunları və məqsədləri müəyyən edilmişdir. Bakı Azad İqtisadi Zona üçün təyin olunan hüquqi tənzimləmə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsaslanır və əsas məqsəd ixracın artırılması ilə yerli iqtisadiyyatı gücləndirməkdir. Bu zona, beynəlxalq ticarət və istehsal sahələrində fəaliyyət göstərir, investorlar üçün vergi güzəştləri və xarici sərmayə cəlb etmək imkanı yaradır. Sumqayıt Azad İqtisadi Zona isə kimya və plastik istehsalına yönəlmişdir. Bu zonada sənaye istehsalı və texnologiya inkişafı üçün şərait yaradılır. Azad iqtisadi zonanın yaradılması məqsədilə müəyyən edilmiş hüquqi çərçivə, sənaye sektoru üçün böyük stimul yaradaraq, yerli istehsalın inkişafına dəstək verir.

Mingəçevir Azad İqtisadi Zona da enerji istehsalı, xüsusilə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində fəaliyyət göstərir. Burada elektrik enerjisi istehsalı və satışı üzərində fokuslanır, enerji sektoru üçün xüsusi hüquqi tənzimləmə tətbiq edilir. Bu, yerli iqtisadiyyata enerji təminatının artırılması və bərpa olunan enerji texnologiyalarının inkişafı baxımından faydalıdır. Astara Azad İqtisadi Zona kənd təsərrüfatı və turizm sahələrini əhatə edir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ixracı artırılaraq, yerli istehsalın dəstəklənməsi və iş yerlərinin yaradılması məqsəd qoyulur. Hüquqi tənzimləmə bu zonada biznesin inkişafını asanlaşdırır (Dünya Bankı. 2020). Ümumiyyətlə, hər bir azad iqtisadi zona öz sahəsindəki prioritetlərə uyğun olaraq hüquqi tənzimləmə qaydalarına tabedir, bu da yerli və beynəlxalq sərmayələrin təşviq olunması, iqtisadi inkişafın artırılması və yeni iş imkanlarının yaradılması məqsədini güdür.

Nəticə

Aparılan təhlil və statistik göstəricilər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, azad iqtisadi zonalarda hüquqi tənzimləmə investisiya cəlbediciliyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Qrafik məlumatları göstərir ki, hüquqi sabitlik, şəffaf idarəetmə və investorlar üçün yaradılan güzəştli rejimlər xarici investisiyaların həcminə birbaşa təsir edir. Xüsusilə inkişaf etmiş AİZ modellərinə malik ölkələrdə investisiya axınlarının daha yüksək olması hüquqi mexanizmlərin effektivliyini bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda, nisbətən aşağı göstəricilərə malik ölkələr üçün bu sahədə institusional və hüquqi islahatların aparılması zərurəti ortaya çıxır. Vergi və gömrük siyasətinin optimallaşdırılması, mübahisələrin operativ həlli mexanizmlərinin gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi mühitin yaradılması AİZ-lərin inkişafını sürətləndirə bilər. Beləliklə, azad iqtisadi zonalarda hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi yalnız investisiyaların artmasına deyil, həm də dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Aggarwal, A. (2012). Social and economic impact of SEZs in India. *Oxford Development Studies, 40*(3), 341–363.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi göstəriciləri*.
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Azad iqtisadi zonalar üzrə illik hesabat*.
4. Dünya Bankı. (2020). *World development indicators*.
5. Əliyev, R. Ə. (2021). *Azad iqtisadi zonaların inkişafı və hüquqi tənzimlənməsi*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
6. Farole, T., & Akinci, G. (2011). *Special economic zones: Progress, emerging challenges, and future directions*. World Bank.
7. Həsənov, A. M. (2019). *İqtisadi islahatlar və azad iqtisadi zonaların rolu*. Elm.
8. Məmmədov, S. H. (2020). Azərbaycanda investisiya mühitinin hüquqi əsasları və azad iqtisadi zonalar. *İqtisadiyyat və İdarəetmə, 4*(2), 45–60.
9. Moberg, L. (2015). The political economy of special economic zones. *Journal of Institutional Economics, 11*(1), 167–190.
10. UNCTAD. (2019). *World investment report 2019: Special economic zones*. United Nations.
11. Zeng, D. Z. (2016). *Global experiences with special economic zones*. World Bank.
12. Zeynalov, T. Q. (2022). Azad iqtisadi zonalarda vergi və gömrük güzəştlərinin iqtisadi təsiri. *Vergi jurnalı, 3*(1), 88–102.

Qədim Diyar
May 2026, Cild: 8, Sayı: 5, s. 374–378
Ancient Land
May 2026, Volume: 8, Issue: 5, pp. 374–378
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/60/374-378

Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları və davamlı inkişaf modelləri

İradə İskəndərova

Xülasə. *Qarabağda müharibədən sonrakı dövrdə şəhərsalma transformasiyaları regionun sosial-iqtisadi dirçəlişi və uzunmüddətli inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dağıdılmış infrastrukturun bərpası ilə yanaşı, müasir və dayanıqlı şəhərsalma prinsiplərinin tətbiqi əsas prioritetlərdən biridir. Bu proses yalnız fiziki yenidənqurma ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda əhalinin geri qayıdışı, sosial xidmətlərin təşkili, iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması və ekoloji tarazlığın qorunmasını da əhatə edir. Müasir yanaşmalar çərçivəsində "ağıllı şəhər" konsepsiyaları, yaşıl enerji həlləri, rəqəmsal texnologiyalar və innovativ idarəetmə modelləri geniş tətbiq olunur.*
Şəhərsalma transformasiyalarında davamlı inkişaf prinsipləri mühüm yer tutur. Bu prinsiplər iqtisadi səmərəlilik, sosial inklüzivlik və ekoloji davamlılıq arasında balansın qorunmasına yönəlmişdir. Qarabağ regionunda həyata keçirilən layihələrdə alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının tətbiqi və resurslardan səmərəli istifadə xüsusi diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, mədəni irsin qorunması və bərpası şəhərsalma siyasətinin vacib komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Qarabağ, şəhərsalma, transformasiya, bərpa, davamlılıq, inkişaf, infrastruktur, ağıllı şəhər, yaşıl enerji, innovasiya, ekologiya, sosial inkişaf, iqtisadiyyat, rəqəmsallaşma, planlaşdırma*

Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ilahenesirova333@gmail.com
Daxil oldu: 1 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 3 Mart 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Urban Plannıng Transformatıons and Sustaınable Development Models in Post-War Karabakh

Irada Iskanderova

Abstract. *Urban planning transformations in post-war Karabakh are of great importance for the socio-economic recovery and long-term development of the region. Along with the restoration of destroyed infrastructure, the implementation of modern and sustainable urban planning principles is one of the main priorities. This process is not limited to physical reconstruction; it also includes the return of the population, the organization of social services, the revitalization of economic activity, and the preservation of ecological balance. Within the framework of modern approaches, "smart city" concepts, green energy solutions, digital technologies, and innovative management models are widely applied.*

Sustainable development principles play a key role in urban planning transformations. These principles aim to maintain a balance between economic efficiency, social inclusiveness, and environmental sustainability. In the projects implemented in the Karabakh region, special attention is given to the use of alternative energy sources, environmentally friendly construction materials, and the efficient use of resources. At the same time, the protection and restoration of cultural heritage is considered an important component of urban planning policy.

Keywords: *Karabakh, urban planning, transformation, reconstruction, sustainability, development, infrastructure, smart city, green energy, innovation, ecology, social development, economy, digitalization, planning*

Baku, Azerbaijan
E-mail: irada.shahinovna@gmail.com
Received: 1 January 2026; Accepted: 3 March 2026; Published online: 28 May 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müharibədən sonrakı dövrdə Qarabağ regionunda həyata keçirilən şəhərsalma transformasiyaları müasir urbanistika və regional inkişaf strategiyaları baxımından xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Uzun illər davam edən münaqişə nəticəsində ciddi şəkildə dağıdılmış şəhər və kənd infrastrukturunun yenidən qurulması yalnız fiziki bərpa prosesi kimi deyil, eyni zamanda sosial, iqtisadi və ekoloji sistemlərin kompleks şəkildə yenidən formalaşdırılması kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan Qarabağda aparılan yenidənqurma işləri regionun gələcək inkişaf modelini müəyyən edən strateji istiqamətlərdən biri hesab olunur. Şəhərsalma transformasiyaları müasir dövrdə təkcə tikinti və infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır, həm də "ağıllı şəhər" konsepsiyasının tətbiqi, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin qurulması, dayanıqlı enerji mənbələrinə keçid və ekoloji tarazlığın qorunması kimi kompleks yanaşmaları əhatə edir. Qarabağda həyata keçirilən layihələrdə bu yanaşmaların tətbiqi regionun gələcəkdə innovativ və davamlı inkişaf edən bir məkana çevrilməsini hədəfləyir (Qarabağın bərpası və inkişaf strategiyaları, 2023).

Eyni zamanda, müharibədən sonrakı şəhərsalma prosesində əhalinin geri qayıdışı və məskunlaşması mühüm sosial amil kimi çıxış edir. Bu prosesin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün yaşayış infrastrukturunun bərpası ilə yanaşı, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və məşğulluq sahələrinin inkişafı da vacibdir. Beləliklə, şəhərsalma yalnız fiziki məkanın yenilənməsi deyil, həm də sosial həyatın bərpası və cəmiyyətin yenidən formalaşması prosesidir. Qarabağ regionunun təbii resursları, coğrafi mövqeyi və strateji əhəmiyyəti burada davamlı inkişaf modellərinin tətbiqini daha da aktuallaşdırır. Yaşıl enerji layihələri, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının istifadəsi, su və torpaq resurslarının səmərəli idarə olunması kimi yanaşmalar regionun ekoloji dayanıqlığını təmin etməyə yönəlmişdir. Bundan əlavə, mədəni irsin qorunması və tarixi abidələrin bərpası şəhərsalma siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir və regionun identikliyinin qorunmasına xidmət edir.

Beləliklə, Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Bu proses təkcə dağıdılmış ərazilərin bərpası deyil, eyni zamanda müasir standartlara uyğun yeni inkişaf modelinin formalaşdırılmasıdır. Davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi isə bu transformasiyaların uzunmüddətli effektivliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyalarının uğurlu icrası üçün sistemli planlaşdırma və mərhələli yanaşma əsas şərtlərdən biridir. Bu kontekstdə ilk mərhələ dağıdılmış infrastrukturun qiymətləndirilməsi və prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsidir. Yol-nəqliyyat şəbəkəsi, enerji

təchizatı, su və kanalizasiya sistemləri kimi əsas infrastruktur sahələrinin bərpası şəhərsalma prosesinin fundamentini təşkil edir. Eyni zamanda, bu mərhələdə müasir standartlara uyğun layihələndirmə prinsiplərinin tətbiqi gələcək inkişafın dayanıqlığını təmin edir (Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi 2022).

İkinci mərhələdə yaşayış məskənlərinin yenidən qurulması və urban mühitin formalaşdırılması həyata keçirilir. Bu prosesdə funksional zonalaşma, yaşıl sahələrin artırılması, ictimai məkanların yaradılması və nəqliyyat sistemlərinin optimallaşdırılması mühüm rol oynayır. Müasir şəhərsalma yanaşmalarında insan mərkəzli planlaşdırma xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bu, yaşayış mühitinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir (Təhsil və inkişaf strategiyaları, 2023). Davamlı inkişaf modellərinin tətbiqi Qarabağda şəhərsalma prosesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu modellər iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə yanaşı, təbii resursların qorunmasını və ətraf mühitə minimal təsirin təmin olunmasını hədəfləyir. Xüsusilə, günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin geniş tətbiqi regionun enerji təhlükəsizliyini gücləndirir və ekoloji balansın qorunmasına töhfə verir (Qarabağ Dirçəliş Fondu, 2023).

Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyaların şəhər idarəçiliyinə inteqrasiyası "ağıllı şəhər" konsepsiyasının reallaşdırılmasını sürətləndirir. Elektron idarəetmə sistemləri, rəqəmsal xəritələşdirmə, məlumat bazalarının yaradılması və ağıllı infrastruktur həlləri şəhərsalma prosesini daha effektiv və şəffaf edir. Bu yanaşma həm də resursların optimallaşdırılmasına və idarəetmə xərclərinin azaldılmasına imkan yaradır (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 2022). Sosial aspektlər də şəhərsalma transformasiyalarında mühüm yer tutur. Əhalinin təhlükəsiz və rahat yaşayış şəraitinin təmin edilməsi, məşğulluq imkanlarının yaradılması və sosial infrastrukturun inkişafı regionun dayanıqlı inkişafına birbaşa təsir göstərir. Təhsil və səhiyyə müəssisələrinin bərpası və müasir standartlara uyğunlaşdırılması əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Qarabağda həyata keçirilən şəhərsalma transformasiyaları kompleks, çoxşaxəli və strateji xarakter daşıyır (Rəqəmsal transformasiya strategiyaları, 2023). Bu prosesin davamlı inkişaf modelləri ilə uzlaşdırılması regionun uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabitliyini təmin edir və onu müasir urban inkişaf standartlarına uyğun nümunəvi bir məkana çevirmək potensialına malikdir.

Tədqiqat

Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu proses yalnız fiziki infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda kompleks sosial-iqtisadi və ekoloji dəyişiklikləri əhatə edən çoxşaxəli inkişaf modelidir. Tədqiqatın əsas məqsədi regionda həyata keçirilən şəhərsalma siyasətinin istiqamətlərini, tətbiq olunan davamlı inkişaf modellərini və onların effektivliyini analiz etməkdir. Metodoloji baxımdan bu tədqiqatda müqayisəli analiz, sistemli yanaşma və statistik məlumatların təhlili metodlarından istifadə olunur. Müxtəlif ölkələrin post-münaqişə bərpa təcrübələrinin öyrənilməsi Qarabağ modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə Avropa və Asiya regionlarında tətbiq edilən "ağıllı şəhər" və "yaşıl şəhər" konsepsiyaları Qarabağ üçün uyğunlaşdırılmış inkişaf strategiyalarının hazırlanmasına imkan verir (Şəhərsalma və inkişaf layihələri, 2023).

Aparılan təhlillər göstərir ki, şəhərsalma transformasiyalarının effektivliyi əsasən üç əsas amildən asılıdır: infrastrukturun bərpası sürəti, institusional idarəetmənin səmərəliliyi və maliyyə resurslarının düzgün yönləndirilməsi. Bu amillər arasında balansın təmin olunması davamlı inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Eyni zamanda, ekoloji faktorlar da tədqiqatın mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Təbii resursların qorunması, torpaq və su ehtiyatlarının düzgün idarə olunması şəhərsalma prosesinin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edir.

Bundan əlavə, sosial infrastrukturun inkişafı və əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi şəhərsalma transformasiyalarının uğurunda mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi idarəetmə proseslərini daha şəffaf və operativ edir (Qarabağ Portalı, 2024). Həmçinin, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması davamlı inkişaf modellərinin səmərəliliyini artırır. Şəhər planlaşdırılmasında insan amilinin nəzərə alınması daha yaşana bilən mühitin formalaşdırılmasına imkan verir. Eyni zamanda, ekoloji maarifləndirmə və ictimai iştirakın gücləndirilməsi uzunmüddətli dayanıqlığa müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat nəticələrinə görə, Qarabağ regionunda tətbiq olunan şəhərsalma modelləri innovativ yanaşmalarla zənginləşdirilir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, geoinformasiya sistemlərinin istifadəsi və planlaşdırma prosesinin avtomatlaşdırılması şəhər idarəçiliyinin daha effektiv olmasına şərait yaradır. Bu, həmçinin qərarların daha operativ və dəqiq qəbul olunmasına imkan verir (Həsənov, 2022). Sosial tədqiqatlar isə göstərir ki, əhalinin geri qayıdışı və məskunlaşma prosesi şəhərsalma strategiyalarının uğurunda həlledici rol oynayır. Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial xidmətlərin əlçatanlığı və məşğulluq imkanlarının artırılması bu prosesin əsas göstəricilərindəndir. Əhalinin aktiv iştirakı olmadan şəhərsalma transformasiyalarının davamlılığı tam təmin edilə bilməz.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları kompleks, planlı və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan bir prosesdir. Bu model həm regionun bərpasına, həm də onun gələcəkdə iqtisadi və sosial cəhətdən güclü bir məkana çevrilməsinə xidmət edir.

Nəticə

Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları və davamlı inkişaf modellərinin təhlili göstərir ki, bu proses regionun yalnız fiziki bərpası deyil, həm də onun sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən yenidən qurulmasını əhatə edən kompleks və strateji bir inkişaf mərhələsidir. Aparılan tədqiqatlar və mövcud təcrübələr sübut edir ki, şəhərsalma siyasəti müasir dövrdə çoxölçülü yanaşma tələb edir və bu yanaşma yalnız infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmamalıdır. Əldə olunan nəticələrə əsasən demək olar ki, Qarabağda həyata keçirilən urban inkişaf layihələri "ağıllı şəhər" konsepsiyası, yaşıl enerji həlləri və rəqəmsal idarəetmə sistemləri kimi innovativ modellərə əsaslanır. Bu yanaşmalar regionun gələcək inkişafını daha səmərəli, çevik və davamlı edir. Eyni zamanda, ekoloji tarazlığın qorunması və təbii resurslardan rasional istifadə şəhərsalma strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Nəticələr göstərir ki, davamlı inkişaf modellərinin tətbiqi iqtisadi səmərəliliyin artırılması ilə yanaşı, sosial rifahın yüksəldilməsinə də mühüm töhfə verir. Əhalinin geri qayıdışı, yeni iş yerlərinin yaradılması, sosial infrastrukturun bərpası və inkişafı regionda sabit və dayanıqlı həyat mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu isə Qarabağın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas təminatçılarından biridir (Məmmədov, 2021). Bundan əlavə, mədəni irsin qorunması və tarixi abidələrin bərpası şəhərsalma prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Bu, həm regionun tarixi kimliyinin qorunmasına, həm də onun turizm potensialının artırılmasına xidmət edir. Beləliklə, Qarabağda aparılan bərpa və yenidənqurma işləri yalnız müasir şəhər mühitinin yaradılmasına deyil, həm də mədəni davamlılığın təmin olunmasına yönəlmişdir (Ekoloji siyasət və davamlı inkişaf, 2023). Digər mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, Qarabağda həyata keçirilən şəhərsalma modelləri beynəlxalq təcrübəyə inteqrasiya olunaraq, regionu innovativ urban inkişaf mərkəzlərindən birinə çevirmək potensialına malikdir. Xüsusilə rəqəmsallaşma, ekoloji dayanıqlılıq və resursların səmərəli idarə olunması sahəsində əldə olunan nəticələr gələcəkdə bu təcrübənin digər regionlar üçün də nümunə kimi istifadə olunmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. (2022). *Şəhərsalma və memarlıq üzrə elmi tədqiqatlar*. https://azmiu.edu.az/
2. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2023). *Elektron resurslar və nəşrlər kataloqu*. https://www.millikitabxana.az/
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Sosial-iqtisadi göstəricilər*. https://www.stat.gov.az/
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). *Ekoloji siyasət və davamlı inkişaf*. https://eco.gov.az/
5. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2023). *Təhsil və inkişaf strategiyaları*. https://edu.gov.az/
6. Azərbaycan Respublikası. (2022). *Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi*. https://e-qanun.az/framework/
7. Azərbaycan Respublikasının Prezident Kitabxanası. (2024). *Rəsmi elektron resurslar*. https://www.preslib.az/
8. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). *Rəqəmsal transformasiya strategiyaları*. https://mincom.gov.az/
9. Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti. (2023). *Şəhərsalma və inkişaf layihələri*. https://www.bakicity.az/
10. Həsənov, R. (2022). *Davamlı inkişaf və ekoloji planlaşdırma*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
11. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. (2022). *İqtisadi islahatlar və inkişaf hesabatları*. https://ereforms.gov.az/
12. Məmmədov, Q. (2021). *Şəhərsalmanın əsasları*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
13. Qarabağ Dirçəliş Fondu. (2023). *Qarabağın bərpası və inkişaf strategiyaları*. https://karabakhfoundation.az/
14. Qarabağ Portalı. (2024). *Qarabağ regionunun bərpası üzrə məlumatlar*. https://karabakh.az/

İÇİNDƏKİLƏR
CONTENTS

Rafail Əhmədli
Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun rolu 7
Cəmilə Hüseynova
İnsanın sosiallaşmasına təsir edən faktorların müsbət və mənfi tərəfləri 14
Turkan Mehraj Ismayilli, Kovser Abbasova
New Approaches and Methods in Language Teaching 19
Günay Məmmədova
1980-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin mətbuata təsiri 24
Natavan Seyidzadə
Dil seçimi və sosial təsirlər 33
Vusal Heydarov, Zhala Mammadova
Application of Artificial Intelligence in Small and "Medium-Sized", Enterprıses and its Impact on "Economic Efficiency 37
Cavid Məmmədli
Şərqdə sabitlik axtarışı: Helmut Kol Kanslerliyi dövründə Almaniyanın Rusiya strategiyası və Avro-Atlantika Təhlükəsizlik Sistemində yeni arxitektura (1991–1998) 44
Fail Imanov
Performance Evaluation of Organizations and Existing Financial Reporting Frameworks in Azerbaijan 53
Mirodillo Boboyev
Yuriy Fyodorovich Buryakov (1934–2015): A Historiographical Analysis of Archaeological Excavations and Material Culture Studies in the Tashkent Oasis 60
Günel Məmmədova
Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi kontekstində innovativ tədris metodikalarının tətbiqi və gələcək müəllimlərin elmi-tədqiqat bacarıqlarının inkişaf perspektivləri 71
Vüqar Abbasov, Lalə Əliyeva, Xoşqədəm Zeynalova
Böyük İpək Yolunun coğrafiyasında Türk dövlətçilik irsi: siyasi idarəetmə sistemi və yazı mədəniyyətinin təkamülü 84
Noureddine Bensoula
The Role of Cinema in Geopolitics: Case Studies from a Selection of International Films 89
Alimardon Toshmatov
Teaching Academic English to Non-English Majors in Uzbekistan: Challenges, Needs and Pedagogical Adaptations 99
Abdullajon Nematov
High Achievement, Low Confidence: Linguistic Insecurity among Advanced EFL Learners 111
Fatiha Khaldi
Religion and Communicative Rationality in Habermas 122
Debbagh Bouchra, Ali Houiche, Abdenour Khechai
Multidimensional Pathways Linking Chronic Stress to Cardiovascular Pathogenesis: A Biopsychosocial Integration 133
Ezzine Abdelhak, Tebr Houari Boumediene
Anthropology of Communication in Cultural Events the Oran Arab Film Festival as a Model 144

Mislimat Safikhanova
Floristic Analysis of the Gusarchay River 153
Nərmin Ələsgərova
Liderlik paradiqmalarının təkamülü 159
Atabəy Rəşidli
Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların beynəlxalq təchizat zəncirində tətbiqinin qiymətləndirilməsi 165
Baza El Hadj
The Emergence of Philosophical Thought Among the Greeks 169
Rövşən Niyazov
Effektiv rəhbər və yumşaq bacarıqlar 178
Karim Kiared, Mehdi Souiah
ESAA: Navigating Between Complex Institutional Issues and Communication Strategies in the Algerian University Field 187
Taloum Hamana, Tahar Abdouali
Issues Related to Shrouding the Deceased Infected With the (Coronavirus) Epidemic 198
Mammeri Hamid
Sufi Heritage in the Poetry of "Othman Loussif" 209
Həsənəli Əliyev
Beynəlxalq audit standartlarında (ISA, IFAC, ACFE) forensik yanaşmalar 219
Aişə İsmayılzadə
Şomutəpə mədəniyyətinin Gəncə-Qazax bölgəsində yayılması və xüsusiyyətləri 226
Leyla Quluzadə
Tikinti materialları istehlakçılarının davranış xüsusiyyətləri və satış strategiyalarına təsiri 231
Xanım Səfərli
Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişaf dinamikası və ənənəvi təhsildən institusional pedaqoji təhsilə keçid 237
Toğrul Muradzadə
Komanda idarəetməsi və liderlik strategiyalarının layihə uğuruna təsiri 245
Fizuli Kərimov
İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində institusional mexanizmlərin rolu və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: Azərbaycan təcrübəsi 251
Sübhan Rüstəmov
Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi siyasətinin qeyri-neft ixracına təsiri 259
Samad Islamov
The Concept, History and Causesof International Terrorism 265
Salatın Dəmirova
Müasir mərhələdə biznes infrastrukturunun formalaşmasında investisiyaların rolu və inkişaf istiqamətləri 270
Ruslan Sardarov
Assessing Risks in the Bakery Industry: A Comprehensive Analysis of Hazards and Their Impact on Food Safety and Quality Management 276
Ruqəyya Təhməzli
Standartlaşdırılmış testlərdə oxu bacarığının yoxlanılması (Kembric PET, FCE VƏ DİM test nümunələri əsasında) 281
Vəkil Vəkilov
7-9 yaşlı qızların fiziki sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına təsir göstərən üzgüçülük məşqləri metodikasının xüsusiyyətləri 287

Mətin Qarayev
Ş.Monteskye və C.Lokkun klassik hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi 293
Mirzaman Salayev
Konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarının aydınlığına təsir edən amillərin reqressiya analizi 298
Murad Fərəczadə
Elektron lüğət əsasında Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəli təhlili 303
Nicat Əliyev
Qonaqpərvərlik sənayesinin müasir problemləri 309
Nigar Mustafayeva
Overview of Consumer Protection Needs 314
Nahid Babayev
Azərbaycanda elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi 320
Aysu Əhmədova
Onlayn təhsil ilə ənənəvi təhsilin müqayisəsi 325
Bəlqız Musayeva
Məktəbdaxili qiymətləndirmə və təlim keyfiyyəti: Müasir yanaşmalar 333
Nihad Əmirov
Qlobal iqtisadi transformasiya şəraitində yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması və institusional inkişaf mərhələləri 338
İsmayıl Emiralizadə
Azərbaycanda reklam bazarının formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri 344
İzzət Səfərov
Turizm sahəsində insan hüquqlarının tənzimlənməsi məsələsində beynəlxalq hüquq normalarının əhəmiyyəti 350
Kamran Kərimli
2015-ci ildə baş verən devalvasiyanin Azərbaycan bank sektorunda kredit portfellərinə təsirinin qiymətləndirilməsi 356
Əsgər Abdullayev
Azərbaycan qanunvericiliyində turizmin davamlı inkişaf hüququna təsiri 361
İlahə Nəsirova
Azad iqtisadi zonalarda hüquqi tənzimləmə 369
İradə İskəndərova
Qarabağda müharibədən sonrakı şəhərsalma transformasiyaları və davamlı inkişaf modelləri 374

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address
AZ1073, Baku city,
Baku city, Yasamal dist.,
A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.05.2026
Onlayn çap: 28.05.2026
Kağız çapı: 10.06.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 48 ç.v.
Sifariş: 176

"ZƏNGƏZURDA"
Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 24.05.2026
Online publication: 28.05.2026
Paper printing: 10.06.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 48 p.s.
Order: 176

It has been published in the printing house
"ZANGAZURDA"
Address: Baku city, Yasamal dist.,
A.M.Sharifzade 19
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru